

“Elmi irsimiz”
seriyası 11 (124 - 2012)

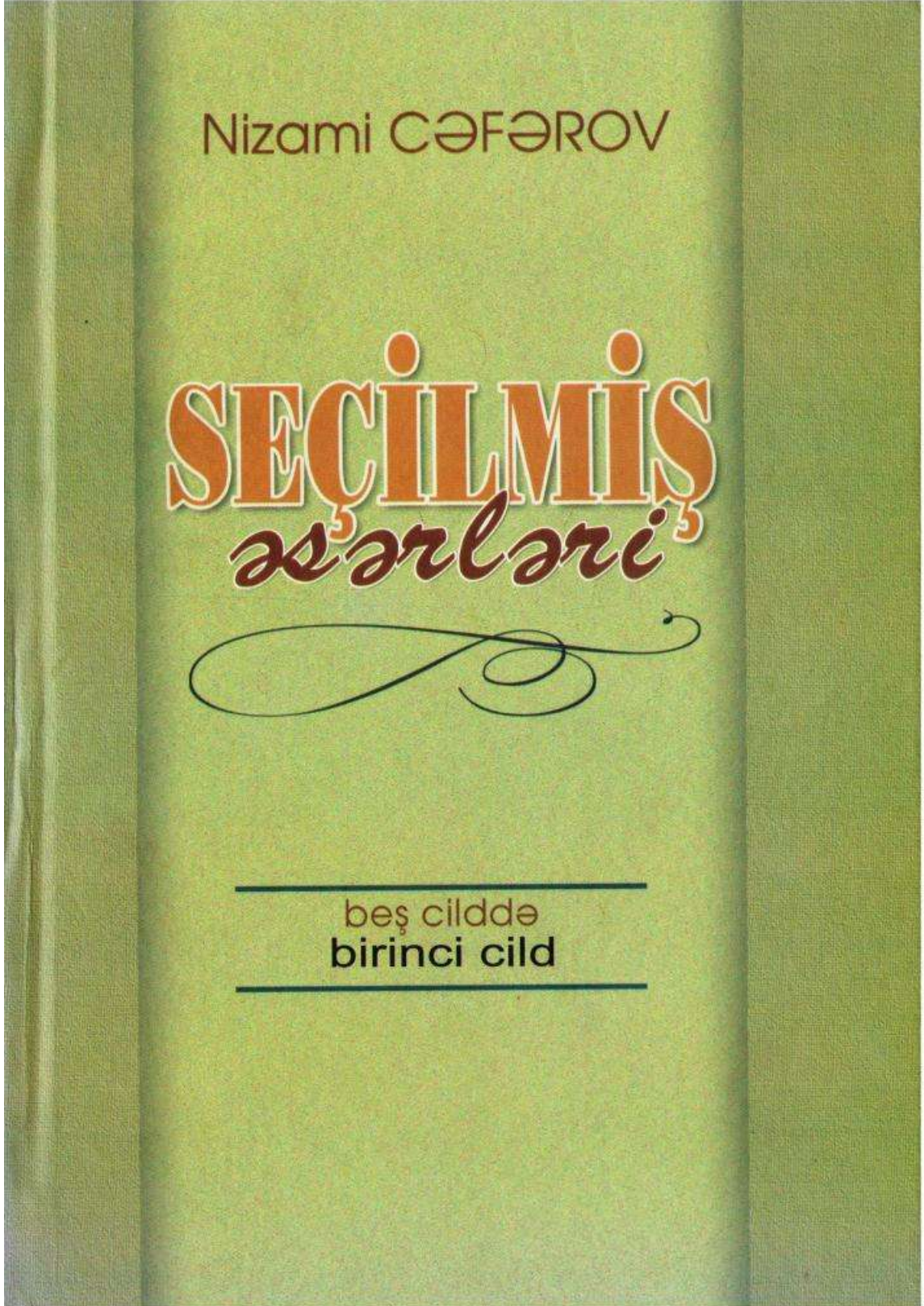
www.kitabxana.net – Milli Virtual Kitabxananın təqdimatında

Nizami Cəfərov
“Seçilmiş əsərlər”
Beş cilddə. IV Cild

Elektron kitab Elmi irsimiz
seriyası N 11 – (124 - 2012)

YYSQ və www.kitabxana.net
– Milli Virtual Kitabxananın
bircə rəqəmsal nəşri
N 10 (124 - 2012)

Bu elektron nəşr Yeni Yazarlar və Sənətçilər Qurumu ələ <http://www.kitabxana.net> - Milli Virtual Kitabxananın "Elmi irsimiz" silsiləsi çərçivəsində nəşrə hazırlanıb və yayılır.

Elektron Kitab N 11

YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri N 11 (124 - 2012)

Kulturoloji layihənin bu hissəsini maliyyələşdirən qurum:

YYSQ və <http://www.kitabxana.net>

Nizami Cəfərov

Seçilmiş əsərləri

Beş cildə

IV Cild

YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri N 11 (124 - 2011)

Redaktoru və e-nəşrə hazırlayanı: Aydın Xan (Əbilov), yazar-kulturoloq

YYSQ - Milli Virtual Kitabxana

Bakı - 2012

Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan MEA- nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərovun «Seçilmiş əsərləri» nin dördüncü cildinə müəllifin ümumi azərbaycanşünaslığa, Azərbaycan xalqının etnik, sosial- siyasi və mədəni tarixinə həsr olunmuş əsərləri daxil edilmişdir.

**Elmi redaktoru: fəlsəfə elmləri doktoru,
professor Həmid İmanov**

NİZAMİ CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

(Beş cildə)

IV cild

ÖN SÖZ, YAXUD AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan haqqında müxtəlif mənşəli, müxtəlif xarakterli mənbələrin verdiyi bu və ya digər dərəcədə elmi məlumatlar qədim dövrlərdən başlasa da, azərbaycanşünaslıq kifayət qədər mükəmməl bir elm olaraq XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Azərbaycanşünaslığın meydana çıxması Azərbaycanda elmi təfəkkürün inkişafı ilə yanaşı (bəlkə də, daha çox) azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur ki, bu da özünü milli-ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrində göstərmişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən etibarən azərbaycanlı mütəfəkkirlər türklük, müsəlmanlıq və müasirlikdən ibarət bir məmləkət barəsində düşünməyə (hətta döyüşməyə!) başlamış, təsəvvürlərində yaratdıqları həmin məmləkəti - Azərbaycanı ilk dəfə 1918-1920-ci illərdə bütün reallığı ilə gördükdən sonra onların düşüncələri (və döyüşləri, mücadilələri) daha konkret, daha məqsədyönlü, daha elmi xarakter almışdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, haqqında söhbət gedən dövrdə azərbaycançılıq dünyagörüşü Azərbaycanda geniş yayılmış müxtəlif ideologiyaların ardıcıl təzyiqinə məruz qaldığı, olduqca gərgin ideya münaqişələri gedişində formalaşdığı üçün daxili ziddiyyətlərdən, yaxud metodoloji eklektikadan xilas ola bilməmişdir. XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində, yəni azərbaycanşünaslığın bir elm olaraq konturlarının sürətlə müəyyənləşdiyi dövrdə ideoloji münaqişələr bu və ya digər dərəcədə aradan qalxsa da, vulqar sosiologizm, sovet “beynəlmiləçiliyi” həmin elmin bir sıra əsas problemlərinin (xüsusilə etnogenez probleminin) düzgün həllinə imkan vermədiyi kimi, azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülü prosesinə də mane olmağa başladı. Beləliklə, bir tərəfdən, milli-ictimai (intellektual!) təfəkkür azərbaycanşünaslığın elmi əsaslar üzərində yüksəlməsini tələb edir, digər tərəfdən, siyasi-ideoloji şərait obyektiv araşdırmalara mane olur, elmi həqiqətləri müxtəlif “konsepsiyalar” arxasında gizlətməyə çalışırdı. XX əsrin 20-ci, xüsusilə 30-cu illərində azərbaycançılıq dünyagörüşünə özünəməxsus bir emosionallıq, romantik vüsət gəldi ki, bu, bizim fikrimizcə, həmin

dünyagörüşünün sosial-siyasi perspektivliliyini göstərirdi – azərbaycançılıq ideologiyasının banilərindən olan böyük Səməd Vurğunun yaradıcılığı, xüsusilə, məşhur “Azərbaycan” şeri bunu təsdiq edir:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimdən...

Həm azərbaycançılıq dünyagörüşünün, həm də azərbaycanşünaslıq elminin XX əsrin 30-cu illərində müəyyən olmuş əsas prinsipləri sonrakı onilliklərdə, demək olar ki, dəyişmədi, yalnız 70-ci illərdən müəyyən “etirazlar” doğurmağa başladı ki, bu “etirazlar” da müxtəlif formalarda təzahür edirdi. Ümumiyyətlə, keçən əsrin (və minilliyin) sonlarına qədər həm azərbaycançılıqda, həm də xüsusilə azərbaycanşünaslıqda mübahisəli məsələlər mübahisəsiz məsələlərdən müqayisə edilməyəcək qədər çox olmuşdur. Odur ki, bu barədə bəhs edərkən əksəriyyətin ilk cəhddən qəbul edəcəyi fikirlər söyləmək nəinki çətin, hətta qeyri- mümkündür– olduqca müxtəlif mülahizələrlə, eyni fakt üzərində qurulmuş bir-birinə əks nəzəriyyələrlə qarşılaşmaq, həqiqəti məhz mübahisələrdən çıxarmaq lazım gəlir ki, bu da azərbaycanşünaslığın polemik xarakterli, əsasən problemlərdən ibarət bir elm olmasını şərtləndirir.

...Azərbaycanşünaslığın formalaşmasında türkoqlar, iranşünaslar, qafqazşünaslar, semitoloqlar, demək olar ki, eyni dərəcədə iştirak etmişlər, ona görə də həmin elm sahələri üzrə mütəxəssislərin çox zaman biri digərini tamamilə inkar edən mülahizələri azərbaycanşünaslıqda sinkretik (və “beynəlmiləl!”) bir “sistem” təşkil edir.

Əlbəttə, beynəlmiləl, ümumbəşəri dəyərlərə hörmət hər bir xalqın mükəmməlliyini, mədəni səviyyəsinin yüksəkliyini göstərir; bununla belə, hər hansı xalqı zorla beynəlmiləlləşdirmək ona heç bir “hüquq”, yaxud nüfuz gətirməz, əksinə, həmin xalqı öz kökündən, tipologiyasından ayıraraq dünya proseslərinin önündə gedənlərin kölgəsinə çevirər. Və XX əsrdə Azərbaycanda geniş yayılmış bir sıra kvazibeynəlmiləlçi konsepsiyalara əsaslanaraq, onda gərək

özümüzü konqlamerat bir etnik hadisə hesab edək– tarix isə heç zaman belə bir şey yaratmamışdır.

Azərbaycanşünaslığın ən mühüm problemi, heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqının mənşəyi (etnogenezi) problemidir ki, 30-cu illərdən başlayaraq o, müxtəlif şəkillərdə “həll edilmişdir” – türkoloqlar türk, iranşünaslar İran, qafqazşünaslar, bu və ya digər qeyd-şərtlə də olsa, Qafqaz (Alban) başlanğıcını əsas götürmüş, nəticə etibarilə mürəkkəb bir “metodoloji mənzərə” yaranmışdır. Odur ki, bu gün Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təşəkkül tarixi barədə əsaslı (əksəriyyətin qəbul edəcəyi) bir fikir söyləmək olduqca çətinidir; artıq mövqeyini möhkəmlətmiş “konsepsiyalar” mövcuddur ki, hər biri yeganə düzgün fikir sayılmaq iddiasındadır. Azərbaycan akademik tarixşünaslığı bu cür konsepsiya bolluğuna geniş şərait yaratmışdır:

“Azərbaycan xalqının təşəkkülündə Manna, Atropatena və Qafqaz Albaniyasında məskunlaşmış müxtəlif, o cümlədən Qafqaz və İran dillərində danışan qədim dövr və orta əsrlərin tayfa və xalqları– mannalılar, kaspilər, Atropatena madalıları, albanlar, azərilər və bir sıra digərləri əsas rol oynamışlar.

Əsrlər boyu Azərbaycana gəlmiş müxtəlif dilli tayfa və xalqlar (skiflər, saklar, alanlar, hunlar, sabirlər, xəzərlər, oğuzlar və b.) da Azərbaycan xalqının etnogenezisində böyük rol oynamışlar. Azərbaycan xalqının, dilinin formalaşması etnogenezin son mərhələlərində – orta əsrlərdə davam etmişdir” (Azərbaycan tarixi, Bakı, I c., 1998, s. 33-34).

Göründüyü kimi, bu “konsepsiya” Azərbaycan xalqının mənşəyi barədə hər cür volyuntarist nəzəriyyənin ortaya çıxması üçün münbit metodoloji şərait yaradır. Və bu “konsepsiya” yalnız səhv deyil, həm də mürtəcedir, xalqa öz keçmişini, etnik mənşəyini unutturmaq “ehtiyac”ından irəli gəlmişdir. Ümumiyyətlə, azərbaycanşünaslığın sürətlə formalaşdığı 30-cu illər Azərbaycanda, bütövlükdə sovetlər birliyində türkcülüyə qarşı amansız mübarizə dövrüdür ki, həmin tendensiya özünü yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz “konsepsiya”da da göstərir. Burada hunlardan, sabirlərdən, xəzərlərdən, oğuzlardan və b.- dan bəhs olunur, lakin bunların eyni bir etnosa – türklərə aid olduğu deyilmir. Məqsəd ondan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqının

etnik tərkibində türklüyün yeri minimuma, köçəri gəlmələrin qeyri-türk mənşəli aborigenlərə systemsiz təsiri səviyyəsinə endirilsin. Əlbəttə, bu cür tendensiyalı, xüsusi (həm də artıq öz nüfuzunu itirmiş!) ideoloji məqsədlə quraşdırılmış metodlarla elmi azərbaycanşünaslıq yaratmaq mümkün deyil.

Qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanda və həmhüddud regionlarda müxtəlif mənşəli etnoslar (qafqazlılar, iranlılar, türklər və b.) yaşayırlar – onlar öz dillərini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini indiyə qədər qoruyub saxlasalar da, ölkədə aparıcı etnokulturoloji mövqe ilk orta əsrlərdən etibarən Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Məsələ isə burasındadır ki, həmin türk etnosları Azərbaycana müəyyən bir dövr ərzində tədricən gəlib məskunlaşmış, xalq olaraq məhz burada (Azərbaycanda!), qeyri-türk etnoslarının əhatəsində formalaşmışlar. Müasir Azərbaycan dilinin, xüsusilə şimal regionlarında hun-qıpçaq tayfa dillərinin elementlərinin mövcudluğu bunu təsdiq edir. Buraya həmin regionlarda bu günə qədər mühafizə olunan bir sıra qədim hun-qıpçaq antropoloji, etnoqrafik, etnopsixoloji göstəricilərini də əlavə etmək olar. Azərbaycanda, xüsusilə onun cənubunda son türk məskunlaşmaları XVII – XVIII əsrlərə aiddir.

Azərbaycanda qədim etnik birliklər, heç şübhəsiz, olmuşdur–bunların əsasən Qafqaz, İran, yaxud (Hind-İran) mənşəli olmalarını da inkar etmək çətindir. Lakin orta əsrlər boyu formalaşan Azərbaycan xalqı türk mənşəlidir, türk etnik-mədəni sisteminin üzvi tərkib hissəsidir, Azərbaycanın müxtəlif etnik mənşəli qədim mədəniyyətlərinin birbaşa deyil, dolayısı ilə varisidir: ingilislər kimi, fransızlar kimi, almanlar kimi, ruslar kimi...

Azərbaycan xalqının etnogenezi, ümumən Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlərdən biri də ölkənin türkləşməsi məsələsidir ki, bu da bir çox mübahisələrin obyektinə olmuş, bu gün də olmaqdadır. Məsələ bu cür qoyulur: Azərbaycanda türklər qədim dövrdən yaşayırlar, yoxsa buraya orta əsrlərdə gəlmişlər?

Görünür, qədim dövrlərdə Azərbaycanda türklər, yaxud prototürklər ya heç olmamış, ya da ölkənin mürəkkəb etnik münasibətləri sistemində diqqəti cəlb etməmişlər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, e.ə. II-I minilliklərdə türklər,

yaxud prototürklər Mərkəzi Asiyanın, sonralar Türküstan adlanan geniş çöllərində məskunlaşmışdılar. Türklərin Qərbə yürüşləri, Avrasiya boyu yayılmaları eramızın ilk əsrlərində başladı ki, Azərbaycanda da türkləşmənin əsası məhz bu dövrdə qoyuldu. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda türklərin, yaxud prototürklərin daha qədim dövrlərdən yaşadığını söyləyənlərlə yanaşı, onların bu ölkəyə II minilliyin əvvəllərində, yəni çox sonralar gəldiklərini sübut etməyə çalışanlar da vardır. Lakin araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın türkləşməsi aşağıdakı mərhələlərdə getmişdir:

I mərhələ – Azərbaycanda hun-qıpçaq türklərinin yayılması (I minillik).

II mərhələ – Azərbaycanda oğuz türklərinin yayılması (II minilliyin birinci yarısı).

Azərbaycanın türkləşməsi ölkənin etnik tarixi üçün elə bir həlledici hadisədir ki, onu təfəsilatı ilə öyrənmədən Azərbaycanda gedən etnik proseslərin mahiyyətini dərk etmək çətindir. Məsələnin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda türklərin sayı artdıqca yerli əhali ölkənin əsasən dağlıq regionlarına təcrid olunurlar. Çünki türklər çöl həyatına adət etmişdilər ...Və onların böyük mənəvi mədəniyyətinin, yüksək dövlətçilik təcrübəsinin mövcudluğu artıq süqut dövrü keçirən qeyri- mütəşəkkil yerli əhalidən nəyisə öyrənməyi mümkünsüz edirdi. Xüsusilə oğuz türkləri Azərbaycanın qədim tarixinə tamamilə laqeyd idilər. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, İslamı qəbul etmiş, onun qılıncı missiyasını öz üzərlərinə götürmüş oğuz türkləri üçün hər hansı tarixin elə bir əhəmiyyəti yox idi, onların özlərinin tarix yaratmaq dövrü idi...

Türklər Azərbaycanda və həmhüdud regionlarda nə qədər böyük ictimai-siyasi nüfuza malik olsalar da, Qafqaz, İran və b. etnosları bilavasitə sıxışdırmadılar. Ümumiyyətlə, onlar Qərbdən Şərqə doğru yayıldıqları böyük bir dövrdə heç bir etnosa qarşı düşmənçilik münasibəti göstərməmiş, əksinə, özünü yerli hesab edən xalqlarla sıx əlaqələr yaratmağa çalışmışlar. Lakin hər yerdə olduğu kimi, Azərbaycanda da passionarlıq dövrünü artıq keçirmiş qeyri-türk mənşəli müxtəlif etnoslar özlərini nəinki türklərdən, hətta həmtayfalarından belə təcrid etməyə meyilli olmuşlar. Məsələn, Qafqazlılardan udilər, buduqlar,

xınalıqlar.., İran etnoslarından talışlar, tatlar... bu cür özünü təcrübə nümunə ola bilirlər. Onlar sosial-mədəni, iqtisadi-təsərrüfat əlaqələrinə çox sonralar cəlb edilmişlər.

Azərbaycanda yaşayan qeyri- türk mənşəli müxtəlif etnoslar, xalqlar yalnız Azərbaycan türkcəsi əsasında deyil, eyni zamanda (və bəlkə də daha çox) Azərbaycan türklərinin tarixi birləşdiricilik missiyası əsasında ünsiyyətə girib Azərbaycan xalqını, Azərbaycan cəmiyyətini təşkil edirlər. Bu hadisə artıq kifayət qədər zəngin tarixə malikdir... Və həmin tarixə, onun uğurlarına qarşı çıxanların aqibəti göstərdi ki, Azərbaycan xalqı etnik tərkibcə mürəkkəb olsa da, kifayət qədər bütöv, mütəşəkkildir. Lakin bir sıra etnik, mədəni problemlər vardır ki, onlar ardıcıl olaraq həll edilməli, həm Azərbaycan türklərinin, həm də Qafqaz, İran mənşəli etnosların etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılmalı, milli münaqişə ocaqlarının yaradılmasına yol verilməməlidir. Müşahidələr göstərir ki, sivilizasiyanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi regionlarda belə bu və ya digər dərəcədə narazı etnik hisslər müxtəlif formalarda münaqişələr törətməyə qadirdir.

Azərbaycanlılar, başqa sözlə, Azərbaycan türkləri, məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, İranda, Türkiyədə, Rusiyada, Gürcüstanda və s. yerlərdə yaşayırlar. Belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, İranda (Cənubi Azərbaycanda) yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycan Respublikasının əhalisindən üç-dörd dəfə çoxdur, digər ölkələrdə daimi yaşayan azərbaycanlıların sayı isə yüz minlərlə, hətta milyonlardır. Ümumiyyətlə, dünyada əlli milyona qədər azərbaycanlı, yaxud Azərbaycan türkü mövcuddur ki, onlar eyni bir etnik, kulturoloji tarixin hadisəsidir. Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, əlaqəsi intensiv olmayan müxtəlif regionlarda, müxtəlif dövlətlərin ərazilərində yaşamış azərbaycanlıların etnik psixologiyasında, həyat tərzlərində, ictimai-siyasi dünyagörüşlərində, dillərində və s. müəyyən fərqlər yaranmağa başlamışdır. Bunlar xalqın, millətin bütövlüyünə mənfi təsir göstərən, onun etnik, kulturoloji kompleksini zədələyən hadisələrdir. Azərbaycan Respublikasının dünya azərbaycanlılarının birliyi uğrunda başladığı mübarizə, heç şübhəsiz, böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətə, geniş perspektivə malikdir.

Azərbaycanşünaslıq nə dilçilik, nə ədəbiyyatşünaslıq, nə mədəniyyətşünaslıq, nə də tarixşünaslıqdır. Onun (azərbaycanşünaslığın) işi həmin elmlərin hər birinin, eləcə də bir sıra digər elmlərin faktlarından, nəticələrindən, ümumi müddəalarından istifadə etməklə Azərbaycan (və Azərbaycan xalqı!) haqqında ümumi elmi təsəvvür yaratmaqdan, Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının!) dünyadakı universal mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Elə etnososial, etnokulturoloji əlamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, onların məhz Azərbaycana (və Azərbaycan xalqına!) mənsubluğu bir kompleks olaraq şübhə doğurmasın... Lakin bir məsələ də var ki, bütün bunlar Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) mədəni-mənəvi, siyasi-ideoloji mənafeyinə xidmət etməlidir. Halbuki bir sıra hallarda bu və ya digər etnos, xalq məhz həmin etnosu, xalqı “idarə etmək”, onun daxili işlərinə qarışmaq, gələcəyini hansısa lobbi, yaxud missioner maraqları baxımından “həll etmək” üçün öyrənilir. Bu cür kvaziazərbaycanşünaslıq, yaxud antiazərbaycanşünaslıq böyük elmin tələblərinə cavab vermək iqtidarında olmasa da, müəyyən elmi- nəzəri, praktik problemlər yaradır ki, biz son illərdə belə problemlərlə dəfələrlə qarşılaşmalı olmuşuq. Məsələn, Azərbaycandakı etnik münasibətləri, dini problemləri, bir sıra sosial-iqtisadi məsələləri və s. öyrənilib, ölkədə ictimai harmoniyanı pozmaq, etnososial destabilizasiya yaratmaq iddiasına düşmüş, hətta bəzi hallarda buna nail olmuşlar.

Sual olunur: azərbaycanşünaslığın metodoloji “qida mənbəyi” rolunda daha çox hansı elm sahəsi çıxış edir – türkologiya, iranşünaslıq, semitologiya, yaxud qafqazşünaslıq?

Şübhəsiz, türkologiya!...

Azərbaycan xalqının tarixi dərindən öyrəndikcə türkologiya azərbaycanşünaslığın nəinki metodoloji “qida mənbəyi”nə, bütövlükdə kontekstinə çevrilir. Və bizim fikrimizcə, azərbaycanşünaslıq getdikcə daha çox türkologiyanın üzvi tərkib hissəsi olacaqdır. Bununla belə, nə iranşünaslığı, nə semitologiyayı, nə qafqazşünaslığı azərbaycanşünaslıqdan ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Azərbaycanşünaslığın elə problemləri vardır ki, həmin elm sahələrinin bilavasitə iştirakı olmadan keçinmək olmaz.

Və ümumiyyətlə, türkologiya ilə yuxarıda haqqında söhbət gedən elm sahələrinin (iranşünaslıq, semitologiya, qafqazşünaslıq və s.) əməkdaşlığı ənənəvi xarakter daşıyır, yalnız azərbaycanşünaslıqla məhdudlaşmır. Bununla belə, təcrübə göstərir ki, həmin elm sahələri Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə türkoloji kontekstdən kənar olaraq “sərbəst” elmi nəticələr çıxararkən, bir qayda olaraq, ciddi səhvlərə yol verirlər. Məsələn, böyük Nizaminin yaradıcılığı ilə uzun müddət yalnız iranşünaslığın məşğul olması bunu göstərdi. Şairin yaradıcılığının qədim (ümum-) türk mənbələri bütünlüklə diqqətdən kənar qaldığından onun təbliğ etdiyi fəlsəfi-estetik ideyaların tarixi kökləri indiyə qədər müəyyənləşdirilməmiş qalmışdır. Qədim türk eposu, tanrıçılıq dünyagörüşü, Əl-Fərabî və Türikinin fəlsəfi görüşləri barədə aydın təsəvvürə malik olmayan bir iranşünas üçün Nizaminin poetikası, demək olar ki, anlaşılmazdır.

Azərbaycan elmi, mədəniyyəti orta əsrlərdə üç dildə – türk, ərəb və fars dillərində yaranmışdır; bu isə o deməkdir ki, azərbaycanşünaslıqda türkologiya, semitologiya və iranşünaslıq birinci növbədə mətnşünaslıq xidməti göstərmək üçündür, qafqazşünaslığın bu baxımdan funksiyası xeyli məhdud olub, yalnız bir neçə mübahisəli “alban yazısı” üzərində düşünməkdən ibarətdir. Lakin nə semitologiya, nə iranşünaslıq, nə də qafqazşünaslıq Azərbaycan mənbələri üzərində işləyərkən mətnşünaslıq işindən kənara çox çıxmamalıdır. Müşahidələr göstərir ki, həmin sahələr öz funksiyasını “genişləndirib” mətnşünaslıq fəaliyyətindən kənara çıxarkən azərbaycanşünaslığa qeyri-elmi mülahizələr gətirir, onun elmi-metodoloji əsaslarını sarsıdır.

Bununla belə, azərbaycanşünaslığın elə sahələri vardır ki, orada türkologiya həlledici söz demək hüququna malik deyil– burada, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan tarixinin qədim (türkləşənəqədərki) dövrü nəzərdə tutulur. Belə ki, xüsusilə e.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanda etnik münasibətlər, mədəniyyət, sosial-siyasi proseslər barədə mötəbər sözü həmişə qafqazşünaslar, iranşünaslar demişlər, daha əvvəlki dövrlər barəsində isə, son illərdə türkoloq-altayşünaslar daha çox danışmağa başlamışlar.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandığı, müasir dünya ilə əlaqələrinin yaranıb inkişaf etdiyi müasir dövrdə azərbaycanşünaslığın iqtisadi, sosioloji və politoloji aspektlərinin diqqəti daha çox cəlb etməsi ənənəvi problemlərin unudulması hesabına deyil. Azərbaycanşünaslığın bir elm kimi tədqiqat həddləri genişlənir, problemləri daha çox sosial praktikanın tələblərinə uyğunlaşır, təhlil metodları inkişaf edib zənginləşir. Və nəticə etibarilə, ənənəvi problemlərə baxışın texnologiyası da təkmilləşir.

Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi sürətləndikcə azərbaycanşünaslığın problemləri daha bütöv, kompleks halında, biri digəri ilə qarşılıqlı əlaqədə qoyulur ki, bu, həmin problemlərin əsaslı şəkildə həlli üçün geniş ideoloji imkanlar açır...

Azərbaycanşünaslıq yalnız elmi-nəzəri, yaxud akademik bir sistem deyil, həm də get-gedə daha geniş yayılmaqda, Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinə, dünyanın müxtəlif ölkələrində, təxminən 500 min kv²-lik ərazisi olan tarixi Azərbaycanda məskunlaşmış azərbaycanlıların dünyagörüşünə çevrilməkdə olan azərbaycançılıq ideologiyasının elmi- metodoloji əsasıdır.

OXUCUYA MƏKTUB

Hörmətli oxucu!

Sənin göndərdiyin məktubları oxuyuram və hər məktubdan sonra dilimizin, ədəbiyyatımızın və həyatımızın müxtəlif məsələləri ətrafında sənənlə söhbət etmək, polemikaya girmək istəyi məni rahat buraxmır– bəzən sadələvə, bəzən yüksək elmi səviyyəli mülahizələrinin mərkəzində “mən kiməm?”dən “biz kimik?”ə qədər aydın məntiqlə ümumiləşən, mücərrədləşən (və cavabı getdikcə çətinləşən) bir sual dayanır və sən “xalqımızın adı nə vaxt özünə qayıdacaq?”, “ədəbiyyatımızın tarixi haradan başlanır?”, “İ.Hüseynov “İdeal”ında nə demək istəyir?” ... deyib soruşanda da ancaq həmin sualı verirən: **mən kiməm?.. biz kimik?**

Əgər on il, heç olmasa beş il bundan qabaq bu sualı versəydin, konkret “cavab” alardın – indi isə mümkün deyil. Mümkün deyil ona görə ki, on il, beş il bundan qabaq sənə “müvəffəqiyyətlə” cavab vermək imkanı olan tədqiqatçılar – dilin, ədəbiyyatın, ümumən cəmiyyətin tarixini öyrənənlər özləri də indi “mən kiməm?.. biz kimik?..” sualları üzərində düşünməkdədirlər. Və demək olar ki, XX əsrin əvvəllərindən indiyə qədər həmin suallar üzərində bu qədər ciddi- cəhdlə düşünməmişik, heç olmasa, bu cür kütləvi şəkildə düşünməmişik...

XVII- XVIII əsrlərdə yaranmış ədəbiyyatı, XIX əsrin birinci yarısına məxsus tarix kitablarını (xüsusilə “Qarabağ tarixləri”ni) hər dəfə oxuduqca genetik yaddaşım məni orta əsrlərdən də çox-çox dərin qatlara aparır: **“Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşiq, M.V.Vidadi və nəhayət, M.P. Vaqif... Və hər dəfə ağıma belə bir ümumiləşdirmə gəlir: “Koroğlu”dan M.P.Vaqifə qədər...**

Etnik təfəkkürün hansı enerjisi idi ki, tarix üçün o qədər də böyük olmayan iki əsrlik bir müddətdə bu cür nəhəng mədəniyyət yaratdı – “türki” adlanan ümumi dili parçalayıb məhv etdi və xalq-folklor dili əsasında müasir

enerji ikinci dəfə əsrimizin 20-30-cu illərində reallaşmaq imkanına malik oldu. Çünki bu illərdə, hər hansı formada olursa- olsun, “mən kiməm?” sualı xalqın qarşısında “biz kimik?” sualı ilə yanaşı (daha doğrusu, yekcins ifadəsini heç cür verə bilmədiyimiz, məktub boyu ancaq hiss etməli olacağımız mücərrəd bir sualın qütbləri kimi) dayanırdı – H.Əlizadə və S.Mümtazın “Xalq kitabları”, S.Vurğun və Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığı “Koroğlu”dan M.P.Vaqifə qədərki təfəkkürün üstündə gəlirdi və bir qədər də konstruktiv fikirləşsək, görərik ki, dərin etnik köklərlə əlaqəni normativ səviyyədə bərpa edə-edə gəlirdi... Professor T.Hacıyevin göstərdiyi kimi, müasir Azərbaycan dilinin norma və üslub diferensiallığı da məhz 30-cu illərdə müəyyənleşdi...

Və dilimizə, ədəbiyyatımıza, xalqımızın milli mövcudluğuna hücum da tərs kimi, bu zaman başladı – İ.Şıxlının son zamanlar dəbdə olan ifadəsi ilə desək, “sapı özümüzdən olanlar” köklərimizi doğradılar, torpağa işləyən rişələrimizi bir-bir qoparmağa çalışdılar...

S.Vurğunun “ölən şerlər”ini xəyalımda canlandırırıram və həmin illərdə bu qədər yaşarı poeziyanı təsəvvürümə gətirməyə çətinlik çəkirəm:

**Yenə səni gördüm, Dilcan dərəsi,
Yadıma nə köhnə zamanlar gəlir...**

30-cu illər boyu S.Vurğunun daxilində iki şair, iki insan vuruşur – biri dünyanın ən yaşarı şerlərini yazır, o bir isə onları “ölən şerlərim” adlandırır – biz S.Vurğun yaradıcılığının az-çox “dış” strukturunu görürük, “iç” strukturu isə hələ də poeziya elmimiz üçün qaranlıq qalır. Və qaranlıq qalan təkçə S.Vurğun yaradıcılığı deyil, əsrimizin 20-30-cu illərindəki Azərbaycan mədəniyyətinin “iç” strukturudur.

30-cu illərin ortalarından həyatımızın ən müxtəlif sahələri “nizamnamə şineli” geyindi: “obşevoykovoy ustav”la yazıçılar “ustavı” arasında prinsipial fərqlər minimuma endirildi və şair, yazıçı özü də bilmədən despota çevrildi...

Hörmətli oxucu!

30-cu illərin hadisələri barədə sənin mülahizələrinin analitizmdən məhrum olması etiraz doğurur – “**C.Cabbarlı niyə öldü?**”, “**M.Müşfiq niyə öldürüldü?**”, “**H.Cavidin ölümünə kim qol çəkdi?**”, “**Niyə qol çəkдилər?**”, “**Niyə öldürdülər?**”...

Nə qədər paradoksal olsa da, həmin suallar “30-cu illər ağılsızlığı”nın nəinki tarixi məntiqini açır, bəlkə, obyektiv idrak üçün əlavə maneələr yaradır və pis odur ki, ədəbi proses bir sıra hallarda əsas enerjisini məhz bu suallar üzərində düşünməyə sərf etmişdir (və edir).

50-ci illərdə doğulanlar 30-cu illərdə öldürülənlərdən sonrakı ikinci nəsildir– birinci nəsil indi əlli yaşını ötmüşdür və nəzərə almaq lazımdır ki, 30-cu illərin müasir ictimai, o cümlədən estetik təfəkkürdəki təhlili birinci və ikinci nəsil arasındakı polemikada əks olunur: birinci nəsil (söhbət kütləvi haldan gedir) 30-cu illərin “tərbiyəsini”, 60-cı illərin “azadlığı”nı görüb, ikinci nəsil gözünü yetmişinci illərdə açıb və “azadlığın” nə olduğunu indi görür– elə isə bu iki nəsil bir- birinin “terminologiyasını” çətin başa düşməsin, nə etsin?

“Niyə qol çəkдилər?.. niyə öldürdülər...” suallarına bir-birindən uzaq düşmüş iki nəsil arasındakı polemikada cavab tapmaq müşkül məsələdir... Və mən əmin deyiləm ki, bizim “genimizdə” məhz satanların, məhz kiminsə ölümünə qol çəkənlərin (və öldürənlərin!) təfəkkür kompleksi aparıcı deyil.

Demokratiya bizi həqiqətən özümüdə qaytarmaq üçün real olaraq çox şey vəd edir. Lakin hiss etmək çətin deyil ki, özümüdə qayıtmağın ən qısa yolunu hələ axtarıq və hərdən mənə elə gəlir ki, biz XVII- XVIII əsrlərdə, əsrimizin 20-30-cu illərində qoyub gəldiyimiz ictimai təfəkkür məntiqini axtarıq– əgər axtardığımızı tapa bilsək, daxilimizdəki etnik zənginliklə əlaqəmizi bərpa edib, öz daxilimizlə dialoqa girə bilsək, 30-cu illərin hadisələrini heç bir çətinlik çəkmədən izah edə bilərik və qəzet, jurnal “demaqogiyası”na da ehtiyac qalmaz...

Hörmətli oxucu!

Biz daxilimizə enə bilmirik, hər hansı məsələ olur-olsun, onun həllində üzdən gedirik– 60-cı illərdə bizim ədəbiyyat bu problemi qaldırmışdı, lakin ciddi bir mətləb hasil olmadı, ona görə ki, “mən kiməm?” sualı ilə “biz kimik?”

sualı arasında tarixi məntiqi əlaqə adətən ziyalı “diplomatiyası” ilə nizama salınırdı və əslində, zaman da o zaman deyildi: “biz kimik?” sualı “mən kiməm?”dən sonra və onun tərkib hissəsi kimi gəlirdi... O təfəkkür ki, yad modelin, yad karkasın ixtiyarındadır, həmin yadlıqda “bəşəri ümumilik” görür, onun məzmunu yoxdur – törəmir, artmır, ənənəyə çevrilmir... Biz daxilimizə enə bilmirik – əgər ensək, görürük ki, orada bundan sonra min illər idrakımızın əsasını təşkil edəcək mifoloji potensial var, yaradıcılıq potensialı var, onun çevik məntiqi var; biz bu məntiqi işlətmək əvəzinə hazır modellər, karkaslar arxasınca qaçmağa meyl edirik və özümüzdən qopuruq...

Mən həmişə fikirləşirəm ki, nə üçün orta əsrlərin zəngin yazı mədəniyyətini XVII- XVIII əsrlərdə şifahi mədəniyyət əvəz etdi, nə üçün orta əsrlərin böyük şəhərlərinin, demək olar ki, hamısı həmin əsrlərdə dağıldı, yeni şəhərlər təşəkkül tapmağa başladı?..Və həmişə də bu mənə normativ təfəkkürün, normativ mədəniyyətin folklor əsasında katarsisi, daxili təmizliyə can atması kimi görünür– belə bir katarsis bizim təfəkkürümüzə, mədəniyyətimizə indi də lazımdır, biz “mən kiməm?... biz kimik?...” sualları arasındakı daxili əlaqəni həmin prosesdə daha effektiv qavrayırıq... Bizim özümüzə qayıdışımız folklora qayıdışımızdan başlayır– bəs əgər bu boyda millətin bir folklor arxivi yoxdursa, onda necə?

Hörmətli oxucu!

Sənin göndərdiyin məktubları oxuyuram və hər məktubdan sonra dilimizin, ədəbiyyatımızın və həyatımızın müxtəlif məsələləri ətrafında səninlə söhbət etmək, polemikaya girmək istəyi məni rahat buraxmır.

Hörmətlə: *NİZAMİ CƏFƏROV*

1989

AZƏRBAYCAN (TARİXİ- KULTUROLOJİ MÜLAHİZƏLƏR)

1.

Milli mədəniyyət, milli təfəkkür və milli mövcudluq – bunların dialektik münasibəti milli xarakteri verir;

milli mövcudluq milli xarakterin maddi əsasıdır – bu anlayışda xalqın tarix səhnəsinə gəlişi, coğrafi lokallaşması, yerdəyişmələri, məskunlaşmalar...ifadə olunur;

milli təfəkkür milli xarakterin potensialıdır – bu anlayışda xalqın yaradıcılıq imkanı ifadə olunur;

milli mədəniyyət isə milli xarakterin bilavasitə göstəricisidir – bu anlayışda xalqın bütün tarixi boyu yaratdığı nə varsa hamısı ifadə olunur.

Azərbaycan milli mədəniyyəti, Azərbaycan milli təfəkkürü və Azərbaycan milli mövcudluğu – Azərbaycan milli xarakteri bu anlayışların işığında aydın görünür...

2.

Ən qədim Azərbaycan mədəniyyətinin tipologiyası arxeoloji tədqiqatlar əsasında müəyyən olunur, – əlbəttə, həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətin öz arxeologiyası var; maddi arxeologiya göstərir ki, Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən bütün maddi- mənəvi varlığı ilə indiki Azərbaycan ərazisinə bağlıdır, mənəvi arxeologiya-folklorşünaslıq da eyni həqiqəti təsdiq edir: ilkin

orta əsrlərdə formalaşmış (lakin çox-çox qədim dövrlərin dünyagörüşünü daşıyan) “Kitabi-Dədə Qorqud” qədim Azərbaycan mədəniyyətinin faktı kimi universal məzmununa malikdir, burada həm elmi, həm də ədəbi-bədii təfəkkür əks olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da azərbaycanlılıq (etikasından tutmuş estetikasına qədər) ümumtürk konteksti ilə birlikdə təqdim edilir, burada bir neçə min ilin təfəkkür enerjisi tarixi əlaqələnmə qanunauyğunluğu ilə suxurlaşır... Beləliklə, milli xarakterin etimoloji əsası mədəniyyətin arxeoloji qədimliyindən qoyulur; əlbəttə, sonrakı dövrlər ərzində bir sıra hallarda əsaslı təbəddülatlar da baş verir (məsələn, XI-XII əsrlərdə), lakin intibah dövründə (xalqın özünəqayıdışı güclənəndə) məhz həmin etimoloji keyfiyyətə istinad olunur.

Qədim Azərbaycan mədəniyyətinin mənbələri diferensial mənbələridir; o mənada ki, məsələn, oğuznamə mövzusunun ümumtürk keyfiyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı azərbaycanlılığı istisna etmir, – ümumtürk keyfiyyəti isə yalnız genezislə bağlı deyil (lakin, şübhəsiz, bu, əsasdır) türk regionundakı tarixi kontaktlar həmin keyfiyyətin funksionallığını qoruyur. III-V əsrlərdə ümumxalq Azərbaycan dili formalaşır, – bu proses türk tayfa dillərinin (birinci növbədə folklor dilinin) mərkəzləşməsi hesabına gedir; VII, XI əsrlərdə Azərbaycana gələn türk tayfaları artıq müxtəlif tayfalarla (yaxud tayfa birlikləri ilə deyil) müəyyənləşmiş xalq mövcudluğu (və onun dili) ilə qarşılaşırlar – gəlmə mədəniyyətin qohum yerli mədəniyyətdə ehtivası tədricən gedir...

Və Azərbaycan ərəblərin qarşısına normalaşmış (coğrafi müəyyənliyi olan) xalq mədəniyyəti ilə çıxır...

3.

XI-XII əsrlər müsəlman mədəniyyətinin təşəkkülündə ümumən türk təfəkkürü kimi Azərbaycan təfəkkürü də iştirak edir, lakin müsəlman mədəniyyətində bütünlüklə reallaşa bilmir; bir tərəfdə xəmsələr, digər tərəfdə oğuznamələr yaranıb yayılır. Şübhəsiz, Azərbaycan təfəkkürü nə qədər diferensial hadisə olsa da, müsəlman mədəniyyətinə özünün ümumtürk konteksti ilə çıxır... Müsəlman mədəniyyəti regional mədəniyyət idi; əsasən,

ərəb, fars və türk komponentlərindən ibarət olsa da, Şumer dövründən etibarən bu və ya digər regionda lokallaşan ümumşərq mədəniyyəti tipologiyasının tarixi (və bir sıra hallarda eklektik) davamı kimi meydana gəlmişdi, bir neçə min illik varislik əlaqəsi vardı. Bizans vasitəsi ilə antik mədəniyyət onun əlinin altında idi – o mədəniyyəti ki, xristianlıq Qərbdə artıq torpağa tapşırırmışdı, həmin mədəniyyət Şərqdə müsəlman “intibahının” fakturasına daxil idi; XII əsrdə N.Gəncəvi ərəb, fars şairlərindən daha ardıcıl şəkildə antik mədəniyyəti müsəlman mədəniyyətinin tarixi mənbələrindən biri kimi təqdim edirdi – bu, ümumən, türk təfəkkürünün dünya təfəkkürü universallığına qalxmaq iddiasının (və istedadının) göstəricisi idi.

XI-XII əsrlərdə Ərəbistanın, İranın, Orta Asiyanın, Azərbaycanın müsəlman şəhərləri bir-birindən o qədər də fərqlənmirdi – bu şəhərlərdə müsəlman mədəniyyəti inkişaf edirdi; əyalətlər (kəndlər, obalar) isə tarixi-etnik keyfiyyətini saxlayırdı. Azərbaycanda şəhərin ümumşərq müsəlman mədəniyyəti funksional normativliyinə, əyalətin (kəndin, obanın) ümumxalq etnik mədəniyyəti isə potensiyasına (və deməli, perspektivliliyinə) görə mövcud idi... Normativ mədəniyyətlə etnik mədəniyyət arasında isə qarşıdurma ilə yanaşı, qarşılıqlı zənginləşmə də özünü göstərirdi – bir neçə əsr davam edən bu proses, nəticə etibarilə, XIII-XVI əsrlərin Azərbaycan oğuz-səlcuq mədəniyyətini formalaşdırdı.

XI-XII əsrlərədək Azərbaycan təfəkkürünün ümumdünya təfəkkürü ilə əlaqəsi ümumtürk təfəkkürünün tarixi stixiyasına əsaslanırdı, XI-XII əsrlərdə isə həmin əlaqənin tarixi-coğrafi avtonomiyası var idi və bu zamandan etibarən ümumtürk təfəkküründə gedən (əlbəttə, normativ səviyyədə) ilk böyük diferensiasiya mövcud avtonomiyanı stabilləşdirirdi.

4.

Azərbaycan təfəkkürü XIII-XVI əsrlərdə özünün türk (oğuz- səlcuq) dilli mədəniyyətini yaradıb formalaşdırır. Həsənoğludan Füzuliyə qədərki dövrdə klassik poetik təfəkkür inkişaf edir; müsəlman şəhərləri həmin mədəniyyətin də ictimai bazası olur– XIII- XVI əsrlərin Azərbaycan mədəniyyəti tipologiyası

etibarilə regionallaşmış (və müsəlmanlaşmış) türk mədəniyyətidir... Müsəlman mədəniyyətinin təşəkkülünü hazırlamış (və onun məhsulu olmuş) klassik şəhərlər mövcuddursa, elmi, ədəbi-bədii təfəkkürdə ümumşərq standartlarının nüfuzu qalırsa, xalq mədəniyyəti isə bütün gücü ilə normativləşə bilmirsə, demək, müsəlman mədəniyyətinin mühüm əlamətləri, deformasiya ilə də olsa, yaşamaqda davam edir.

XIII-XVI əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti güclü simvolikaya malik mədəniyyətdir: müxtəlif təriqətlərin (həm müsəlman, həm də qeyri- müsəlman təriqətlərinin) diferensiallaşdırmağa cəhd etdiyi təfəkkür əsasən simmetriya (nizam) axtarır; məscidlərin divarlarındakı həndəsi naxışlardan tutmuş hürufizmə qədər hamısı diferensial simmetriya axtarışının faktıdır... Ərəb əlifbasını bütün İslam xalqları işlədir, lakin hürufizmi oğuz-səlcuq təfəkkürü yaradır; bu isə o deməkdir ki, ərəb əlifbası (ümumən İslam “morfologiyası”) həmin təfəkkür tərəfindən təkcə formal-qrafik faktor kimi qəbul edilmir, sözün geniş mənasında həzm olunur (xüsusi “sintaksisini” yaradır), “semantika”sı formalaşır.

XIII-XVI əsrlərin oğuz-səlcuq mədəniyyəti, prinsip etibarilə, müştərək mədəniyyət idi, Azərbaycandan İraqi- Əcəmə, İraqi- Əcəmdən Anadoluya qədər geniş bir ərazidə yayılmışdı; ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi idi, Orta Asiya (cığatay), Volqaboyu (qıpçaq) və uyğur mədəniyyətləri ilə sıx əlaqədə inkişaf edirdi – bu əlaqələrin iki tipi barədə danışmaq olar: bunlardan birincisi genetik eyniliyin, ikincisi isə, müsəlman təfəkkürünün təkidi ilə ortaya çıxan əlaqələrdir, hər iki əlaqə tipi arasında dialektik münasibət özünü göstərir.

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq oğuz-səlcuq mədəniyyətinin dağılma prosesi gedir. **I Şah İsmayıl** müstəqil Azərbaycan dövləti yaradır – nəzərə alaq ki, bu dövləti xalq öz təsəvvüründə də qurmuşdu (XIII, XIV, XV əsrlərdəki Azərbaycan dövlətlərinin təcrübəsi həmin təsəvvürlərin formalaşmasına kömək edirdi), ona görə də **XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində milli dövlətin süqutu milli birlik ideyasını məhv etmədi.**

Müsəlman mədəniyyətini mühafizə edən şəhərlər XVI-XVII əsrlərdə dağılır, XVIII əsrdən milli şəhərlər meydana gəlir: **Şəki, Şuşa, Gəncə** (xanlığın mərkəzi) – bu şəhərlər milli mədəniyyətin məhsuludur... Müsəlman şəhərlərinin süqutu əyalətin mədəni-tarixi rolunu artırır; “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu”, A.Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq, Molla Nəsrəddinin lətifələri meydana çıxır. **XVII-XVIII əsrlər intibah dövrüdür**; bu zaman Həsənoğlu - Nəsimi - Füzuli xətti ilə gələn Azərbaycan oğuz-səlcuq mədəniyyəti ancaq ətalətlə mövcud olur, etnik (mifoloji) təfəkkürə əsaslanan milli mədəniyyət formalaşır; M.V.Vidadi, M.P.Vaqif yazıb yaradırlar, “Şəhriyar” meydana gəlir, Şəki xan sarayı, Şuşa qalası tikilir.

Folklor mədəniyyətinin (ümumən folklor təfəkkürünün) oyanışı klassik mədəniyyətin standartlarını da özündə ehtiva edir– beləliklə, intibah təfəkkürü faklaşır...XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyəti ilə türk (osmanlı) mədəniyyəti arasında milli səviyyədə fərqlər yaranır.

Azərbaycan intibahı türk-oğuz (potensial olaraq ümumtürk) intibahının tərkib hissəsidir: XVII- XVIII əsrlərdə türk (osmanlı), türkmən mədəniyyətlərinin tarixində də milli təfəkkürün təşəkkülünə əsaslanan dirçəliş prosesi gedir – türk mədəniyyətlərinin milli səviyyədə diferensiasiyasını intibah təfəkkürünə əsaslanan tipoloji analogiya (və deməli, ideal inteqrasiya) tamamlayır.

Azərbaycan intibahı Zaqafqaziya xalqlarının mədəniyyət tarixində mühüm hadisə idi: bir neçə əsr ərzində gürcü, erməni və Dağıstan xalqları mədəniyyətləri bu intibahın güclü təsirini öz üzərində hiss edir; yüzlərlə erməni şairi azərbaycanca yazır, ermənilər içərisində Azərbaycan musiqisinin istedadlı ifaçıları yetişir (M.Seyidov) ... Gürcü hökmdarlarının saraylarında Azərbaycan şairləri yazıb yaradırlar... Sayat-Nova, Miran əslən başqa xalqlardan olsalar da, onların yaradıcılığı Azərbaycan intibahının məhsuludur... **XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili milli əsaslar üzərində yenidən qurulur və Zaqafqaziyada ümumünsiyyət vasitəsi olmaqla mütərəqqi məzmunlu mədəniyyətin başlıca ifadə formasına çevrilir.** İntibah təfəkkürü poeziyada özünü daha çox hiss etdirir, bununla belə, intibah şairi eyni zamanda rəssam, hətta musiqiçi işi

görür; M.P.Vaqifin poeziyasındakı rəng həssaslığını, musiqi duyumunu yada salmaq kifayətdir: şair gözəli rəsm edir (onun yaratdığı obrazı tipologiyası etibarilə italyan intibah rəssamlarının müvafiq portretləri ilə müqayisə etmək olar).

Azərbaycan intibahı milli xarakteri etnik (mifoloji) təfəkkür əsasında tərbiyə edir,– ümumşərq normativliyi arxaikləşir, Azərbaycan kontekstində regional təzahürlər funksionallaşır: dialekt diferensiasiyasından tutmuş müxtəlif mədəniyyət məktəblərinin (mühitlərin) müəyyənləşməsinə qədər buraya daxildir... Milli təfəkkür (və mədəniyyət) milli mövcudluqla adekvatlaşır, bu isə, şübhəsiz, milli xarakterin normativləşməsi üçün mühüm şərt olur.

XVII- XVIII əsrlərdə ticarət milli mədəniyyətin, milli təfəkkürün və eləcə də milli xarakterin formalaşmasına təsir göstərir: dövrün mənbələrində “elmi-ticarət” ifadəsi var, tacirlər zamanın ən dünyagörüşlü, ən məlumatlı və ən əxlaqlı adamları idilər ; tacir təfəkkürü intibah sənətində öz obrazlarını faktlaşdırırdı:

**Cəvahirlər xərc eylərəm şanına,
Əgər müştəq olsan sözə, Fatimə...**

Vaqif bu sözləri həmin təfəkkür mövqeyindən demişdi.

... İntibah təfəkkürü Azərbaycanın İslama qədərki mədəniyyəti ilə əlaqəni funksionallaşdırır, mifoloji təfəkkür sındırılmadan, yəni vasitə ilə deyil, birbaşa qəbul edilir...

6.

İntibah mədəniyyəti XIX əsrin əvvəllərindən etibarən tənqidi- realist təfəkkürü hazırlayır və bütün XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti satirik təfəkkürlə bilavasitə bağlı olur (T.Hacıyev); ümumiyyətlə, XIX əsr – Azərbaycan mədəniyyətinin ən laübali dövrüdür; ölkə (deməli, milli mövcudluq) iki qlobal mədəniyyət tipi arasında qalır: hər iki mədəniyyət tipinə milli mədəniyyətin münasibəti geniş izah tələb edən mürəkkəb məsələdir, lakin

qısaca olaraq demək lazımdır ki, həmin münasibətlər ziddiyyətli idi və əslində, XIX əsr mədəniyyətinin laübaliliyi buradan irəli gəlirdi. XIX əsrdə Azərbaycan təfəkkürü nə yaradacağını düşünürdü, – yaratdıqları da həmin bu nə yaradacağı üzərindəki düşüncənin ifadəsi idi...

Milli təfəkkürün alt qatlarında isə intibah mədəniyyəti mövcud olmaqda davam edir, milli xarakter üzərində tamamlama işi görürdü və əslində, normativ mədəniyyətdəki laübaliliyin milli xarakterə çökməsinə də mane olur, tarixi yaddaşı oyaq saxlayırdı (M.F.Axundovun qəhrəmanlarının psixologiyasına fikir verin: məsələn, Hatəm xan ağa normativ mədəniyyətdəki qarşıdurmanı görür, lakin o, bu qarşıdurmadan yuxarıda dayanır). XIX əsrdə satirik təfəkkür həmin oyaqlıqda psixoloji – idraki istinad tapır.

7.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri milli təfəkkürün tarixində mürəkkəb hadisə kimi diqqəti cəlb edir, – XIX əsr boyu düşünən xalq bir neçə on ildə az qala bütün yaradıcılıq imkanlarını reallaşdırır, ona görə də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mədəniyyəti tipologiyası çətin müəyyənləşdirilə bilən mədəniyyətdir; romantik təfəkkürlə realist təfəkkürün (və onların müxtəlif estetik təzahür formalarının) bu cür eyni kontekstdə reallaşması mədəniyyətlər tarixində az-az görünən hadisədir...XIX əsrin ortalarından etibarən Bakı tədricən Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzinə çevrildikcə Şərqi (Şirvan) üçün xarakterik olan klassik mədəniyyət funksionallaşır və ümumşərqi keyfiyyətlərini qabardır (bərpa edir), məhz bu dövrdə Avropa mədəniyyəti (şübhəsiz, eklektik şəkildə və deməli, törədici imkanına malik olmadan) Bakıya nüfuz edərək funksional klassik mədəniyyətlə kompromisə girir (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin arxitekturası bunu nümayiş etdirir) – elə həmin kompromisin nəticəsidir ki, “Faust” məhz “çətin” dillə tərcümə edilir... Qərblə Şərqi Bakıdakı görüşü, əslində, qarşılıqlı zənginləşmə deyil, “diplomatik” görüşdür; Qərb özünün, Şərqi isə özünün “dili” ilə danışırdı, onları birləşdirən maksimum normativlik faktından ibarət idi. Qərblə Şərqi yeni tarixi-coğrafi şəraitdəki münasibəti

kütləviləşməmişdi, – maarifçi tərəkürün meydana gəlməsi həmin münasibəti kütləviləşdirmək, ictimaiyyətin müzakirəsinə vermək (və sosial dayaq əldə etmək) ehtiyacının nəticəsi idi, ona görə də Azərbaycanda maarifçilik vahid mədəni- tarixi tərəkür bazasından çıxmırdı, müxtəlif istiqamətlərə (hətta daxili ziddiyyətlərə) malik idi.

XX əsrin əvvəllərində milli tərəkür təkə Qərb oriyentasiyası ilə Şərq oriyentasiyasının münasibəti üzərində düşünməklə qalmırdı, – milli tərəkürün özündə də daxili mübarizə gedirdi; klassik tərəkür (Şirvan mühiti) Şərq oriyentasiyası ilə ittifaqa girib, vaxtilə intibah mədəniyyətini yaradan (və eyni zamanda intibahın məhsulu olan, folklor (xalq) tərəkürünü sıxışdırmışdı... Azərbaycanın Şərqi ilə Qərbi arasındakı mədəni-tarixi fərqlərin normativləşməsi cəhdi milli xarakterin bütövlüyünü zədələyəcək potensial qüvvə idi – demək lazımdır ki, həmin təhlükə XVII əsrdə də var idi, lakin intibah tərəkürünün etnik (mifoloji) mədəniyyətə dayanması bu ziddiyyəti aradan qaldırırdı... XX əsrdə təxminən eyni proses baş verir; 20-ci illərdən başlayaraq şifahi xalq ədəbiyyatının toplanıb nəşr edilməsi, sosialist inqilabının qələbəsi ilə əlaqədar olaraq ümumən mədəniyyətin ictimailəşməsi (kütləviləşməsi) demokratik olanı normativləşdirir.

8.

Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycan arasındakı mədəni- tarixi əlaqələrin get-gedə məhdudlaşması (normativ səviyyədə) milli tərəkürdə gedən proseslərin məzmununa (və keyfiyyətinə) təsir edir– Cənub tədricən Şimaldan təcrid olunmuşdur, bir qayda olaraq onunla milli “yaddaş”da birləşir; o halda ki, milli varlığını təsdiq etmək istəyir, onda keçmiş mədəniyyəti yenidən canlandırır və bu zaman klassik tərəkürlə folklor tərəkürü bir cəbhədə çıxış edir (məsələn, M. Şəhriyarın yaradıcılığını, yaxud 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərindəki milli oyanışı göz önünə gətirin)... Ümumiyyətlə, Cənub Şimal üçün potensiya olaraq qalır– həm də bu elə bir potensiyadır ki, onun reallaşması Azərbaycan tərəkürünün (və mədəniyyətinin)

keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərməyə, milli xarakterin məzmununda müəyyən təbəddülat yaratmağa qadirdir.

9.

XX əsrin 30-cu illərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzləşməsi daha demokratik şəkildə gedir, sosializm quran respublikanın rayonlarından Bakıya kütləvi axın başlayır; mədəniyyət quruculuğu ilə bağlı problemlər kifayət qədər demokratik şəkildə müzakirə olunur. Qərblə Şərqlin XX əsrin əvvəllərindəki kəskin qarşıdurması 30-cu illərdə daxili problemlərin demokratik münsifliyi ilə, demək olar ki, həll edilir. Məsələn, S.Vurğun müasir poetik ifadə mədəniyyətini XVII-XVIII əsrlərin intibah mədəniyyətinə (birinci növbədə Vaqifə) istinadən yaradır; S.Vurğunun Vaqifə marağı bir şairin bir şairə marağı yox, milli mədəniyyətin bir dövrünün başqa dövrünə marağı idi... Lakin 30-cu, 40-cı, 50-ci illərdə milli mədəniyyətin (və təfəkkürün) inkişafının problemləri də var idi; tarixə maraqlı bəzən onu köçürməyə qədər bayağılaşırdı ki, bu da inkişafın qarşısına çox müxtəlif maneələr çıxarırdı: onlarla ədəbi-bədii, elmi əsərlərdə tarixən müəyyən olmuş milli xarakterin dialektikası əvəzinə stereotiplər (milli, yaxud qeyri-milli) özünü göstərir. Bununla belə, milli mədəniyyətin kütləviliyi (ictimai şüur qarşısında bilavasitə cavabdehliyi) stereotiplərin uzun zaman yaşamasına mane olur...

50-ci illərin sonu 60-cı illərdən etibarən milli təfəkkürün ümumtürk konteksti ilə əlaqəsi təbii-tarixi qaydasına düşür, milli mədəniyyətin inkişafı üçün bu mühüm şərtidir; milli təfəkkür o zaman məhsuldardır ki, tarixən müəyyən olmuş konteksti daxilindədir və bu kontekst onu qidalandırır...

10.

Azərbaycan milli xarakteri milli təfəkkürün məhsulu olan mədəniyyətin kifayət qədər mürəkkəb inkişaf tarixi boyunca formalaşmışdır– özünün genetik əsaslarına möhkəm dayanmış, keyfiyyətcə sabitləşə- sabitləşə tarixi tipologiyasını itirmədən diferensiallaşmışdır... Milli qapalıq Azərbaycan milli xarakterinə yad olmuşdur– xalqın yerləşdiyi region elədir ki, müxtəlif tipli

mədəniyyətlərə buradan birbaşa çıxış mövcuddur. Azərbaycan milli xarakteri milli mövcudluğumuz ərzində milli təfəkkürümüzün yetirmiş olduğu ən böyük məhsuludur– biz bunu bütün tariximizlə qazanmışıq...

1989

AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

Azərbaycan xalqının tarixini, ümumiyyətlə, Azərbaycanın etnik tarixini yazmaq hər bir araşdırıcı üçün nə qədər şərəfli cəhd olsa da, o qədər ağır, mürəkkəb və elmi-ictimai mühitdə bu və ya digər dərəcədə qəbul etdirilməsi çətin bir işdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan tarixşünaslığında bir-biri ilə əks olan iki konsepsiya, bəlkə də, belə daha doğrudur desək, iki barışmaz əhvali-ruhiyyə formalaşmışdır: bunlardan birincisi Azərbaycan xalqının etnik tərkibində türklüyün tarixi mövqeyini heçə endiriləcək qədər azaltmağa çalışdığı halda daha az təcrübəsi olan ikincisi həmin mövqeyi yalnız mütləqləşdirməklə kifayətlənməyib etnik mənzərəsi, demək olar ki, tamamilə qaranlıq ən qədim dövrlərdə belə Azərbaycanda və həmhüdud regionlarda qarşısızalmaz bir maraqla türk izləri axtarır, bu zaman türklüyün ümumi tarixinin hardan başlanması barədəki mövcud elmi təsəvvürlərə də etinasızlıq göstərir. Birinci konsepsiya və ya əhvali-ruhiyyə «akademik inkarçılıq, yaxud beynəlmilləşdirici nihilizm», ikincisi isə «populist təsdiq, yaxud milli özünügöstərmə» sayıla bilər. Həmin meyllərin qarşılaşması keçən əsrin 70- ci illərindən başlansa da, 80- ci, xüsusilə 90- cı illərdən daha münaqişəli xarakter almış, Azərbaycanın etnik tarixini müxtəlif ideyaların, mülahizələrin ardıcıl (və barışmaz) mübarizə meydanına çevirmişdir. Odur ki, Azərbaycan xalqının tarixi barədə nəinki geniş miqyaslı, az- çox mükəmməl bir əsər yazmağa, hətta bu və ya digər konkret mülahizə söyləməyə cəhd edərkən mövcud konsepsiya-əhvali-ruhiyyə münaqişələri ilə hesablaşmalı olursan. Burada iki cür hesablaşma mümkündür:

1) mövcud konsepsiyalardan birinin ya birbaşa, ya da dolayısı ilə mövqeyində dayanmaq;

2) Azərbaycanın etnik tarixinə məlum mənbələr əsasında yenidən (yeni intellektual texnologiyalarla) baxmaqla mövcud konsepsiyalara analitik-tənqidi yanaşmaq.

Əlbəttə, daha orijinal hesablaşma birincisi yox, ikincisidir. Və hər hansı xalqın tarixini yazmaq iddiasında olan araşdırıcı üçün mövcud konsepsiyalarla

diplomatik əlaqələrə girmək nə qədər qaçılmaz olsa da, öz təhlillərinə əsaslanmaq, çıxardığı nəticələrlə bu və ya digər konsepsiyanın, yaxud məktəbin arxasında gizlənməmək, elmi- ideoloji məsuliyyəti təkcə daşımaq daha önəmli, daha əxlaqidir. Əgər nəzərə alsaq ki, son illər, haqqında bəhs olunan konsepsiyalarla spekulyativ davranan «mövqe»lərin sayı daha da artmaqda, həmin konsepsiyaların liderliyi uğrunda mübarizə aparanların sıraları genişlənməkdədir, orijinal (və obyektiv!) olmağın əxlaqiliyi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın etnik tarixinə baxışlar keçən əsrin 30- cu illərində nə qədər sadələşsə, o qədər obyektiv idi. Bu və ya digər dərəcədə mütəxəssislərin gözləri qarşısında tarixini yazmaq iddiasına düşdükləri cəmiyyət hər hansı ideologiyanın bilavasitə təzyiqinə məruz qalmadan təbii etnik spektrləri ilə dayanmışdı. Və o zaman harada yaşamağından, hansı dialektə danışmağından asılı olmayaraq türkləri bütün diferensial əlamətləri ilə birlikdə hər halda bütöv qəbul edirdilər. Diferensiasiya üçün əsas meyar coğrafiya idi. Lakin daxili (və bunun ardınca xarici !) etnik fərqləndirmə də özünü göstərməyə, yeni dövrdən etibarən türklərin tarixi bütövlüyünün sarsıldığını nümayiş etdirməyə başlamışdı. Məsələnin mürəkkəbliyi burasında idi ki, türklərin etnik diferensiasiyası heç də hər yerdə siyasi keyfiyyət qazanmadığına görə lazımi mütəşəkkillikdən, az və ya çox dərəcədə aydın hüdudlardan məhrum idi. Ona görə də bu gün müstəqil türk xalqları kimi qəbul etməyə artıq adət elədiyimiz, hər birini öz adı ilə adlandırdığımız xalqları nəinki orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində, hətta XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində də, əsasən, məhz coğrafi mövqeyinə görə adlandırırdılar: Sibir türkləri, Orta Asiya türkləri, Volqaboyu türkləri, İran türkləri, Anadolu türkləri, Osmanlı türkləri, Krım türkləri, Qafqaz türkləri və s.

Burada biri digərini tamamlayan iki ideya ifadə olunurdu:

1) türklərin etnik (və etnoqrafik) bütövlüyü, həmin bütövlüyün yalnız coğrafi- regional diferensiallığı;

2) türklərin məskunlaşdığı coğrafiyaların siyasi liberallığı, yəni hər hansı imperialist müdaxilə üçün açıq olması.

İmperiya maraqlarının artıq ödənilmədiyi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən bu və ya digər imperiyaların siyasi nəzarətində olan türk coğrafiyaları həmin imperiyaların əyalətlərinə, onların siyasi- ideoloji «özünüküləşdirmə» regionlarına çevrildilər. Və beləliklə, türk coğrafiyasının orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq get- gedə güclənən (və artıq passionarlıq dövrünü sona çatdırmış etnosun mərkəzləşmə qüdrətini itirmək üzrə olduğundan irəli gələn) siyasi liberallığına son qoyuldu. Türk coğrafiyalarını «özünüküləşdirən» imperiyaların ideoloji- elmi maraqları orta əsrlərin sonlarından bir- birindən ayrı düşmüş türk etnoslarının sosial- tarixi yaddaşlarının da liberallaşmasından istifadə edib onların hər biri üçün «özünəməxsus» (və imperiya maraqlarına uyğun!) tarixlərin icad olunmasına başladılar. Etiraf etmək lazımdır ki, ən böyük ideoloji- intellektual yük Rusiya imperiyasının varisi Sovetlər Birliyinin üzərinə düşdü. Ona görə ki:

1) türklərin tarixi coğrafiyalarının (və coğrafi- etnik zənginliyinin) əsasına Rusiya yiyələnmişdi;

2) Rusiyanın varisi olan Sovetlər Birliyi dünyanın ən demokratik, ən beynəlmiləlçi dövləti iddiası ilə meydana çıxmışdı.

Sovetlər Birliyi dünyaya özünün qeyri- məhdud demokratiya vermək iddialarının nə qədər idarəolunmaz bir «xaos»a gətirib çıxardığını gördükcə qabaqlayıcı tədbirlərə əl atmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Yalnız bir faktı xatırlatmaq lazımdır ki, sovet quruluşunun birinci düşmənləri xüsusi mülkiyyətçilər idilərsə, ikinci (və birincilərdən daha intellektual) düşmənləri millətçilər sayılırdılar...Sovet ideologiyası birincilərə qarşı mübarizədə nə qədər böyük uğurlar qazansa da, ikincilərə qarşı mübarizədə o qədər böyük çətinliklər qarşısında qaldı. O vaxta qədər ki, sovet xalqlarının dostluğu (?) barədə romantik «konsepsiya» işləməyə başladı... Və həmin «konsepsiya»nın uğurla fəaliyyətə başlamasının əsas təkanverici qüvvəsi kollektiv təsərrüfatın – «kolxoz»un qələbəsi idisə, ikincisi II Dünya Müharibəsindən Sovet xalqlarının qalib çıxması sayıla bilər. Ziyalıları, cəmiyyətin intellektual elitasını, ideya

müxtəlifliyini heç zaman yüksək qiymətləndirməyən V.İ. Leninin daha aqresiv (və təcrübəli!) varisi İ.V.Stalin milli məsələ üzrə bilavasitə «mütəxəssis» olduğundan yaxşı bilirdi ki, həmin məsələyə liberal ziyalı- intellektual müdaxiləsinə icazə verilsə Sovetlər Birliyini qoruyub saxlamaq imkan xaricində olacaqdır... İ.V.Stalinin düşmən «varisləri» «böyük rəhbər»i tənqid edərkən «sıxılmış enerji»ni azad etdiklərinin fərqi varmadılar. N.S.Xruşşovun volyuntarizmi L.İ.Brejnevin maarifçi demokratizmi ilə, o da öz növbəsində M.S.Qorbaçovun siyasi spekuliyatizmi ilə əvəz olunanda «sovet xalqı» adı altında birləşdirilmiş müxtəlif xalqların «sıxılmış enerji»si yalnız son on illərin süni müttəfiqliyini dağıtmadı, xalqların neçə əsrlik təbii- tarixi münasibətləri barədəki təsəvvürləri də zədələdi... Və təbii ki, hər bir xalqın tarixi yaddaşının daşıyıcısı kimi çıxış edən ziyalı- intellektuallar müxtəlif cəbhələrdə göründülər:

- 1) sovet ideologiyasının tarix barədəki rəsmi doktrinalarının bilavasitə müdafiəçiləri;
- 2) xalqın həqiqi tarixini dövrün doktrinaları kontestində təqdim etməyə çalışanlar;
- 3) tarixin hər hansı doktrinasız (bununla belə, populist!) müdafiəçiləri.

Sovetlər Birliyinin «şinel»indən çıxmış xalqlar içərisində ən çox türk xalqlarının tarixçilərinə aid olan bu cəbhələşmənin Azərbaycanda özünü daha kəskin bir şəkildə göstərməsi ona görə tamamilə təbiidir ki, burada ümumi türkoloji düşüncə ən gec XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq həmişə güclü olmuş, ona görə də sovetlərin anti- türk təbliğatının əsas qüvvəsi məhz Azərbaycana yönəldilmişdi.

Süni surətdə təhrif olunmamış nəticələrin çıxarılmasına imkan verməyən bir dövrdən çıxmış Azərbaycan tarixşünaslığı, tamamilə təbiidir ki, bugün sovet doktrinalarından nə qədər səmimi şəkildə imtina etsə də, bu cür « katarsis»ə mane olacaq bütöv bir «tarix» vardır.

Və etiraf etmək lazımdır ki, müəyyən qismimiz 40, yaxud 50- ci, çoxumuz 60, yaxud 70- ci, daha çoxumuz isə 80- ci illərdən (və ya 90- cı illərin əvvəllərindən) bu tarixin (daha doğrusu, tarixşünaslığın!) övladlarıyıq.

Lakin hamımız bizə məlum olmayan daha qədim zamanlardan eyni bir xalqın (superetnosun!) törəmələriyə... Ona görə də milli tarixi təfəkkürü hərəkətə gətirən qüvvə olaraq tarixşünaslıqdan (nə qədər dokumental olsa belə) daha güclü bir qaynaq vardır ki, o da əlahəzrət Tarixin (elmi- ientellektual sxematizmə çətin gəlsə də) özüdür!.. Və Tarix israrla göstərir ki, Azərbaycan xalqı müxtəlif mənşəli etnosların məhdud miqyaslı bir coğrafiyadakı qeyri-müəyyən inteqrasiyanın deyil, dünyanın geniş coğrafiyasında məskunlaşmış türklərin tarixşünaslığın gözü qarşısındakı diferensiasiyasının məhsuludur.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü eramızın ilk əsrlərindən etibarən türk etnoslarının Azərbaycanda məskunlaşması ilə başlayır. Mərkəzi Asiyada bir neçə min illik sabit coğrafiyası, böyük dövlətçilik təcrübəsi, zəngin mənəvi mədəniyyəti olan türklər eramızın ilk əsrlərində müxtəlif tayfalara, xalqlara bölünmə ərafəsində idilər. Və etnosun daxilindən gələn güclü diferensiasiya enerjisi türklərin parçalanması ilə yanaşı həmhüdud regionlardakı əlverişli coğrafiyalara yayılmasına təkan verirdi. Mərkəzi Asiyadan Şərqlə hərəkət imkanı məhdud olduğundan (həmin coğrafiya artıq çinlilərin idi) türklər daha çox Qərbdə doğru yayılırdılar ki, burada iki istiqamət xüsusilə seçilir: Şimal-Qərb (Xəzər dənizinin şimalından) və Cənub-Qərb (Xəzər dənizinin cənubundan).

Türklərin etnik diferensiasiyası nəticəsində əsasən üç böyük qol – get-gedə bir- birindən daha çox fərqlənən tayfa birliyi (demək olar ki, xalq) əmələ gəldi: qıpçaq türkləri, oğuz türkləri və karluq türkləri.

Karluqlar Mərkəzi Asiyada – qədim türklərin ana yurdunda möhkəmləndilər, qıpçaqlar daha çox Şimal-Qərbə, oğuzlar isə Cənub-Qərbə doğru yayılmağa, ana yurdla əlaqəni kəsmədən yeni coğrafiyalarda məskunlaşmağa başladılar.

Türklər gələcəyə qədər Azərbaycanda əvvəl Qafqaz, e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən isə eyni zamanda İran etnosları məskunlaşmışdılar. Və İran etnosları həm siyasi, həm də mədəni baxımdan daha güclü olduqlarına görə Qafqaz etnoslarını ardıcıl olaraq Şimala – Böyük Qafqaz dağlarına doğru sıxışdırırdılar.

Azərbaycana birinci olaraq qıpçaq türkləri gəldilər. Onlar eramızın ilk əsrlərində Şimaldan ölkəyə daxil olub Azərbaycanın etnik mənəzərəsini tədricən dəyişməyə başladılar. Və ərəblərin hücumuna qədər Azərbaycanda üç etnos oldu: Qafqaz, İran və türk etnosları.

Azərbaycandakı türklərin əsas etnososial dayaqları Şimalda- Qıpçaq çöllərində, iranlılarınkı Cənubda – İranda idi, Qafqaz etnosları isə, bir növ, dayaqsız idilər, passionarlıqlarını itirmiş, güclü etnosların təzyiqi altına düşmüşdülər.

Qıpçaq türkləri Şimaldakı möhkəm etnososial dayaqlarına əsaslanaraq Azərbaycanın türkləşməsinin birinci dövrünü başa vurdular. Təxminən min il davam edən bu dövr regionda daha əvvəllər məskunlaşmış Qafqaz, İran etnoslarının siyasi birliklərinin dağılması, yaxud zəifləməsi, türklüyün güclənməsi, qeyri- türk mənşəli etnosların parçalanması, türk dilinin ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi dövrüdür. Ərəblərin işğalından sonra Azərbaycanda yayılmağa başlayan İslam dini büt-pərəstliyə, atəşpərəstliyə və türk tanrıçılığına, müəyyən səviyyədə isə xristianlığa qarşı mübarizə aparsa da, həmin dini dünyagörüşləri müxtəlif etnosların mənəvi- ideoloji xarakterinin göstəricisi kimi bu və ya digər şəkildə yaşayırdı.

Azərbaycanın türkləşməsinin, başqa sözlə, Azərbaycan xalqının təşəkkülünün ikinci dövrü I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən – oğuz türklərinin Türküstandan Azərbaycana, oradan da Anadoluya yürüşü ilə başladı. Və bu proses orta əsrlərin sonlarına qədər davam etdi.

Oğuz türkləri, xüsusilə onların hakimiyyətdə olan yuxarı təbəqəsi üç mədəniyyətin: türk, İran və ərəb mədəniyyətlərinin daşıyıcısı iddiasında idilər. Və onların saraylarında da üç dil: ərəb, fars və türk dilləri işlənirdi. Geniş xalq kütləsi, ordu türkcə danışıq, xalq yaradıcılığı türkcə yaranıb yayılırdı. Yazılı ədəbiyyatın dili əsasən farsca; dinin, elmin dili ərəbcə idi. Və oğuzların I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda nə qədər böyük ictimai- siyasi rol oynadıqlarını təsəvvür etmək üçün bu dövrün nəhəng eposu «Dədə Qorqud»u xatırlamaq kifayətdir. Epos artıq ölkənin ərazisində məskunlaşmış müsəlman oğuz türklərinin Azərbaycanı öz vətənləri sayıb yerli

qeyri- müsəlmanlara, o cümlədən qıpçaq türklərinə, Şərqi Anadoluda hakimiyyətdə olan yunanlara qarşı inamla mübarizə apardıqlarını təsvir edir.

Azərbaycanın türkləşməsinin birinci dövründən fərqli olaraq ikinci dövrünə münasibətdə «türkləşmə» sözü müəyyən qədər şərti mənada işlənir; şərtilik ondan ibarətdir ki, oğuz türklərinin Qərbə, o cümlədən də Azərbaycana gəlişi ərəfəsində türklər burada artıq cəmiyyətin etnik əsaslarını təşkil edirdilər. Oğuz yürüşləri türklüyün daha da güclənməsinə, islam dininin möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

II minilliyin birinci yarısında Türküstandan Azərbaycana, oradan da Anadoluya bir neçə böyük türk axını baş vermişdir: oğuz- səlcuq axını (XI- XIII əsrlər), monqol- tatar axını (XIII əsr), Əmir Teymur axını (XIV əsr), qaraqoyunlu- ağqoyunlu axını (XV əsr). Bu axınların hamısı Xəzər dənizinin cənubundan olmuşdu.

Türk dünyası miqyasında böyük axınların olmasının (və Azərbaycanın həmin sferadan kənarda qalmamasının) nəticəsi idi ki, Azərbaycan xalqının formalaşması ümumtürk etnik prosesləri kontekstində gedirdi.

Azərbaycan xalqının təşəkkülünün ikinci dövründə, xüsusilə II minilliyin birinci yarısında Azərbaycana (və Anadoluya) yönələn türk axınlarında oğuzlar mütləq əksəriyyəti təşkil etsələr də, burada qıpçaq, karluq türkləri də bu və ya digər dərəcədə iştirak edirdilər. Bununla belə II minilliyin ortalarından etibarən tədricən bir- birindən ayrılmağa başlayan üç türk xalqının – türkmənlərin, azərbaycanlıların və Türkiyə türklərinin etnik tərkibini əsasən oğuz türkləri təşkil etdilər.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü min beş yüz illik mürəkkəb etnik proseslərdən sonra XVI- XVII əsrlərdə başa çatdı. Və bunun ilk siyasi göstəricisi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması oldu. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Səfəvilər dövlətinin iranlaşmasına baxmayaraq o, Azərbaycan xalqının tarixində böyük təmərküzləşdirici rol oynadı.

Beləliklə, orta əsrlərin sonlarına doğru türk dünyası daxilində böyük axınlar dayandı, bundan sonra etnik coğrafiyası artıq müəyyənleşmiş Azərbaycanda gedən etnik proseslər ölkədaxili əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan xalqının tarixində üçüncü dövr orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayır. Mərkəzi dövlətdən çox tez mərhum olan xalq yerli hakimlərin dərəbəy idarəçiliyi altına düşsə də, milli mənəvi bütövlüyünü itirmir. «Koroğlu» eposu kimi nəhəng xalq yaradıcılığı nümunəsini yaradaraq mərkəzi dövlətçilik ideallarını yaşadır.

Azərbaycanın siyasi parçalanması hələ bir- biri ilə tam qaynayıb qarışmamış müxtəlif türk tayfalarının, qeyri- türk mənşəli etnosların təmərküzləşməsini nəinki ləngidir, hətta bir sıra xanlıqların, dərəbəy idarəçiliklərin müəyyən tayfa, yaxud etnik maraqların təsiri altına düşməsinə gətirib çıxarırdı. Ölkənin bu cür parçalanması qonşu dövlətlərin – Rusiyanın, İranın və Osmanlının dövlətçilik – imperiya maraqlarına uyğun idi. Lakin bu dövlətlərin Azərbaycan məsələsinə münasibəti bir- birindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi: İran Azərbaycana öz tarixi tərkib hissəsi kimi baxırdı; Rusiya Azərbaycanın Şimalının da daxil olduğu Qafqazı, Xəzər dənizini ələ keçirmək istəyirdi; Osmanlı imperiyası isə Şərq sərhədlərindəki münaqişələrdən bərk narahət olsa da, məsələyə əsaslı müdaxilə imkanından mərhum idi.

Azərbaycandakı daxili çəkişmələr ölkənin ərazisinə bu və ya digər imperiyanın (birinci növbədə Rusiyanın) maraqlarını daha fəal müdafiə edən etnosların (məsələn, ermənilərin) köçürülməsinə şərait yaradır, daxili münaqişələrdə iştirak edən yerli hakimlər yuxarıda adı çəkilən imperiyaların şəxsində özlərinə beynəlxalq dayaqlar axtarırdılar.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tədricən Azərbaycanın Şimali Rusiyanın, Cənubu isə İranın tərkibinə daxil edildi. Yerli hakimlərin «müstəqillik» uğrunda apardıqları nə diplomatik, nə də hərbi mübarizələri, təbii ki, heç bir nəticə vermədi. Azərbaycanın Şimala və Cənuba parçalanması, bir- birindən idarəçilik üsuluna, mədəniyyət tipinə, dini dünyagörüşünə görə fərqlənən və Azərbaycan xalqına yuxarıdan aşağı baxan iki müxtəlif dövlətin əyalətinə çevrilməsi milli tarixi faciə idi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində, milli müstəqillik ideologiyasının formalaşdığı illərdə həmin faciənin dəhşəti daha çox dərk olunmağa başladı. Azərbaycanın görkəmli ictimai- siyasi xadimləri, mütəfəkkir ziyalıları bu dövrdə milli ideologiyanın əsaslarını kifayət qədər aydın müəyyənləşdirdilər: türkləşmək, müsəlmanlaşmaq və müasirləşmək.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycana Osmanlı dövlətinin təsiri müəyyən qədər güclənsə də, Rusiya və İranın mövqeyi sındıra bilmədi. Əksinə, bu illərdə Türkiyə ilə Azərbaycanın arasında erməni dövləti- Ermənistan yaradıldı.

Cənubi Azərbaycanda İranın orta əsrlər üslubunda idarəçilik texnologiyasının davam etdiyi illərdə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının varisi olan Sovetlər Birliyinin kommunist rejimini yaşadı, Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra isə dövlət müstəqilliyi qazandı.

Ümumi sayı əlli milyonu keçmiş azərbaycanlılar bugün Azərbaycan xalqının tarixi siyasi ideallarının yeganə ifadəçisi olan Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda (İranda), Şərqi Anadoluda (Türkiyədə), Gürcüstanda, Dağıstanda (Rusiyada) və tarixi vətəndən kənarında yaşayırlar.

Azərbaycan xalqının tərkibində türklüyün həlledici mövqeyini görmək istəməyən tarixi tənəkkür öz məntiqi sxemlərini qurmağa eramızdan əvvəl etnik baxımdan mübahisəli, yaxud türk etnoslarının bilavasitə görünmədiyini eramızdan əvvəlki minilliklərdən başladığından qədim dövrün sonu orta əsrlərin əvvəllərindən etibarən baş verən etnik prosesləri nəzərə almır. Azərbaycan xalqının məhz türk mənşəli xalq olduğunu israrla təsdiq edən tarixi tənəkkür isə həmin «məntiqi sxemlər»i dağıtmaq üçün türk mənşəli Azərbaycan xalqının tarixini regionda mövcudluğu güman olunan ilk etnoslardan, hətta ilk insandan başlamağa çalışır.

Əlahəzrət Tarix isə göstərir ki, Azərbaycanda və həmhüdüd regionlarda əvvəlcə Qafqaz etnosları məskunlaşır, sonra onlardan güclü İran etnosları gələrək Qafqaz etnoslarını sıxışdırır, daha sonra onlardan da güclü türk etnosları gələrək iranlıları sıxışdırır... Və beləliklə, həm İran, həm də Qafqaz etnoslarını tədricən özündə ehtiva edən türk mənşəli Azərbaycan xalqı formalaşır.

2000

AZƏRBAYCAN... AZƏRBAYCANIN TÜRKLƏŞMƏSİ... VƏ AZƏRBAYCAN XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ.

Azərbaycan– türk əsaslı Azərbaycan xalqının tarixi vətəni, dünyanın qədim etnokulturoloji mərkəzlərindən biridir. Azərbaycanlılar xalq, yaxud millət (superetnos) olaraq məhz Azərbaycanda formalaşmışlar.

Azərbaycan xalqının tarixi ümumtürk tarixinin üzvi tərkib hissəsidir, bununla belə, hər bir türk xalqı kimi, Azərbaycan xalqının da özünəməxsus formalaşma, inkişaf tarixi vardır. Araşdırmalar göstərir ki, bu tarix özündə iki mühüm dövrü: 1) diferensiasiya və 2) inteqrasiya dövrlərini birləşdirir. Diferensiasiya dövrü dedikdə türk etnosunun müxtəlif xalqlara (o sıradan Azərbaycan türklərinə, yaxud Azərbaycan xalqına) ayrılması prosesinin intensiv dövrü nəzərdə tutulur. İnteqrasiya isə Azərbaycan cəmiyyətinin etnik tarixinin sonrakı dövrlərinə aid olub, türk (və bir sıra qeyri-türk etnoslarının) konsolidasiyası, bütöv bir xalq təşkil etməsi prosesindən ibarətdir. Azərbaycan xalqının etnososial xarakteri diferensiasiya dövründə müəyyənləşsə də, həmin xarakterin bir sıra cizgiləri məhz inteqrasiya dövründə meydana çıxmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan superetnosunun (eləcə də Azərbaycan dilinin) təşəkkülündə, təkamülündə diferensiasiya-inteqrasiya münasibətləri kifayət qədər mürəkkəb təbiətə malikdir. Azərbaycanda (və həmhüdəd regionlarda) xalqın (və dilin) formalaşdığı dövrdə baş verən rəngarəng ictimai-siyasi hadisələr həmin mürəkkəbləşmə üçün əsas şərt olmuş, ölkədə “narahat” bir etnik proses getmişdir...

Azərbaycan xalqının tarixən məskunlaşdığı (superetnos olaraq formalaşdığı!) coğrafiya müxtəlif dövrlərdə müxtəlif adlarla adlandırılırsa da,

“Azərbaycan” sözü daha geniş yayılaraq 500 min kmI-qədər ərazinin əsas adına çevrilmişdir. Azərbaycanşünaslıqda belə bir aydın təsəvvür vardır ki, “Azərbaycan” sözü “regionun tarixində görkəmli rol oynamış Atropatın adı” (İqrar Əliyev) ilə bağlıdır...Burada söhbət o dövrdən gedir ki, “Cənubi Azərbaycanın bütün ərazisi və Şimali Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsi bu və ya digər dərəcədə Atropatın hakimiyyəti altında idi” (İ.Əliyev). Və həmin hökmdarın adı tarixi mənbələrdə ilk dəfə e.ə. 331-ci ildə çəkilsə də, onun (Atropatın) etnik mənsubiyyəti barədə heç bir məlumat verilmir.

Atropatın hakimiyyəti dövründən başlayaraq Manna-Kiçik Mada (Midiya) öz sərhədlərini genişləndirərək Atropatena (Şərq mənbələrində Atropatakan) adlandırılmışdır... Akademik İ.Əliyevin fikrincə, “həmin dövlətin meydana gəlməsinə kömək edən əsas səbəblərdən birini bütün qədim tarix ərzində xeyli dərəcədə aparıcı region olan bu bölgənin özünün iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi səviyyəsinin çox yüksək olmasında axtarmaq lazımdır”.

Atropatenanın etnolinqvistik mənzərəsi barədə müəyyən təsəvvür yaradacaq tarixi mənbələr, demək olar ki, yoxdur. Lakin e.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq regionun iranlılaşması prosesi belə bir təkzibi çətin nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Atropatenanın əsas əhalisi iranlı olmuşdur.

“Atropatena” ad-toponiminin antik (etimoloji) mənasını ilk dəfə atəşpərəst iranlılar, yaxud irandilli mühit unutdurdu. “Atropatena” (Atropatın yurdu) “Azərbaycan”a (odlar yurdu, müqəddəs odun qorunduğu məkana) çevrildi...Və görünür, iranlılar üçün “Azərbaycan”ın hansı konkret coğrafiyanı əhatə etməsi o qədər də maraqlı deyildi, onlar həmin əraziyə vətən kimi yox, ilahi bir məkan, hüdudsuz müqəddəs bir yer kimi baxırdılar. Mənbələr göstərir ki, Atropatena-Azərbaycanda çoxlu od məbədləri mövcud idi. Atəşpərəst iranlılar, hətta daha uzaqdan hindlilər buraya ziyarətə gəlirdilər.

Etiraf etmək lazımdır ki, “Azərbaycan” sözü türkdilli mühitdə nəinki formalaşmamış, həmin mühitə çox sonralar – müsəlman intibahı dövründə daxil olmuşdur. Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycana və həmhüddud regionlara gələrək burada məskunlaşan hun-qıpçaq türkləri dünyagörüşü etibarilə atəşpərəstlikdən çox uzaq olduqlarına görə “Azərbaycan” sözünün

tarixən qazandığı ideoloji semantika üzərində, demək olar ki, düşünməmişlər. Bununla belə, iranlı təsəvvürünün yaratdığı “müqəddəs Azərbaycan” obrazı müsəlman intibahı dövründən etibarən geniş yayılmağa başladı. Və qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsəvvür regionun rəsmi dünyagörüşü olan İslama belə güzəştə getmədiyinə görə Azərbaycan müsəlman tarixçilərinin yaddaşında İslama qarşı ən çox müqavimət göstərmiş bir ölkə olaraq qalmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığının banilərindən A.Bakıxanov “Azərbaycan” sözünü “Azər-Babaqan” (Babəkin odu) kimi izah edir... Əlbəttə, burada söhbət tarixçinin nə dərəcədə səhv etməsindən getmir, ondan gedir ki, orta əsrlər müsəlman tarixşünaslığında Azərbaycanın İslamaqədərki dünyagörüşləri ilə bağlılığı təsəvvürü olduqca güclü olmuş, son dövrlərə qədər yaşamış, hətta “müasir Azərbaycan” anlayışının formalaşmasına da təsir göstərmişdir.

“Azərbaycan”ın yunan-iran mənşəli deyil, məhz türk mənşəli bir söz olması barədə də müəyyən mülahizələr vardır, əlbəttə, yunan sözünə iranlı “interpretasiya”sı nə dərəcədə təbii idisə, türk “interpretasiya”sı da o dərəcədə təbii sayıla bilərdi, lakin məsələ burasındadır ki, türk “interpretasiya”sı orta əsrlərdə deyil, XX əsrin 70-80-cı illərində meydana gəlmişdir...

Professor M.Seyidov yazır: “Azərbaycan” yer adı haqda orta yüzilliklərdən üzü bəri ayrı-ayrı xalqların alimləri dürlü mülahizələr, fikirlər söyləmişlər. Ancaq hələ də bu söz sirrini açmaqdan elə bil çəkinir və onun elmi sözaçımı-etimoloji təhlili öz doğru-düzgün həllini tapmamışdır”. Görkəmli azərbaycanşünasın fikrincə, “Azərbaycan-uğurlu, yaxşıistər (Az), yaxşıistər qırmızı, yəni Günəş (AzarAzər), varlı ata(dan) deməkdir.O, vaxtilə yaxşıistər qırmızı, yəni Günəş antropomorfik tanrısının adı imiş. Sonralar Az qəbiləsindən olan xan, insan mənasında işlənmişdir”... Həmin fikirlə razılaşmaq çətindir... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, “Azərbaycan” sözü türkdilli mühitdə formalaşdığı üçün bu qədər mürəkkəb tarixi inkişaf mərhələsindən keçə bilməzdi. İkincisi, müəllifin təklif etdiyi etimologiya nə Azərbaycan türklərinin, nə də ümumiyyətlə, türklüyün tarixi dünyagörüşü ilə bağlı deyil. Və nəhayət, üçüncüsü, sözün “əvvəlki mənası ilə “sonrakı mənası” arasında semantik varislik, demək olar ki, yoxdur...

Azərbaycan türkləri, iranlılardan fərqli olaraq, Azərbaycanı “müqəddəs məkan” deyil, məhz Vətən kimi dərk edib məskunlaşmışlar. Və “Azərbaycan” sözü məhz Azərbaycan türklərinin təfəkküründə formalaşan (konkret!) ərazinin müasir adına çevrilmişdir ki, bunun da əsasında onların tədricən məskunlaşdığı coğrafi miqyas (onun genişlənməsi sürəti) dayanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir ölkə olaraq həddlərinin müəyyənlişməsində Azərbaycan xalqının təşəkkülünün həlledici təsiri olmuşdur. Belə ki, xalq formalaşdıqca ölkənin etnoqrafi həddləri də müəyyənlişmişdir.

Azərbaycan ərazisində tarixən müxtəlif dövlətlərin mövcudluğu ölkənin bütöv bir siyasi hadisə kimi qavranılmasına mane olmaqla yanaşı, “Azərbaycan” anlayışının formalaşması prosesini də ləngitmişdir. Təsadüfi deyildir ki, həmin anlayışın etnoqrafik məzmunu orta əsrlərdə siyasi məzmunundan həmişə daha üstün, aparıcı olmuşdur...Burada Azərbaycanda məskunlaşmış türklərin dünyagörüşü də mühüm rol oynamışdır: türklər bu və ya digər etnos-tayfa ilə həmin etnosun-tayfanın məskunlaşdığı ərazi arasında əlaqə görmüşlər. Məsələn, Azərbaycan türklərinin ilk möhtəşəm eposu “Dədə Qorqud”da oğuzların yaşadıkları məkan məhz Oğuz adlanır. Türklər Azərbaycana gələndə, heç şübhəsiz, özlərinin yaratdığı etnotoponimlərin işlədilməsinə üstünlük vermişlər, əvvəlki yer adlarının istifadə edilməsinə isə XI-XII əsrlərdən sonra başlamışlar ki, onlardan ən məşhuru “Azərbaycan” olmuşdur...

“Azərbaycan” anlayışının tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ təşkil edir. Və məhz bu dövrdə həmin anlayışın etnoqrafik, ictimai-siyasi, ideoloji məzmunu barədə geniş miqyasda düşünülməyə başlanır. Milli düşüncənin təzyiqi ilə ilk müstəqil Azərbaycan dövləti yaranır ki, onun ərazisinin məhdudluğu dərhal diqqəti çəkir...Məlum olduğu kimi, bu dövlət çox yaşamır, lakin daha uzunömürlü Azərbaycan SSR-in yaranması üçün sosial-siyasi əsas verir ki, XX əsrin sonlarına doğru həmin əsas üzərində müstəqil Azərbaycan dövləti meydana çıxaraq yüksəlir.

Ümumiyyətlə, həm birinci, həm ikinci, həm də xüsusilə, üçüncü respublika dövründə “Azərbaycan” anlayışı geniş siyasi məzmun kəsb etməyə başlayır, Azərbaycanın Şimalı və Cənubu barədə söhbət daha fəal bir şəkildə

gedir. İkiyə (yalnız ikiyəmi?) bölünmüş ölkənin, xalqın tarixi faciəsi milli ictimai tərəkürün ən müxtəlif sahələrində təzahür edir.

Beləliklə, “Azərbaycan” anlayışı zəngin bir tarixə malikdir-həmin tarixi inkişaf prosesində bu anlayış konkretləşmiş, siyasi-ideoloji məzmunca dəqiqləşmiş, Azərbaycan xalqının yaşadığı geniş ərazini ifadə etmək üçün motivləşmişdir...” Azərbaycan” sözü türkdilli mühitdə formalaşmasa da, “Azərbaycan” anlayışının son min ildəki təkamül-formalaşma prosesi, əsasən, Azərbaycan türk tərəkürünün məhsuludur.

*

* *

...Azərbaycanın etnik tarixi Azərbaycan xalqının formalaşması tarixindən qədimdir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başlayana qədər Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) kifayət qədər mürəkkəb etnik hadisələr baş vermişdir. Bunun bir səbəbi, haqqında söhbət gedən coğrafiyanın yaşayış üçün münasib təbii şəraitdirsə, digər çox mühüm səbəbi müxtəlif istiqamətlərə gedən yollar üzərində yerləşməsi, etnik, sosial-siyasi fəallığı, qaynarlığıdır...Və etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın etnik tarixinin qədim dövrü sonrakı dövrləri ilə müqayisə olunmayacaq qədər mübahisəlidir —məsələnin mürəkkəbliyi isə burasındadır ki, həmin mübahisələr artıq öz elmi-metodoloji əhəmiyyətini (enerjisini!) itirərək “siyasiləşmiş”, başqa sözlə, etno-siyasi ambisiyaların, subyektiv maraqların münaqişə obyektivinə çevrilmişdir. Lakin qədim dövrlərdə Azərbaycanda hansı etnosun, yaxud etnosların (iber-qafqazlıların, iranlıların, yaxud altaylıların – türklərin...) aparıcı yer tutmasından asılı olmayaraq Azərbaycan xalqı qədim dövrün sonu orta əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq məhz türk etnosları əsasında formalaşmışdır ki, həmin etnoslar (türklər) buraya eyni dövrdə deyil, müxtəlif dövrlərdə gəlmişlər.

Qədim dövrlərdə Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) məhz türk etnoslarının mövcud olması, hətta türklərin dünyaya Azərbaycandan (ümü-

miyyətlə Ön Asiyadan) yayılması barədə son zamanlara qədər müəyyən elmi-ictimai maraq doğuran nəzəriyyə artıq öz “azarkeş”lərini demək olar ki, itirmişdir.

... Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) ilk sosial-siyasi birliklərin e.ə. V minillikdə formalaşmasını güman etmək olar. Bununla belə, onların etnik mənsubiyyəti barədə heç nə demək mümkün deyil. Adları bizə məlum olan ən qədim tayfalar isə **kutilər**, **lullubilər** və **hurrilərdir** ki, mənbələr onlar barəsində e.ə. III minilliyin ortalarından başlayaraq söhbət açırlar. Həmin tayfalar Azərbaycanın əsasən Cənubunda məskunlaşmışdılar. Və Şumer-Akkad mənbələrinin verdiyi məlumata görə, vaxtaşırı Ön Asiyanın güclü dövlətlərini, xüsusilə Mesopotamiyanı narahat edirdilər. Bu məlumat qədim azərbaycanlıların regionda hərbi-siyasi fəallığını göstərsə də, bu və ya digər dərəcədə mükəmməl dövlətçilik təfəkkürünə malik olub-olmamaları barədə əhəmiyyətli bir şey demir...

Akademik İ.Əliyevin belə bir mülahizəsini müxtəlif xarakterli faktlar təsdiq edir ki, kutilər, lullubilər və hurrilər (ola bilsin ki, adı qədim Ön Asiya mənbələrinə düşməyən başqa bir sıra sosial-siyasi birliklər) “hər biri qohum tayfalardan-qonşu ərazilərdə yaşayan, bir dilin müxtəlif ləhcələrində danışan və ümumi mədəniyyətin bir çox xüsusiyyətlərinə yiyələnmiş əhali qruplarından ibarət idi.” Və görünür, görkəmli tədqiqatçının e.ə. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) məskunlaşmış əhalinin, o cümlədən kuti, lullubi və hurrilərin Qafqaz mənşəli olması barədəki fikri də elə bir şübhə doğurmur. Həmin fikri qədim Ön Asiya dilləri mütəxəssisləri İ.M.Dyakonov, Q.A.Melikişvili də təsdiq edirlər; onların araşdırmaları göstərir ki, kuti, lullubi, hurri, Urartu, Alban dilləri Qafqaz dilləridir...Ümumiyyətlə e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda, xüsusilə onun Cənubunda Qafqaz etnosları aparıcı rol oynamışlar və beləliklə, e.ə. V-III minilliklərdə adları və etnik mənsubiyyətləri məlum olmayan azərbaycanlıları nəzərə almasaq, ölkənin e.ə. III-II minilliklərə aid sonrakı əhalisi məhz Qafqaz mənşəli olmuşdur.

Əlbəttə, Qafqaz etnoslarının Ön Asiyanın Şimalında geniş yayıldıqları minilliklərdə “Azərbaycan” adlı bir ölkə, azərbaycanlı adlı bir xalq yox idi...

E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə aid mənbələr Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) daha bir sıra tayfaların, yaxud tayfa birliklərinin məskunlaşdığı barədə məlumat verir: buraya etnik mənsubiyyəti məlum olmayan turukkilər, nigimixlər, uruatrilər...aiddir ki, görünür, onlar Azərbaycanın etnik tarixinin, haqqında söhbət gedən dövründə elə bir sosial-siyasi nüfuza malik olmamışlar. Bununla belə, e.ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) etnik yekcinsliyin pozulması üçün hər halda müsbət şərait olduğunu inkar etmək mümkün deyil...

Azərbaycan ərazisində formalaşmış bizə məlum ilk dövlətin —Mannanın (e.ə. IX-VII əsrlər) etnik tərkibi də göstərir ki, e.ə. I minilliyin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda məskunlaşmış əhalinin əksəriyyətini Qafqaz etnosları təşkil etsələr də, “mübahisəli” etnoslar da mövcud olmuşlar.

...E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ərazisində İran etnosları məskunlaşmağa başladılar. Və həmin proses yalnız Azərbaycanın deyil, ümumən Ön Asiyanın etnik mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirdi. İran etnoslarının İran yaylasına, oradan da Azərbaycana yayılması tədricən, bununla belə, mütəşəkkül gədirdi. Ona görə də e.ə. I minilliyin əvvəllərindən etibarən Qafqaz etnosları getdikcə daha ardıcıl bir şəkildə Şimala doğru sıxışdırılmağa başladı. Cənubdan gələn İran “təzyiq”i o qədər güclü idi ki, artıq müəyyən dövlət quruculuğu təcrübəsi qazanmalarına baxmayaraq Qafqaz etnosları həmin “təzyiq”in qarşısında davam gətirə bilmədilər.

İ.Əliyev e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəlində Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) gedən etnik prosesləri nəzərdə tutaraq yazır: “Ayrı-ayrı aborijen qrupların dil baxımından, sonra isə mədəni cəhətdən tədricən assimilyasiyası onları son nəticədə etnik assimilyasiyaya aparıb çıxarırdı”. Və müəllif sonra əlavə edir ki, “dilin dəyişməsinin nisbətən tez bir zamanda (bəzən ikinci və yaxud üçüncü nəsildə) insan qruplarının etnik mənsubiyyətinin dəyişməsinə, yəni assimilyasiyaya səbəb olması halları çox təsadüf olunan hadisələrdir. Məsələn, Hindistanda, Orta Asiyada, Əfqanıstanda və b.yerlərdə

bu cür olmuşdur”...Nə cür olmuşdur?.. Görkəmli tədqiqatçının fikrincə, Azərbaycana (və həmhüddud regionlara) gələrək burada məskunlaşan İran etnosları yerli əhalini iranlılaşdırdılar, lakin eyni zamanda “aborigenlərin nəinki maddi mədəniyyətini və təsərrüfat nailiyyətlərini mənimsədilər, habelə müəyyən dərəcədə yerli əhalinin antropoloji tiplərinin də varisləri oldular”. Əlbəttə, İ.Əliyevin özünün də dönə-dönə etiraf etdiyi kimi, etnik mənsubiyyəti bilinməyən (bəlkə, onlar da İran, yaxud protoiran etnosları imişlər?!) tayfaların e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən “iranlaşması” barədə bu cür cəsarətlə danışmaq düzgün deyil. Qafqaz mənsubiyyəti şübhə doğurmayan tayfaların, yəni Azərbaycanın həmin dövrə qədərki əsas əhalisinin “iranlaşma”sına gəldikdə isə, bu, o qədər də geniş miqyaslı etnik proses olmamışdır. Əks halda, Qafqazın həm Şimalında, həm də Cənubunda müasir Qafqaz xalqları bu cür geniş yayılmaz, dillərində, dünyagörüşlərində, həyat tərzlərində İran elementləri bu qədər az olmazdı.

...Qafqaz xalqlarının müxtəlif azsaylı tayfa-etnoslardan ibarət olması göstərir ki, onlar Cənubdan gələn “təzyiq”ə qarşı o qədər də mütəşəkkil mübarizə apara bilməmiş, hətta görünür, həmin “təzyiq” onları daha da ayırmış, müxtəlif hissələrə bölmüşdür ki, bu “hissələr” arasında tədricən dialekt-dil fərqləri əmələ gəlib dərinləşmişdir...Lakin Azərbaycanın Şimalına (oradan da sonralar Şimali Qafqaza) sıxışdırılmış Qafqaz etnosları müxtəlif xarakterli mənbələrdə haqqında geniş bəhs edilən Alban dövlətini yaratdılar.

...Eramızdan əvvəlki son əsrlərdə, eləcə də eramızın ilk əsrlərində Azərbaycanın Şimalında əsasən **uti, girdman, qarqaz tayfaları** yaşayırdılar ki, bunları tarixi mənbələr ümumi şəkildə “albanlar”, yaxud “ağvanlar” adlandırırlar. İ.Əliyev yazır: “Heç şübhəsizdir ki, özündə 20-dən artıq tayfanı ehtiva etmiş alban (alban-uti) aborigen etnik massivi Qafqaz Albaniyasının ərazisində əsas, üstün massiv olmuşdur...Ola bilsin ki, albanlar bu massivdə daha iri tayfa idi. Bəlkə buna görə bütün ölkə Albaniya adlanmağa başlamışdı. Lakin bu da tamamilə mümkündür ki, bu tayfa öz adını ölkənin adından almışdır.”Albaniya” adının yozulması sahəsindəki bir çox cəhdlərə baxmayaraq hələlik bir nəticə hasil olunmamışdır”...

Albanların məskunlaşdıqları regionun təbii şəraiti elə idi ki, nə İran etnosları, nə də sonralar Azərbaycanı bütünlüklə bürümüş türklər həmin regiona xüsusi maraq göstərüb, orada daimi məskunlaşmaq fikrinə düşmədilər. Və tədricən uyğunlaşdıqları, yaşamaq üçün qeyri-münasib şərait onları yadellilərin hücumlarından müdafiə etdi.

E.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana (və həmhüddud regionlara) etnik mənsubiyyətləri tarixşünaslıqda mübahisəli olan bir sıra döyüşkən tayfalar, ola bilsin ki, müxtəlif mənşəli etnoslardan ibarət sosial-siyasi birliklər-tayfa ittifaqları (**kimmerlər, saklar, işkuzlar** və s.) gələrək buradakı etno-siyasi mürəkkəbliyi (sıxlığı!) bir qədər də artırırırlar. Xüsusilə saklar, yaxud skiflər regionda bir müddət daha böyük hərbi-siyasi nüfuza sahib olmuşlar...Güman etmək olar ki, Azərbaycanın Şimal-Qərb ucqarlarında məskunlaşmış ermənilər də buraya haqqında söhbət gedən dövrdə gəliblər. Yaxın “qohumlar”ından tamamilə ayrı düşmüş həmin etnosun nə mənşəyi, nə də provətni məlum deyil.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra tədqiqatçılar kimmerləri, sakları, türk, yaxud protoazərbaycanlı sayır, “işkuz”, “oğuz” etnonimi ilə müqayisə edirlər ki, həmin mülahizələri əsaslandırmaq olduqca çətin, hətta demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Etnik mürəkkəbliyi ilə seçilən Manna Mada-Midiya (e.ə. VII-VI əsrlər) tərəfindən istila olunduqdan sonra onun tərkibində Kiçik Mada-Midiya adlanmağa, eyni zamanda imperiyanın mədəni-iqtisadi mərkəzi funksiyasını yerinə yetirməyə başladı (İ.Əliyev) ki, bu da ümumiyyətlə Mada-Midiyanın etnik tərkibinin (mənzərəsinin) müəyyənlişməsinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Lakin e.ə. VI əsrin ortalarında farslar müxtəlif mənşəli etnosların yaşadığı Madada hakimiyyəti ələ aldılar. Onlar IV əsrin ortalarına, yəni Makedoniyalı İsgəndər həmin ərazini işğal edəne qədər davam edən İran-Haxamanişlər dövlətini yaratdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövlət müxtəlif mənşəli etnosların hərbi-siyasi, iqtisadi-təsərrüfat və mədəni-mənəvi əlaqələrə girməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, fars etnosunun formalaşmasının əsaslarını qoydu. Və məhz həmin dövrdən etibarən farslar digər İran etnoslarından

ayrılmağa, dünyagörüşlərinin, dövlət quruculuğu imkanlarının genişliyi ilə fərqlənməyə başladılar ki, həmin proses Sasanilər dövrünün sonlarına (VII) qədər davam etdi.

Mada-Midiya satrapı Atropat Makedoniyalı İsgəndərin vəfatından (və onun yaratdığı imperiya dağıldıqdan) sonra Atropatena dövlətini qurdu ki, onun əsasını Kiçik Mada-Midiya təşkil edirdi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Atropat yalnız madalıları deyil, **kadusiləri, albanları, sakasnləri** də özünə tabe etmişdi.Və görünür, Azərbaycan (və həmhüdud regionlarda) məskunlaşmış digər əsas etnoslar, yaxud etnosiyasi birliklər də bu və ya digər dərəcədə onun nəzarəti altında idilər.İ.Əliyev Atropatena dövlətinin meydana gəlməsinin mühüm səbəblərindən birini doğru olaraq onda görür ki, “qədim tarixi ərzində xeyli dərəcədə aparıcı region olan bu bölgənin özünün iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişaf səviyyəsi ...çox yüksək” idi. Belə ki, Atropatena Manna-Kiçik Mada-Midiyanın bilavasitə varisi idi. Lakin belə bir mülahizə ilə razılaşmaq çətindir ki, guya “Cənubi Azərbaycan tayfalarının və xalqlarının kuti, lullubi, hurri, mannalı və başqalarının madalılarla qaynayıb-qarışması nəticəsində yeni bir etnos-Hellinizm dövründə madalıların üstünlük təşkil etdiyi atropatenalılar etnosu təşəkkül tapdı” (İ.Əliyev). Birincisi, ona görə ki, **“Hələ Haxamanişilər dövründə saqartalılar, müklər, utilər, parikanlılar, ortokoribantlar, kadusilər, dareytlər, pantimatlar, ravsiklər, kaspilər, matienlər, mardlar, parslar, anarikalar və b., habelə madalılar tərəfindən assimilyasiya edilməmiş başqa tayfalar yaşayırdılar”** (İ.Əliyev). İkincisi isə, haqqında söhbət gedən etnik proses o qədər də qədimdə baş vermədiyi üçün həmin prosesin nəticəsi olan etnos, yaxud etnik birlik orta əsrlərdə hələ uzun müddət yaşamaq, dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr verməli idi... Bizim fikrimizcə, “Atropatenanın orta Mada dili”ni (İ.Əliyev) Cənubi Azərbaycanın bəzi kəndlərində (Kuri, Pir, İshad, Xarrənd, Qaragöz, Gəlinqaya...) hal-hazırda işlənən azəri dili-dialektinin bilavasitə sələfi saymaq (S.Ə.Kəsrəvi) tamamilə yanlışdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, “Atropatenanın orta Mada dili” əgər mövcud olmuşsa da yalnız Azərbaycan ərazisini deyil, müasir İranın mədəni coğrafiyasını bütövlükdə əhatə etmişdir.Və onu da nəzərə alsaq ki,

Haxamanişilər dövründə Mada-Midiya sürətlə farslaşdı, onda iranlaşmanın nə dərəcədə miqyaslı diferensial etnolinqvistik proses olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil.

İ.Əliyevin Azərbaycan tarixi, o cümlədən Azərbaycan xalqının etnogenezi barədəki ən mübahisəli (bizim fikrimizcə isə, ən yanlış!) qənaəti bundan ibarətdir ki, “Azərbaycan “ anlayışının özünün, habelə onunla bağlı olan etnomədəni, ictimai və siyasi səciyyəli hadisələrin və halların başlanğıcı Vətənimizin tarixinin məhz Atropatena dövründə qoyulmuşdur. Qədim Azərbaycan dövlətçiliyinin, qədim Azərbaycan, daha dəqiq Atropatena –Mada xalqının mənşəyi məhz buradandır”.

... Azərbaycan xalqının əsasında “Atropatena-Mada xalqı”nı görmək türk etnoslarının Azərbaycan xalqının formalaşmasındakı həlledici rolunu inkar etmək deməkdir ki, bu ciddi metodoloji qüsurdur...

Azərbaycanın müxtəlif regionlarında təcrid olunmuş İran (eləcə də Qafqaz) mənşəli etnoslar bu günə qədər mövcuddurlarsa, onda türklər kimi (və nə zaman) assimilyasiya etmişlər?.. Atropatena – Mada etnosu, xalqı (daha doğrusu, superetnosu) barədəki nəzəriyyə, görünür, paniranizmin ideologiyasının təzahüründən başqa bir şey deyil. Əgər belə olmasaydı, e.ə. I minillikdə Ön Asiyanın geniş çöllərinə səpələnmiş İran etnoslarının təmərküzləşdiyi yer olaraq məhz Azərbaycanın Cənubu seçilməzdi... Həmin cəhdin məlum tarixi faktlara deyil, müasir ideologiyalara, təsəvvürlərə, maraqlara əsaslandığını İ.Əliyevin belə bir mülahizəsi də təsdiq edir: “Biz ...Azərbaycan xalqının əcdadları sırasında diyarın yalnız ən qədim sakinlərinin deyil, habelə gəlmə irandilli madalıların da adını çəkirik. Madalıların bu torpağa gəlişinə qədərki tarix də, müəyyən dərəcədə bizim tariximiz, xalqımızın tarixidir. Hazırda türk dillərindən birində danışan azərbaycanlılar madalıları vasitəsilə Hind-İran, daha geniş miqyasda isə Hind-Avropa aləminə bağlanır, iranlılarla, hindlilərlə, germanlarla, slavyanlarla və başqa xalqlarla qohumluğa yetirlər. Azərbaycanlılar məhz madalıları vasitəsilə İran mədəniyyətinin də varislərinə çevrilir, irandilli xalqlarla birgə bu zəngin aləmə, eposa, Avestaya, zərdüştlük təliminə və bir çox digər tarixi-mədəni dəyərlərə sahiblik hüququ qazanırlar”.

Məsələ burasındadır ki, azərbaycanlıları – Azərbaycan xalqını Avestanın, zərdüştlüyün, ymümiyyətlə İran mədəniyyətinin, doğrudan da, “zəngin aləm”inin varisi elan etmək onu (Azərbaycan xalqını) həqiqətən mənsub olduğu başqa bir zəngin aləmdən-qədim türk eposundan, hun-türk dövlətçilik ənənələrindən, tanrıçılıq dünyagörüşündən uzaqlaşdırmaq, kökünə, əslinə yadlaşdırmaq məqsədindən irəli gəlir ki, həmin “metodologiya” Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərindən etibarən xüsusi olaraq işlənib hazırlanmış, ardıcıl bir şəkildə həyata keçirilmişdir...Azərbaycan xalqı kutilər, lullubilər, hurrilər, mannalılar, albanlar vasitəsilə Qafqaz, madalılar-atropatenalılar vasitəsilə İran(ümmən Hind-Avropa), qıpçaqlar, oğuzlar vasitəsilə Türk dünyasına bağlanmalı olsa, onda gerek azərbaycanlıları, bir sıra “azərbaycanşünaslar” kimi, konqlamerat, eklektik bir “xalq”, müxtəlif mənşəli etnosların tarixi “ittifaq”ı elan edək. Həmin məntiqlə yanaşsaq,ingilislər də, fransızlar da, almanlar da, ruslar da mürəkkəb etnik tərkibə malikdirlər, ümumiyyətlə, dünyada müstəqil etnokulturoloji sistemlər mövcud deyil, etnoslar bir-birinə qarışmışlar.

... “Atropatena-mada xalqı”nın (eləcə də dilinin!) mövcudluğuna şübhə edən akademik Ə.S.Sumbatzadə tamamilə doğru olaraq göstərir ki, III əsrdə Sasanilər dövləti tərkibinə daxil olana qədər Atropatena müxtəlif dillərdə danışan tayfalardan, yaxud xırda xalqlardan ibarət idi.Və eyni zamanda bütün latın, yunan və sonrakı dövrə aid erməni mənbələrində, bir qayda olaraq, “Atropatena”, “Atropatakan” ölkə adına tez-tez rast gəldiyimiz halda, “atropatanlılar”, yəni xalq adına olduqca az təsadüf olunur... Beləliklə, Mannada, Midiyada olduğu kimi, Atropatenada da o dərəcədə əhəmiyyətli etnik konsolidasiya prosesindən söhbət gedə bilməz ki, onun nəticəsində az-çox mərkəzləşmiş bir etnik birlik-xalq yaranmış olsun. “Atropatena-Mada xalqı” barədəki nəzəriyyənin tənqidə dözməyən daha bir sıra tərəfləri vardır...Məlum olduğu kimi, eramızın ilk əsrlərindən (hətta bir sıra əsaslandırılması çətin olan mülahizələrə görə, e.ə. I minilliyin sonlarından!) etibarən Azərbaycana (və həmhüddud regionlara) ilk hun-türk tayfaları axışmağa başladılar-Qafqazın Şimalından Cənubuna hərəkət edən həmin tayfaların əsas məqsədləri burada məskunlaşmaq yox, sadəcə, Ön Asiyayı, o cümlədən Azərbaycanı yağmalayıb

yenidən Qafqazın Şimalına, Qıpçaq çöllərinə qayıtmaq idi. Müxtəlif xarakterli mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, hun-türklərin Qafqazın Cənubuna, hətta Ön Asiyanın içərilərinə hücum etdikləri I minilliyin birinci yarısında onların qarşısında duracaq bir etnosiyasi qüvvə yox idi. Ümumiyyətlə, qədim dövrün sonlarına doğru Azərbaycanda (və həmhüdəd regionlarda) etnik konsolidasiyadan çox, etnosiyasi dağılma, parçalanma prosesi gedirdi ki, həmin proses tədricən burada məskunlaşan hun-qıpçaqlar üçün əlverişli sosial-siyasi şərait yaratdı.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başlayana qədər Azərbaycanın etnik tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək olar:

I. E.ə. V minillikdən e.ə. III minilliyin ortalarına qədər ■ etnik “qeyri-müəyyənlik” dövrü.

II. E.ə. III minilliyin ortalarından e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə qədər ■ Qafqaz etnoslarının geniş yayıldığı dövr.

III. E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən eramızın I minilliyinin ortalarına qədər – İran etnoslarının geniş yayıldığı dövr.

*

* *

... Azərbaycan xalqının təşəkkülünün **birinci mərhələsini** hun-qıpçaq türklərinin Azərbaycanda məskunlaşması təşkil edir.

Hun-qıpçaqlar eramızın başlanğıcında Qafqazın Şimalında, ümumən Böyük çöldə, yaxud Qıpçaq çöllərində yayılaraq bu yerlərin əsas sakinlərinə, hətta belə demək mümkünsə, sahiblərinə çevrildilər. Və çox keçmədi ki, onlar Qafqazın Cənubunda da göründülər... Hun-qıpçaqlar müxtəlif sosial-siyasi birliklərdən ibarət olsalar da, onların etnik tərkibi, demək olar ki, eyni idi, eyni dilin bir-birindən az fərqlənən dialektlərində danışırdılar.

Hun-qıpçaqlar eramızın ilk əsrlərində, əsasən, Azərbaycanın Şimalında-Albaniyada məskunlaşmışdılar. Cənuba bir sıra uğurlu yürüşləri olsa da, görünür, Böyük Çöldən çox aralanmaq onları təmin etmirdi və bir məsələni də

nəzərə almaq lazımdır ki, hun-qıpçaqlar həmin çöl boyu Şərqdən Qərbə gedirdilər. Bu hərəkət istiqaməti onların həyat tərzinə həm uyğun idi, həm də Ön Asiyadakı etnososial sıxlıq (maneə!) burada mövcud deyildi.

Azərbaycanda (Qafqazın cənubunda) məskunlaşan hun-qıpçaqlar, əsasən, **savirlərdən, bulqarlardan və xəzərlərdən** ibarət idi. Və I minilliyin ortalarında onlar Albaniya ərazisində o qədər geniş yayılmışdılar ki, akademik Z.Bünyadovun verdiyi məlumata görə, Xəlifə I Müaviyyə Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı zamanı bu ölkənin necə bir ölkə olması barədə maraqlanarkən qoşun komandanı demişdi: “Azərbaycan qədimlərdən türk ölkəsidir, onlar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır”. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanda məhz “qədimlərdən” türklərin yaşaması haqqında fikir I minilliyin ortalarına aid Qafqaz mənbələrində bu və ya digər dərəcədə yayılmışdır. Bizim fikrimizcə, həmin anaxronizm türklərin regionda tutduqları böyük sosial-siyasi mövqeyin təsiri altında yaranmışdır.

Hun-qıpçaqlar Azərbaycanın Cənubunda da bu və ya digər dərəcədə məskunlaşmışdılar... Lakin Şimalda siyasi hakimiyyət bilavasitə onların əllərində idi. Cənubda isə İran etnosları hələ də üstünlük təşkil edirdilər.

III əsrdə Azərbaycanın cənubu - Adurbadaqan Sasanilər dövlətinin tərkib hissəsinə çevrilir. Əvvəllər Adurbadaqanın etnik coğrafiyası Atropatena etnik coğrafiyası ilə, demək olar ki, əsas parametrləri ilə üst-üstə düşürdü. Lakin sonralar burada hun-qıpçaqlar da müəyyən mövqe tutmağa başladılar. Qafqaz etnosları isə, əksinə, Cənubdakı etnosiyasi mövqələrini tamamilə itirmişdilər...Adurbadaqan əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən İran etnosları Atropatena dövründə olduğu kimi, müxtəlif dialekt, yaxud tayfa dillərində danışdılar: bunlar indiyə qədər Azərbaycanda yaşayan talış, kürd, azəri və s. xalqların, tayfaların babaları idilər. Və orta əsrlərin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlayan fars dili (eyni zamanda fars etnik ünsürləri) Adurbadaqanda geniş yayılmışdı. Ümumiyyətlə, həmin dil sonralar da Azərbaycanın həm Cənubunda, həm də Şimalında yalnız yüksək təbəqələrin, sarayların ünsiyyətində istifadə edilmiş, xalq kütlələri arasında yayılmamışdı...

...Hun-qıpçaqların Qafqazın cənubunda sosial-siyasi nüfuzlarının gücləndiyi əsrlərdə erməni kilsəsinin rolu yüksəlirdi, gürcü tayfaları da türklərin ilk gəlişləri dövründə yaratdıqları hərəc-mərclikdən istifadə edib ərazilərini cənub-şərqə doğru genişləndirirdilər...

Ərəb hücumları dövründə də Azərbaycanda türklüyün mövqeyini yüksəldən əsas mənbə Şimali Qafqaz, Böyük Çöl olaraq qalırdı. Şimaldan gələn xəzər-türk hücumlarının qarşısını almaq üçün ərəblər də sasanilər kimi sədd çəkməli, xüsusən sərhəd qarnizonları saxlamalı olurdular. Və görünür, hun-qıpçaqların sərbəst hərəkətinə mane olan bu cür tədbirlər erməni kilsəsinə, eləcə də gürcü tayfalarına Qafqazın Cənubunda kifayət qədər geniş fəaliyyət imkanı verirdi...Lakin sasanilər kimi ərəblər də türklərin cənuba enişinin qarşısını almaq iqtidarında deyildilər – VII-VIII əsrlərdə xəzər türkləri ərəb qoşunlarını dəfələrlə darmadağın edib, Azərbaycanın Şimalında məskunlaşmışdılar. Ə.S.Sumbatzadə göstərir ki, ərəblərlə xəzərlərin intensiv bir şəkildə gedən müharibələri dövründə “Azərbaycanın köklü əhalisinin-atropatenalılarının, albanların... törəmələrinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmaya məruz qaldı”. Şübhəsiz ki, hərbi-siyasi passionarlıq dövrü keçirən ərəblərlə xəzərlərin, ümumən türklərin qarşılaşdıqları, çoxəsrlük müharibələr apardığı bir dövrdə qeyri-passionar etnosların müdafiə olunmaq imkanları demək olar ki, yox idi. Və ərəblərin istila etdikləri əraziləri xüsusilə vilayətlərlə bölmək, etnosların hərəkətini məhdudlaşdırmaq cəhdləri Qafqazın Cənubunu artıq özününkü sayan türkləri-xəzərləri təmin etmirdi. Onlar Azərbaycanın çöllərində sərbəst dolaşmaq istəyirdilər... Ərəblərə qarşı mübarizədə, təbii ki, yalnız Şimaldan-Böyük Çöldən gələn türklər-xəzərlər deyil, müəyyən mənada artıq “yerli” adlana bilən türklər-**savirlər, bulqarlar, xəzərlər** də iştirak edirdilər. Görünür, IX əsrdəki məşhur Babək hərəkatında həmin türklər də bu və ya digər dərəcədə rol oynamışdılar. Bu hərəkatın əsas tərkibi, çox güman ki, “qədim azərbaycanlılar”dan ibarət idi. Çünki ərəblərin təbliğ etdiyi İslamla bəzi dinləri məhz onlar daşıyırdılar.

Hun-qıpçaqların Azərbaycanda, xüsusilə, onun Şimalında məskunlaşdıqları təxminən min illik dövrdə türk dili ölkədə kifayət qədər geniş yayılmağa

başladı, V-X əsrlərin Qafqaz mənbələrində işlənən türkiyəmlər də bunu sübut edir. Lakin həmin dil yalnız danışıq dili idi. Və ümumiyyətlə, hun-qıpçaqların yazısı olmamışdı... Azərbaycan dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı, professor Ə.Dəmirçizadənin (eləcə də onun tələbələrindən) ümumxalq Azərbaycan dilinin III-V əsrlərdə formalaşdığı barədəki mülahizəsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, a) həmin əsrlər hələ qədim (-ümum) türk dilinin mövcud olduğu dövrdür, bu dövrdə hər hansı müstəqil türk dili barədə, ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməz; b) Azərbaycanın, əsasən, Şimalında, başqa sözlə, Qafqazın Cənubunda (yəni xüsusi etnik mürəkkəbliyi ilə fərqlənən bir regionda) məskunlaşmış hun-qıpçaqlar nəinki III-V əsrlərdə, hətta bir neçə əsr sonra da Azərbaycan türklüyünün hələ yalnız əsaslarını yaradırdılar.

Eramızın ilk əsrlərində Qafqazın Cənubunda xristianlıq yayılmağa başladı...Və çox keçmədi ki, regionda mövcud olan əsas etnoslar (daha doğrusu, superetnoslar!) – albanlar, gürcülər və ermənilər xristian kilsəsinin özlərinə məxsus “variant”larını yaratdılar. Bir-biri ilə mübarizə aparan alban, gürcü və erməni kilsələri etnik proseslərə də bu və ya digər dərəcədə təsir göstərirdilər... Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir əsassız fikir mövcuddur ki, guya Ermənistanda yaşayan albanların bir hissəsi erməniləşmiş, bir hissəsi isə türkləşmişdir (akademik Z.Bünyadov, professor N.Vəlixanlı). Halbuki alban kilsəsi (və albanlar) son dövrə qədər erməni kilsəsinə (və erməniləşməyə) qarşı mübarizə apardıqları kimi, hun-qıpçaqlarla nə qədər yaxın sosial-siyasi, mədəni əlaqələrə girsələr də, heç zaman kütləvi surətdə türkləşməmişlər.

Azərbaycanın ərəb xilafətinə daxil olması ölkədə (Azərbaycanda) gedən etnik proseslərə müxtəlif baxımlardan əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Məsələn, Qafqazın Cənubuna uzaq Ərəbistandan xeyli miqdarda ərəb köçürüldü ki, bunlar xilafətin şimal sərhədlərini qorumalı, işğalçıların sosial-siyasi dayacağı olmalı idilər. Yaxud İslam dininin qəbulu prosesində müxtəlif etnoslarda özünüdərək (və ifadə) ovqatı gücləndi... Bununla belə, Z.Bünyadovun “ola bilsin ki, Arran əhalisinin bir hissəsi (albanlar) çox tez ərəbləşməyə məruz qalıb, ərəblərlə qaynayıb-qarışmış, sonralar isə səlcuq türkləri gəldikdən sonra ərəblərlə birlikdə türkləşməyə məruz qalmışlar” mülahizəsinə əsaslandırmaq çətindir.

Həmin sözləri professor A.Q.Şanidzenin aşağıdakı fikri barədə də demək olar: “Qafqaz albanları öz milli simasını itirərək qonşularla (başlıca olaraq Azərbaycanın türkdilli əhalisi və ermənilərlə, az miqdarda gürcülərlə və Qafqazın digər xalqları ilə) qaynayıb-qarışmışlar...”.

Məsələ burasındadır ki, Qafqazın tarixində kifayət qədər möhtəşəm rol oynamış bir cəmiyyətdən-“superetnos”dan müasir dövrə udilərdən başqa bilavasitə varis-qalıq qalmamışdır. Tədqiqatçılar isə heç cür inanmaq istəməzlər ki, böyük insan ehtiyatlarına malik olması elə bir şübhə doğurmayan Albaniyadan qalan yalnız bu azsaylı xalq, yaxud etnik qrupdur. Odur ki, problemdən çıxış yolunu qədim albanları müasir Cənubi Qafqazın superetnosları arasında bölüşdürməkdə görürlər...

Bizim fikrimizcə, Albaniyanın “etnik tərkibi” problemini daha da mürəkkəbləşdirən məsələ bu və ya digər dərəcədə bütöv, mərkəzləşmiş bir “alban etnosu”nun mövcudluğu qənaətdir. Görünür, “alban xalqı”, “alban dili”ifadələrini ancaq şərti mənada işlətmək mümkündür. Və görünür, alban tayfaları ərəb işğalı dövründə müxtəlif etnoslar tərəfindən intensiv sosial-siyasi “təzyiq”ə məruz qalarkən onların etnokulturoloji baxımdan fəal hissəsi (udilər) alban kilsəsi ətrafında sıx birləşərək “münaqişəli” regionda belə özlərini kompakt şəkildə mühafizə edə bilmiş, digər tayfalar isə məhz dini dünyagörüşlərinin arxaikliyi, qeyri-kütləviliyi ucbatından Şimala-Qafqazın yüksəkliklərinə doğru çəkilməli, etnik mənsubiyyətlərini qorumaq üçün qeyri-münasib yerlərdə yaşamalı (daldalanmalı!) olmuşlar.

... Hun-qıpçaqların, artıq qeyd edildiyi kimi, bəzən Ön Asiyanın içərilərinə qədər gedən yürüşləri Azərbaycanın ümumi etnik simasında prinsiplial dəyişikliyin əsasını qoydu. Belə ki, həmin yürüşlərin “təzyiq”i altında Atropatena-Azərbaycanın irandilli əhalisi ölkənin düzəngah ərəzilərini boşaldaraq yaşayış üçün o qədər də münasib olmayan, lakin müdafiəyə imkan verən yeni regionları məskunlaşdırır, ya da cənuba doğru çəkilirdilər. Yalnız belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, XI əsrin əvvəllərindən etibarən Xəzər dənizinin Cənubu ilə şimal-şərqdən şimal-qərbə doğru bir qövs cızaraq Azərbaycana yürüş edən oğuz-səlcuqların qarşısına ciddi bir sosial-siyasi maneə

çıxmadı. Bu, hun-qıpçaqların, xüsusilə, xəzərlərin oğuz-səlcuq yürüşləri ərəfəsində onlara göstərdikləri böyük hərbi-strateji xidmət idi.

Beləliklə, I minillikdə ardıcıl hun-qıpçaq yürüşləri nəticəsində Azərbaycanın Şimalı tədricən türkləşdi, Cənubunun Atropatena dövrü müəyyənlanmış etnik mənzərəsi (əslində eklektikas!) Şimaldan gələn siyasi müdaxilələr nəticəsində deformasiya olunaraq daha qeyri-mütəşəkkil bir mənzərə aldı. Və bununla da Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixini birinci mərhələsi başa çatdı...

Azərbaycan xalqının təşəkkülünün **ikinci mərhələsi** (oğuz türklərinin Azərbaycana axını) XI əsrin (və II minilliyin!) əvvəllərində başladı... Onlar Azərbaycanı etnosiyasi baxımdan dağınıq, qeyri-mütəşəkkil Cənubunu çox qısa bir müddətdə tutub, Şimala-Qafqazın Cənubuna doğru hərəkət etdilər. Lakin burada oğuzları kifayət qədər ciddi müqavimət gözləyirdi. **Alp Arslan** bu müqaviməti də tezliklə qıra (və Qafqazın Cənubunu işğal edə) bildi. Və beləliklə, XI əsrin sonlarında Azərbaycanın həm Şimalı, həm də Cənubu artıq oğuz türklərinin yaratdıqları Səlcuqlar İmperiyasının tərkibinə daxil oldu...İmperiyanın aydın sərhədləri olmasa da, sahəsi həm kifayət qədər böyük idi, həm də get-gedə genişlənirdi. XI əsrdə, eləcə də XII əsrin əvvəllərində oğuz türkləri Azərbaycanın (və həmhüdüdü regionların) etnik simasını tamamilə dəyişdirdilər. İstər türk (qıpçaq), istər İran, istərsə də Qafqaz etnoslarının, xalqlarının oğuzlara göstərdiyi müqavimətin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki ümumiyyətlə II minilliyin əvvəllərindən başlayan türk-oğuz fətuhatı elə bir hadisə idi ki, onun qarşısını almaq sadəcə olaraq, mümkün deyildi.

Oğuz türkləri, haqqında söhbət gedən dövrdə Azərbaycanı bütünlüklə türkləşdirdilər, daha doğrusu, I minilliyin ilk əsrlərindən başlayan həmin proses (Azərbaycanın türkləşməsi!) II minilliyin ilk əsrlərində min ildən sonra keyfiyyətcə başa çatdı. Oğuzlar müxtəlif tayfalardan ibarət idilər. Həmin tayfalar xeyli dərəcədə diferensial xüsusiyyətlər daşıyırdılar...Lakin səlcuqların başçılığı altında toplaşmış oğuzlar hərbi-siyasi baxımdan olduqca həmrəy idilər ki, bu da onların genişmiqyaslı qələbəsini təmin edən əsas şərtlərdən biri sayıla bilər.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşan oğuz tayfaları arasında bir-birini inkar edən iki proses gedirdi: a) bir tərəfdən ümumi-sosial siyasi məqsədlər naminə tayfa müxtəlifliyi tədricən aradan qalxır; b) digər tərəfdən diferensiasiya (müxtəliflik) güclənirdi...Birinci hadisə Azərbaycanın daha çox Cənubunda, ikincisi isə daha çox Şimalında özünü göstərirdi... Səbəbi o idi ki, Azərbaycanın Şimalında oğuz tayfaları olduqca mürəkkəb etnik şəraitə düşmüşdülər, həmin şərait onların birləşməsini, “ideoloji” baxımdan hazırlıqlı (və hiyləgər!) qonşulara müqavimət göstərə bilməsini tələb edirdi. Cənubda isə daxili çəkişmələr daha güclü idi.

... XII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda Atabəylər dövləti yarandı ki, Azərbaycanı etnokulturoloji tarixində əhəmiyyətli rol oynamış həmin dövlət monqol-tatar hücumlarına qədər mövcud oldu. Atabəylər dövründə Azərbaycan ərazisinin çox hissəsi bütöv bir dövlətin tərkibində birləşmiş, Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixində yeni mərhələ başlamışdı... Hakimiyyətdə olan səlcuqlar fars dilinə xüsusi diqqət verib sarayda, bir qayda olaraq, həmin dildə danışsalar da, geniş xalq kütlələri fars dilini bilmir, yalnız türkcədən istifadə edirdilər. Məsələnin məhz bu cür olduğunu göstərən faktlardan biri Azərbaycan türklərinin (oğuzların) yaratdıqları möhtəşəm “Dədə Qorqud” eposudur. Eposda gəlmə müsəlman oğuzlarla yerli qeyri-müsəlman (bütperəst, tanrıçı, xristian və s.) qırpaqlar, Qafqaz, yunan etnosları, xalqları arasındakı tarixi münaqişə, müharibələr öz əksini tapmışdır. “Dədə Qorqud”un bizə gəlib çıxmış əlyazmaları bir neçə əsr sonrakı dövrlərə aid olsa da, eposun dili ilə “Kitab”ın (“Kitabi-Dədə Qorqud”ın) dili, üslubu arasında elə bir fərq yoxdur...

Eposda cərəyan edən hadisələrin coğrafiyası əsasən Qafqazın Cənubunu, müəyyən dərəcədə isə Anadolunun Şərqi əhatə edir — hiss olunur ki, oğuzlar Qafqazın Cənubunda artıq möhkəmlənmiş, onların qarşısında qərbə doğru yeni hərəkət üfüqləri açılmışdır...

İslamı qəbul etmiş oğuzların Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda yayılması orta əsrlər üçün səciyyəvi bir formada-İslam bayrağı altında gedirdi. VII-IX əsrlərdəkindən (yəni ərəblərdən!!) fərqli olaraq XI-XII əsrlərdə oğuz türkləri “ərəblərin dini”ni daha israrla təbliğ edir, onun bütün dünyada yayılmasına

daha çox inanırdılar... Və təsadüfi deyil ki, türklər İslamı Qafqazda, Kiçik Asiyada, Balkanlarda həm geniş təbliğ etdilər, həm də hərbi-siyasi yolla qəbul etdirib yaydılar.

Azərbaycan xalqının təşəkkülünün ikinci mərhələsi, bir tərəfdən, ölkənin tamamilə türkləşməsi ilə səciyyələnirsə, digər tərəfdən İslamın qarşısızalmaz bir sürətlə ölkədə mövcud olmuş bütün dini dünyagörüşü formalarını (o cümlədən də Tanrıçılığı) sıxışdırıb, aparıcı mövqeyə keçməsi ilə xarakterizə olunur. Və xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, İslam dini həm Azərbaycan türklüyü üçün müəyyən dərəcədə diferensial keyfiyyətə çevrildi, həm də ölkəyə səpələnmiş (təcrid olunmuş) İran, Qafqaz mənşəli etnosları həmin türklük ətrafında birləşdirən güclü amillərdən biri (bəlkə də birincisi!) oldu. Xatırladaq ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər azərbaycanlılar çox hallarda sadəcə “müsəlman” adlanırdılar.

... Monqol-tatarların XIII əsrin ortalarına doğru Azərbaycanı istila etməsi ölkədə (və həmhüdəd regionlarda) gedən fəal etnik proseslərə böyük təsir göstərdi... Monqol-tatar yürüşü dövründə Azərbaycana müxtəlif türk tayfaları gəldilər ki, bu da Azərbaycanda türklüyün sıxlığını bir qədər də artırdı. Xüsusilə öz milli-etnik mənlüyünü itirmiş saraylar, mədəniyyət mərkəzləri dağıdıldı. Və məhz XIII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda türkdilli yazılı ədəbiyyatın inkişafı üçün ideoloji şərait yarandı.

Monqol-tatar ordusunun tam əksəriyyəti türklərdən ibarət idi. Onların qurduqları dövlətlər də türk dövlətçilik ənənələrinə əsaslanır, o qədər də böyük olmayan “inzibati qüvvə” ilə böyük bir imperiyanı idarə etmək təcrübəsi verirdi. Və monqol-tatar xaqanlarının, hakimiyyətinin həyat tərzi öz sadəliyinə görə səlcuq saraylarındakı dəbdəbədən əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Birincilər min illər boyu yaşadıkları köçəri həyatı “realizm” ini davam etdirir, “romantik” xülyalardan (o cümlədən də poeziyadan) elə bir zövq almırdılar... Onların qonşulara (düşmənlərə!) münasibətdə istifadə etdikləri “diplomatiya” da olduqca aydın idi: monqol-tatarlar “çevik güc”ə arxalanırdılar...

Qaraqoyunlular, bunun ardınca isə Ağqoyunlular dövründə Azərbaycanda (və həmhüdəd regionlarda) oğuz türklərinin etnosiyasi mövqeyi bir qədər də

gücləndi...Bununla belə müxtəlif oğuz-türkmən tayfalarının bir-birinin ardınca Azərbaycana gəlməsi ölkədə gedən etnosiyasi mərkəzləşmə-mütəşəkkilləşmə prosesinə hər halda mənfə təsir göstərirdi.

...Ümumiyyətlə, XI əsrin əvvəllərindən XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərinə qədərki mərhələdə, yəni Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixinin ikinci mərhələsində Azərbaycana gələn oğuz türkləri farsları daha da cənuba, Qafqaz etnoslarını isə daha da şimala sıxışdırdılar. Onların Azərbaycandakı mövqeyi qısa bir müddətdə o qədər gücləndi ki, xilafəti tez-tez narahat edən qıpçaqlar belə oğuz türklərinə müdaxilə edə bilmədilər. Ermənilər, gürcülər, dağistanlılar isə həmin güc (oğuz türklüyü!) qarşısında tamamilə aciz idilər...Oğuz türkləri Azərbaycandan keçib Anadoluya yürüş etdilər. Və bir neçə əsr ərzində yunanları yarımadaqdan tamamilə sıxışdırıb çıxartdılar ki, **həmin dövr, əslində Türkiyə türklərinin bir xalq olaraq təşəkkülü tarixinin ilk mərhələsi idi.**

Hun-qıpçaq türkləri kimi oğuz türkləri də öz öhdələrinə Azərbaycanın qədim əhalisinin qalıqlarını assimilyasiya etmək – türkləşdirmək missiyasını götürməmişdilər. Əslində, onların buna ehtiyacları da yox idi. Xüsusilə böyük kütlələr halında Azərbaycana, ümumən Ön Asiyaya axışan oğuz türklərinin sayı “aborigenlər”in sayından müqayisə edilməyəcək qədər çox, hərbi qüdrətləri isə intəhasız idi... Regiona oğuz türkləri ilə yanaşı karluk türkləri də gəlmişdilər ki, bu, əsasən Əmir Teymurun yürüşləri dövrünə təsadüf edir.

Oğuz türkləri Azərbaycanın yerli (tarixi!) mədəniyyətinə xüsusi qayğı ilə yanaşdılar. Onların xüsusilə yüksək təbəqəsi sasanilər dövründən qalmış dəbdəbəli saray həyatını ilk əsrlərdən hətta dirçəldilər, artıq qeyd edildiyi kimi, farsca danışib-yazmağa, mədəniyyətə farslaşmağa başladılar ki, belə bir etnosun (oğuz türklərinin) kimisə türkləşdirəcəyi barədə düşünmək tamamilə absurddur...XI-XIII, eləcə də XIV-XV əsrlərdə oğuz fütuhəti geniş bir coğrafiyanı bürüdüyündən Azərbaycanın etnik-etnoqrafik sərhədlərini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Həmin dövrdə Azərbaycan hər tərəfdən oğuz – türk mühiti ilə əhatə olunmuşdu. Və onun etnokulturoloji yüksəlişində bu mühit həlledici rol oynayır. Belə ki, haqqında söhbət gedən dövrdə etnik tipologiya

baxımından Azərbaycanın “daxil”i “xaric”indən o qədər də seçilmir, demək olar ki, xüsusi əlamətlər daşmırdı. Lakin düşünmək olmaz ki, oğuz türkləri hər yerdə, bütün sərhəd boyu Azərbaycan hüdudlarından kənara çıxmışdılar. Məsələn, Qafqazın Cənubunda ermənilər, gürcülər müxtəlif “diplomatiya” üsullarından istifadə edərək ərazilərini genişləndirir, vaxtaşırı kifayət qədər ciddi cəzalandırılmalarına baxmayaraq, xüsusilə gürcülər (adətən “yerli” türklərlə-qıpçaqlarla ittifaqa girərək) Gəncəyə qədərki Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməyə çalışırdılar.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixinin ikinci mərhələsində Azərbaycan daxilində yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar passiv vəziyyətdə idilər ki, bunun da əsası hələ birinci mərhələdə qoyulmuşdu... Həmin etnoslar arasından çıxmış hökmdar sülalələrinin (məsələn, Şirvanşahların) ilk nəsillərinin olması da vəziyyəti dəyişə bilmirdi, çünki oğuz türklərinin müzəffər yürüşləri (və məskunlaşmaları) Azərbaycanın (və həmhüdud regionların) etnik mənzərəsinin əsaslarını artıq tamamilə müəyyən etmiş, kiçik miqyaslı etnik proseslərin həmin mənzərədə əhəmiyyətli bir dəyişiklik etməsinə imkan yaratmamışdır.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi birinci mərhələdə olduğu kimi, ikinci mərhələdə də feodal dağınıqlığı şəraitində gedirdi-II minilliyin birinci yarısında ölkə (ümumiyyətlə region) əsaslı türkləşmədən sonra monqol-tatarların, Əmir Teymurun, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların hücumuna məruz qalmışdı ki, həmin hücumlar Azərbaycanda türk etnoslarının sıxlığını gücləndirsə də, sosial, siyasi, mədəni stabilləşməyə mane olur, artıq qeyd etdiyimiz kimi, xalqın təşəkkülü prosesini ləngidirdi. Bir-birinin ardınca Azərbaycana axışan türk tayfaları özlərilə əsrlər boyu yaşamış olduqları, yaxud Türküstandan Azərbaycana qədər keçib gəldikləri yerlərin həyat tərzini, etnoqrafiyasını, az-çox fərqli mədəniyyətlərini, dünyagörüşlərini, hətta toponimiyasını gətirirdilər. Və onlar yeni coğrafi şəraitə nə qədər sürətlə uyğunlaşsalar da, özlərinəməxsusluqlarını da qoruyub saxlamağa çalışırdılar...

Beləliklə, orta əsrlərin sonlarına doğru-XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində türklərin çəkisi sürətlə artdı. Və onlar Azərbaycan cəmiyyətinin mütləq əksəriyyətini təşkil etməyə, müxtəlif dövlətlər

qurmağa, mərkəzləşməyə (konsentrasiyaya) başladılar. Bununla da Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixində ikinci mərhələ bitib, üçüncü mərhələnin bir sıra əlamətləri meydana çıxdı...

Azərbaycan xalqının formalaşması tarixində üçüncü — sonuncu (həllə-dici!) mərhələ XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərindən başlayır. Və məhz həmin tarixin hökmüdür ki, bu zaman Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaranır... Səfəvilər dövlətini, görünür, birinci növbədə Azərbaycan türklərinin (ümumən cəmiyyətinin) etnosiyasi, ideoloji-mənəvi birləşmə, mərkəzləşmə ehtiyacı doğurdu.

Səfəvi dövlətinin banisi I Şah İsmayılın sosial bazasını, professor Oqtay Əfəndiyevin göstərdiyi kimi, eyni bir milli maraq ətrafında birləşmiş müxtəlif oğuz tayfaları (**ustaclı, şamlı, əfşar, türkmən, bayat, təkəli, zülqədər, qacar, varsaq, rumlu...**) təşkil edirdilər. Təbii ki, həmin tayfalar bir-birindən o qədər də fərqlənmirdilər... onlar Səfəvilərdən əvvəl də bu və ya digər dərəcədə siyasi ittifaqda olmuş, xüsusilə Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların dövründə daha sıx birləşmişdilər. Və bu baxımdan Səfəviləri hətta özündən əvvəlki Azərbaycan dövlətlərinin bilavasitə varisi hesab etmək olar. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, XV əsrdəki kimi, Səfəvilər dövründə də Azərbaycan türk tayfaları hakimiyyət uğrunda mübarizədən əl çəkməmişdilər, yerli hakimlər-tayfa başçıları həm bir-birləri ilə münaqişəyə girir, həm də Səfəvilər sarayının intriqalarında fəal iştirak edirdilər.

I Şah İsmayıl (və onun xələfləri) yalnız hakimiyyətlərinin əsas dayacağı olan türk tayfalarına deyil, ölkə daxilində bu və ya digər dərəcədə nüfuza malik qeyri-türklərə də həm sarayda, həm də orduda müəyyən yer verirdilər. Bu baxımdan talışları, kürdləri xüsusi qeyd etmək lazım gəlir... Əlbəttə, Səfəvilərin həmin siyasəti təsadüfi deyildi. Azərbaycan cəmiyyətinin etnosiyasi təmərküzləşmə ehtiyacından irəli gəlirdi. Və dövlət quruculuğu sahəsində böyük istedadı olan Səfəvilər bu ehtiyacı nəzərə almaya bilməzdilər...I Şah İsmayıl (və onun sələfləri!) tərəfindən əsas qoyulmuş dövlətin kifayət qədər güclü ideologiyası vardı, “qızılbaşlıq” adlandırılı bilən həmin ideologiya köçəri türk əsilzadələri arasında geniş yayılmışdı. Ona görə də Səfəvilər böyük bir

coğrafiyada -Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) yaratdıqları dövləti idarə etmək üçün tədricən ordudan daha az istifadə edirdilər. Əslində, haqqında söhbət gedən “qızılbaşlıq” ideologiyası ordunun özündə də böyük birləşdirici rola malik idi.

Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan dövləti olduğuna şübhə etmək, onu ümumiyyətlə (?) İran dövləti saymaq özünü qətiyyənlə doğrultmur-O.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, dövlətin əsasını qoyanlar da, onun yüksəlişini təmin edənlər də Azərbaycanda artıq məskunlaşmış köçəri türk tayfaları idilər; Səfəvilərin dövlətçilik düşüncəsi, inzibati idarə sistemi bütünlüklə qədim türk dövlətçilik ənənələrindən irəli gəlirdi. Və dövlətin mərkəzi olan Təbrizdə (o cümlədən də sarayda), orduda türkcə danışdılar. I Şah İsmayıl (və onun xələfləri) ənənəni”pozaraq” bir sıra fərmanlarını farsca deyil, məhz türkcə vermişdilər...

Azərbaycan Səfəvilər dövləti bir əsrdən sonra – XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində öz tarixi tipologiyasını itirsə də, Azərbaycan xalqının formalaşmasında, demək olar ki, həlledici rol oynadı. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ümumiyyətlə regionda nə qədər böyük siyasi hərcmərclik olsa da, xalqın etnik, sosial-siyasi mədəni konsentrasiyası prosesi kəsilmədi, bu və ya digər şəkildə davam etdi. Hətta Azərbaycanın xanlıqlara parçalandığı XVIII əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanın mənəvi-ruhi bütövlüyü güclənməkdə idi.

... Azərbaycan xalqının formalaşması geniş miqyaslı milli intibah hərəkatı ilə müşayiət olunurdu... Yalnız belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının şedevrləri meydana çıxdı: “Koroğlu” eposu, xüsusi yaradıcılıq enerjisinin məhsulu olan aşiq sənəti, xalq dastanları...Və həmin əsasda formalaşan milli yazılı ədəbiyyat, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif... Azərbaycan intibahı yalnız dil, ədəbiyyat və mədəniyyəti əhatə etmirdi, bütövlükdə milli təfəkkürü, xalqın ruhunu hərəkatə gətirmişdi. İtaliya, Fransa, İspaniya... İntibahı kimi, Azərbaycan İntibahı da xalqın etnososial, siyasi-ideoloji mədəni tərəküzləşməsinin ən mühüm göstəricilərindən biri sayıla bilər.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan dili-Azərbaycan türkcəsi demokratik təfəkkürün ifadə forması olaraq yalnız aərbaycanlılar arasında deyil,

Azərbaycanda yaşayan digər xalqlar arasında da geniş yayılmış ünsiyyət vasitəsi idi. Ermənilər, gürcülər, dağıstanlılar... Azərbaycan sənətkarlarını təqlid edərək Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradır, möhtəşəm Azərbaycan İntibahının təsirini öz üzərlərində hiss edirdilər. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan İntibahının bütün gücü ilə təzahür etdiyi XVII-XVIII əsrlərdə İran mədəniyyəti, demək olar ki, tənəzzül dövrü keçirirdi-bu da milli formalaşma mərhələsində azərbaycanlıların iranlılardan (farslardan) tamamilə fərqli bir etnokulturoloji həyat yaşadığını göstərirdi...

Azərbaycan İntibahı, hər şeydən əvvəl, ölkənin daxili oyanışını təmin edir-müxtəlif vilayətlər, regionlar mənəvi-mədəni baxımdan yüksəlirdi. Azərbaycan İntibahı milli xarakteri etnik (mifoloji) təfəkkür əsasında tərbiyə edir, qədim (ümumi) türk düşüncəsi yaradıcılığın etnotipoloji əsasında dayanırdı. Və “arxaik” janrlar –xalq şeri şəkilləri yazılı ədəbiyyatın geniş istifadəsinə verilməklə yanaşı, klassik (ümmüştərq) şer janrlarında da formanın “demokratikləşdirilmə”sinə cəhd edilirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının (və ədəbi dilinin) demokratikləşməsi, yaxud xəlqiləşməsi, həmin sahədəki standartların, normaların pozulması ilə müşayiət olunmur. Əksinə, milli (daha doğrusu, milliləşmiş!) təfəkkür özünün daha mükəmməl formalarını, modellərini yaradır. Və dilin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin demokratik əsaslar üzərində “yenidən təşkil”i xalqın etnokulturoloji tərəküzləşməsi prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

... Azərbaycan xalqının formalaşması, heç şübhəsiz, etnoqrafik, sosial-siyasi, mənəvi, mədəni... məsələləri özündə ehtiva edən mürəkkəb bir prosesdir. Buraya antropoloji məsələlər də aiddir... Ə.S.Sumbatzadə R.M.Qasımovanın “tədqiqat”larına əsaslanaraq göstərir ki, türk tayfalarının Azərbaycana təxminən on üç əsr davam edən axını, yerli avtohton əhali ilə qarışması azərbaycanlıların antropoloji simasının hər hansı köklü dəyişməsinə gətirib çıxarmadı — bunun əksinə olaraq, gəlmə türk tayfaları nəinki öz dillərini qoruyub saxladılar, eyni zamanda onu avtohton əhali arasında geniş yaymağı bacardılar...

Əlbəttə, bu mülahizə tamamilə yanlıştır. **Hər şeydən əvvəl** ona görə ki, hələ hun-qıpçaqların yürüşləri dövründə Azərbaycanın qədim əhalisi Şimal və Cənuba doğru sıxışdırılmış, müəyyən hissəsi isə yaşayış üçün qeyri-münasib yerlərdə daldalanmışdı-bu isə o demək idi ki, gəlmə türk tayfaları, xüsusilə oğuzlar heç bir “avtoxton əhali” ilə qaynayıb-qarışa, onların antropoloji əlamətlərini qəbul edə bilməzdilər...**İkincisi**, necə olur ki, I minilliyin ortalarında sayı sürətlə azalan, etnososial proseslərdə get-gedə daha passiv iştirak edən qədim azərbaycanlıların antropoloji xüsusiyyətləri Azərbaycana, ümumiyyətlə, Ön Asiyaya axışan on, hətta yüz minlərlə türk tərəfindən qəbul edilir?

...Və nəhayət, necə təsəvvür etmək olar ki, qədim dövrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş müxtəlif mənşəli dillərin heç biri Azərbaycanda məskunlaşan türklərin dillərinə təsir etmir, ancaq onların antropologiyasını əsaslı şəkildə dəyişdirir?..

Məsələ burasındadır ki, türklərin Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) məskunlaşdığı min ildən artıq bir dövrdə, hun-qıpçaqların müəyyən əlaqələrini nəzərə almasaq, azsaylı avtoxton əhali ilə elə bir etnososial münasibəti olmamışdır. Türklər təcrid olunmuş qeyri-türk mənşəli etnoslarla bu və ya digər şəkildə kontakta girməyə heç zaman xüsusi ehtiyac duymamış, yalnız həmin təcrid olunmuş etnoslar hər hansı sahədə (məsələn, hərbi sahədə) öz xidmətlərini təklif edərkən onlardan istifadə edilmişdir. Azərbaycanın qədim cəmiyyətinin müxtəlif mənşəli qalıqları ən geci I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən ölkədə demək olar ki, heç bir sahədə nüfuza malik deyildilər...Lakin Səfəvilər dövründə, eləcə də sonralar Azərbaycanın Qərbində köçəri həyatı yaşayan kürdlər məskunlaşmağa başladılar ki, onlar da öz dillərini, adət-ənənələrini saxlamaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin sosial-siyasi, mədəni təsiri altında idilər. Ümumiyyətlə, XVI-XVIII əsrlərdə sürətlə formalaşan Azərbaycan xalqının etnik-kulturoloji əsaslarını Azərbaycanda məskunlaşmış türklər təşkil edirdilər...

Bizim fikrimizcə, Azərbaycanın müasir etnik-etnoqrafik mənzərəsi XVII-XVIII əsrlərdə müəyyənləşmiş, ondan sonra əsaslı bir dəyişikliyə məruz

qalmamışdır. Görünür, burada yalnız ermənilərin XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq təcavüzkar siyasi məqsədlərlə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən də, Dağlıq Qarabağda məskunlaşdırılması istisna təşkil edir... Lakin məhz həmin dövrdən sonra ölkənin siyasi mənzərəsi çox tez-tez dəyişmiş, Azərbaycan müxtəlif dövlətlərin tərkibinə daxil olmuşdur ki, bu da xalqın formalaşmasına, heç şübhəsiz, kifayət qədər mənfi təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixinin ikinci mərhələsində olduğu kimi, üçüncü mərhələsində də sosial-ideoloji məsələlərlə, əsasən, İslam dini məşğul olur, özünə bu və ya digər dərəcədə mövqə qazanmaq istəyən hər hansı digər dünyagörüşü formasını qətiyyətlə sıxışdırırdı. Hətta Azərbaycan İntibahının yüksək mərhələlərində belə son sözü o (İslam dini) demişdir. Ona görə də dövrün böyük düşüncə sahibləri belə özlərini azərbaycanlı, Azərbaycan türkü (hətta ümumən türk!) deyil, artıq qeyd etdiyimiz kimi, müsəlman (əhli-müsəlman) adlandırmaqda davam etmişlər.

... Azərbaycan xalqının formalaşması yalnız müxtəlif türk (və bir sıra qeyri-türk) tayfalarının etnokulturoloji mərkəzləşməsinin nəticəsi olaraq bir integrasiya prosesi olmaqla qalmırdı, eyni zamanda mürəkkəb bir diferensiasiya prosesi idi. Belə ki, oğuz türkləri orta əsrlərin sonlarına doğru üç əsas coğrafiyada məskunlaşaraq sosial-siyasi, kulturoloji baxımdan fərqlənməyə başladılar. Və nəticə etibarilə, üç türk-oğuz xalqı formalaşdı: **türkmənlər, Azərbaycan türkləri (azərbaycanlılar) və Anadolu türkləri...** Lakin XVII-XVIII əsrlərdə həmin xalqlar arasında etnoqrafik, mədəni, siyasi sərhədlər o qədər də müəyyən deyildi, hətta bir sıra türk-oğuz tayfaları öz milli-siyasi mənsubiyyətlərini təyin etməmişdilər.

Beləliklə, XVIII əsrdə Azərbaycan xalqının I minilliyin ortalarından başlayan təşəkkül prosesi sona çatır-həmin prosesin nəticəsi olaraq **türk mənşəli Azərbaycan xalqı formalaşır ki, onun etnik tərkibinə hun-qıpçaq, oğuz türkləri (və bir sıra azsaylı qeyri-türk mənşəli etnoslar) daxil olurlar.** Eyni zamanda, azərbaycanlıların yerləşdikləri coğrafiyanın hüdudları müəyyənləşir ki, həmin coğrafiya tədricən müxtəlif dövlətlərin ərazisinə çevrilsə də, məhz azərbaycanlılara (Azərbaycan superetnosuna) məxsusdur.

1995- 2000

AKADEMİK İQRAR ƏİYEVƏ AÇIQ MƏKTUB

Hörmətli İqrar müəllim, mən sizin «Azərbaycan xalqının etnik tarixinin bəzi məsələləri haqqında»kı kitabınızı, etiraf edirəm ki, böyük maraqla oxudum. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, siz əlli ildən artıqdır ki, bu sahədə yorulmadan, kifayət qədər müasir metodlarla çalışırsınız. Və sizin araşdırmalarınız yalnız Azərbaycanda gedən elmi- ideoloji proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərməklə qalmır, eyni zamanda çox hallarda beynəlxalq aləmdə bizi akademik səviyyədə təmsil edir. Digər tərəfdən, sizin Azərbaycan tarixçiliyindəki mövqeyiniz, nə gizlədək, həmişə mübahisəli, polemik olmuşdur. Və xarakteriniz də elədir ki, ətrafınızda yaranmış həmin polemik mühiti yaradıcılığınızın heç bir mərhələsində nəinki dağıtmağa çalışmış, əksinə, opponetlərinizi heç zaman cavabsız qoymamaqla daha da canlandırmış, daha da gücləndirmişsiniz. Haqqında söhbət gedən kitabınızda da sizi inkar edən tənqidçilərinizə keçmiş sovet ordusundan yenidən tərxis olunmuş bir əsgərin üslubu (və enerjisi) ilə söyürsünüz. Mən sizi ümumiyyətlə inkar etməkdən, millətin düşməni hesab etməkdən tamamilə uzağam. Həyatını elmə həsr etmiş hər bir insan, hansı metodoloji mövqedə durmasından, öz mövqeyini hansı istiqamətdə

dəyişməsindən (əslində, təkmilləşdirməsindən!) asılı olmayacaq, hörmətə layiqdir...

Siz ümumiyyətlə bütün əsərlərinizdə olduğu kimi yeni kitabınızda da eramızdan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda və həmhüdud regionlarda türk, protürk, Altay etnoslarının mövcud olmadığını faktlara, gümanlara... istinad edərək bir daha ısrarla söyləyirsiniz. Və mənə yazdığınız cavabdan məlum olduğu kimi, artıq bilirsiniz iranist deyil, bu və ya digər səviyyədə türkoloq olaraq mən də sizin mövqeyinizi bölüşürəm. Lakin bu, məsələnin birinci tərəfidir...

Siz türklərin Azərbaycanda məskunlaşmasını II minilliyin əvvəllərinə aid edir – mötəbər iranşünasların (özünüz də daxil olmaqla) araşdırmalarına əsaslanıb deyirsiniz ki, oğuzlar Azərbaycana və həmhüdud regionlara gələnə qədər ölkənin Şimalında Qafqaz, Cənubunda İran dilləri (və təbii ki, eyni zamanda etnosları) hakim idilər. Mən isə, bir türkoloq olaraq, çoxsaylı faktlar, gümanlar əsasında ısrar edə bilərəm ki, Azərbaycanın, xüsusilə onun Şimalının türkləşməsi (burada söhbət yerli qeyri-türk mənşəli əhalinin etnik simasını itirib türkə çevrilməsindən deyil, türklərin həmin ərazilərdə yayılmasından, yaşayış üçün daha münasib ərazilərə yiyələnməsindən gedir) ən gec I minilliyin ortalarından başlayır... Bunun ən yaxşı sübutu oğuz əsaslı Azərbaycan dilindəki güclü qıpçaq substratıdır.. Bən əvəzinə mən, varmaq barmaq əvəzinə getmək, (hətta varıb getmək), yazı əvəzinə çöl və s. yüzlərlə fakt vardır ki, oğuzların II minilliyin birinci yarısında Azərbaycanda yerləşməsi prosesində qıpçaqların onlara güclü linqvistik müqavimət göstərdiyini sübut edir. «Kitabi - Dədə-Qorqud» da daxil olmaqla orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələri qıpçaq-oğuz leksik paralelləri ilə zəngindir. Qıpçaqların dini tolerantlığı ilə oğuzların müsəlman-təsəvvüf təəssübkeşliyi arasındakı ziddiyyət də Azərbaycan xalqının mənəvi aləminin müəyyənlişməsi prosesində dinamik bir amil olaraq iştirak etmişdir. Siz mütəxəssissiniz...Və əsaslı substratın mövcudluğunun nə demək olduğunu, ərimiş etnosun bunun üçün vaxtilə nə dərəcədə müqavimət göstərdiyini (ümumiyyətlə, regiondakı tarixi yerini!) yaxşı təsəvvür edirsiniz...Qıpçaqlar Azərbaycanda heç olmasa bir neçə əsr əhəmiyyətli ictimai- siyasi mövqeyə malik olmasaydılar oğuzlara bu qədər linqvistik, etnokulturoloji təsir göstərə bilməzdilər. Halbuki, hörmətli İqrar müəllim, Azərbaycanın və həmhüdud regionların bir neçə min illik tarixi olan etnoslarının nə orta əsrlər, nə yeni dövr, nə də müasir dövr Azərbaycan dilində bu qədər substratı yoxdur; olanlar da dialekt səciyyəlidir, yəni regional (məsələn, talış regionu, tat regionu, ləzgi regionu və s.) təsirlər səviyyəsindədir.

Sizin bir məsələ ilə bağlı mülahizəniz də türkoloji baxımdan əsaslı sayıla bilməz: qədim dövrün sonu, orta əsrlərin əvvəllərində Azərbaycana gələn hun- bulqar- sabir-xəzərlərin dili «müasir çuvaş dilinə yaxın» ola bilməzdi... Çuvaş dili türk dilləri içərisində xüsusi bir taleyi olmuş dildir ki, bu bərdə türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. O, təcrid olunmuşdur... Azərbaycanda məskunlaşan ilk türklərin dilləri isə çuvaş dili ilə yox, müasir tatar, başqırd, qumuq, qaraçay- balkar və b. xalqların, demək olar ki, ümumi əcdadlarının, son orta əsrlərə aid poloves – kuman abidələrinin dili ilə müqayisə oluna bilər.

Bu, məsələnin ikinci tərəfidir...

Keçək məsələnin üçüncü, elə bilərəm ki, sonuncu tərəfinə...

Hörmətli İqrar müəllim, lap deyək ki, ilk türkün ayağı Azərbaycana II minilliyin əvvəllərində dəyib, axı hansı faktlara, yaxud məntiqə əsasən belə bir nəticə çıxarmaq

mümkündür ki, müasir Azərbaycan xalqının etnogenetik əsasında türklər deyil, e. ə. I minillikdə formalaşmış Manna- Mada- Atropotena etnosları, yaxud eramızın I minilliyinin, deyək ki, əvvəllərində müəyyən olmuş Alban etnosları dayanır. Axı sayı bizə məlum olmayan müxtəlif mənşəli, sizin dəfələrlə söylədiyiniz kimi, müxtəlif dillərdə, dialektlərdə danışan (və deməli, etnososial kompaktlığı şübhə doğuran) etnoslar, etnik birliklər, ittifaqlar XI- XIII əsrlərin türk- müsəlman fətuhəti qarşısında necə dayana bilərdilər ki, hələ bir onların yerli xalq kimi gəlmələri, yalnız onların dilini qəbul etməklə, mədəni, mənəvi, antropoloji cəhətdən özlərində əritmələrindən danışmaq. Dili qəbul etmək, deyəsən, sizə sadə bir iş gəlir... Türk dili Azərbaycanda yayıldığı dövrdə onu (Azərbaycanı) ən azı üç tərəfdən əhatə edən yüz min kvadrat kilometrə ərazilərdə yayılırdı. Və Azərbaycanda gedən etnolinqvistik proseslər genişmiqyaslı bir prosesin tərkib hissəsi idi. Və yeri gəlmişkən, Q.Təbrizi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, C.Rumi kimi onlarla dahi sənətkarın yaradıcılıq fəaliyyəti göstərir ki, həmin dövrdə aborigen əhali türkləşməkdən daha çox, türklər həmin aborigenlərin dilləri ilə qohum olan dildə yazırdılar. Və bu ənənə keçici olmamış, bizim dövrümüzdə qədər davam etmişdir (M.H.Şəhriyarı xatırlayın)... Belə olan halda aborigenlərin nəyinə lazım idi ki, türkləşsinslər, «başızozuq köçərilər»in «bəsit» dilini qəbul etsinslər və nəticə etibarilə, özləri də yüksək mədəni səviyyələrini itirsinslər?

Azərbaycanın müasir etnocoğrafi mənzərəsinə fikir vermək kifayətdir ki, bir sıra etnogenetik nəticələri mülahizə- gümanlarla deyil, reallıq əsasında bilavasitə çıxaraq: Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda bu və ya digər dərəcədə təcrid olunmuş vəziyyətdə (nəinki türklərdən, hətta özləri özlərindən) yaşayan, etnik adalar təşkil edən xalqlar məhz qeyri- türklərdir. Türklər isə bu coğrafiyanın, nə zamandan burada məskunlaşmalarından asılı olmayaraq, ümumi, vahid- kompakt əhalisidir... Özbəklər kimi, qazaxlar kimi, türkmənlər kimi... Bu isə o deməkdir ki, türklər həmin ölkələrdə məskunlaşarkən (istər I minillikdə, istərsə də II minillikdə) aborigenlərlə qaynayıb qarışmamış, sadəcə, bu cür hallarda, demək olar ki, tarixən həmişə müşahidə edildiyi kimi, aborigenləri sıxışdırmış, onlar isə özünümühafizə instinkti ilə, yaşayış üçün o qədər də münasib olmayan yerlərdə məskunlaşmağa məcbur olmuşlar. Son orta əsrlərdən etibarən ölkədə müəyyən sosial- siyasi stabillik yarandıqda, İ.Herderin göstərdiyi kimi, təcrid olunmuş etnoslar «dağlardan enməyə», əhalinin əsas kütləsinə qarışmağa, etnik prosesləri canlandırmağa başlamışlar ki, həmin proses, məsələn, Azərbaycanda günü bu gün də davam edir. Və etiraf edirəm ki, biz ziyalılar müxtəlif münasibətlərlə həmin proseslərə mane olmasaq, daha rahat, daha təbii gedəcəkdir.

Azərbaycanın ən gec I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində artıq «öz tarixi bütövlüyünü» (burada mən sizə əsaslanıram) itirmiş, parçalanmış əhalisi burada məskunlaşmış türklər (yeni bütövlük!) ətrafında birləşərək Azərbaycan xalqını təşkil etmişlər.

Hörmətli İqrar müəllim, bu fikir Azərbaycanda xalqın formalaşması barədəki sizin müdafiə etdiyiniz (hətta, demək olar ki, yaratdığınız) «yeganə düzgün elmi konsepsiya» (səh. 99) ilə konkurensiyaya girə bilərmə? Məncə, girə bilər, çünki proseslər yalnız türkoloqlar üçün deyil, iranistlər üçün də xeyli qaranlıq olan dövrlərdə deyil, gözümüzün qabağında gedir...

AZƏRBAYCANDA MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASI

Hər bir xalqın ən böyük əsəri onun müstəqil dövlətidir — bu və ya digər dərəcədə müstəqil dövləti (və milli dövlətçilik təfəkkürü!) olmayan xalq özünü — yaradıcılıq potensialını tam gücü ilə, bilavasitə ifadə etmək imkanlarından məhrumdur.

Azərbaycanda dövlətçiliyin biri digəri ilə genetik baxımdan əlaqəsi olmayan aşağıdakı tarixi tipləri barədə bəhs etmək mümkündür:

I. Genotipi qeyri-müəyyən dövlətçilik (e.ə. V minillikdən e.ə. III minilliyə qədər).

II. Qafqaz dövlətçiliyi (e.ə. III minillikdən e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə qədər).

III. İran dövlətçiliyi (e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən I minilliyin ortalarına qədər).

IV. Azərbaycan türk dövlətçiliyi (I minilliyin ortalarından sonra).

Azərbaycan milli dövlətçilik təfəkkürünün əsas mənbəyi qədim türk dövlətçilik mədəniyyətidir. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dövlətinin özü də daha qədim dövrlərin dövlətçilik ənənələrinin varisidir (məsələn, Altay imperiyasının)... Qədim türk dövləti dedikdə, birinci növbədə, yeddi-səkkiz yüz illik bir dövrü əhatə edən hun-türk dövləti (imperiyası) nəzərdə tutulur. Avrasiyanın Şərqiindən Qərbinə doğru uzanan həmin dövlət-

imperiya, görünür, qədim dövrün sonlarında Azərbaycanın Şimalını da ehtiva etmişdi. Əgər belə olmasaydı, hun-qıpçaqlar III—V əsrlərdə Qafqazda bu qədər möhkəm etnosiyasi mövqeyə malik ola bilməz, ərəb-müsəlman hücumları dövründə onlara qarşı uzun müddət ciddi müqavimət göstərməyi bacarmazdılar. Hər halda, III—VII əsrlərdə Azərbaycanın əsasən Şimalında kifayət qədər güclü hun-qıpçaq dövləti olmuşdur ki, Azərbaycan tarixçiləri bu barədə nə isə inadla susduqları halda, erməni, gürcü tarixi üzrə mütəxəssislər ara-sıra (təbii ki, istəmədən!) ona işarə edirlər.

Gümanları, ehtimalları bir tərəfə buraxıb türk dövlətçilik mədəniyyətinin Azərbaycanla sıx bağlı daha bir tarixi təkamül mərhələsi üzərində dayanaq: bu, qədim türk dövlətinin bilavasitə davamı olan türk-müsəlman dövlətidir ki, oğuz-səlcuqlarda birinci növbədə təzahür edir. Onlar Azərbaycanda geniş yayılaraq nəinki Azərbaycan xalqının etnik əsaslarını təşkil edir, eyni zamanda bu və ya digər dərəcədə müstəqil türk-müsəlman dövlətləri qururlar ki, onların içərisində ən məşhuru XII—XIII əsrlərə aid Atabəylər dövlətidir.

Oğuz-səlcuqların Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) yayılaraq ölkənin idarəsini öz əllərinə almaları “Dədə Qorqud” eposunun əsas mövzudur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixçiləri həmin eposu bu baxımdan araşdırmaq əvəzinə, yenə də “qədim qat”lara enməyə çalışmış, real epizodlarda belə türklərin mifoloji görüşlərini axtarmışlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” sübut edir ki, oğuz-səlcuqların orta əsrlər üçün həqiqətən ideal dövlət quruculuğu təcrübəsi olmuşdur... Dövlətin başında xanlar xanı dayanır — o nüfuzlu, müdrik bir şəxsdir. İdarəçilik işinə onun bəylərbəyisi olan xan rəhbərlik edir. Vaxtaşırı olaraq xanlar xanının yanında Oğuz bəylərinin yığıncağı çağırılır ki, əyalətlərdə baş verən hadisələr, ümumi vəziyyət məhz həmin yığıncaqlarda müzakirə edilir. Oğuz cəmiyyətində köçəriliyin əlamətlərinə də rast gəlinir, lakin mükəmməl (və elastik!) idarəçilik iyerarxiyası dövlətin dağılmasına qətiyyən imkan vermir... Həmin dövlət idarəçiliyi, mədəniyyəti, artıq qeyd etdiyimiz kimi, müsəlman türklərinə qədim (tanrıçı) türklərdən keçmişdi. Bununla belə, müsəlman türkləri orta əsrlərin bir sıra dövlət idarəçiliyi təcrübələrini də tədricən mənimsəmişdilər.

Beləliklə, eramızdan əvvəlki minilliklərin mənşəyi mübahisəli dövlətlərini nəzərə almasaq, II minilliyin ortalarına qədər Azərbaycanda biri digərinin bilavasitə varisi olan aşağıdakı dövlətçilik mədəniyyətləri mövcud olmuşdur:

1. Qədim (ümum) türk (hun-qıpçaq) dövlətçilik mədəniyyəti.

2. Türk-müsəlman (oğuz-səlcuq) dövlətçilik mədəniyyəti.

... Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün müəyyənləşməsində I Şah İsmayılın yaratdığı Səfəvilər dövləti xüsusi mərhələ təşkil edir. Səfəvilərin araşdırıcısı O. Əfəndiyev göstərir ki, Azərbaycanda biri digərini əvəz edən Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Qızılbaş — Səfəvi dövlətlərini məhz azərbaycanlılar qurub yaratmışdılar, bu dövlətlər arasında bilavasitə tarixi varislik əlaqəsi mövcud idi.

Səfəvilərin İran dövləti deyil, məhz Azərbaycan dövləti olmasını sübut edən bir sıra dəlillər vardır ki, bunların içərisində dövlətin (xüsusilə onun banisi I Şah İsmayılın) dil, mədəniyyət siyasəti daha çox maraq doğurur. Belə ki, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular kimi Səfəvilərin sarayında, ordusunda geniş yayılmış ünsiyyət vasitəsi məhz Azərbaycan türkcəsi idi. Və türk-oğuz mədəniyyətindən Azərbaycan mədəniyyətinə keçid də Səfəvilər dövründən başlanır — bu elə bir mürəkkəb etnokulturoloji prosesdir ki, qeyri-milli ictimai-siyasi, ideoloji şəraitdə gedə bilməzdi. Artıq qeyd edildiyi kimi, Səfəvilər dövründə sarayda xalq ədəbiyyatının, incəsənətinin nümayəndələri xüsusi nüfuzla malik idilər. Nəinki XVI əsrdə, hətta XVII, XVIII əsrlərdə belə Şah İsmayıl Xətai xalq sənətkarları — aşığılar tərəfindən “mürşidi-kamil” sayılırdı. Qurbaninin aşağıdakı sözləri bunu təsdiq edir:

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahım,

Bir ərzim var qulluğunda, şah, mənim...

Etiraf etmək lazımdır ki, Şah İsmayıl Xətəinin övladları milli dövlət quruculuğu sahəsində qoyulmuş yolu, müəyyənləşdirilmiş ideologiyayı davam etdirə bilmədilər. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində isə I Şah Abbas Səfəvilər dövlətini, demək olar ki, farsların ixtiyarına verdi. Bu, milli

dövlətçilik ənənələrinə, mənsub olduğu xalqa qarşı tarixi xəyanət idi. Və bundan sonra Azərbaycanın bir dövlət tərkibində olan Şimalı ilə Cənubunun yenidən ayrılması üçün şərait yarandı. I Şah Abbas Səfəvilərin mərkəzini İrana köçürməklə öz sarayını “narahat” regiondan — Azərbaycandan uzaqlaşdırır, lakin Vətəni yadların ayağına verdiyi barədə düşünmürdü.

...Milli düşüncənin çiçəkləndiyi XVII—XVIII əsrlərdə (Azərbaycan İntibah dövründə!) Azərbaycanın ərazisi, daha doğrusu, azərbaycanlıların yaşadığı ərazi bir neçə dövlətin ixtiyarında idi ki, onların heç biri xalqın — Azərbaycan türklərinin milli ideallarını ifadə etmirdi. Bu, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin paradokslarından biri idi...

Səfəvilərin süqutundan sonra Azərbaycanda (və həmhüdud regionlarda) bir müddət Nadir şah at oynatdı. Lakin tarix ona az-çox mükəmməl bir dövlət qurmaq səlahiyyəti verməmişdi. Heç bir ideoloji əsası olmayan, yalnız qılınc gücünə yaradılmış dövlətin uzun zaman yaşayacağını düşünmək siyasi sadələşmə idi. Nadir isə dövlət xadimindən, siyasətçidən çox, qorxmaz bir əsgər, dahi bir sərkərdə olmuşdu.

... Xanlıqlar dövrü Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində olduqca maraqlı (və tamaimlə təbii!) hadisədir. Ölkənin bu cür kiçik “dövlət”lərə parçalanmasının əsası XVI əsrdən qoyulmuşdu. Yəni hələ Səfəvilər dövründən etibarən yerli hakimlərin geniş səlahiyyətləri, hətta özlərinə məxsus hərbi qüvvələri — qoşunları vardı. Bu, qədim türk dövlətçilik ənənəsindən gəlirdi. Və bu da bir paradoksdur ki, Azərbaycanda oturaq həyatın artıq möhkəmləndiyi dövrdə də köçəri türk imperiyalarının adəti qorunub saxlanmışdı. Biz xüsusilə ordunun birbaşa mərkəzi hakimiyyətə deyil, ayrı-ayrı hakimlərə tabe olması ənənəsini nəzərdə tuturuq ki, bu, yeni tarixi dövrdə Azərbaycan üçün artıq münasib deyildi. Ölkənin “narahat” geopolitik şəraiti bu cür “inzibati sərbəstlik”dən imtina olunmasını israrla tələb edirdi.

... Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün tamamilə süqut etdiyini söyləmək düzgün olmazdı — heç olmasa ona görə ki, kifayət qədər güclü yerli idarə sistemi vardı və “dövlət”in — xanın iradəsi onun bütün təbəələrinin həyatında özünü bu və ya digər dərəcədə hiss etdirirdi.

Lakin mərkəzi hakimiyyətin olmaması istər-istəməz dərəbəylik əhval-ruhiyyəsi yaradır, ümummilli proseslərin lazımi miqyasda cərəyanına imkan vermirdi. Xanlıq üsul-idarəsi Azərbaycanı müxtəlif sosial-siyasi “mühit”lərə, mikroregionlara bölməklə, daxili ziddiyyətlər yaratmaqla əslində siyasi baxımdan sahibsiz bir regiona çevirdi. Və bu hadisə o zaman baş verdi ki, Şimaldan Rusiya, Cənubdan isə artıq farslaşmış İran dövləti öz hüduqlarını genişləndirməklə məşğul idilər. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan dövlətçiliyi ayrı-ayrı kiçik xanlıqların timsalında həmin dövlətlərin (Rusiyanın, İranın) işğalçılıq ehtiraslarına qarşı mübarizə aparmaqda idi. Bu amansız mübarizə milli dövlətçilik tərəkürünün, demək olar ki, darmadağın edilməsi ilə nəticələndi...

XIX əsrin əvvəllərindən dünyanın, eləcə də Şərqlə Qərbin iqtisadi, siyasi-ideoloji münasibətlərinin tarixində olduqca qaynar bir dövr başlayır. Məhz bu dövrdə qabaqcıl Şərq mütəfəkkirləri milli birlik, ictimai ittifaq, müstəqil dövlətçilik idealları üzərində daha ardıcıl, daha intensiv düşünməyə ehtiyac duyurlar. Azərbaycanda bu cür mütəfəkkirlər kifayət qədər çox olmuşlar: A. Bakıxanov, M.F. Axundov, Ş.C. Əfqani...

A.Bakıxanovun, xüsusilə M.F. Axundovun dövlətçilik görüşləri barədə bu və ya digər dərəcədə bəhs olunmuşdur. Lakin bizim fikrimizcə, yeni dövrdə Şərq xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik axtarıqlarının ideoloji əsaslarını əks etdirən nə A. Bakıxanov, nə də M.F. Axundov, məhz **Şeyx Cəmaləddin Əfqani** olmuşdur.

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən etibarən dünyanın texnoloji, ictimai-mədəni, ideoloji “tarazlıq”ı qarşısızalmaz bir sürətlə pozulmağa başladı — hər cəhətdən irəli getmiş Qərbin hər cəhətdən geri qalmış Şərqlə müxtəlif formalarda müdaxilələri onu (Şərqi) təcricən silkələdi, hərəkətə gətirdi. Və Şərqlin Qərb qarşısında heyrəti, tərəddüdləri, müxtəlif xarakterli reaksiyaları get-gedə daha fəal bir şəkildə təzahür etdi ki, həmin təzahürlərin ən intensivini, heç şübhəsiz, C. Əfqaninin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılığı idi — geri qalmış Şərqlə irəli getmiş Qərbin yeni dövrdəki çoxtərəfli münasibətlərinin tarixi xarakteri ən

obyektiv şəkildə məhz həmin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılıqda öz inikasını tapmışdır.

C.Əfqani müxtəlif ölkələrdə yaşamış, müxtəlif dövlətlərin başçıları (İran şahı, Türkiyə sultanı, Rus çarı...) ilə görüşüb, xüsusilə müsəlman Şərfinin gələcəyi barədə söhbətlər etmiş, istər həmin ölkələrin, istərsə də Qərbin böyük ideya-fikir adamları ilə müxtəlif mövzularda fəlsəfi polemikalar aparmış, özünün ya bilvasitə, ya da bilavasitə ideya davamçılarını yetirmişdir. Ona görə də C. Əfqaninin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılığı barədə danışarkən mütəfəkkirin yalnız əsərlərindən çıxış etməklə kifayətlənmək olmaz, onun tələbələrində yaşayan “ruh”unu da dindirmək lazım gəlir. Çünki yeni dövrün böyük müsəlman filosofunun XIX əsrin ikinci yarısında təbliğ elədiyi ideyaların çoxu XX əsrin əvvəllərində (yeni tarixi şəraitdə!) müsəlman Şərfində (eləcə də Azərbaycanda) geniş yayılaraq ictimai-siyasi proseslərə əhəmiyyətli (hətta demək olar ki, həlledici!) təkan vermişdir ki, həmin ideyalardan mühümü “milli vəhdət fəlsəfəsi”dir.

Əsasən panİslamist kimi tanınan, çox hallarda panİslamizmin banisi sayılan C. Əfqaninin eyni zamanda “**milli vəhdət fəlsəfəsi**”nin müəllifi kimi məşhurlaşması nədən irəli gəlirdi? — sualına cavab vermək o qədər də çətin deyil. Məlum olduğu kimi, yeni dövrdə (XVII əsrdən sonra) müsəlman Şərfində **aparıcı ideologiya müsəlmançılıq, yaxud, ümmətçilik idi**, digər ideologiyalar həmin ideologiyadan çıxırdı, istər-istəməz onun “semantika”sını daşıyırdı. C. Əfqaninin böyüklüyü onda idi ki, belə bir dövrdə “**milli vəhdət fəlsəfəsi**”ni çox cəsarətlə irəli sürüb hər bir müsəlmanın eyni zamanda bir türk, fars, ərəb, yaxud hind olduğunu dedi...

Ümumiyyətlə, XIX əsr (və hətta XX əsrin əvvəlləri) müsəlman Şərfində ümmətçiliklə millətçilik arasında “dialoq”un geniş sosial-siyasi münasibətlər sferasına çıxdığı dövrdür. Həmin dövrdə o xalqlar ki, milli özünüdərk prosesini tam dəyəri ilə yaşayırlar, onlarda milli dövlətçilik düşüncəsi lazımı keyfiyyətdə qərarlaşır. Müsəlman xalqları içərisində azərbaycanlılar bu baxımdan xüsusi fərqlənirdilər...

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən etibarən müsəlman Şərqi İslam dünyasında dini ideologiya Qərblə — Qərb tərifi ilə üz-üzə dayanmalı oldu. Və həmin ideologiyadan tələb olundu ki, Qərbin nə üçün inkişaf edib Şərqi İslam dünyasına altına aldığı, Şərqi İslam dünyası isə get-gedə daha çox İslam dünyasına altına düşdüyünü izah etsin... İslam ideoloqları həmin tələbata cavab vermək imkanına malik deyildilər, ona görə belə bir təsəvvür (mif!) yaratmağa çalışdılar ki, Qərbin Şərqi İslam dünyasına qarşı istifadə etdiyi “təcavüz” metodları qeyri-etik metodlardır. Qərb ümumiyyətlə əxlaqsızlıq mənbəyidir... C. Əfqani bu cür asan yol (mif yaratmaq yolu!) tutmaq istəmədi — **o qəbul etdi ki, Şərqi xalqları Qərb xalqlarından geri qalmışdır. Və bu, iddialı Şərqi filosofu üçün böyük qələbə idi...**

Həmin “qələbə”dən (əslində, məğlubiyyətdən!) sonra C. Əfqani belə bir suala cavab verməli idi ki, Şərqi İslam dünyasının geri qalmasında İslam dininin günahı, yaxud Qərbin irəliləməsində Xristian dininin xidməti nədən ibarətdir?... Böyük müfəkkir müxtəlif tarixi faktlara əsaslanaraq göstərir ki, “istər müsəlman, istər xristian və ya büt-pərəst olsun, fərqi yoxdur, bu dini tərbiyə sahəsində millətlərin əvvəlki barbarlıqdan qurtulub, daha qabaqcıl bir mədəniyyət səviyyəsinə doğru irəlilədiklərini inkar etmək də mümkün deyildir”. Və beləliklə, müxtəlif mənşəli xalqlar arasında kifayət qədər uğurla yayılan dinlər, o cümlədən də İslam dini ilk dövrlərdə güclü fəlsəfi ruha malik olduğu halda, sonralar (görünür, orta əsrlərin sonlarında), filosofun fikrincə, anti-fəlsəfi məzmun kəsb etməyə, hətta vicdan azadlığını (fəlsəfəni!) boğmağa, elmləri simasızlaşdırmağa başladı. Ona görə də **C. Əfqani Şərqi İslam dünyasının geri qalmasının səbəbini İslamda deyil, “cahil təfsirçilərin İslama etdikləri əlavələr”də görür.**

Ümumiyyətlə, **hər şeydən əvvəl**, iudaizm, buddizm və xristianlıqdan fərqli olaraq İslam dünyasının daha ağıllı dövründə, yəni, zəkanın (fəlsəfənin) ibtidai inamları, mifologiyaları sıxışdırdığı bir dövrdə formalaşdığına görə əvvəlki dünya dinlərindən daha çox fəlsəfi olmuşdur; **ikincisi**, İslam həm təşəkkül-formalaşma, həm də yayılma-mənimsənilmə (ictimai şüura yiyələnmə) prosesində əvvəlki dinlərin, dünyagörüşlərin progressiv təsirini öz üzərində hiss etdiyi üçün dünyaya həmin dinlərdən, dünyagörüşlərdən daha açıq olmuş, fikir

plüarizminə kifayət qədər geniş imkan vermişdir; **üçüncüsü**, müxtəlif etnik mənşəyə, etnopsixologiya və etnik dünyagörüşlərinə mənsub xalqlar (ərəblər, farslar, türklər və b.) tərəfindən bir neçə əsr ərzində (və İslama qədərki zəngin düşüncə mədəniyyəti əsasında!) qəbul edilən İslam istər-istəməz çevik təfəkkür mühitləri ilə hesablaşmalı olmuşdur...

C. Əfqani mühafizəkar İslam ruhanilərindən, “filosof”larından fərqli olaraq, müsəlman Şərfinin (ümumən Şərfin!) Qərb elmi, mədəniyyəti, həyat tərzi qarşısına cəsarətlə çıxmasını tələb edirdi. Şərq dövlətlərinin despot hökmdarına məsləhət görürdü ki, dövlətin idarə olunmasında demokratiyaya şərait yaratsınlar, xalqın təbii tarixi istedadını boğmasınlar...

C.Əfqani Şərqin Qərbdən geri qalmasının səbəbini despotizmdə, yuxarıdan aşağı zülmə, ədalətin, insafın, mürvətin olmamasında görür. Və Dağıstaniyə məktubunda yazır: “Mənim möhtərəm dostum, bu məktubda yazdıklarım İranın indiki vəziyyətinə aiddir. Qeyd etmədiyim şeyləri də bu minvalla müqayisə edə bilərsiniz, təki bizim məmləkətin bütün müsibətlərinin səbəbinin zülm olduğu sizə aydın olsun”. Böyük mütəfəkkir onu da əlavə edir ki, əgər Osmanlı dövləti Bosniyada, Hersoqovinada və Bolqarıstanda ədalətli və insafli dövlət kimi tanınmış olsaydı, o ölkələr Osmanlı səltənəti tərkibində qalardı...”

C. Əfqani müsəlman xalqlarının həm ideya-mənəvi vəhdətindən, həm də onların etnolinqvistik müxtəlifliyindən danışdı. Müsəlman Lüteri Qərb jurnalistlərindən birinə verdiyi müsahibədə deyirdi ki, “müsəlman xalqları öz aralarındakı ixtilaflara baxmayaraq bir-biri ilə o dərəcədə birləşmişlər ki, bir ölkədə gedən izahət, sözsüz, digər müsəlman ölkələrində də öz təsirini buraxacaqdır. İranlıların yeni mədəniyyəti qəbul etməyə və onu yaymağa zəmini və gücləri vardır. Buna görə də İranda gedən islahat və dəyişikliklər tezliklə digər müsəlman ölkələrinə də təsir edəcəkdir”. İslam Şərfinin Qərb mədəniyyətini qəbul etməsində də İranın xüsusi rol oynayacağı fikri C. Əfqaninin İran cəmiyyətinin potensial progressivliyinə dərin inamının nəticəsi idi. Görünür, həmin fikrin meydana çıxmasının bir səbəbi də o idi ki, İran

Türkiyədən və ərəb ölkələrindən fərqli olaraq müxtəlif müsəlman xalqlarının birlikdə yaşadıkları, milli məhdudluqdan uzaq bir məmləkət idi.

Böyük mütəfəkkir müsəlman Şərqiində ilk dəfə **“milli vəhdət fəlsəfəsi”**ni dini birlik ehkamına qarşı qoymaqla kifayətlənmir, həmin fəlsəfənin kifayət qədər müfəssəl şərhini verir. **“Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti”** traktatında yazır: **“Heç şübhə yoxdur ki, dil birliyi, yəni milli birlik dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir. Çünki dil az müddət ərzində dəyişməyi və başqası ilə əvəz olunmağı qəbul etmir. Din isə belə deyil. Tarix göstərir ki, eyni dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələl gətirmədən dinini dəyişir, başqası ilə əvəz edir.**

Buna görə də dil birliyindən yaranan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha güclüdür”. Ümumiyyətlə, C.Əfqani dilin fəlsəfi mahiyyəti barədə nəinki müsəlman dünyası, bütövlükdə dünya üçün maraqlı və orijinal!) mülahizələr söyləmişdir. Həmin mülahizələrin əsası ondan ibarətdir ki, **“dil birliyi olmasa, milli vəhdətin həqiqi mahiyyəti və həyat gücü ola bilməz... O, müxtəlif məzhəblərə qulluq edən tayfaları, müxtəlif arzularla yaşayan qəbilələri vahid bir millət bayrağı altına səsələyən, onların gücünü-qüvvəsini birləşdirib bir məqsədə yönəldən, ictimai qüsurları birlikdə dəf etməyə, milli çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmağa çalışan, ümumxalq səadətinə nail olmaq, müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yolları arayıb tapmaq üçün hamını yekdil, həmrəy olmağa dəvət edən, gözəl yaşayışdan ibarət təzə həyata qovuşduran, vətəndaşların əyinlərinə istiqlal donu geydirən əsas vasitədir”.** Böyük Şərqi filosofu sonra göstərir ki, **“dil birliyi bütün bu məziyyətlərə ancaq o zaman sahib ola bilər ki, ayrı-ayrı fərdlərin dilindən təşəkkül tapmış milli dilin qorunması və zənginləşməsi üçün lazım olan hər şey edilsin. Millətin ayrı-ayrı təbəqələrinin ifadə və istifadəsi üçün möhtac olduğu bütün istilahları və kəlmələri ahəngdarlıqla təmin edə bilməyən dil o millətin fərdlərini təfriqədən qurtarıb onların birliyini yarada bilməz... Əgər bu təbəqələr hər hansı bir millətdə mövcud olmasa, əlbəttə, o millətin fərdləri arasında məişət və həyati əhəmiyyətli əlaqələr get-gedə qırılar və millət məhv olar. Nəticədə o millətin üzvləri digər millətə birləşər...”.** Və nəhayət, C.

Əfqani onu da qeyd edir ki, “elm və maarif əgər millətin öz ana dilində tədris olunarsa, onların öyrənilməsi daha asan olar, beyinlərə daha tez həkk edilər, daha gec unudular, elmlərin dəqiqliyinə daha artıq vaqif olunar... Bundan əlavə, mədəniyyətin təsisi, millətin möhkəmlənməsi və milli birliyin davamı üçün vacibdir ki, o millətin müxtəlif təbəqələri ali təbəqənin öyrəndiyi məlumatlardan bəhrəsiz qalmasın, fayda verməyi, feyzə yetməyi həyat tələbatı kimi qəbul etsin...”.

Böyük mütəfəkkir əmindir ki, “müsəlman aləminin tənəzzülü, pozuqluğu əvvəlcə din başçıları, üləmalarda əmələ gəlmiş, sonra ümmətə sirayət etmişdir”. Ona görə də təbii ki, müsəlman Şərqi Şərqində təlim-tərbiyə işini yuxarıdan başlamaq lazım gəlirdi, alim-üləmaları, fəlsəfi təfəkkürdən məhrum bir məmləkətin ümmətini tərbiyə etmək mümkün deyildi... Çünki “insanda insanlıq oyadan, insan ləyaqətini bəyan edən, insanı doğru yola istiqamətləndirən fəlsəfədir. Mənəvi tənəzzülə uğrayan millətin, hər şeydən əvvəl, fəlsəfi ruhu zərər çəkir, bundan sonra ayrı-ayrı elmləri və ədəb-ərkan qaydaları tamam yox olub aradan çıxır”. Həmin mülahizəsində C. Əfqani faktiki olaraq “Əxlaqın dindən asılı olmadığını, mənəviyyat qanunlarının dini ehkamlardan törəmədiyini” söyləyən İ. Kantın əxlaq fəlsəfəsinə yaxınlaşırdı. Və ümumiyyətlə, bir sıra müqayisələr Şərq filosofunun özündən bir əsr əvvəl yaşamış Qərb filosofundan ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə öyrəndiyi qənaətinə gəlməyə hər cür əsas verir.

C.Əfqaninin müsəlman Şərqi tənəzzüldən xilas etmək uğrunda apardığı ideya mübarizəsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yalnız davam etdirilmədi, həm də daha da genişləndi — əsası C. Əfqani tərəfindən qoyulmuş ideyalar XX əsrin əvvəllərindən (yeni tarixi şəraitin mütəfəkkirləri tərəfindən) aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirildi: **milliləşməli, İslamlaşmalı, müasirləşməli...** Şərqi tənəzzüldən xilas etməyin bu məşhur formulu gərgin fəlsəfi-ideoloji axtarışlar prosesində müəyyənləşmişdi ki, həmin prosesin mənbəyində müsəlman Şərqi tənəzzülünün böyük mütəfəkkiri C.Əfqaninin, sözün geniş mənasında, inqilabi təfəkkürünün dayandığını söyləmək üçün, elə bilirik ki, hər cür əsas mövcuddur.

Və qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda, Türkiyədə, ərəb ölkələrində, xüsusilə İranda XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində, hətta sonralar da, bütün milli hərəkatların ideoloji əsasında birinci növbədə məhz C. Əfqaninin fəlsəfəsi dayanırdı.

Azərbaycanın, ümumən türk-müsəlman dünyasının böyük ideoloqları **İsmayıl bəy Qaspralı, Ziya Göyaly, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə...** üçün C.Əfqani ideyaları böyük bir məktəb olmuşdur.

...XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli özünüdərk (və ifadə) Azərbaycan xalqının daxili ehtiyacı idi: elə bir ehtiyac ki, dünyada gedən qarşısızalmaz ictimai-siyasi proseslər tərəfindən ardıcıl müdafiə olunurdu. Məhz həmin ehtiyacın (və həmin proseslərin) təsiri ilə 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu.

...Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması təxminən yüz il əvvəl məhv edilmiş milli dövlətçilik təfəkkürünü yenidən canlandırdı. Böyük dövlət xadimləri yetişdi... Və Azərbaycan xalqı həmin dövlət xadimlərinin şəxsində öz tarixi coğrafiyası, milli maraqları, beynəlxalq mövqeyi... barədə düşünməyə başladı. Cümhuriyyət mövcud olduğu iki ilə qədər müddət ərzində müxtəlif sahələrdə bir sıra uğurlar qazansa da, əsas tarixi əhəmiyyəti onda oldu ki, M.Ə. Rəsulzadənin sözləri ilə desək, **millətə azadlığın nə olduğunu anladı**. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının öz-özlüyündə mütərəqqi (və milli məzmununa malik!) ideyalarının həyata keçirilməsi həm daxili (milli) mütəşəkkilliyin zəifliyi, həm də xarici müdaxilələrin intensivliyinə görə mümkün olmadı.

...Sovetləşmə (kommunistləşmə!) prosesində olan Rusiya özünə gəldikdən sonra “ucqarlar”a müdaxiləsini yenidən tam gücü ilə davam etdirməyə başladığıda böyük ideallarla yaşayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elə bir müqavimət göstərmədən süqut etdi. Cümhuriyyətin qurucuları (deməli, eyni zamanda milli dövlətçilik təfəkkürü!) yenidən amansız repressiyalara məruz qaldı. Azərbaycanda “müstəqil” sosialist (kommunist) dövləti yaradıldı... Dövlətin başına gətirilən **milli kommunistlər** (xüsusilə, böyük dövlət xadimi,

milliliyinə heç bir şübhə olmayan **Nəriman Nərimanov**) bir-iki ildən sonra aldandıqlarını anlasalar da, artıq gec idi. Və 1922-ci ildə Azərbaycanın yenidən yaradılmış SSRİ-nin tərkibinə daxil olması ilə yarımçıq müstəqilliyə də son qoyuldu...

Azərbaycan SSR-in tarixi son illərdə istər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycandan kənar da bir sıra həm obyektiv, həm də subyektiv mülahizələrin mövzusu olmuşdur ki, biz həmin mülahizələri saf-çürük eləmək, bir-birindən çox zaman kəskin şəkildə fərqlənən mövqeləri qarşılaşdırmaq fikrində deyilik. Yalnız onu qeyd etmək istəyirik ki, sovet dövründə Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün bilavasitə təzahürünə imkan olmasa da, respublikanın dövlət orqanlarında çalışan, ümumən dövlət idarəçiliyi təcrübəsini yaxşı bilən kadrlar potensialı formalaşdı. Bu həmin təcrübəni çoxdan itirmiş bir xalqın tarixində olduqca əhəmiyyətli hadisə idi... Buraya Azərbaycan cəmiyyətinin, hər hansı ideologiya əsasında olursa-olsun, **mütəşəkkillik səviyyəsinin yüksəlməsini, təhsilin geniş miqyas almasını, elmin, mədəniyyətin sözdə deyil, işdə (sözün həqiqi mənasında!) inkişafını, sənayeləşməni, kənd təsərrüfatında müasir texnologiyadan istifadənin intensivləşməsini...** də əlavə etsək, görürük ki, “sovet azərbaycanlıları” keçən əsri bihudə yaşamamış, əksinə, dünya azərbaycanlılarının, ümumən Azərbaycan xalqının qabaqcıl (və siyasi-ideoloji baxımdan mütəşəkkil!) hissəsinə çevrilmişdir.

*

* *

Azərbaycanın etnik tarixi Azərbaycan xalqının formalaşması tarixindən qədimdir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başlayana qədər Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) kifayət qədər mürəkkəb etnik hadisələr baş vermişdir. Bunun bir səbəbi, haqqında söhbət gedən coğrafiyanın yaşayış üçün münasib təbii şəraitdirsə, digər çox mühüm səbəbi müxtəlif istiqamətlərə gedən yollar üzərində yerləşməsi, etnik, sosial-siyasi fəallığı, qaynarlığıdır... Və etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın etnik

tarixinin qədim dövrü sonrakı dövrləri ilə müqayisə olunmayacaq qədər mübahisəlidir — məsələnin mürəkkəbliyi isə burasındadır ki, həmin mübahisələr artıq öz elmi-metodoloji əhəmiyyətini (enerjisini!) itirərək “siyasiləşmiş”, başqa sözlə, etnosiyasi ambisiyaların, subyektiv maraqların münaqişə obyektinə çevrilmişdir. Lakin qədim dövrlərdə Azərbaycanda hansı etnosun, yaxud etnosların (iber-qafqazlıların, iranlıların, yaxud altaylıların — türklərin...) aparıcı yer tutmasından asılı olmayaraq Azərbaycan xalqı qədim dövrün sonu orta əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq məhz türk etnosları əsasında formalaşmışdır ki, həmin etnoslar (türklər) eyni dövrdə deyil, müxtəlif dövrlərdə məskunlaşmışlar. **Beləliklə, Azərbaycan xalqının təşəkkülü kifayət qədər uzun sürən ■ min ildən artıq dövrü əhatə edən mürəkkəb bir proses olmuşdur: qədim dövrün sonu orta əsrlərin əvvəllərindən başlayan həmin proses orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində başa çatmışdır.**

...Biz Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinə təsir göstərən bir sıra cəhətlərdən yalnız aşağıdakılar üzərində dayanacağıq:

- 1) **xalqın təşəkkülü prosesinin uzun sürməsi;**
- 2) **Azərbaycanın qədim dövrlərdən gələn etnik zənginliyi, yaxud mürəkkəbliyi;**
- 3) **Azərbaycanda milli dövlətçilik tərəkürünün, milli maraqların, iddiaların nə dərəcədə yüksək olub-olmaması.**

Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinə tarixən təsir göstərən **birinci cəhət** Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesinin uzun sürməsi, müxtəlif dövrlərdə, mərhələlərdə Azərbaycana gələn (deməli, biri digərindən həm etnik xarakteri, həm də sosial-siyasi inkişaf səviyyəsi etibarını ilə fərqlənən) türk etnoslarından təşkil olunmasıdır...

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının etnik əsasında dayanan ilk etnoslar **hun türklərindən** ibarət olmuş, onlar bir neçə əsr ərzində ölkənin şimal vilayətlərində, demək olar ki, maneəsiz məskunlaşmışlar. Hun türklərinin arxasınca (və daha kütləvi, daha ardıcıl olaraq!) Azərbaycana qıpçaq türkləri axıb gəlmiş, ölkənin yalnız Şimalında deyil, Cənubunda da yayılmış, ərəblərin Azərbaycana yürüşü zamanı onların qarşısına həmin ölkənin əsas sahibi olaraq

çıxmışlar. Və məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycanın həm Şimalı, həm də Cənubu onu sözün geniş mənasında qorumaq missiyasını öz üzərinə götürmüş türklərə məxsusdur... Səlcuq (oğuz) türkləri II minilliyin əvvəllərində Türküstandan Azərbaycana yürüş edib burada türk-müsəlman dövləti qurarkən də yerli türklərin — qıpçaqların uğursuz müqavimətinə rast gəlmişdilər. Azərbaycanda yerli türklərlə gəlmə türklərin münafişəsi, tarix göstərir ki, Azərbaycan xalqının formalaşması boyu davam etmiş, müəyyən dövrdə “gəlmə” funksiyasında çıxış edən türklər bir neçə əsr sonra “yerli” missiyalarını daşımağa başlamışlar. Səlcuqlardan (oğuzlardan) sonra Azərbaycana Türküstandan daha bir sıra tarixi yürüşlər oldu — biz, hər şeydən əvvəl, monqol-tatar, Əmir Teymur, türkmən... yürüşlərini nəzərdə tuturuq ki, orta əsrlərin sonlarına qədər davam edən həmin yürüşlərdə Azərbaycan cəmiyyəti əhəmiyyətli etnik, sosial-siyasi dəyişmələrə məruz qaldı. Ümumiyyətlə, XI əsrdən XVI—XVII əsrlərə qədərki dövrdə Azərbaycanda gedən etnososial prosesləri türk dünyasından kənar təsəvvür etmək mümkün deyil, çünki orta əsrlərin sonuna qədər türk dünyasında həmin proseslər fəal şəkildə davam etmişdir. Yalnız belə bir faktı xatırlatmaq lazımdır ki, XVI—XVII əsrlərə qədər xüsusilə Azərbaycan, türk və türkmən xalqları arasında özünəməxsus coğrafiyadan başqa əsaslı bir fərq mövcud olmayıb.

Azərbaycan türklərinin müstəqil xalq olaraq diferensiasiyası XVII—XVIII əsrlərdə başa çatır, lakin daxili təmərküzləşmə — inteqrasiya prosesi bundan sonra da davam edir. Və həmin prosesin artıq başa çatdığını söyləmək bu gün də düzgün olmazdı. Çünki Azərbaycan ərazisində (xüsusilə də Cənubi Azərbaycanda) yaşayan bir sıra türk tayfaları özlərini hələ də azərbaycanlı, yaxud Azərbaycan türkü deyil, **qaşqay, şahsevən, təkə-türkmən...** hesab edirlər. Eləcə də ölkənin (ümumən Azərbaycanın) bir sıra regionlarında orta əsrlərin müxtəlif türk etnonimləri yer adları olaraq fəal işlənir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində hun, qıpçaq, oğuz və s. türk tayfalarının dil xüsusiyyətlərinə rast gəlinir... Bütün bunlar isə Azərbaycanda türklərin həm diferensiasiya, həm də inteqrasiyası prosesinin kifayət qədər mürəkkəb bir proses olduğunu göstərir.

Azərbaycan dili digər türk dilləri ilə müqayisədə daha geniş, dialekt-şivə intonasiyasına malikdir. Hətta Azərbaycandan kənar (məsələn, Türkiyədə, Dağıstanda, İranda) Azərbaycan dilinin dialekt-şivələri mövcuddur. Azərbaycan ədəbi dili heç də Şimali və Cənubi Azərbaycanın hər yerində işlənmir. Və Azərbaycan türklərinin həyat tərzində, etnoqrafiyasında, etnopsixologiyasında da bu günə qədər davam edən fərqli xüsusiyyətlər vardır ki, mütəxəssislər onları çox zaman məhz regional xüsusiyyətlər kimi təqdim edirlər... Əlbəttə, bu cür fərqlər yalnız Azərbaycan xalqına aid deyil, lakin burada söhbət ondan gedir ki, həmin fərqlər Azərbaycanda daha geniş yayılmışdır, özünü daha ardıcıl şəkildə nümayiş etdirir. Və bu cür daxili müxtəliflik, yaxud “federativlik” isə şübhəsiz, təmərküzləşmənin hələ lazımı səviyyəyə çatmadığını göstərir.

Azərbaycanşünaslıqda, ümumən türkologiyada xüsusi olaraq diqqəti cəlb etməyən, lakin üzərində düşünülməsinə çox böyük ehtiyac olan məsələlərdən biri türk xalqlarının diferensiasiyası problemidir. Bizim fikrimizcə həmin diferensiasiya, məsələn, roman, yaxud german xalqlarındakı səviyyədə deyil — istər oğuz, istər qıpçaq, istərsə də karluq qrupuna mənsub türk xalqları arasında elə tayfalara, etnik birliklərə təsadüf etmək mümkündür ki, onların bu və ya digər müstəqil türk xalqına, millətinə aid olması mübahisə doğurur. Onu da əlavə edək ki, bu cür ortaq, yaxud keçid mövqeli türk etnosları sovet ideologiyasının milli siyasətinin təziyiqi ilə, heç bir əsas olmadan, yalnız türk xalqlarını parçalamaq, mümkün qədər kiçik hissələrə ayırmaq məqsədilə müstəqil xalqlar elan edilmişlər. Sovet türkologiyası da həmin siyasətin təsiri altında türk dillərinin (və xalqlarının) diferensiasiyasını mümkün qədər dərinləşdirməyə, genişləndirməyə, hər bir türk dili (və xalqı) üçün xüsusi genezis axtarıb tapmağa çalışmışdır... Və məsələ burasındadır ki, Azərbaycan türklüyü, ümumən Azərbaycan xalqı sovet dövrünü belə bir ideoloji təzyiq altında keçirməklə həm türklükdən ayrılmağa məhkum edilmiş, həm də daxili parçalanmaya məruz qalmışdır...

Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinə təsir göstərən **ikinci əlamət** Azərbaycanın qədim dövrlərdən gələn etnik zənginliyi, yaxud mürəkkəbliyidir — tarix həmin zənginliyi min illər boyu qoruyub

saxlamışdır... Bu isə göstərir ki, son əsrlərdə, bəlkə də, minillikdə Azərbaycanda mövcud olan qeyri-türk mənşəli etnosların xarakteri, həyat tərzi olduqca az dəyişmişdir. Bunun əsas səbəbi həmin etnosların fəal sosial-siyasi proseslərdən, demək olar ki, kənarında qalmasından ibarətdir.

Azərbaycanın (və həmhüdud regionların) etnik coğrafiyası üzərindəki müşahidələr göstərir ki, tarixə qədərki mərhələdə baş verən etnik prosesləri nəzərə almasaq, müxtəlif mənşəli etnosların bu ərazilərdə əsaslı məskunlaşma xronologiyası aşağıdakı şəkildə olmuşdur: əvvəl iber-qafqazlılar, sonra iranlılar, sonra isə türklər məskunlaşmışlar. Yüksəkliklərə, yaşayış üçün ən az münasib olan yerlərə daha çox “sıxışdırılan” etnosun məhz iber-qafqazlıların olması bunu təsdiq edir və görünür, onların Şimala — Qafqazlara məhz Cənubdan, İran yalasından gəlməsi barədəki nəzəriyyə özünü doğruldur, belə ki, Azərbaycanın (və həmhüdud regionların) ən qədim tarixi (məhz tarixi!) sakinlərini əvvəl iranlılar, sonra isə türklər tədricən Şimala, Qafqazın əlçatmaz yüksəkliklərinə doğru sıxışdırmışlar. Əgər iber-qafqazlılar həmin ərazidə iranlılardan, yaxud türklərdən sonra məskunlaşmış olsaydılar, heç şübhəsiz, bu cür “qeyri-münasib” məskən seçməzdilər.

Müşahidələr göstərir ki, haqqında söhbət gedən coğrafiyada bu və ya digər dərəcədə “sıxışdırılmış” ikinci etnos iranlılardır ki, onlar daha çox Şərqi — Xəzər sahillərinə sıxışdırılmışlar. Və qeyd etmək lazımdır ki, iber-qafqazlılardan fərqli olaraq, iranlılar həmetnoslarının məskunlaşdığı əsas regionla əlaqələrini itirib, Azərbaycanda etnik adalar şəklində qalmışlar ki, bu da onların sonrakı taleyinə təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, ölkənin qeyri-türk mənşəli etnosları daxilində təcrid olunma, “mərkəzdənqaçma” tendensiyası kifayət qədər geniş yayılmış, az qala hər kəndin, hər obanın öz dili, şivəsi, özünəməxsus etnoqrafiyası, həyat tərzi formalaşmışdır.

Bizim fikrimizcə, Azərbaycanda məskunlaşmış qeyri-türk mənşəli etnoslar ölkənin ictimai-siyasi, ideoloji həyatında bu və ya digər dərəcədə fəal iştirak etməyə yeni dövrdə başlamışlar. Lakin həmin fəaliyyət xüsusilə əvvəllər daha çox “dağıdıcı” xarakter daşmış, dərəbəylik dövrünün (XVII—XIX əsrlərin) “tələbat”ına uyğun olmuşdur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində isə ümummilli maraqlar ətrafında bütün Azərbaycan cəmiyyətinin birləşmək istəyində olduğunu görürük. Qeyri-türk mənşəli xalqların etnik müxtəlifliyinin, tarixi qeyri-mütəşəkkilliyinin nəticəsidir ki, onların Azərbaycan cəmiyyətinin, xalqının ümumi idealları ətrafında birləşməsində müəyyən problemlər də olmuşdur. Həmin problemlərin bir çoxu etnik yaddaşın romantikası ilə ümummilli maraqların reallığı arasındakı ziddiyyətlərdən irəli gəlib.

Azərbaycanın etnik-etnoqrafik mənzərəsinin müxtəlifliyində ölkənin təbii-coğrafi zənginliyi də müəyyən rol oynamışdır. **İber-qafqazlılar əsasən dağlıq, iranlılar dəniz sahili, türklər isə çöl ərazilərdə yaşamışlar.** Və şübhəsiz, onların etnik dünyagörüşünün formalaşmasında həmin həyat tərzinin əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

Güman etmək olar ki, Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli əhalinin sayı tarixən deyil, məhz son dövrlərdə azalmağa başlamışdır. Bu isə Azərbaycan cəmiyyətinin təbii özünütəşkili, yaxud təmərküzləşməsi prosesinin xüsusilə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq güclənəmsi ilə bağlıdır. Bu gün Azərbaycanda yaşayan, özünü **tat, talış, kürd, ləzgi, avar, udi, saxur, ingiloy** və s. hesab edən əhalinin sayı Azərbaycan türklərinin, ümumən Azərbaycan xalqının sayından müqayisə edilməyəcək qədər azdır. Və Azərbaycan dünya proseslərinə get-gedə daha fəal şəkildə qoşulduqca, Azərbaycanın azsaylı xalqları ümummilli maraqlar ətrafında daha sıx birləşirlər. Çünki həmin proseslərdə “etnik yaddaş”, yaxud “əski maraqlar”la iştirak etmək sadəcə olaraq mümkün deyil.

Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinə təsir göstərən **üçüncü əlamət** Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün, milli maraqların, idealların nə dərəcədə yüksək olub-olmaması ilə əlaqədardır... Xüsusi olaraq sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda qədim dövrlərdə müxtəlif dövlətlər yaranmışdır. Lakin həmin dövlətlər Azərbaycan xalqının sosial-siyasi, ideoloji yaddaşında qalmamışdır. Biz burada əsasən iber-qafqazlıların, iranlıların yaratdıqları dövlətləri nəzərdə tuturuq. Və şübhə etmirik ki, qədim dövrə münasibətlə bu

cür yaddaşsızlıq həmin etnosların dövlət quruculuğu təcrübəsini çoxdan unutmaları ilə əlaqədardır. Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında mühafizə olunmuş dövlətlər məhz türklərin (müsəlman türklərin!) qurduğu dövlətlərdir ki, onlar da daha çox orta əsrlər üçün səciyyəvi olan ümummüsəlman ideyalarını ifadə etmişlər. Azərbaycan türklərinin, ümumən formalaşmaqda olan Azərbaycan xalqının milli maraqlarını əks etdirən ilk dövlət **I şah İsmayılın yaratdığı Səfəvilər dövləti idi**. Lakin çox çəkmədi ki, səfəvilər “qədim dünyada qalmış” bir etnosun — farsların romantik xülyalarının, dəbdəbəli (və müasirlikdən, hər cür perspektivdən uzaq!) həyat tərzinin əsirinə çevrilib, tarix səhnəsini tərk edirlər. Səfəvilərdən sonra milli dövlətçilik təfəkkürünün təşəkkülü tarixində Azərbaycan xanlıqları xüsusi bir dövrü təşkil edir. Doğrudur, Azərbaycanın həm Şimalını, həm də Cənubunu əhatə edən mərkəzləşmiş dövlətin süqutundan sonra kiçik Azərbaycan dövlətlərinin — xanlıqların milli dövlətçilik təfəkkürünün təkamülündə böyük rol oynayacağını söyləmək çətindir. Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, xanlıqlar dövründə Azərbaycanın ictimai-siyasi cəhətdən fəal regionlarının timsalında milli dövlət idarəçiliyi artıq yerli, məhəlli miqyas aldı, dövlət mənsub olduğu xalqa nə qədər mümkündürsə o qədər yaxınlaşdı... Və xanlıqlar dövründə Azərbaycanın müxtəlif mənşəli etnosları regional dövlət idarəçiliyində bilavasitə iştirak etməklə sosial-siyasi passivlikdən xilas oldular.

Cənubunun İran, Şimalının isə Rusiya tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürü, Azərbaycan xalqının bütövlüyü ideali sönmədi, lakin ölkənin Şimalı ilə Cənubu arasında sosail-siyasi, mədəni əlaqələrin zəifləməsinin əsası qoyuldu. Bu o zaman baş verdi ki, ümummilli idealların formalaşmasına təkan verən dünya miqyaslı proseslər intensivləşməkdə idi. Və Azərbaycan Şərqlə Qərbin tarixi ziddiyyətlərini özündə bütün kəskinliyi ilə ehtiva edən bir ölkəyə çevrilirdi. Onun milli dövləti yox idi, lakin güclü milli dövlətçilik ideyaları var idi... Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti, onun ardınca isə kifayət qədər uzunömürlü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası həmin idealların gerçəkləşməsi sahəsində ya bilavasitə,

ya da dolayısı ilə əhəmiyyətli təşəbbüslərdir. Milli dövlətin qurulması ərəfəsində bu cür təşəbbüslər tamamilə təbiidir.

Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi maraqlarını bu gün (əslində, yarandığı gündən bəri) birinci növbədə Azərbaycan Respublikası təmsil edir — hər şeydən əvvəl, ona görə ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan xalqının milli (müstəqil) dövlət axtarırlarının məhsuludur. Yalnız həmin respublikanın vətəndaşları deyil, həmhüdəm ölkələrdə tarixən məskunlaşmış (xalq kimi məhz həmin ölkələrin ərazisində formalaşmış!) azərbaycanlılar — əsasən Azərbaycan türkləri də ona öz milli dövlətçilik ideallarının ifadəçisi (və müdafiəçisi!) kimi baxırlar. Müxtəlif səbəblər üzündən dünyanın ən müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Şimaldan və Cənubdan olan azərbaycanlılar üçün də Azərbaycan dövləti və onun rəmzləri müqəddəsdir. **Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Prezidenti Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının şəriksiz lideridir...** Şübhəsiz, bütün bunlar Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinin yüksəlişi sahəsində görüləcək böyük işlərin başlanğıcıdır.

Azərbaycan dövləti, H.Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, respublikanın ərazisində tarixən məskunlaşmış bütün etnoslara, bir neçə minillik dövrdə formalaşmış bütün Azərbaycan cəmiyyətinə — Azərbaycan xalqına məxsusdur. Və eyni zamanda dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq özünü azərbaycanlı hesab edən, mənsub olduğu etnosun yalnız təbii yaddaşını deyil, həm də sosial-siyasi məsuliyyətini, milli dövlətçilik təfəkkürünü daşıyan hər bir azərbaycanlıya məxsusdur.

Müşahidələr göstərir ki, müasir dünyada etnik diferensiasiya ilə etnik inteqrasiya sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Odur ki, hər bir azərbaycanlının öz etnik, milli mənsubiyyətini bütün keyfiyyətilə qorumasının onun (həmin azərbaycanlının) “dünya vətəndaşı” missiyasına mane olmur, əksinə kömək edir. Heç olmasa ona görə ki, bu və ya digər dərəcədə milli, yaxud tarixən formalaşmış milli idealları, maraqları ifadə etməyən bir dövlətin vətəndaşı “dünya vətəndaşı” ola bilməz...

Və müşahidlər göstərir ki, Azərbaycan dövləti Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkilliyi üçün əlindən gələni əsirgəməməklə, həm ölkə, həm region, həm də dünya miqyaslı kifayət qədər möhtəşəm işlər görməkdədir. Biz, hər şeydən əvvəl, “Dədə Qorqud” eposunun geniş miqyaslı yubileyinin keçirilməsini, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində tarixi əhəmiyyətli tədbirlər planının işlənilib hazırlanmasını (və ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsini), ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin həm daxili, həm xarici (beynəlxalq) ünsiyyətdə nüfuzunun indiyə qədər görünməmiş bir səviyyədə yüksəldilməsini, dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmış azərbaycanlıların Bakı ilə əlaqələrinin intensivləşdirilməsini, dünya azərbaycanlılarının I qurultayının məhz Bakıda keçirilməsini və s. nəzərdə tuturuq ki, həmin tədbirlər Azərbaycan xalqının daxili mütəşəkkilliyini təmin etməklə yanaşı, onun beynəlxalq mövqeyini gücləndirir, dünyanın mükəmməl millətlərindən biri kimi normal fəaliyyətinə siyasi-ideoloji kömək göstərir... **Odur ki, dünya azərbaycanlılarının əsas sosial-siyasi (və milli-mənəvi) vəzifələrindən biri yeganə müstəqil Azərbaycan dövlətini hər hansı halda müdafiə edib qorumaqdan, onun (və Azərbaycan dövlətinin qurucusunun) ətrafında sıx birləşməkdən ibarətdir.**

*

* *

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Azərbaycanın nəinki tarixi coğrafiyasına, hətta onun beşdən birinə (Azərbaycanın Şimalına) nəzarət etmək, müxtəlif etnosları bir cəmiyyət halında birləşdirmək, bütöv bir solum formalaşdırmaq gücünə malik deyildi. O, daha çox milli dövlətçilik təfəkkürünün metaforik təzahürü idi. Azərbaycan SSR də, əslində, həmin metaforanın davamı sayıla bilər. Lakin məsələ burasındadır ki, XX əsrin ortalarında ölkədə milli dövlətçilik təfəkkürünün çiçəklənməsi üçün yenidən tarixi şərait yetişməyə başladı. Lakin simvolik funksiya daşıyan dövlət rəhbərləri respublikada həmin prosesin lazımi intensivlikdə getməsinə, milli dövlətçilik təfəkkürü olan kadrların formalaşdırılmasına diqqət yetirmədilər.

Heydər Əliyevin respublikada rəhbərliyə gəlməsi ilə Azərbaycan nəinki sovet dövlətinin — mərkəzin verdiyi imkanlar daxilində, hətta müəyyən maneələri dəf edərək müstəqil düşüncəyə meydan açdı. 70—80-ci illərdə Azərbaycanda gedən milli oyanış, siyasi-ideoloji dirçəliş prosesinin nəticələri özünü 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindəki xalq hərəkatında göstərdi. H. Əliyev xalqın enerjisinin, milli müstəqillik hissənin təzahürünə çalışır, onu dünyanın inkişaf etmiş xalqlarının səviyyəsinə çatdırmaq istəyirdi. Və bütün bunları böyük bir cəsarətlə, gördüyü işin düzgünlüyünə tarixi bir inamla edirdi. Əgər müqayisə aparsaq, etiraf etməli olarıq ki, Azərbaycanın dövlət rəhbərləri içərisində H. Əliyev qədər böyük idarəçilik təcrübəsinə (və istedadına!) malik ikinci bir şəxs olmamışdır. Onun imzasına 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən Azərbaycanın hər yerində, iqtisadi, ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində rast gəlmək mümkündür. 70—80-ci illərin Azərbaycanı ən müxtəlif baxımlardan **“Heydər Əliyevin Azərbaycanı”** adlandırmaq üçün hər cür əsas vardır.

Sovet dövləti dağıldıqdan sonra Azərbaycanda ən çox xatırlanan, müstəqil respublikanın dövlətçiliyini formalaşdırmağa dəvət edilən, istedadına istinad olunan şəxs H. Əliyev idi.

Xalq hərəkatının, müxtəlif xarakterli münaqişələrin təşkili ilə hakimiyyətə gələn qüvvələrin dövlət idarəçiliyi sahəsində təcrübəsizliyi ortaya çıxanda isə Azərbaycanın məhz **“H. Əliyevin Azərbaycanı”** olduğu bütün aydınlığı ilə təzahür etdi. Bir sıra siyasi tarix mütəxəssisləri, publisistlər 1993-cü ilin iyun **“qiyam”**ını H. Əliyevin hakimiyyətə gəlməsində xüsusi hadisə kimi təqdim edirlər. Lakin bununla razılaşmaq çətindir. H. Əliyevin hakimiyyətə gəlişi 90-cı illərin ilk aylarından artıq reallıq idi. Bir-birinin ardınca baş verən hadisələrin inersiyası, get-gedə güclənən xaos **“ölkənin sahibi”**ni tələb edirdi. Hüdudsuz **“demokratiya”**nın, müxtəlif mərkəzlərdən idarə olunan hərc-mərcliyin, hakimiyyət uğrunda mübarizənin mahiyyəti, iç üzü ortaya çıxdıqca və nəhayət, H. Əliyevin yaratdıqları xalqın gözləri qarşısında dağıldıqca **böyük dövlət qurucusuna, ictimai harmoniya ustasına** meyl də güclənirdi. O, Azərbaycan xalqına yalnız bilavasitə idarəedici, dövlət qurucusu kimi yox, Tarix kimi də

lazım idi. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində xalqın fəhmi ənənəvi olaraq istinad edəcəyi, üzərində yüksələcəyi Tarixi də axtarıldı. Həmin Tarixin xronologiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən başlasa da, cümhuriyyətin “praktika”dan deyil, “nəzəriyyə”dən ibarət olması ona əsaslanmağa imkan vermirdi.

Azərbaycan SSR-i tarixinin H. Əliyev dövrünün milli yüksəliş təcrübəsi isə kifayət qədər zəngindir.

1993-cü ilin ortalarında Azərbaycan cəmiyyəti artıq demokratiyanı hərc-mərclikdən xilas etmək uğrunda mübarizə aparmaq üçün özündə qüdrət tapdı. Bu isə birinci növbədə onda təzahür etdi ki, xalq uzun illər ərzində yetirmiş olduğu tarixi liderə inamını sonsuz bir enerji ilə ifadə etdi. Və həmin inam xırda “xalq qəhrəmanları”nın, heç bir Tarixə söykənməyən siyasət fəallarının “obraz”ını ictimai təfəkkürdən bütünlüklə silib atdı. Ona görə ki, bu “qəhrəman”ları, bir daha təkrar edirik ki, Tarix yox, təsadüflər, mövcud ictimai-siyasi problem ortaya çıxarmışdı. Tarix onları inkar edirdi.

...Azərbaycanı H. Əliyev xilas etdi. Onu bir dövlət kimi məhv olmaqdan Heydər Əliyev qurtardı dedikdə bizim nəzərimizdə, nə qədər qüdrətli olursa olsun, təsadüfi bir xilaskar obrazı canlanmamalıdır; Azərbaycanın qurtuluşu H. Əliyevin şəxsində təzahür edən böyük bir milli, ictimai-siyasi enerjinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün ola bilərdi. Və belə də oldu... H. Əliyevin Azərbaycanın xilasını üçün gördüyü işlərin miqyasını müəyyənləşdirmək yox, ancaq təsəvvür etmək mümkündür. Bu, epik bir miqyasdır — bu fəaliyyət xalqın yalnız bu gününü müəyyən etmir, onun gələcəyinə əhəmiyyətli təsir göstərir ki, bu mənada Azərbaycanın qurtuluşu bu günlə məhdudlaşmayan, gələcəyə getdikcə, tarixi məzmunu daha yaxşı dəyərləndiriləcək bir hadisədir.

Azərbaycanın qurtuluşunun yekunu, yaxud nəticəsi qurtuluşun Azərbaycanıdır. O Azərbaycan ki, müxtəlif nəsillərdən olan azərbaycanlılar onu arzulamış, onun qurulması uğrunda mübarizə aparmışlar. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 15 iyun tarixli iclasındakı çıxışında H. Əliyev həmin mübarizənin tarixi mahiyyətini ifadə edərək demişdir: **“Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk**

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olmasın ki, ömrünün bundan sonrakı hissəsini harada olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm”. Bu sözlərin deyilməsindən o qədər də böyük zaman keçmir, lakin dahi mütəfəkkir, dövlət qurucusu həqiqətən müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsaslarını yaratmış, onun demokratik inkişaf yolunu istiqamətləndirmişdir. H. Əliyevin zəkası öz nuru ilə yalnız bu gün deyil, sabah da müstəqil Respublikanın gələcəyini işıqlandıracaq, ona müasir dünyanın üzvi tərkib hissəsi olmaq üçün hər cür stimül verəcəkdir. Çünki H. Əliyev müdrikliyi yalnız bir insanın fərdi qabiliyyətinin nəticəsi deyil, bütövlükdə mənsub olduğumuz xalqın Tarixi iradəsinin ifadəsidir. Həmin iradə idi ki, milli dəyərlərin böyük daşıyıcısına 1993-cü il 15 iyun tarixli (və tarixi!) iclasda aşağıdakıları dedirtmişdi: **“... Azərbaycan Respublikası, bundan sonra onun başına nə gəlicə-gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir”.** Bununla belə, H. Əliyev bildirdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyini sadəcə elan etmək nə qədər sevindirici hal olsa da, xalqın milli “izzəti-nəfs”ini nə qədər oxşasa da, həlledici bir şey deyil. Müstəqillik uğrunda illər boyu, tədrisən, həm tələsmədən, həm də gecikmədən mübarizə aparmaq, millətin daxilindəki “kimdənsə asılı olmaq” hissini, inersiyasını öldürmək lazımdır. Çünki xalq bəzən müstəqillik uğrunda “mübarizə” prosesində məhz müstəqilliyini itirir. Odur ki, qurtuluşun Azərbaycanı taleyin ixtiyarına buraxılmış bir dövlət təsəvvürü deyil. Dünyanın böyük dövlət qurucusunun, dahi mütəfəkkirin düşünüb müəyyənləşdirdiyi “ritm” üzrə hərəkət edən, get-gedə möhkəmlənən elə bir sosial-siyasi reallıqdır ki, bizim hər birimizin azərbaycanlı kimi vətəndaş xoşbəxtliyi ondan asılıdır. Və ona görə də biz çalışmalıyıq ki, Azərbaycan uzun illərdən, əsrlərdən sonra, ilk dəfə müstəqilliyini aldıqdan sonra bütün dünyaya öz tarixi nailiyyətlərini, öz milli ənənələrini nümayiş etdirə bilsin.

H. Əliyev yaxşı bilirdi ki, “Azərbaycan on illərlə, yüz illərlə bu torpaqda yaşayan bütün insanların Vətəni olub, bundan sonra da Vətəni olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər bir vətəndaş milliyyətindən, dinindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni hüquqa malik olmalıdır”.

Bir illik hakimiyyəti dövründə milləti yüz yerə bölənlər düşünmürdülər ki, müxtəlif etnosların, etnik maraqların önündə “reverans” edən dövlət uzun zaman yaşamaz. Və sonrakı proseslər də göstərdi ki, etnik münasibətlər sahəsində 1991—1992-ci illərdə, 1993-cü ilin birinci yarısında buraxılmış səhvlər özünü biruzə verir. Azərbaycan dövlətinin qurucusu bir neçə il məhz keçmiş səhvlərin düzəldilməsi ilə məşğul oldu. Qurtuluşun Azərbaycanı yalnız 1995-ci ildən sonra normal inkişaf yoluna düşməyə başladı ki, bunun da ilk rəsmi ifadəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası oldu. Azərbaycan Prezidentinin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış Konstitusiya məhv olmaqdan xilas edilmiş, qurtulmuş Azərbaycanın “pasport”u idi.

Artıq on ildən çoxdur ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası yaşayır, dünyanın üzvi tərkib hissəsi olmaq uğrunda mübarizə aparır. Bu mübarizənin qalibiyyətini təmin edən əsas qüvvə isə heç şübhəsiz, H. Əliyevin şəxsiyyətində təzahür edən milli iradə, möhtəşəm xalq ruhudur ki, Azərbaycanı hər cür iqtisadi, sosial-siyasi problemlərdən çıxararaq gələcəyə — əbədi müstəqilliyə aparır.

1997- 2002

EPOSDAN «KİTAB»A

Azərbaycan mədəni- ictimai mühitində, ümumən cəmiyyətində «Kitabi-Dədə Qorqud»a (əslində «Dədə Qorqud» eposuna) bugünkü mənəvi- ideoloji maraq (eposun yubileyinin türk dövlətləri içərisində məhz Azərbaycanın təklifi ilə beynəlxalq miqyasda keçirilməsi), heç şübhəsiz, təsadüfi deyil- hər bir xalq milli azadlıq, müstəqil dövlət quruculuğu dövründə, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, tarixi yaddaşına, möhtəşəm abidələrinə daha tez- tez müraciət etməli, onlardan öyrənməli, mənəvi- ideoloji güc, enerji almalı olur. Azərbaycan xalqının təşəkkülü ərəfəsində formalaşmış «Dədə Qorqud» eposu, yenə də, möhtərəm prezidentimizin dediyi kimi, milli tarixi yaddaşımızın ən möhtəşəm abidəsidir.

«Dədə Qorqud» eposu qədim türk eposunun zəngin ənənələri əsasında təşəkkül tapıb formalaşmışdır... «Qədim türk eposu», dedikdə biz e.ə. I minilliyin ortalarında Altay, yaxud protürk eposundan törəyərək eramızın təxminən V əsrinə (yaxud I minilliyin ortalarına) qədər yaşayan, yalnız «qalıq»ları müxtəlif mənşəli mənbələrdə (türk, İran, ərəb, çin və s.) günümüzdə qədər gəlib çıxan epik təfəkkür mədəniyyətini nəzərdə tuturuq. Qədim türk eposunun təzahürü olan «Yaradılış», «Alp Ər Tonqa», «Oğuz kağan», «Göy

türk», «Köç» və s. dastanlar öz şifahi ömrünü başa vurduqdan sonra ilk orta əsrlər türk yazılı abidələrinin əsas qida mənbəyinə çevirilir. Və müşahidələr göstərir ki, XI- XII əsrlərə qədər türk yazılı ədəbiyyatının (türkcə, yaxud qeyri-türkcə yazılmasından asılı olmayaraq) ideya- estetik əsasında məhz qədim türk eposu dayanır: həmin ədəbiyyata, birinci növbədə, qədim türk (run) kitabələri, M.Kaşqarının «Divani- lüğət- ittürk»ü, Y.Balasaqunlunun «Kutadqu bilik»i, N.Gəncəvinin «Xəmsə»si; ikinci növbədə, qədim türk (uyğur) ədəbiyyatı, Ə.Firdovsinin «Şahnamə»si və s. daxildir.

Qədim türk epik təfəkkürü eramızın I minilliyinin ortalarından başlayaraq orta əsrlər türk epik təfəkkürünün formalaşmasına ardıcıl olaraq təkan verir. Beləliklə, genetik baxımından biri digəri ilə bağlı olan aşağıdakı türk epos tipləri təşəkkül tapır:

1. Altay- Mərkəzi Asiya eposu;
2. Şimal- Qərb (qıpçaq) eposu;
3. Cənub- Qərb (oğuz) eposu.

Həmin epos tiplərinin bu cür differensial şəkildə verilməsi müəyyən mənada (xüsusilə əgər söhbət eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərinə qədərki dövrdən gedirsə) şərtidir, çünki burada ümumtürk xüsusiyyətləri aparıcıdır, coğrafiya, ictimai- siyasi inkişaf, etnokulturoloji əlaqələr və s.- dən irəli gələn fərqli xüsusiyyətlər isə tədricən müəyyənləşərək keyfiyyət həddinə çatır. Onu da qeyd edək ki, Altay- mərkəzi Asiya eposu Qıpçaq eposundan, sonuncusu isə Oğuz eposundan daha mühafizəkar olur, ümumtürk epik təfəkkürünü daha çox saxlayır.

Oğuz eposu aşağıdakı səbəblərə görə orta əsrlər türk epos tiplərindən öz müasirliyi, modernliyi ilə seçilir:

a) I minilliyin ortalarından başlayaraq oğuz türklərinin get- gedə daha çox sayda Qərbi Türkünstan- Azərbaycan- Kiçik Asiya istiqamətində yayılmaları nəticəsində yeni coğrafiyalara yiyələnmələri, yeni etnik- mədəni əlaqələrə, yeni beynəlxalq münasibətlərə girmələri;

b) türk Tanrıçılığı əsasında İslam dininin qəbul edilməsi;

v) oğuz türklərinin xüsusilə XI əsrin əvvəllərindən etibarən İslam Şərqində aparıcı ictimai- siyasi qüvvəyə çevrilmələri.

Oğuz türklərinin epik təfəkkürünü, onun ideya- estetik imkanlarını ən mükəmməl şəkildə əks etdirən əsər «Dədə Qorqud» dastanı, yaxud eposudur. Və «Kitabi- Dədə Qorqud» (yaxud «Dədə Qorqud kitabı») «Dədə Qorqud» eposunun orta əsrlərin yazı ənənəsi əsasında müəyyən normaya salınmış formasıdır. Odur ki, araşdırıcıların qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də həmin normativlikdə sıxılmış (lakin keyfiyyətə deformasiyaya uğramış!) Oğuz dastan tipologiyasını aşkarlamaqdan ibarətdir ki, bu sahədə böyük qorqudşünasların hamımıza məlum cəhdləri olmuşdur. Lakin «Kitab»ın daha çox yazı abidəsi kimi araşdırılması, mətnşünaslıq işlərinə üstünlük verilməsi davam edir... Əlbəttə, biz bunun əleyhinə deyilik, bununla belə bir daha xatırladıq ki, ««Kitabi- Dədə Qorqud» mənşəyi, tipologiyası etibarilə yazılı deyil, şifahi dilin (və təfəkkürün!) hadisəsidir.

«Dədə Qorqud» eposunda ümumtürk epos təfəkkürünün «məhdudlandığını» görürük – həmin «məhdudlanma» özünü aşağıdakı sahələrdə xüsusilə göstərir:

- a) regionun ictimai- siyasi mənzərəsinə, problemlərinə uyğunlaşma;
- b) regionun etnokulturoloji, mənəvi- ideoloji xarakterinə uyğunlaşma;
- v) regionun coğrafiyasına, landşaftına, toponimiyasına və «ləhcə»sinə uyğunlaşma...

«Dədə Qorqud» eposu, araşdırmalar göstərir ki, təxminən beş əsr şifahi təzahür (formalaşma- inkişaf) dövrü yaşamış, bundan sonra yazıya alınmış (görünür, ilk dəfə XI əsrdən XVI əsrə qədər) köçürülmüşdür.

«Dədə Qorqud» eposunun VII- XII əsrləri əhatə edən (və əsasən Azərbaycanda köçən!) fəal fəal şifahi həyatının davamı olaraq orta əsrlərin sonunadək sürən (görünür, əsasən Şərqi Anadoluda köçən) kifayət qədər fəal yazılı həyatı olmuşdur. «Kitab»da müşahidə edilən əsas ideya- məzmun, struktur- forma xüsusiyyətləri)tayfa münaqişələri və cəmiyyətin sosial- siyasi, mənəvi- əxlaqi təmərküzləşməsi ideyası, islam dininin qəbulu, bu dini yaymaq üçün kafirlər üzərinə yürüşlər və s.) bilavasitə eposdan gəlir – həmin əsas

xüsusiyyətlərin heç biri «Kitab»a sonralar əlavə edilməmişdir. Və edilən əlavələr heç bir mərhələdə eposun ideya- estetik məntiqinə zidd olmamışdır.

«Kitab»da öz əksini tapmış (və dastanın ideya- estetik məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən) epizodlar, motivlər, təfərrüatlar İslam dini ünsürlərinin abidəyə sonralar katiblər tərəfindən əlavə olunduğu barədə Azərbaycan qorquşünaslığında bu və ya digər səviyyədə kök salmış fikri təkzib edir.

Tanrıçılıqdan İslama keçid «Dədə Qorqud» dastanının formalaşdığı dövrdə (I minilliyin ikinci yarısında) Azərbaycan cəmiyyətinin əsas etnokulturoloji, ideoloji problemlərindən biri olduğuna görə həmin məsələ «Kitab»a katib əlavəsi olaraq, yəni subyektiv şəkildə daxil edilə bilməzdi. Və bilavasitə İslam dininin yayıldığı, müxtəlif ictimai- siyasi, etnokulturoloji maneələrlə qarşılaşdığı əsrlərdə formalaşdığına görədir ki, türk mənşəli Azərbaycan xalqının təşəkkülünə əhəmiyyətli təsir göstərmiş oğuz- qıpçaq münasibətləri dastanda məhz həmin etnosların İslama münasibəti mövqeyindən şərh edilir.

Eposun həm müəllifi, həm də surətlərindən biri də Dədə Qorquddur- «Kitab» isə «Dədəm Qorqud» kitabıdır...

Dədə Qorqudun, yaxud Qorqud Atatnını «Kitab»ın müqəddiməsində İslam dini təbliğatçısı, ideoloqu kimi təqdim olunması bizi bir sıra mətləblərdən hali edir:

hər şeydən əvvəl, Dədə Qorqud müsəlman olmaqla İslama qədərki türk dünyagörüşünün, mənəviyyatının islami əsaslar üzərində yenidən təşkilini simvolizə edir;

ikincisi, türk (xüsusilə Azərbaycan türk) ruhunun, mənəviyyatının (ümmən türklüyün!) İslamdan əvvəlki mərhələsi ilə sonrakı mərhələsini özündə birləşdirir, bütöv təqdim edir;

üçüncüsü, eposun («Kitab» ın) əfsanəvi müəllifi kimi onun ideya- estetik xarakterini, qayəsini, məqsədini əks etdirir.

Görünür, «Dədə Qorqud» eposunda Dədə Qorqud daha çox (bəlkə də, yalnız!) müəllif olmuş, Dədə Qorqud «Kitab»ında isə daha çox obraza çevrilmişdir ki, bunun da əsas səbəbi eposun müdrik müəllifinin yazıda böyük

ideoloji semantika daşıyan bir obraz kimi təzahürünə xüsusi ehtiyac olması idi. Və bizim fikrimizcə, Dədə Qorqudun müəllifdən daha çox obraza çevrilməsində onun İslam ideoloqu olaraq yenidən təzahürü əhəmiyyətli rol oynamışdır. Eyni zamanda dastanı yazıya köçürən hər bir şəxs özünü bu və ya digər dərəcədə müəllif (katib yox!0 sayması ilə Dədə Qorqudu müəlliflikdən bir qədər də «kənarlaşdırmış», bir qədər də obrazlaşdırmışdır... Həmin müəllif- katiblər hər boyun sonunda Dədə Qorqudun sözünü davam etdirmişlər kimi öz sözlərini (əslində, zəmanələrinin sözlərini) də «yum verəyim, xanım» deyə əlavə etmişlər: Ağ alında beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun! Yığışdırsın, duruşdursun, günahlarını adı körklü Məhəmməd Mustafa yüzü suyuna bağışlasın!..

«Dədə Qorqud» eposu («Kitab») göstərir ki, türklər (o cümlədən Azərbaycan türkləri) İslamı heç də amansız müharibələrdə döyüşlərdə məğlub olmuş bir etnos, cəmiyyət, xalq kimi deyil, kifayət qədər aydın hiss olunan emosiyası, əhval- ruhiyyəsi ilə qəbul edirlər. «Dədə Qorqud»uni ilk dəfə yazıya alındığı illərdə M.Kaşğari öz «Divani- lügət- it- türk» əsərinin girişində yazırdı: «Tanrının dövlət günəşini türk bürclərində doğdurmuş olduğunu... gördüm. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə başçı etdi. Zəmanəmizin xaqanlarını onlardan seçdi, dünya millətlərinin idarə iplərini onların əllərinə verdi, onları hər kəsdən üstün elədi, ilahi qüdrətlə mükafatlandırdı».

İslam dininə, onun kanonlarına, obrazlarına hörmət, ürəkdən inanmaq, sədaqət göstərmək eposun ideya- məzmununa ciddi təsir edən, bir sıra hallarda isə onu müəyyən edən motivlərdir. Bizim qəti inamımıza görə, oğuz igidinin (hətta ozanın!) yenicə qəbul etdiyi, yalnız əsaslarını bildiyi, təfəsilatına hələ dərinədən bələd olmadığı İslam dininə sədaqəti İslam ideologiyasının imkanlarından daha çox həmin oğuz igidinin (və ozanın!) xarakterindən- ümumiyyətlə sədaqətliliyindən, ümumiyyətlə səmimiliyindən, ümumiyyətlə ünsiyyətcilliyindən irəli gəlir.

İslama qədərki inamların «Kitabı- Dədə Qorqud»dakı çoxçeşidliliyi müxtəlif dövrlərin düşüncə tərzinin, dünyagörüşünün müəyyən idrak qanunlarına müvafiq olaraq sinxronlaşması ilə bağlıdır – müşahidələr göstərir ki,

«Kitab»da (və deməli, eposda) aşağıdakı dini dünyagörüş formaları bu və ya digər miqyasda (və keyfiyyətdə) əks olunur:

1) ibtidai inamlar (xüsusilə təbiətə inam, yaxud təbiəti canlı təsəvvür etmək),

mifoloji inamlar;

2) Tanrıçılıq;

3) İslam.

İbtidai inamlar, mifologiya «Kitab»da daha çox poetikləşmiş, ideoloji semantikasi boşalmış bir şəkildə təqdim edilir. Məsələn: qarşı yatan qara dan, qamən axan körklü su, quru çay, çal qaraquş, qaba ağac, qurd və s.

Müqayisələr göstərir ki, eposda İslama qədərki əsas dini dünyagörüşü tanrıçılıqdır, lakin ibtidai inamların, mifoloji obrazların bu və ya digər şəkildə təzahürü barədə danışmaq mümkün olsa da, İslama qədərki Tanrı (türk Tanrısı) «Kitab»da bilavasitə iştirak etmir. Bunun da səbəbləri ondan ibarətdir ki, a) Tanrıçılıq ibtidai dinlərlə, inamlarla, mifologiya ilə müqayisədə yüksək səviyyəyə qalxmış dini dünyagörüşü forması olduğuna görə onlardan daha asan islamaşmış, daha az relikt vermişdir; b) İslamı (heç olmasa onun əsas prinsiplərini) qəbul etmiş cəmiyyət, xalq öz epik təfəkküründə İslam Tanrı- allahı ilə rəqabət apara biləcək ikinci Tanrıdan (türk Tanrısından) imtina etməli olmuşdur; v) Tanrıçılığın bir sıra xüsusiyyətləri İslam dini tərəfindən ehtiva edilmiş, beləliklə, İslamın «türk islamı» adlandırma biləcəyimiz variasiyası meydana çıxmışdır. Və bütün bunlara görə, «Dədə Qorqud» eposunda biri digərini əvəz etmiş müxtəlif dini dünyagörüşü formalarının İslam dininin üstünlüyü ilə bir iyerxiyası əməl əgmişdir.

«Kitab»ın fransızca nəşrinə yazdığı ön sözdə görkəmli türkoloq Lui Bazən, demək olar ki, bütün orta əsrləri «Dədə Qorqud kitab»ında cəmləmiş epik əfsanələrin yarandığı mühit» hesab edir (bax: ədəbiyyat qəzeti, 30 aprel 1999- cu il). Lui Bazənə qədər də, tamamilə doğru olan həmin fikir söylənmişdir, lakin eposun («Kitab»ın) təxminən min illik bu epoxanı necə yaşaması, hansı dövrlərdən, mərhələlərdən keçməsi, eposun «Kitab»a nə cür, hansı əsaslarla,

yaxud prinsiplərlə keçməsi kimi kifayət qədər mürəkkəb məsələlər araşdırılmamışdır.

Bizim fikrimizcə, «Dədə Qorqud» eposunun yalnız bir neçə süjeti, bəzi idyaları eramızdan əvvəlki dövrlərin məhsuludur, bütövlükdə isə epos məhz türklərin (birinci növbədə oğuz türklərinin) İslamı qəbul edərək onu yaymaq uğrunda apardıqları mübarizə dövründə (yəni buradan irəli gələn ideyalar əsasında) yaranıb formalaşmış, qədim süjetlər, ideyalar isə öz tarixi müstəqilliyini itirərək eposun yaranıb formalaşdığı dövrün ideoloji əxlaqına uyğunlaşdırılmış, yenidən dərk edilmişdir. İslama keçid idyerası isə, məlum olduğu kimi, Azərbaycan- Kiçik Asiya (Anadolu) cəmiyyətində VII əsrdən orta əsrlərin sonuna qədər fəal olaraq qalmışdır. Lakin həmin dini- ideoloji fəallığın ilk dövrü (VII- XII əsrlər) xüsusilə seçilir – bu dövr axın, qəzavat dövrüdür ki, onun da əsas qəhrəmanları qazilər, axınçılardır. «Eposun əsas məzmununu oğuzların istila olunmuş Qafqaz torpaqlarında (və Şərqi Anadoluda- N.C.) öz hakimiyyətlərini təsdiq etmək üçün «kafirlər»lə döyüşləri təşkil edir (Xaliq Koroğlu)».

Eposda qəzaya getməyin aşağıdakı formalarından bəhs edilir:

- 1) xüsusi (konkret) səbəb olmadan, hansısa daxili ruhi- mənəvi ehtiyac nəticəsində dərilib kafir üzərinə yerimək;
- 2) bir yerdə «oturmaq»dan yorulub «yerindən qalxmaq» , kafir sərhədinə ova getmək, kafirlərin gizli basqınları müqabilində onları əzib məhv etmək;
- 3) əsir düşmüş oğuz igidlərini qurtarmaq üçün kafir qalasına yürüş edib, «din düşməni»ni darmadağın etmək.

Axına getmək, qəza etmək ehtiyacı o dərəcəyə çatır ki, eposun qəhrəmanı atasına belə deyir: «Baba, mana bir qız alı ver kim, ... mən yerimdən durmadan ol durmuş ola, mən qaraqoç atıma binmədən ol binmiş ola, mən qanlı kafir elinə varmadan ol varmış ola, mənə baş gətirmiş ola...»

Biz, əlbəttə, o fikirdə deyilik ki, kafir üzərinə yürüşdə, axında, yaxud qəzada oğuz qadınları da iştirak edirlər. Lakin məsələ burasındadır ki, əsas işi, demək olar ki, kafirlərlə vuruşmadan, əsas ideyası İslam dinini yaymaqdan ibarət olan (burada söhbət, təbii ki, konkret bir dövrdən, epoxadan gedir) bir cəmiyyətin qadın ideali «cici- bacı türkman qızı»ndan ibarət ola bilməz. Dirsə xanın xatunu,

Boyu uzun Burla xatun, Sarı donlu Selcan xatun, Banıççək... islam şəriətinin hələ özünə ram edə bilmədiyi qadınlardır, onlar dövrün qadın idealını təşkil edirlər.

«kitab»ın verdiyi material əsasında, qəzaya getməyin bir sıra «səbəb»lərini müəyyənləşdirmək mümkündür, lakin məsələ burasındadır ki, həmin «səbəb»lərin hamısı şərtidir – əsl səbəb isə ondan ibarətdir ki, müsəlman türklüyü özünün inkişaf, coğrafi genişlənmə, passionarlıq dövrünü yaşayır. Belə ki, Mərkəzi Asiyadan Qərbə doğru (Xəzər dənizinin cənubu ilə) axın edən, İslam dinini qəbul etmiş oğuz türkləri xüsusilə XI əsrdən etibarən Şərqi Anadoluda möhkəmlənirlər. Bundan sonra isə onların Kiçik Asiya yarımadasının içərilərinə hərəkəti xüsusi ehtiyaca çevrilir. İslamın türklər arasında daha geniş yayılması, kafirlər üzərinə yürüşün ideologiyasına çevrilməsi ilə həmin ehtiyac böyük bir mənəvi qüvvə alır. Və İslam bayrağı altına toplaşmış səlcuqlar, sonra isə osmanlılar Bizansı diz çökdürdülər... Həmin tarixi hadisələr «Dədə Qorqud» eposunun ilk süjetlərini «redaktə» edir, yeni süjetlərin (xüsusilə qəzavatnamə formasında) yaranmasına səbəb olur. Haqqında söhbət gedən «redaktə» işi eposyazıya alınarkən (və üzü köçürülərkən) daha sistemli şəkildə aparılır...beləliklə, epos («Kitab»0, birinci növbədə, İslam dininin yayılması uğrunda mübarizə aparən, yürüslərə çıxan qazilərin eposuna («Kitab»ına) çevrilir ki, bu özünü yalnız abidənin ideya məzmununa deyil, bir sıra poetik- forma göstəricilərində də təsdiq edir. Məsələn, əksər boyların sonunda Dədə Qorqud gələrək məhz «qazi ərənlər başına nə gəldiyini» söyləyir, xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır ki, onun danışdığı dastan, söylədiyi əhvalat məhz qazilər haqqındadır, o məhz qaziləri öyür... Eyni zamanda yeni dövrün gəldiyi, «bəd ərənlər»in yoxa çıxması, «fani dünya»nın yiyəsiz qalması barədə danışılır ki, bu, XV- XVI əsrlərin məntiqinə uyğun gəlir, yəni sonrakı dövrlərin sözüdür.

Eposu yazıya alan, «Kitab»ın üzünü köçürən kafirlər onun ideyasını kifayət qədər dərinləndirən başa düşdüklərinə görə, abidəni məhz qəzavatnamə formasına salmağa çalışmış, hər cür ideoloji- estetik imkan olduğu halda (söhbət XV- XVI əsrlərdən gedir) «Kitab» İslamın dini- fəlsəfi ehkamları ilə yüklənməmiş, VII-

IX əsrlərin sadələvh dünyagörüşü son orta əsrlərin polemik, analitik mühakimələri ilə ağırlaşdırılmamışdır.

«Kitab»ın mətni üzərindəki müşahidələr göstərir ki, oğuz türklərinin müsəlmançılığı daha çox kafirlərlə üz- üzə dayanarkən, döyüşdən əvvəl meydana çıxır, qalan vaxtlarda onlar, demək olar ki, ibadət etmirlər. Bu, aşağıdakı səbəblərdən irəli gələ bilər:

a) İslama bütün dərinliyi ilə hələ bələd olmayan oğuz türkləri İslam dünyası qarşısında öz öhdələrinə əsasən qəzaya getməyi, kafirləri məğlub edərək kilsələri yıxıb məscid yapmağı, «ban banlatmağı» götürmüşlər;

b) epos təfəkkürü üçün müsəlmançılığın (yaxud hər hansı dinin ibadət sisteminin) «xırdalılıqlar»ına getmək o qədər də maraqlı olmadığına görə, ozanlar «sülh dövrü»nün İslam həyatına fikir verməmiş, ancaq müsəlmanlarla kafirlərin üz- üzə durduğu dramatik məqamlarda müsəlman olmağın üstünlüklərini göstərmək məqsədini izləmişlər.

Lakin İslama keçidin eposunu, maraqlıdır ki, nə ərənlər, nə də farslar deyil, məhz türklər- oğuz türkləri yaratmışlar: bu isə o deməkdir ki, İslam dünyagörüşü, mənəviyyatı nə ərəblərin, nə də farsların deyil, məhz türklərin epik təfəkküründə rezonans vermişdir.

Və beləliklə, «Dədə Qorqud» eposunun təşəkkül tapıb yayılması, yazıya alınması, üzünün köçürülməsi və s. proseslər öz enerjisini aşağıdakı mənbələrdən almışdır:

a)qədim türk epik təfəkkürü;

b)İslam dini;

v)Azərbaycanda məskunlaşmışoğuz türklərinin (prinsip etibarilə, Azərbaycan xalqının!) get- gedə daha çox İslama əsaslanan ideya- estetik marağı, yaradıcılıq ehtirası, mənəvi mədəniyyəti.

«Dədə Qorqud kitabı» (Kitabi- Dədə Qorqud) «Dədə Qorqud» eposunun orta əsrlərin mənəvi- ideoloji süzgəcindən keçərək zəmanəmizə qədər gəlib çıxan təzahürü, Azərbaycan xalqının şah əsəridir.

1999

**AZƏRBAYCANDA MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN
TƏŞƏKKÜL MƏRHƏLƏLƏRİ**

“Milli mədəniyyət” dedikdə, əsasən millətin formalaşması ilə bağlı olaraq müəyyənləşən mədəniyyət başa düşülür;¹ millət birdən-birə formalaşmadığı kimi, milli mədəniyyət də birdən-birə müəyyənləşmir. Hər iki proses tədricən, eyni zamanda dialektik vəhdətdə gedir. Milli mədəniyyətin müəyyənləşməsi üçün iqtisadi, ictimai-siyasi, eləcə də mənəvi şərait mövcud olmalıdır. Azərbaycanda belə bir şəraitin mövcudluğu XVI əsrin əvvəllərindən müşahidə edilir; ona görə də bu zamandan etibarən milli mədəniyyət formalaşmağa başlayır, aşağıdakı üç mərhələdən keçir:

I. XVI əsrin əvvəllərindən sonlarına kimi.

II. XVI əsrin sonlarından XVIII əsrin ortalarına kimi.

III. XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə kimi.

XIX əsrin əvvəllərində milli mədəniyyət mövcud idi, lakin millətin təşəkkülü prosesi hələ başa çatmamışdı. Beləliklə, Azərbaycanda milli mədəniyyətin müəyyənləşməsi millətin formalaşmasını tarixən qabaqlamalı oldu, eyni zamanda, bu prosesə getdikcə daha çox təkan verdi.

I mərhələ. I Şah İsmayıl hakimiyyəti əldə edən kimi dərhal mərkəzləşdirmə siyasətini həyata keçirməyə başladı. Şübhəsiz, bunun üçün mənəvi əsaslar var idi, yoxsa hətta I Şah İsmayıl kimi bir dövlət xadimi də mərkəzləşdirmə siyasətini həyata keçirə bilməzdi. Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsi, başqa sözlə, Azərbaycan xalqının bir dövlət tərkibində birləşdirilməsi milli özünüdərkini əsasını qoydu; nəzərə alaq ki, mərkəzləşmə prosesi xalqın təfəkküründə də gedirdi, milli hissləri coşdura-coşdura gedirdi:

Şirvan xəlayiqi qamusu Təbrizə yığıla,

Mülki-əcəm sorar kim, qiyamət xacan qopar.

(Ş.İ.Xətai)

¹ “İәәәә іуәуіәәуә” әәәіәіәіәі әуәәә әәәуәіәәә әәә: В.В.Розанский. Очерк формирования русской национальной культуры. Москва, изд. «Мысль», 1975, стр 5.

XVI əsrin əvvəllərindən etibarən I Şah İsmayılın Türkiyə ilə apardığı müharibələr Azərbaycan xalqının milli xarakterinin formalaşmasına təsir etdi, siyasi-hərbi münaqişə milli səviyyədə mədəni-mənəvi (etnoqrafik fərqlər əvvəldən də var idi) sərhədlər yaratdı; ona görə də bundan sonra meydana gələn ədəbi-bədii abidələrin kimə məxsus olduğu mübahisə doğurmur (miüqayisə üçün oğuz-səlcuq abidələrinin mübahisəli olmasını xatırlamaq kifayətdir. Bunlar XVI əsrdən bəri keçmir).

Milli özünüdərkən nəticəsi idi ki, XVI əsrin ikinci yarısında ölkəni feodal istismarına qarşı kütləvi çıxışlar bürümüşdü;² xalq artıq əsarətdə qalmaq istəmirdi, onda gücünə inam əmələ gəlmişdi.

XVI əsrdə feodal münasibətləri yetkinləşmişdi; torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin güclənməsi köçəriliyin qalıqlarını aradan qaldırır, sinfi təbəqələşməni sürətləndirirdi. Şəhərdə sənətkarlıq inkişaf edirdi, ticarət qaydaya salınmışdı.

Səfəvilər dövründə hakimiyyətə qarşı çıxan rəiyyətin cəzası ölüm idi, lakin xalqın mübarizə əzmini qırmaq heç bir səfəvi hakiminə müyəssər olmamışdı; məsələn, Təbriz üsyanı yatırıldıktan sonra əsas iştirakçılar edam edilmiş, bununla belə, əhalini sakitləşdirmək məqsədilə şəhəri vergilərdən azad etmək lazım gəlmişdi.³ Üsyan göstərdi ki, sinfi ziddiyyətlər kəskinləşmiş, aşağı təbəqələr ciddi ictimai qüvvəyə çevrilmişlər.⁴

Məhkəmə şəriətə görə aparılırdı, lakin bir qayda olaraq feodalların mənafeyi müdafiə edilir, maddi nemətlərin istehsalçısı olan rəiyyətin şəxsiyyəti təhqir olunurdu.

XVI əsrdə ədəbi-bədii təfəkkürün milliləşməsində sinfi təbəqələşmənin güclənməsi mühüm rol oynadı; əzilməkdə olan kütlənin əhval-ruhiyyəsi tədricən ədəbiyyatda görünməyə başladı, hətta ənənəçi olan M.Füzuli “Şikayətnamə”ni yazdı.

Musiqidə (sazın rolu artmaqda idi) xəlqi elementlər güclənir, perspektivliyini hiss etdirirdi. Rəssamlıqda “nəfis, lakin simasız, idealizə

² Άάδ: Άçýðááéúáí ðáðèðè, Άáèú, Άçýðá. ΝŃĐ ÅÅ íýø, Û úèèè, 1961, ñýù. 270.

³ Éáíý îðááà, ñýù. 271.

⁴ ἱ.Βöýíäèèää. ŐÁÛ ýñýðäý Άçýðááéúáíúí Νýðýäèèýð äpâèýðè, Άáèú, “Áèì” , 1981, ñýù. 233.

olunmuş obraz öz yerini fərdi, psixoloji cəhətdən ifadəli portretə verirdi”, təkcə əyanların deyil, sadə adamların da portretləri çəkilir.⁵ Mifoloji təfəkkürə qayıdış müşahidə edilir.⁶

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlində Sadiq bəy Əfşarın miniatur-portretlərində təkcə etnoqrafik xüsusiyyətlər deyil, ictimai xarakter müəyyənliliyi də ifadə olunur.⁷

Hər hansı dövrdə mədəni səviyyə həmin dövrün dilində də yaşanır;⁸ yəni dil mədəniyyət faktı kimi təhlil olunmaq imkanına malikdir, odur ki, mədəniyyətin milliləşməsi dedikdə, burada dilin milliləşməsi nəzərdə tutulur. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili dövlət dili oldu. Milli dövlətin rəsmi etiraf etdiyi, müxtəlif səviyyələrdə işlənməsini həyata keçirdiyi dil də milli keyfiyyətlər qazanmalı idi. Bugünkü dilimizin ifadə tərzinin əsasları XVI əsrin sonlarında formalaşdı:

**Getmə, getmə, görün kimin yarısıan,
Hansı bəxtəvərin vəfadarısıan?..**

(Qurbani)

XVI əsrdə mədəniyyətin milliləşməsinin əsasları qoyuldu; milli dövlət ideyası həyata keçirildi, ədəbi-bədii təfəkkürə xəlqilik gəldi, incəsənətdə ümumşərq keyfiyyətləri ilə yanaşı, milli cəhətlər də görünməyə başladı.

II mərhələ. XVI əsrin sonunda I Şah Abbas Səfəvilər dövlətini fars zadəganlarının iradəsinə tabe etdi.

Azərbaycan bir əsrdən artıq İranın təzyiqi altında qalmalı oldu; farsların azərbaycanlılara yuxarıdan aşağıya baxması da bir tərəfdən milli vətənpərvərlik hissələrini qüvvətləndirir, milli özünüdərki hazırlayırdı. I Şah Abbasın hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə vaxtilə kömək etmiş tayfalar XVIII əsrin

⁵ **Ê.Êÿðena.** Ñààèã áýé ßðøàð, Áàèù, “Èøúã” , 1987, ñýù. 11-13.

⁶ Êáíý îðààà, ñýù. 58.

⁷ Êáíý îðààà, ñýù. 67.

⁸ **Áàð:** Г.О.Винокур. О задачах истории языка. **Â** кн.: В.А.Звегинцев. языкознание XIX—XX веков в очерках и извлечениях част II, Москва, изд. “Просвещение” , 1965,стр. 319.

əvvəllərində mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə aparırdılar; məsələn, Muğanda məskunlaşmış şahsevənlər 1717-ci ildə mərkəzə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar.⁹

XVII əsrin sonlarına doğru ölkənin təsərrüfatı dağılmaqda idi, müharibələr xalqı göz açmağa qoymurdu, ticarət gücsüzləşmişdi.

I Şah İsmayıl tərəfindən əsas qoyulmuş Səfəvilər dövləti I Şah Abbasın tədbirləri nəticəsində XVII əsrin birinci rübündən etibarən əvvəlki xarakterini itirdi; mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq ideyası isə nəinki məhv olmadı, XVII, xüsusilə XVIII əsrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin təsiri ilə getdikcə kütləviləşərək aparıcı qüvvəyə çevrildi. İranın, eləcə də Türkiyənin arasıkəsilməz hücumları qarşısında ancaq mərkəzləşmiş dövlət dayana bilirdi; elə bir dövlət ki, ölkənin yüksəlməkdə olan iqtisadiyyatını (o cümlədən ticarəti), mənəvi (eləcə də ədəbi) mədəniyyətini mühafizə etmək iqtidarına malik olsun. XVI əsrdə mərkəzləşmiş dövlət ideyası, bəlkə də, I Şah İsmayıl kimi siyasi xadimləri məşğul edə bilirdi, XVII, bir qədər sonra XVIII əsrdə isə kütlələr bu ideyanın arxasınca getməyə hazır idilər: çünki xalqın həm iqtisadi, həm ictimai-siyasi, həm də mənəvi marağı bunu tələb edirdi.

I Şah Abbasın iqtisadi siyasətinin əsas mərkəzi vilayətləri ucqarlar (buraya Azərbaycan da daxil idi) hesabına inkişaf etdirməkdən ibarət idi;¹⁰ bu isə birbaşa Azərbaycan xalqının əleyhinə yönəlmişdi, onu mənəvi cəhətdən də sarsıtmaq məqsədi güdüdü.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti süqut etməkdə idi; kəndli üsyanlarının ardı-arası kəsilmir. Bu öz yerində, hətta feodallar da hakimiyyətə etiraz edirdilər.

XVI əsrdə səfəvilər hakimiyyəti milli mədəniyyəti mühafizə edirdi, XVII əsrdə isə onun düşməninə çevrilmişdi; odur ki, bu zamandan etibarən milli mədəniyyəti qorumaq xalqın öhdəsinə düşürdü.

⁹ **Այծաթաթի օսթթթթ, Ս սթթթ, 1961, թյս. 311.**

¹⁰ **Աթթ: И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград, изд.ЛГУ, 1949, стр. 82.**

XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti nümayəndələrinin İranın mərkəzi şəhərlərinə (xüsusən, İsfahana) köçürülməsi¹¹ XVII—XVIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir etdi; klassik ifadə tərzinin süqutuna təkan verdi (çünki köçürülənlər klassik ifadə tərzini təmsil edirdilər), nəticədə, folklor ifadə tərzinin maneəsiz inkişafı müəyyən qədər təmin olundu.

XVII əsrdə, eləcə də XVIII əsrin birinci yarısında məktəb-təhsil məsələləri bütünlüklə ruhanilərin əlində idi, lakin bu, o demək deyil ki, dünyəvi elmlər tədris olunmurdu; tibb, fəlsəfə, astronomiya, ədəbiyyat öyrənilir,¹² görkəmli alimlərin tədqiqatlarından dərslik kimi istifadə edilirdi. Şəhərin məktəb-təhsil sahəsində aparıcı rolu qalsa da, kəndlərdə məktəblər açılmağa başlamışdı, xüsusilə XVIII əsrdə şəhərlərin nüfuzunun aşağı düşməsi kəndlərdə məktəblərin artmasına gətirib çıxardı.

Kitabxanalar bir qayda olaraq şəhər ziyalılarının şəxsi istifadəsində idi, hər bir mədəni adam kitabxanasının zənginliyi ilə fəxr edirdi.¹³

Milli mədəniyyətin təşəkkülü klassik mədəniyyətin təmasından qaçmağın çətinliyinə görə bir qədər ağır gedirdi.

Ədəbi-bədii təfəkkürdə gedən milliləşmə incəsənətin başqa sahələri ilə müqayisədə xüsusilə güclü idi; ədəbiyyat XVII əsrdə xalqa o qədər yaxın idi ki, nə XVI, nə XVIII, nə də XIX əsrdə buna uyğun vəziyyət mövcud olmamışdı. Əslində, ədəbi-bədii təfəkkürümüzdə intibah deyilən bir şey varsa, onun “ağırlıq mərkəzi” elə XVII əsrə düşür, çünki bu zaman həqiqətən qədim Azərbaycan mifologiyasının canlanıb ədəbi prosesin inkişafına təkan verdiyini görürük (M.Seyidovun Koroğlu obrazı haqqındakı mülahizələrini xatırlamaq kifayətdir).

XVII əsr xalq ədəbiyyatının şedevrlərini yetirir: “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, Sarı Aşığın bayatıları, “Aşıq Qərib”, Aşıq Abbas Tufarqanlı və s.

Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məsihi kimi klassik üslub tərəfdarları nə qədər istedadlı olsalar da, xalq ədəbiyyatı qarşısında gücsüz görünürlər; bu, o

¹¹ Əaiy İðààà, ñyù. 198.

¹² Əaiy İðààà, ñyù. 199.

¹³ Əaiy İðààà, ñyù. 210.

deməkdir ki, milli dövlətini (bu dövlət yeri gələndə xalqı amansızcasına əzsə də) itirən xalq milli dilini də itirməkdən qorxur, ona görə də heç kimə ümid bəsləmədən özü dilini müdafiə edir (həm də passiv şəkildə yox, hücumla, yəni şedevrlər yaratmaqla müdafiə edir). Milli təfəkkürün təntənəsi xalqın həssaslığını artırmış olur.

XVII əsrdə fars ədəbiyyatı süqut dövrü keçirir, halbuki eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında milliləşmənin təsiri ilə çiçəklənmə prosesi gedir: osmanlı ədəbiyyatı ilə müştərək məqamlar minimal həddə çatır.¹⁴

XVII əsrdə azərbaycan dili dövlət dili deyildi, lakin Zaqafqaziyada ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi; ermənilərin, talışların, ləzgilərin, tatların kütləvi sürətdə azərbaycanca danışması bu zamandan başlanır.

Azərbaycan ədəbi dili Zaqafqaziyada bir qayda olaraq mütərəqqi məzmunlu mədəniyyətə xidmət etmişdir, bu isə, heç şübhəsiz, dilin müasirlik ruhu daşması ilə bağlıdır (milliləşmə eyni zamanda müasirləşmədir).

İncəsənətdə gedən milliləşmə musiqi sahəsində daha bariz idi; xalq musiqisinin rolu artmışdı: muğamlarla yanaşı xalq mahnıları, oyun havaları geniş yayılmışdı, “hətta hakimlərin saraylarında da saz çalınırdı”.¹⁵

Memarlıqda dəyişiklik nəzərə çarpır: “əvvəlki zamanların müəyyən xətlə çatma tağları əvəzinə, XVII əsrdə mürəkkəb xətlə tağlara təsadüf edilir”, “stalaktitlər dekorativ bir quruluşa çevrilir”, hündəsi ornamentləri bütünlüklə nəbatə ornamentlər əvəz edir.¹⁶ Memarlıqda bu cür hadisələrin baş verməsi, əslində, çevriliş səciyyəlidir, ona görə ki, belə hallar bir neçə əsr miqyasında baş verir, bir mərhələnin bitib, başqa birisinin başladığını göstərir.

Mədəniyyətin müxtəlif sahələrində baş verən çevrilişlər bir zamana düşürsə, onların arasında əlaqə mövcud olur; məsələn, memarlıqda hündəsi ornamentlərin nəbatə ornamentlərlə əvəz olunması Füzuli ifadə tərzinin Vaqif ifadə tərzilə əvəz olunması ilə semiotik planda oxşarlıq təşkil edir. Hər iki

¹⁴ İ.Ö. Ə. A. А.Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, стр. 201.

¹⁵ **Аçыđааеуаі оаđеөе**, *У үеәә*, 1961, һү. 308.

¹⁶ **В.А.Ñәәәиçәәү**. *Аçыđааеуаіуі іәләөеүә аәәәүеүөд*, *Аәәү*, *Аçыđыөд*, 1958, һү. 57.

halda abstraksiya konkretliyə keçir; Füzulidə emosiyanın həndəsi məzmunu, Vaqifdə isə təzahürü ifadə edilir.

İncəsənətdə gedən inkişaf təkcə estetik, yaxud sosioloji baxımdan deyil, qneseoloji baxımdan da diqqəti cəlb edir.¹⁷ Çünki mədəniyyətin bu və ya digər sahəsindəki addım, hər şeydən əvvəl, idrakın addımıdır (yaxud belə deyək: idrak addım atır, mədəniyyətdə isə bu addımın səsi eşidilir). Odur ki, XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin səviyyəsi xalqın ictimai varlığa şüurlu münasibətinin səviyyəsini ifadə edir.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi başqa dövlətlərin Azərbaycanı istila etmək həvəsini artırırdı, lakin hərbi yürüşün necə nəticələnəcəyi əvvəlcədən məlum olmadığına görə, siyasi nüfuzu möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə gedirdi. Türkiyənin fəaliyyəti xüsusilə qüvvətli idi. Bir sıra feodal hakimləri onun mənafeyini müdafiə edirdilər.

Rusiya üçün Azərbaycanın Türkiyə tərəfindən istilası təhlükəli ola bilərdi, odur ki, I Pyotr demişdi: “Kaspi dənizi sahillərini ələ keçirməyə böyük ehtiyacımız vardır, ... biz türkləri buraya buraxa bilmərik”.¹⁸ Rusiya Türkiyəni qabaqlamağa cəhd etdi, bir neçə ilin içərisində bir sıra qəti addımlar atıldı.

12 iyun 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə, Xəzərsahili vilayətlər müstəsna olmaqla, Azərbaycan Türkiyənin hakimiyyəti altına keçdi. Rusiya tərəfindən istila olunmuş Xəzərsahili vilayətlərdə təsərrüfat get-gedə qaydaya salınırdı; mərkəzdən əmr verilmişdi ki, əhali incidilməsin, ona görə başqa yerlərdə də Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməyə maraq mövcud idi. Xalq rahat yaşamaq, təsərrüfatını, mədəniyyətini, dilini inkişaf etdirmək istəyirdi. Rusiyanın gördüyü tədbirlər isə bunu vəd edirdi.

Nadir İran taxt-tacına sahib olduqdan sonra Azərbaycan yenidən müharibə meydanına çevrildi; ruslar da, türklər də, Azərbaycanı tərk edib getdilər. Nadir şahın dövründə xüsusilə şəhər təsərrüfatı dağılırdı, ticarət gücsüzləşmişdi, sənətkarlığın inkişafı ləng gedirdi. Azərbaycanı üsyanlar bürümüşdü.

¹⁷Н.В.Гончаренко. О прогрессе искусства. Киев изд. “Наукова Думка ” , стр 240.

¹⁸ **Azərbaycan tarixi**, I cild, 1961, səh. 317.

III mərhələ. Nadir şah öldürüldükdən sonra (1747-ci il) İran dövləti dağıldı; dövlətin bütün ərazisində, eləcə də Azərbaycanda müstəqil (yaxud yarım-müstəqil) xanlıqlar meydana gəldi. Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Quba xanlığı...

XVIII əsrin ikinci yarısında xanlıqların meydana gəlməsini təkcə natural təsərrüfatın mövcudluğu ilə izah etmək çətindir, əslində bu, siyasi məzmunlu bir hadisə idi; müəyyən müstəqillik qazanmış ölkə bu müstəqillikdən bütün gücü ilə istifadə etməyə çalışırdı. Xanlıqlara parçalanma ilə yanaşı mərkəzləşmə prosesi gedirdi, bu isə natural təsərrüfatın üstünlüyü qənaətini alt-üst edir. Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyi xüsusilə tez-tez aradan qaldırılırdı. Əvvəl **Azad xan**, bir qədər sonra **Məhəmməd Həsən xan**, nəhayət, **Kərim xan Zənd** (50-ci illərin sonundan 70-ci illərin sonuna qədər) mərkəzi hakimiyyəti bərpa etdilər. Lakin V.N.Leviatovun göstərdiyi kimi, “XVIII əsrdə Azərbaycan xalqının siyasi həyatının mərkəzləri Şimali Azərbaycanda idi”. Şəki xanlığı Azərbaycanın şimal-qərb, Qarabağ xanlığı cənub-qərb, Quba xanlığı isə şimal-şərq ərazilərini birləşdirmişdi. Xanlıqların təsərrüfat həyatında eyni münasibətlər hökm sürməkdə idi. Hətta mükəlləfiyyətlər də bir-birinə uyğun gəlir; bu isə onu göstərir ki, ölkədə vahid təsərrüfat sistemi mövcud idi.

II Yekaterinanın hakimiyyəti illərində (1762—1796) Rusiya yenidən Zaqafqaziya ilə maraqlanır; ardıcıl olaraq Xəzərsahili ərazilərə ekspedisiyalar göndərilir, rusca-türkcə-farsca-gilanca lüğət tərtib olunur. **Məhəmməd Həsən xan Qacarın oğlu Murtuzqulu xan** tərəfindən kömək istəmək məqsədilə II Yekaterinanın yanına göndərilən **İbn Məhəmməd Möhsün Əşrəfi** imperatriçanın vəsfinə klassik ənənələr üzrə poema həsr edir. Peterburqda tərcüməsi ilə birlikdə əsər dərhal nəşr olunur.

1975-ci ildə Ağa Məhəmməd Şah Qacar Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını istila edib, Qarabağa üz qoydu; məqsədinə nail olmasa da, bu yürüş Azərbaycanın təsərrüfatına ziyan vurdu, xalq mənəvi sarsıntı keçirməli oldu. 1797-ci ildə İran qoşunu yenidən Qarabağa soxuldu. Şuşa ələ keçirildi, lakin çox keçmədi ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar sui-qəsdin qurbanı oldu, qoşunları isə cənuba çəkilib getdi.

Ümumiyyətlə, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyini S.Vurğunun aşağıdakı misraları yaxşı ifadə edir:

Bir yandan Türkiyə, bir yandan İran,
Bir yandan Rusiya göndərir fərman...

XIX əsrin ilk əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın Şimalı tədricən Rusiya imperiyası tərəfindən istila olundu; bu, artıq hərbi məzmunlu hadisə idi, iqtisadi, eləcə də mənəvi istila isə XVIII əsrin birinci rübündən gedirdi.

XVIII əsrin ortalarından etibarən şəhər həyatı tənəzzül edir (bu proses XVII əsrin əvvəllərindən başlamışdı), kəndin ictimai rolu görünməmiş səviyyədə artır. XVII əsrdə maarif bir qayda olaraq şəhərdə mövcud olduğu halda (kənd savadsız idi), XVIII əsrdə M.V.Vidadi, eləcə də M.P.Vaqif kimi şəxsiyyətləri əslində kənd yetişdirir. Şəhərin işini, əlbəttə, müəyyən çatışmamazlıqlarla kənd öhdəsinə götürür.

Kəndli öz şəxsiyyətini uca tutur, bu isə öz növbəsində xüsusilə ədəbiyyata təsir edir: ümumiyyətlə, milli-mədəni təfəkkürün təşəkkülündə kəndli əsas rol oynayır, ona görə də kəndli qüruru mədəniyyətin daxili əlamətinə çevrilir. Kəndlinin mövcud ictimai-siyasi quruluşa münasibəti incəsənətin başlıca əsasını təşkil edir.

Sənətkarlığın inkişafı kəndin mədəni səviyyəsinə təsir edir, çünki sənətkarlıq hər halda axtarışdır, nəzərə alaq ki, bu cür axtarışda obrazlı təfəkkürün iştirakı istisna olunmur.

XVIII əsrin ikinci yarısında ədəbi dil milli mədəniyyətin ifadə forması olmaq səlahiyyətinə bütünlüklə yiyələnir. Müxtəlif üslub sahələrində xəlqiləşmə başa çatır, hətta mühafizəkar olan dini-şəriət üslubu da istisna təşkil etmir: “...Mələkələr deyirlər ki, bunlar onlardır ki, qonşuları incidüplər idi və tövbəsiz oldular. Bunların cəzaları əlləri-ayaqları kəsilməkdir, onların məkanları cəhənnəmdir”.

“XVIII əsrdə ən çox məşhur olan musiqi alətləri saz, kamança, balaban, zurna, tütək, nağara, dəf idi”. Bu isə həmin dövrdə musiqinin folklor əsasları üzərində inkişaf etdiyini göstərir. Memarlığa gəldikdə, demək lazımdır ki, müharibələr incəsənətin bu sahəsinin inkişafına ciddi şəkildə mane olurdu;

tikintilərin utilitar cəhətinə xüsusilə fikir verdiklərindən bədii tərtibat ikinci plana keçirdi. Lakin elə abidələr də yaranır ki, qeyd edilən boşluğu doldurur, geniş planda ümumiləşdirmə aparmağa imkan verir.

Şəki xan sarayı (1762) XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin xarakterini¹⁹ bütünlüklə əks etdirir; xalq sənəti bu abidədə klassik səviyyəyə qalxmaq ləyaqətini göstərir, perspektivliyini təsdiq edir. Şəki xan sarayını ancaq Vaqifin poeziyası ilə müqayisə etmək olar. Milli mədəniyyətin təşəkkülündən əvvəl müəyyən olmuş adamlar hər ikisində milli mədəniyyət polifoniyasına düşür, necə gəldi yox, təbii şəkildə ehtiva olunur.

Azərbaycanda milli mədəniyyətin təşəkkülü prosesini əks etdirən faktlar, görüldüyü kimi, müxtəlif coğrafi koordinasiyları ilə diqqəti cəlb edir: bu isə onu göstərir ki, milli mədəniyyət bir nöqtədən yayılmır, müxtəlif nöqtələrdən gəlir: Təbriz, Qarabağ, Şəki, Qazax...

XVIII əsrin sonuna doğru İran mədəniyyəti tənəzzül edir;²⁰ bu isə onu göstərir ki, XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədərki müddətdə (üç əsr ərzində) mədəniyyətlərin avtonomluğu qalır, çünki Azərbaycan mədəniyyəti XVIII əsrin sonunda inkişafda idi. Əks halda, sonuncunun da süqutundan bəhs etməli olardıq.

Azərbaycanda milli mədəniyyətin təşəkkülü, məsələn, Rusiyada olduğu kimi,²¹ Avropa tipində getmir; Şərqi milliyyətdəki mədəniyyətə etiraz prinsipləri başqadır, milli mədəniyyət də başqa cür təbliğ olunur. Hər şeydən əvvəl, qeyd edilən proseslər Şərqdə özbaşına surətdə (bir qədər implisit şəkildə) gedir, ardıcıl nəzəri ümumiləşdirmə obyektə olmur (deyə ki, Rusiyadakı kimi), Azərbaycanda milli mədəniyyət XIX əsrin ortalarından etibarən (M.F.Axundovdan başlayaraq) elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir, XX əsrin əvvəllərində isə milli mədəniyyətin dəyərləndirilməsi problemi xüsusilə kəskinləşir, ideoloji xarakter alır.

¹⁹ İncəsənətdə xarakterikliyin müəyyənlişməsi barəsində bax: V.Reyman. İstoriə İskusstva., Moskva, 1876, str. 28.

²⁰ Bax: N.V.Piqulevskaə., A.Ö.Əkubovskiy., İ.P.Petruşevskiy., L.V.Stroeva., A.M.Beliniükuy. İstoriə İrana s drevneyşix vremen do konüa XVIII veka, str. 329-333.

«İran k konüu XVIII v. Prevratilsə v otstaluö stranu» (yenə orada, səh. 333-334).

²¹ Bax: V.V.Poznanskiy. Oçerk formirovaniə russkoy natiionalğnoy kulğturi, str. 210-212.

Beləliklə, XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli mədəniyyətin çiçəklənməsi üçün müəyyən şərait meydana çıxır, get-gedə xalqdan uzaqlaşmaqda olan klassik mədəniyyətin əvəzində bilavasitə xalq təfəkkürünün faktı olan mədəniyyətin formalaşması prosesi gedir. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində xalq-folklor mədəniyyəti o qədər güclənir ki, klassik mədəniyyətin əvvəlki səviyyəsinə qalxmaq iddiasında olur. XVIII əsr isə bütövlükdə mədəniyyətin normativ milliliyi keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan xalqının mütləq əsasını Azərbaycan türklərinin təşkil etməsi (və deməli, Azərbaycan mədəniyyətinin əsasında da türk mədəniyyətinin durması) barədə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış mülahizələr mövcud idi (xüsusilə Firudin bəy Köçərlinin tədqiqatlarında). Həmin mülahizələr XX əsrin 20-ci illərində daha sistemli şəkildə meydana çıxmağa başladı və Azərbaycan xalqının, ümumiyyətlə, türk mənşəli bir xalq olduğuna heç bir şübhə yeri qalmır... Otuzuncu illərin ortalarından etibarən, birinci növbədə siyasi məqsədlərlə xalqın tarixinə “kütləvi” bir hücum təşkil edildi. O zamandan müxtəlif spekulativ metolardan istifadə edərək elə bir mülahizə formalaşdırıldı ki, Azərbaycan xalqının əsasında İran mənşəli etnoslar dayanmış, sonra (yəni İran mənşəli Azərbaycan xalqının təşəkkülündən sonra) Azərbaycana gələn türklər buradakı İran dillərini sıxışdırmış, türk dilini yaymışlar, nəticədə, İran mənşəli, lakin türk dilli bir unikal (!) xalq — Azərbaycan xalqı yaranmışdır. Bu isə o deməkdir ki, qədim (ümum-) türk eposunun, onun əsasında duran tanrı dininin, hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”un bizə dəxli yoxdur — bizim kitabımız ancaq və ancaq “Avesta”dır...

Türk mənşəli Azərbaycan xalqı nəinki belə bir kitab yaratmamışdı, hətta ümumiyyətlə, türk xalqlarından heç biri bu kitabı, sözün geniş mənasında anlamamışdır. Dünya mədəniyyətini (dünyanın ən müxtəlif dinlərini) qəbul eləməyə, dünyanı özləri üçün açmağa sonsuz ehtiyac duyan türklər zərdüştlüyə (və “Avesta”ya) o qədər də maraq göstərməmişlər və mənə elə gəlir ki, “Avesta”dakı Hind-İran mədəniyyəti üçün xarakterik olan (“Avesta” onların kitabı idi) mənəviyyat “diplomatiyası” türkü, o cümlədən Azərbaycan türkünə təmin etməmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti türk mənşəli mədəniyyətdir, lakin elə bu başdan deyək ki, müəyyən özünəməxsus əlamətlərə də malikdir — həmin əlamətlər tarixi inkişaf prosesində qazanılmış, XVI—XVII əsrlərdən etibarən kifayət qədər sistemli şəkildə təzahür edir, və Azərbaycan milli mədəniyyətinin (ümumiyyətlə, Azərbaycan millətinin) təşəkkülü də həmin dövrə düşür... Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan millətinin təşəkkülü, hər şeydən əvvəl, mədəniyyət aktı olmuşdur: millət “Koroğlu”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm” ilə, Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım ilə, Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bir dövrdə yaranmışdır. Bu mədəniyyətin “təzyiq”i ilə formalaşan milli təfəkkürün tənəzzül dövrü keçirməyə mənəvi haqqı yox idi... Lakin otuzuncu illərdən başlayaraq, Azərbaycana yeridilən “Ümumdünya mədəniyyəti” millətin estetik təfəkkür enerjisinin “boş yerə sərf olunmasına” gətirib çıxardı: heç kimə lazım olmayacaq romanlar, tablolar, simfoniyalar, heykəllər “yaradıldı”. Bizi narahat edən həmin “normativ” mədəniyyətin tənəzzülü deyil, ümumiyyətlə, mədəniyyətin öz içinə çəkilməsi, “normativ”liyin yeni şəkildə meydana çıxmasıdır.

Azərbaycan xalqının böyük mədəniyyət potensialı (enerjisi!) var. Və bu potensialdan istifadə etməklə sabah milli mədəniyyətin ən gözəl nümunələrini yaratmaq mümkündür. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, fərdi yaradıcılıq təşəbbüsləri hər vasitə ilə müdafiə olunmalıdır. Azərbaycan xalqının özünədənəşü milli mədəniyyətin inkişafı üçün elə günü bu gün güclü ictimai stimül yaradır — millət qarşısızalmaz bir ehtirasla onun ruhunu oxşayacaq, onu doyuracaq mədəniyyətin təzahürünü gözləyir. Azərbaycan milləti həmişə mədəniyyətdə özünün türklüyünü (qədim türk eposundan, milli eposdan gələn türklüyünü), müsəlmanlığını (güclü simvolikanı, harmoniyanı, simmetriyanı...) və müasirliyini (müasir dünya mədəniyyəti ilə analogiyanı, oxşarlığı, ümumbəşərliyi) görəcəkdir. Bu, mədəniyyətin böyük improvizasiya imkanları olacaqdır. Çünki onu ideologiya yox, stixiya yaradacaqdır. O millətin ki, stixiyası mükəmməldir, istedadı dolğundur, onun yaratdığı mədəniyyət bütün millətlər üçündür, necə deyərlər, ümumbəşəridir. Və mən əminəm ki, Azərbaycan xalqının bugünkü yaradıcılıq enerjisi (stixiyası!) sabah milli

mədəniyyətin faktına çevriləcəkdir. Azərbaycan mədəniyyəti təkcə dünyanın mədəniyyəti deyil, həm də bu günün və sabahın mədəniyyətidir.

1988

**XVII- XVIII ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN
MƏDƏNİYYƏTİNİN FOLKLOR TİPOLOGİYASI**

I. XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan türk mədəniyyəti milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunur və bu proses XVII- XVIII əsrlərdə xüsusilə güclənir – keyfiyyət həddinə çatır: klassik şəhərlərin (və həmin şəhərlərdə formalaşmış klassik mədəniyyətin) süqutu, əvəzində isə ilk milli şəhərlərin (Şuşa, Gəncə- xanlığın mərkəzi, Qazax və s.) meydana çıxması və buna müvafiq olaraq yeni tipli (əsası daha çox kənddən, obadan gələn) mədəniyyətin normalaşması prosesi gedir. Heç şübhəsiz, qeyd olunan proses mədəni- ictimai təfəkkürün özündə baş verən mühüm tarixi təbəddülatla bağlı idi – həmin təbəddülat milli intibah məzmununa malikdir və ona görə də biz XVI, xüsusilə XVII- XVIII əsrləri Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində intibah dövrü (bütün tipologiyası ilə) hesab edirik.

II. 1. Azərbaycan folkloru qeyd olunan əsrlərdə görünməmiş bir sürətlə və müxtəlif janr diferensiallığı ilə inkişaf edir – Qurbani, A.Tufarqanlı, X.Qasım, S.Aşıq, «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», Mola Nəsrəddinin lətifələri XVI, xüsusilə XVII- XVIII əsrlər folklor təfəkkürümüzün məhsullarıdır. Azərbaycan dili məhz həmin yaradıcılığın gücünə milliləşir və Zaqafqaziyada ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

II. 2. XVII- XVIII əsrlərə məxsus yazılı mənbələrdə folklor üslubu ((klassik üslubla qarşılaşaraq) funksional olub, getdikcə daha ardıcıl şəkildə klassik üslubu da özündə ehtiva edir (məsələn, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, yaxud «Şəhriyar»ın üslubu). Klassik janrlar müxtəlif formalarda funksionallığını, hətta tipologiyasını itirir, folklor janrları isə daha çox normativləşir və milli poetik təfəkkürün əsasında dayanır. Haqqında danışılan dövrdə şifahi ədəbiyyatla (və şifahi ədəbi dillə) yazılı ədəbiyyat (və yazılı ədəbi dil) maksimum yaxınlaşır – həmin yaxınlaşma milli intibah hərəkatı ilə bağlı olan qnoseoloji məzmunlu hadisədir.

II. 3.XVI əsrdən sonra milli təsviri sənət və musiqi də folklor əsasında yenidən təşkil olunur – həndəsi naxışları nəbati naxışlar əvəz edir, aşıq sənəti dərin etnik kökləri, fəlsəfi əsasları olan bir məktəb kimi formalaşır və milli mədəniyyətin «inqilabi qüvvəsini» təşkil edir.

III. Azərbaycan intibahı, ümumi intibah tipologiyasına uyğun olaraq, üç əlaməti ilə diqqəti cəlb edir:

- 1)etnik təfəkkürlə əlaqənin funksionallığı;
- 2)milli «formalarda» (o cümlədən milli dildə) meydana çıxması;
- 3)realistlik.

Hər üç əlamət XVI, xüsusilə XVII- XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin folklor tipologiyası ilə bağlıdır (onu müəyyən edir və ondar irəli gəlir).

1990

DAĞISTAN İNTİBAHI : MÜLAHİZƏLƏRDƏN KONSEPSİYAYA

*(H.H.Həmzətovun «İntibahın Dağıstan fenomeni» kitabı
barədə qeydlər)*

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində dünyanın bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmiş xalqlarının əksəriyyəti genişmiqyaslı bir milli- mənəvi, sosial- siyasi, ideoloji oyanış – İntibah həyatı yaşamışlar. Və İntibahın ümumdünya hərəkəti olması barədəki mülahizə tədricən güclənərək daha inamla səslənməyə, intibahşünaslığın metodologiyasına əhəmiyyətli təsir göstərməyə başlamışdır. Əvvəl italyanlar, sonra digər roman xalqları, xüsusilə fransızlar, ispanlar, daha sonra isə german xalqları – ingilislər, almanlar öz tarixlərinin İntibah dövründən keçib orta əsrlərin sonlarında artıq dünyanın aparıcı millətlərinə çevrildilər. Bu, ümumdünya İntibahının XIV- XVII əsrləri əhatə edən birinci (ən güclü!) dövrü idi. İntibahın ikinci dövrü XVI əsrdən başlayıb XIX əsrə qədər davam etdi. Birinci dövrdə İntibahın əsas məkanı Qərb (Qərbi Avropa) idisə, ikinci dövrdə Şərq (Şərqi Avropa, Asiya) idi. Və xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qərb İntibahı ilə Şərq İntibahının, daha doğrusu, ümumdünya İntibahının Qərb təzahürü ilə Şərq təzahürünün nə qədər böyük fərqləri olsa da, mahiyyəti- tipologiyası eyni idi. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Hər bir xalqın İntibahı, hər şeydən əvvəl, onun «özünəməxsus» mədəniyyətinin «püskürmə»si idi. Belə bir mədəniyyət potensialına (tarixi xarakterə!) malik olmayan xalqlarda isə İntibah özünü həmhüdəd regionlarda yaşayan xalqların mədəniyyətinin təsiri ilə göstərə bilirdi. Lakin bu, etno- mədəni (milli) xarakterin zədələnməsi ilə baş verirdi.

II. İntibahın ideya- məzmunu humanizm, insana maraq, metodologiyası realizmə meyillilik olmuşdur.

III. İntibah, bir qayda olaraq, xalqın (nəticə etibarilə millətin) öz dilində, özünəməxsus ifadə modellərində, milli idrak formalarında, strukturlarında təzahür edirdi.

IV. İntibah dövrünü keçirən xalq həmin prosesdə öz sosial – ideoloji, mənəvi xarakterini, siyasi coğrafiyasını, beynəlxalq mövqeyini müəyyənləşdirib millətə çevrilirdi.

Ümumdünya İntibahının tipologiyası onun təzahürünün birinci dövründə müəyyənləşmiş, ikinci dövrdə isə bir daha təsdiqini tapmışdı. Türk xalqlarından Türkiyə türklərinin, azərbaycanlıların, özbəklərin, türkmənlərin, tatarların, qazaxların... yaponların, slavyanların, gürcülərin, ermənilərin, dağıstanlıların... ikinci dövrə aid İntibah təcrübəsi birinci dövrün genetik yox, tipoloji davamı idi. Lakin, heç şübhəsiz, İntibahın ikinci dövrü birinci ilə müqayisədə xeyli qeyri- məhsuldar olmuşdur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayan üçüncü dövr nə qədər geniş coğrafiyanı (əslində, bütün dünyanı!) əhatə etsə də, daha qeyri – məhsuldardır.

Müxtəlif xalqların, regionların istər qədim, istərsə də orta əsrlər tarixində müşahidə edilən böyük yüksəliş dövrlərini İntibah adlandırmaq təcrübəsi (məsələn, müsəlman İntibahı) olsa da bunun xüsusi məzmununa, tipologiyaya malik ümumdünya İntibahına heç bir dəxli yoxdur. Və paradoks burasındadır ki, müsəlman İntibahı ilə antik mədəniyyətin genetik qohumluğundan danışmaq mümkün olsa da, həmin mədəniyyəti daşıyan xalqlar mənşəcə bir- birindən xeyli uzaq idilər.

Milli oyanış əsasında deyil, beynəlxalq təzyiq nəticəsində bu və ya digər regionda meydana çıxmış eklektik mədəniyyətin milli intibah hadisəsi kimi təqdim edilməsi cəhdləri (I.Nutsubidze, V. Çaloyan, A.Hacıyev), təbii ki, özünü doğrulda, metodoloji dəyər qazana bilməz. Nizami Gəncəvi nə qədər böyük şair – mütəfəkkir olsa da, onun fars dilində yazdığı, ideya – məzmunu müxtəlif mənşəli mənbələrdən gələn «Xəmsə»si türk mənşəli Azərbaycan xalqının İntibah təfəkkürünün ifadəsi ola bilməz.

İtalyan, ingilis, Azərbaycan, rus İntibahı kimi Dağıstan xalqları İntibahı da ümumdünya İntibahının, tərkib hissəsi olub onun tipologiyasını daşıyır. Bununla belə hər bir milli İntibaha aid olan özünəməxsusluqlar Dağıstan xalqları İntibahına da aiddir... Hacı Həmzətovun 2000-ci ildə Mahaçqalada nəşr olunmuş «İntibahın Dağıstan fenomeni» kitabı bizi

təxminən on illik bir fasilədən sonra yenidən intibahşünaslıq probleminə baş vurmağa vadar etdi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin kitabda təqdim olunmuş konsepsiyanın bizim vaxtilə Azərbaycan intibahşünasları ilə (xüsusilə A. Hacıyevlə) polemikada irəli sürdüyümüz konsepsiyadan, demək olar ki, fərqlənmədiyini gördük (bax: N.Cəfərov. Azərbaycan İntibahı: problemlər, mülahizələr...- Füzulidən Vaqifə qədər, Bakı, «Yazıçı» nəş., 1991, səh.43-71).

Bizə o da məlumdur ki, Hacı Həmzətov hələ keçən əsrin 70-ci illərindən Dağıstan İntibahı barədə mülahizələrini nəşr etdirməyə başlamış, hətta həmin əsərlər silsiləsinə görə 1988-ci ildə SSRİ EA-nın V.Q. Belinski adına mükafatına layiq görülmüşdür. Bununla belə, görünür ki, «İntibahın Dağıstan fenomeni» müəllifinin Dağıstan İntibahı barədəki mülahizələri kifayət qədər bütöv bir konsepsiya halında təqdim olunduğu ilk əsərdir. Və həmin sahədə artıq hərtərəfli araşdırmalar aparmış, demək olar ki, həqiqətən (konsepsiya yaratmış!) təcrübəli müəllif bu kitabında polemikaya həm hazır olduğunu, həm də ehtiyac duyduğunu qeyd edir.

Bizim fikrimizcə, Dağıstan İntibahı barədəki konsepsiyasının ən uğurlu cəhəti, başqa sözlə, onu konsepsiya səviyyəsinə qaldıran cəhət müəllifin ümumdünya İntibahı nəzəriyyəsinin tələblərini ümumiyyətlə nəzərə almasından, İntibahın tipologiyasına əsaslanmasından ibarətdir. Və onu da qeyd edək ki, polemik, yaxud qüsurlu cəhətlər konsepsiyanın strateji məntiqinə axıracan riayət edilməməsindən, müəyyən siyasi- ideoloji məqsədlərə xidmət edən mülahizələrlə həmin konsepsiyayı «zənginləşdirmək» cəhdlərindən irəli gəlmişdir. Görünür, Hacı Həmzətov Dağıstan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. barədə on illər ərzində müəyyənleşmiş yarımromantik, yarıdiplomatik mövqelərin heç də hamısını vur- tut bir konsepsiyaya (nə qədər obyektiv olsa da!) qurban vermək istəməmiş, həmin mövqelərin bəzilərini İntibahın «Dağıstan fenomeni» kimi mühafizə etmək fikrinə düşmüşdür. Lakin görkəmli alimin irəli sürüb müdafiə etdiyi konsepsiyanın məntiqi onun qorumaq istədiyi

artıq tamamilə köhnəlmiş ideoloji mövqelərdən (və diplomatiyadan!) güclü çıxmış.

Faktlara müraciət edək...

Hacı Həmzətov Dağıstanın İntibahında işğalçı Rusiyanın, müdaxiləçi rus ideya- mədəniyyət kompleksinin XIX əsrin əsasən ortalarından başlayan təsirinə xüsusi diqqət verdiyi halda, ölkəni onunla min, hətta min beş yüz ildən artıq, demək olar ki, eyni etnokulturoloji mühit təşkil etmiş regiondan ayırmağa çalışır. Halbuki XVI əsrin təxminən ortalarından başlayan, özünün yüksək passionarlığı ilə seçilən, həmhüdüdü regionlara, etnoslara güclü oyadıcı təsir göstərən türk- Azərbaycan intibahı nəzərə alınmadan nə gürcü, nə erməni, nə də xüsusilə Dağıstan İntibahının mahiyyətini dərk etmək mümkün deyil. Yalnız bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, XVI- XIX əsrlərdə türk- Azərbaycan, gürcü, erməni Dağıstan xalqlarının aparıcı (ümumi!) ədəbi- bədii dili Azərbaycan türkcəsi idi. Və Azərbaycan türkcəsi regionda demokratik tənqiddə ifadəsinə xidmət edən xalq ədəbiyyatının dili olmaqla yanaşı ümumünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edirdi. Böyük rus şairi M.Y.Lermontov vaxtilə bunu etiraf etdiyi halda Dağıstan İntibahı konsepsiyasının müəllifi yazır ki, çoxlu sayda müxtəlif dillərin mövcud olduğu Dağıstanda ümumi bir dilsiz keçinmək mümkün deyildi. Və « əvvəl bu rol ərəb dili üzərinə düşmüşdü, sonra, Dağıstanın Rusiyaya qəti olaraq birləşdirilməsi ilə, həmin funksiya rus dilinə keçdi. Müxtəlif vaxtlarda bu və ya digər çərçivədə daxili- zonal şəraitdə analoji rola fars və türk dilləri də iddia etmişlər. Lakin Dağıstan xalqlarının milli bədii mədəniyyətində həmin dillərin əhəmiyyətli iz buraxdıqları barədə danışmaq çətin ki, mümkün olsun» (səh.235).

Məsələ burasındadır ki, ərəb dili klassik orta əsrlərdə (XI- XVI əsrlər) qeyri- ərəb müsəlman xalqlarının ədəbiyyat- poeziya dili yox, din- elm dili olmuş, kütləvi ünsiyyətdən isə ümumiyyətlə kənarda qalmışdı. Akademik tənqiddə ifadəsi olan ərəb dilinin Dağıstan xalqları arasında (və XIX əsrin ortalarına qədər!) ümumünsiyyət dili olduğunu sübut etməyə çalışmaq , məşhur Şərq təbiri ilə desək, gümbəzə qoz atmaq kimi bir şeydir.

Hacı Həmzətov elə ki, özünün İntibah konsepsiyasının məntiqindən çıxış edir, dərhal kifayət qədər dəqiq nəticələrə gəlir: «Dağıstan ədəbiyyatının həqiqi ideya-estetik dəyər daşıyan ən yaxşı əsərləri məhz Dağıstan xalqlarının doğma dillərində yaradılmışdır. Məhz həmin əsərlər ... bizim müasirimizi həyəcanlandırmaqda davam edir. Və Dağıstanın bədii ziyalılığının bu və ya digər dərəcədə möhkəm təməlini milli ədəbiyyatın həqiqi klassikləri olan o «dağıstandilli» şairlər müəyyən edirlər ki, onlar öz xalqlarının ədəbi dillərinin əsasını qoymuşlar – ləzgilərdə Yetim Emin, kumuklarda İrçi Kazak, avarlarda İnoxlu Əli Hacı...»

Ümumdünya İntibahının birinci dövrü göstərir (və ikinci dövrü bir daha təsdiq edir) ki, İntibah mədəniyyəti xalqın daxili (milli) yaradıcılıq ehtirasının məhsulu olub, güclü etnokulturoloji əsaslara malikdir. Həmin mədəniyyət artıq klassik səviyyəyə çatmış xeyli dərəcədə beynəlxalq, yaxud regional keyfiyyət (və populyarlıq) qazanmış estetik modellərdən, strukturlardan başlaya bilməz. Məhz etnosun daxili bədii zövqünü təşkil edən hələ tam mirdəlləşməmiş, strukturlaşmamış, professional formalara çevrilməmiş, bir növ «yarımfabrikat» dəyərlər milli İntibah üçün material rolunu oynayır. Bizim fikrimizcə «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifi Dağıstan xalqları ədəbiyyatının, ümumən mədəniyyətinin İntibahaqədərki köklərinin müəyyənləşdirilməsinə lazımi diqqət ayırmamış, yaxud bundan sadəcə olaraq çəkinmişdir.

Qafqaz etnosunun etnik-mədəni potensialının tarixi zənginliyinə şübhə etmək tamamilə əsassızdır – bu etnos e. ə. I minilliyin əvvəllərinə qədər Qafqazda və həmhüddud regionlarda aparıcı mövqeyə malik olmuş, sonrakı dövrlərdə də (xüsusilə I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər) İran, türk etnosları ilə birlikdə regionun siyasi, mədəni həyatında böyük rol oynamışdır. Əvvəl iranlıların, sonra isə türklərin Şimala- dağlara doğru sıxışdırıqları Qafqaz etnosunun son etnolinqvistik, etnoqrafik diferensiasiyası da görünür, məhz ilk orta əsrlərdən başlayaraq Dağıstanda getmişdir. Qədim dövrün bir sıra imperiyalarının (məsələn, Urartunun) yaradılmasında əsas rol oynamış Qafqaz etnosu Dağıstanda, yəni

məskunlaşmağa məcbur olduğu yeni coğrafi şəraitdə yeni etnoqrafik xüsusiyyətlər qazansa da, yaradıcılıq ruhunun möhtəşəmliyini bu və ya digər dərəcədə qoruyub saxlamış, orta əsrlər boyu zəngin xalq ədəbiyyatı yaratmış, İslam dinini – son (müasir!) dünya dilini qəbul etməklə, onun müxtəlif təriqətlərinə fəal reaksiya verməklə özünün passionarlıq imkanlarını nümayiş etdirmişdir. Və heç şübhəsiz, etnosun yeni coğrafi (eləcə də tarixi!) şəraitdə həm diferensiasiya, həm də inteqrasiya prosesinə eramızın ilk əsrlərindən Qafqazda və həmhüdüdü regionlarda məskunlaşan türklər (əsasən hun-qıpçaqlar) əhəmiyyətli təsir göstərmişlər. Təsadüfi deyil ki, Dağıstanın əsas xalqlarından biri də türk (qıpçaq) mənşəli kumuklar olmuşlar...Türk dilinin, adət- ənənələrinin, mədəniyyətinin Dağıstan xalqları arasında kütləvi şəkildə yayılması həm birləşdirici funksiya daşımış, həm də İntibahın ümum- dağıstan miqyası üçün mədəni- ideoloji əsaslardan biri olmuşdur. Hacı Həməzətov heç bir əsas olmadan F.İ.Vahabovanın «Ləzgi milli ədəbiyyatının formalaşması» (Mahaçqala, 1970) monoqrafiyasında söylədiyi (əslində, kifayət qədər geniş yayılmış) belə bir fikrə qarşı çıxır ki, Dağıstan poeziyasında demokratik istiqamətin yaradılması tarixi missiyasını XIX əsrin ortalarından ləzgi aşığıları öz öhdələrinə götürmüşlər (səh. 243) . «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifi hər yerdə olduğu kimi bu məqamda da türk- Azərbaycan təsirinə qısqanc yanaşır, halbuki Dağıstan İntibahında əgər hər hansı bir «yad» element varsa, o, türk- Azərbaycan orbitindən kənardə ola bilməz.

Hacı Həməzətov yazır: «Mədəniyyət tarixinin araşdırılmasının hazırkı səviyyəsi Dağıstan ədəbiyyatının «özünəməxsus» qədimliyinin əlamətlərini izləməyə imkan vermir, halbuki heç olmasa belə bir sadə səbəbə görə həmin imkanı istisna etmək mümkün deyil ki, hər hansı xalqın bədii söz sənəti onun qayaüstü yazıları kimi lap qədimdən mövcuddur» (səh.254). Əlbəttə, müəyyən qədər deklorativ şəkildə ifadə olunsada, müəllifin mövqeyi ilə razılaşmaq mümkün deyil. Lakin Dağıstan ədəbiyyatının «özünəməxsus» qədimliyinin araşdırılmamasına «kompensasiya» kimi, K.Zelinskiyə istinadən, islamaqədərki ərəb poeziyasının (?), yaxud orta əsrlər Müsəlman İntibahının götürülməsi ilə razılaşmaq çətindir. Vaxtilə Azərbaycanda da belə bir cəhd

olmuş, ancaq həmin cəhd əsaslı bir elmi- nəzəri baza yarada bilməmişdir... Və biz şübhə etmirik ki, Dağıstan İntibahı barədəki konsepsiyanın müəllifinin «məhz həmin dövr (Müsəlman İntibahı dövrü nəzərdə tutulur – N.C.) ərəb dünyası mədəniyyətinin intensiv mənimsənilməsi nəzərdən keçirilən mərhələdə Dağıstan cəmiyyətinin mənəvi həyatının əsas məzmun cəhətini təşkil etmişdir» fikri tamamilə yanlıştır. Bir İntibah başqa İntibahdan doğa bilməz, şərti olaraq Ümumşərq (Müsəlman) İntibahı adlandırılan kifayət qədər eklektik hadisəni, miqyasca nə qədər möhtəşəm olsa da, milli İntibahın genetik əsasına qoymaq İntibah nəzəriyyəsi ilə bir yerə sığmır. Ümumiyyətlə, «ərəb ədəbiyatı ənənələrini Dağıstan mədəniyyətinin «qədim»liyinin əvəzedicisi kimi» qəbul etmək qeyri- elmi hərəkət olub, kifayət qədər ciddi konsepsiyanı qeyri- ciddi vəziyyətdə qoyur.

Müsəlman İntibahı IX- XIII əsrləri əhatə edən geniş miqyaslı regional (beynəlmiləl) bir hərəkət idi. Və bu hərəkət ərəb, İran, türk, Dağıstan xalqlarını bu və ya digər dərəcədə ehtiva edirdi. İslam dininin (dünyagörüşünün) açdığı idrak imkanları həmin dini qəbul etmiş xalqların elmi, mədəni- estetik inkişafına şərait yaratmışdı... Milli İntibah isə, artıq qeyd olunduğu kimi, məzmun- mündərəcəsi etibarilə deyil, tipologiyasına görə ümumbəşəri, yaxud beynəlmiləldir. Ona görə də A. Mets, V.V. Bartold, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, İ.S.Braginski kimi görkəmli şərqşünasların Müsəlman (ümumən Şərq) İntibahı barədəki mülahizələrini milli İntibah nəzəriyyəsi, yaxud bu və ya digər milli İntibahın problemləri baxımından «şərh etmək» əbəsdir. Vaxtilə İ.İ. Nutsubidze, V.K.Çaloyan bunu etməyə, daha doğrusu, gürcülərin, ermənilərin mənafeyi üçün Ümumşərq İntibah mədəniyyətindən nə isə «qəsb etməyə» çalışmış, lakin elə bilirik ki, müvəffəq olmamışlar. Ərəb dili kimi Ümummüsəlman İntibah mədəniyyəti də qeyri-ərəb ölkələrində, o cümlədən Dağıstanda məhz aristokratiyanın istifadəsində olmuş, orta əsrlərin sonlarına doğru tədricən arxaikləşərək funksionallığını itirmişdir.

Akad. D.S.Lixaçovun «Şərqi Avropa İntibahını hərəkəti»na Qafqazın da daxil olması barədəki mülahizələrinin Hacı Həmzətov tərəfindən ciddi

qəbul edilməsinə (səh.257-258) gəldikdə isə, biz bunu müəllifin rus elminə jestindən başqa bir şey hesab etmirik. Ciddi olan odur ki, «Dağıstan İntibahı» modeli yalnız dağlar diyarını məskunlaşdırmış xalqların real tarixlərinin faktları əsasında qurula bilər» (səh.278). Real tarix isə Dağıstan İntibahının «detonatoru» rolunu oynamış böyük mütəfəkkir, dövlət xadimi Şeyx Şamildir!... Etiraf etmək lazımdır ki, Hacı Həmzətov Şeyx Şamil hərəkatının milli İntibah mahiyyətini, mənəvi, ideoloji passionarlıq imkanlarını hərtərəfli təhlil etməklə əslində Dağıstan İntibahının sosial- siyasi əsasları haqqında tam təsəvvür yaratmışdır. Və bu təsəvvür müəllifin mülahizələrində nəyin bilavasitə «xalqların real tarixinin fakt» olduğunu, nəyin isə imperiya maraqlarına xidmət etdiyini aydın görməyə imkan verir.

Şeyx Şamil hərəkatı Dağıstan xalqlarının azadlıq, milli müstəqillik, özgürlük uğrunda birgə mübarizə imkanlarının tarixi təzahürü idi. Dağlar diyarının yalnız Qafqaz mənşəli xalqları deyil, türklər də Şamili öz milli ideallarının ifadəçisi sayır, sözün geniş mənasında ona müridlik edirdilər. O, XIX əsrin Koroğlusu idi. Və Dağıstan İntibahının imamını avar da, kumuk da, ləzgi də, dargin də, lak da, hətta Azərbaycan türkü də özününkü hesab edirdi... Görünür, «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifi də daxilində (!) şübhə etmir ki, Şeyx Şamil (yəni əslində, Dağıstan!) etnoideoloji passionarlıq dövründə nəyə, hansı ideyalara qarşı mübarizə aparmışsa, onlar İntibah təfəkkürünün strukturuna daxil ola, yaxud ona təkən verə bilməz. Hacı Həmzətovun Dağıstan İntibahına ciddi- cəhdlə yaxın buraxmaq istəmədiyi Azərbaycan türkcülüyü, nəticə etibarilə, ümumən türkcülük rus-sovet şovinizminin ən amansız illərində belə Şeyx Şamil haqqında həqiqəti azərbaycanlı Heydər Hüseynovun şəxsində akademik bir səviyyədə söyləməkdən çəkinməmişdir. İstər Şeyx Şamilin genişmiqyaslı siyasi, bunun ardınca isə ideoloji fəaliyyətinin məzmunu, istərsə də Dağıstan şairlərinin Azərbaycan türkcəsində gözəl əsərlər yaratması (və bu əsərlərin, müəllifin özünün də dönə- dönə etiraf etdiyi kimi İntibah xarakteri) Dağıstan İntibahının XVI əsrin ortalarından başlayan Azərbaycan İntibahı ilə genetik baxımdan bağlı olduğu, hətta Dağıstan xalqlarının türk xalqları, birinci

növbədə isə azərbaycanlılarla birgə (!) İntibah həyatı yaşadıkları barədə xüsusi bir hipoteza irəli sürməyə imkan verir. Lakin məsələ bunda deyil...Həmin hipotezani «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifinə düzəliş etmək məqsədi ilə irəli sürmürük, demək istədiyimiz odur ki, Hacı Həmzətovu Dağıstan İntibahının genetik əlaqələri əgər həqiqətən maraqlandırırsa həqiqəti yaxında qoyub uzaqda (Ərəbistanda , yaxud Ərəseydə!) axtarmasın... Məsələ burasındadır ki, Dağıstan İntibahı konsepsiyasının müəllifi hələlik Dağıstan xalqlarının (superetnosunun!?) XVIII- XIX əsrlərdə necə bir İntibah həyatı yaşadığından, XX əsrə hansı etnokulturoloji səviyyədə daxil olmasından bilavasitə bəhs edərkən daha güclü görünür, özünəməxsusluqları dəqiq müəyyən edir, Dağıstan İntibahının Vətəndən kənardakı «köklər»indən, regional əlaqələrindən danışanda isə konsepsiyasını gah metodoloji, gah da faktoloji təhlükə qarşısında qoyur.

Dağıstan İntibahı konsepsiyası Dağlar diyarının müxtəlifdilli ədəbiyyatlarını bir sistem (bütöv bir ədəbiyyat!) kimi öyrənmək imkanlarını, etiraf edək ki, xeyli genişləndirir. Yalnız bu kifayət edərdi ki, həmin konsepsiya alqışlansın, işlənib inkişaf etdirilsin. Dağıstan xalqlarının ideya-mənəvi birliyi, onların mövcudluğunun tarixi şərti olduğuna görə hər hansı milli (!) konsepsiya, şübhəsiz, birinci növbədə həmin birliyə xidmət etməlidir ki, «İntibahın Dağıstan fenomeni»nin müəllifi bu baxımdan həqiqi milli mütəfəkkir kimi çıxış edərək zahirən olduqca kosmopolit bir metodologiya ilə milli model yaratmağa, demək olar ki, nail olmuşdur.

Hər bir xalqın qlobal birliklərə tarixən bilavasitə daxil olduğu etnokulturoloji sistemlə gəlməsi dünyanın sosial- mədəni harmoniyasını, tarazlığını saxlamağın sınılanmış formalarından biridir. Etnokulturoloji mərkəzdən haçansa qopmuş xalqlar (məsələn, ermənilər) ümumən bəşəriyyət (və sivilizasiya) üçün böyük təhlükə mənbəyinə çevrilirlər.

İntibah mədəniyyəti özünəməxsus forma, janr texnologiyası ilə təzahür edir ki, bu baxımdan Dağıstan İntibahı da istisna deyildir. Hacı Həmzətov Dağıstan İntibah mədəniyyətinin, xüsusilə poeziyasının fərdi üslub axtarıqlarının texnoloji mənzərəsini, xarakterini müəyyənləşdirməyə çalışmış,

lirikanın aparıcı rolunu qeyd etmişdir. Onun bir sıra müqayisələri İntibahın tipologiyasını uğurla nümayiş etdirir: «Mahmud... Bütün həyatı boyu öz Laurasının obrazını daşımış avar Petrarkası deyilmi? Mahmudun Laurası Mui idi» (səh.296). Gözəl müqayisədir...Lakin Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Rumi... kimi dahi sənətkarların Dağıstan İntibahının nümayəndələri ilə müqayisəsi (səh.296) artıq, demək olar ki, heç nə vermir. Eyni sözləri N.İ.Konraddan sitat gətirilən «İntibah romantizmi» barədəki mülahizə (səh.295) haqqında da söyləmək mümkündür... İntibahın romantikasından danışmaq nə qədər anlaşıqlıdırsa, «romantizm» indən bəhs etmək o qədər anlaşılmazdır. Əslində isə, «İntibahın Dağıstan fenomeni» nin başqa səhifələrində tamamilə doğru olaraq qeyd edildiyi kimi, «İntibahın sənəti, xüsusilə gecikmiş İntibahın sənəti, romantik, realist, bunların hər ikisini özündə birləşdirən maarifçi yaradıcılıq metodlarını, tendensiyalarını, axınlarını eyni zamanda hərəkətə gətirir. Və ümumiyyətlə, İntibahın yaradıcılıq üsulu müxtəlifliyə, noliestetiklik, çoxüslubluluqdur (səh.268-269).

Hacı Həmzətov mənsub olduğu xalqın (superetnosun) ədəbiyyatına, mədəniyyətinə qarşı hər hansı neqativ münasibəti kəskin şəkildə tənqid edir ki, bu, tamamilə təbiidir. Biz də o fikirdəyik ki, Dağıstan İntibahı barədəki konsepsiyanın inkişaf etdirilməsi yalnız sırf elmi- intellektual, yaxud akademik ehtiyac deyil, həm də yeni dövrün Dağıstan ədəbiyyatının «orta əsrlər mahiyyəti» barədəki nihilist düşüncə vərdişlərinə cavabdır. Lakin bu, müəllifə haqq vermir ki, «artıq XIX əsrin ortalarından etibarən Avropa ədəbi ənənələri Dağıstan bədii mədəniyyəti üçün» əsas olmuşdur (səh.288) fikrinə düşsün. Çünki «milli mənsubiyyətdən məhrum xalq olmadığı kimi, milli xüsusiyyətlərdən məhrum ədəbiyyat da nəinki mövcud deyil, heç təsəvvürə belə gəlməzdir» (səh.263).

«İntibahın Dağıstan fenomeni», qeyd edildiyi kimi, Hacı Həmzətovun bir neçə on illik axtarışlarının məhsulu olduğuna, müxtəlif illərin nəşrləri əsasən mexaniki olaraq birləşdirildiyinə görə, kitabda müəyyən ideya-fikir eklektikası, məntiq «anaxronizm»i də vardır.

Biz şübhə etmirik ki, Dağıstan İntibah konsepsiyası yaşayıb inkişaf edəcəkdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin konsepsiya artıq kifayət qədər zəngin tarixə malik İntibah nəzəriyyəsinin üzvü tərkib hissəsidir. Lakin qeyd etmək istərdik ki, Dağıstan İntibahı konsepsiyası üzərindəki işlərin daha yüksək metodoloji səviyyədə davam etdirilməsinə ehtiyac vardır.

2002

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN «AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏTİ»NDƏ DİL, ƏDƏBİYYAT VƏ MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin keçən ilin, əsrin və minilliyin son günlərində Azərbaycan xalqına müraciəti mükəmməl analitik ümumiləşdirmənin məhsulu olub azərbaycanşünaslığın əsas məsələlərinin izahı üçün aydın metodoloji göstərişlər verir – həmin göstərişlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan xalqının dilinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə aiddir. Heydər Əliyev Azərbaycan rəhbərliyinə gəldiyi ilk illərdən başlayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı sahəsində o zamana qədərki heç bir dövlət rəhbəri ilə müqayisə edilməsi mümkün olmayan bir enerji, professionallıq və uzaqgörənliklə fəaliyyət göstərmirdir. Onun Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarındakı, böyük ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yubileylərindəki, müxtəlif ədəbi yığıncaqlardakı, müzakirələrdəki məzmunlu nitq, çıxış və söhbətləri, müsahibələri yalnız müdrik bir dövlət rəhbərinin xalqın dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə qayğısının parlaq ifadəsi deyil, həmin sahələrin

hər birinin inkişafı üçün professional strateji göstəriş, mükəmməl proqramdır. Və ona görə də “Müraciət”ə biz böyük mütəfəkkirin təxminən yarım əsrlik müşahidələrinin, araşdırmalarının, müxtəlif istiqamətdə təhlillərinin nəticəsi kimi baxırıq.

Heydər Əliyev hər hansı məsələnin, o cümlədən dil, ədəbiyyat, mədəniyyət məsələsinin şərhində tarixiliyə xüsusi diqqət yetirir – ümumiyyətlə güclü tarixilik hissi Prezidentin siyasi, ideoloji, elmi təfəkkürünü səciyyələndirən əsas əlamətlərdəndir.

“Müraciət”də Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin biri digərinin tarixi davamı olan əsasən üç dövrdən söhbət gedir. **Birincisi**, formalaşma dövrüdür ki, bir neçə min illik uzun bir zamanı əhatə edir. “Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasından tapılmış azıxantrop Azərbaycanın qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur.”

N.Y.Marr XX əsrin 30-cu illərində belə bir mülahizə irəli sürmüşdü ki, hər hansı Tarix tarixəqədərki dövrdən başlayır – Tarix bizə məlum olan, tarixəqədərki dövr isə bizə məlum olmayan epoxaları əhatə edir. Azərbaycan tarixinin eramızdan əvvəl I minilliyin sonu eramızın I minilliyinin əvvəllərinə qədərki bir neçə min illik dil, ədəbiyyat və mədəniyyət tarixi, xüsusilə onun genotipologiyası bizə məlum deyil, başqa sözlə, mütəxəssislərin qızgın mübahisə obyektidir. Hələ biz bilmirik ki, həmin minilliklərdə Azərbaycanda İran, İber-Qafqaz, türk (prototürk, yaxud Altay) mədəniyyətlərindən hansı aparıcı olmuşdur... Bunun bir səbəbi də ondan ibarətdir ki, “Müraciət”də deyildiyi kimi, Azərbaycan coğrafi-siyasi mövqeyinə görə “həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərfin çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir.”

Azərbaycanın tarixəqədərki mədəniyyətinin beynəlmiləl xarakteri tarixəqədərki dövrdən sonrakı (tarixi!) mədəniyyətin xarakterinə də təsir göstərmişdir. Belə ki, “eramızdan əvvəl birinci minilliyin sonunda, eramızın birinci minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin təsirinə məruz qalmışdır. Məhz bunun nəticəsində tarixən ölkəmizdə müxtəlif dinlərə münasibətdə yüksək tolerantlıq, dözümlülük mühiti yaranmışdır. Yunan-Roma mədəniyyətinin, bütün antik sivilizasiyanın güclü təsiri altında inkişaf edən elm, ədəbiyyat və incəsənətimiz çox erkən dövrlərdə özünəməxsus forma və məzmununa malik olmağa başlamışdır. Bununla yanaşı, sözsüz ki, bizim zəngin mədəniyyətimizin formalaşmasına müxtəlif mərhələlərdə həm zərdüştlük, yəhudi, xristian, həm də İslam mədəniyyətlərinin təsiri olmuşdur.”

Heydər Əliyev tamamilə doğru olaraq göstərir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi özünəməxsus (milli!) əlamətlərlə ümumbəşəri əlamətlərin dialektikasını, qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirir. Və Azərbaycan xalqının tipologiyası bizə məlum olan mədəniyyəti göstərir ki, o, içinə qapılmış, özünü dünyadan təcrid etmiş bir xalqın mədəniyyəti deyildir – Azərbaycan mədəniyyəti həmişə dünyaya açıq bir xalqın mədəniyyəti olmuşdür... Məsələnin məhz belə olduğunu bir daha inanmaq üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”u, Qətran Təbrizinin, Əfzələddin Xaqaninin divanlarını, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sini vərəqələmək kifayətdir. Onların yaradıcılığı “ümumbəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist ideyaların bərqərar olmasına xidmət etmişdir.”

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda etnokulturoloji proseslərə nəzarət edən hun-qıpçaq türkləri beynəlmiləlçi dünyagörüşünün, ümumbəşəri ideyaların, dini plüralizmin genişlənməsində, heç şübhəsiz, həlledici rol oynamışlar. Onların qoyduqları ənənəni eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərində Türkünstandan Azərbaycana axın edən oğuz türkləri davam etdirmişlər. Və yerli qıpçaqlarla gəlmə oğuzların Azərbaycandakı münaqişələri ”Dədə Qorqud” eposunun yazıya alındığı yüzillərə düşür.

Heydər Əliyevin “Müraciət”ində Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin **ikinci dövrü** onun birinci dövrünün bilavasitə davamı kimi təhlil edilir. Bununla belə, göstərilir ki, “Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi.”

Milli şüurun formalaşması!.. Azərbaycan dili, ədəbiyyat və mədəniyyəti tarixinin ikinci dövrünü səciyyələndirən əsas əlamət, heç şübhəsiz, bundan ibarət olmuşdur. “Müraciət”də milli şüurun formalaşmasına təsir göstərən hadisələr qeyd edilir – bunlar XIX əsrin əvvəllərində maarifçilik ideyalarının çiçəklənməsindən, həmin əsrin ortalarında M.F.Axundov kimi müasir düşüncəli mütəfəkkirin yetişməsindən, “Əkinçi”nin meydana çıxmasından, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müxtəlif ideya-estetik məktəblərin genişlənməsindən və s. ibarətdir. Və “Müraciət”də deyildiyi kimi, “maarifçilik hərəkatının genişlənməsi Azərbaycandan xarici ölkələrə ali təhsil almağa gedənlərin sayının get-gedə artmasına gətirib çıxardı. Xaricdə ali təhsil aldıqdan sonra vətənə qayıdan ziyalılar Azərbaycanda maariflənmə meyllərini dəstəkləyən qüvvələri öz ətraflarında birləşdirdilər, milli mətbuat və milli teatrın yaranması üçün zəmin yaratdılar”. Və Prezident tamamilə doğru olaraq qeyd edir ki, “yeni dövrün ədəbiyyatının formalaşmasında **Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Süleyman Sani Axundovun, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Nəriman Nərimanovun, Haşım bəy Vəzirovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Abbas Səhhətin, Məhəmməd Hədinin, Abdulla Şaiqin, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, Əhməd Cavadın, Hüseyn Cavidin və başqalarının əvəzsiz xidmətləri var idi.**”

Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti bu gün müxtəlif insanlar (o cümlədən, mütəxəssislər!) tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilən “sovet dövrü”ndə adı yuxarıda çəkilən böyük şəxsiyyətlərin – Azərbaycanın görkəmli maarifçi ziyalılarının (bütövlükdə Azərbaycan xalqının!) yaratdığı zəngin mədəniyyətə daxil oldu... Sovet dövrünü Azərbaycan xalqının tarixindən sıxışdırıb çıxarmağa çalışanlar səhv edirlər – xalqımız bu dövrü bütün mürəkkəbliyi, uğurları, qüsurları ilə birlikdə yaşamışdır. Biz, heç də bəzilərinin

düşündüyü kimi, milli müstəqillik dövrünə birbaşa XX əsrin əvvəllərindən – Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründən gəlməmişik. Sovet dövrü Azərbaycana minlərlə orta, onlarla ali məktəb, teatrlar, muzeylər, sərgi salonları vermişdir. Sovet dövründə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti böyük sürətlə inkişaf etmişdir. Bununla belə, yüksəlişdə olan milli hisslər, ideyalar boğulmuş, repressiya illərində Azərbaycanın 50 mindən artıq övladı güllələnmiş, 100 mindən çox insan Qazaxıstana, Sibirə sürgün edilmişdir. **Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Salman Mümtaz** kimi böyük ədəbiyyat, mədəniyyət xadimləri məhz həmin illərdə sovet kommunist ideologiyasının qəzəbinə tuş gəlmişlər.

Ümumiyyətlə, “Müraciət” Azərbaycan tarixinin sovet dövrünə obyektiv metodlarla yanaşmağın gözəl təcrübəsini verir – biz əminik ki, həmin təcrübə müxtəlif sahələr (o cümlədən, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələri) üzrə mütəxəssislərin gələcək araşdırmaları üçün möhkəm metodoloji (ideoloji!) əsas olacaqdır...

Azərbaycan xalqına, onun milli mədəniyyətinə qarşı müxtəlif xarakterli qəsdləri unutmamaqla yanaşı, etiraf etməliyik ki, Azərbaycanda milli şüurun inkişafında sovet dövrü xüsusi mərhələdir – Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Süleyman Püstəm, Osman Sarıvəlli, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Mir Cəlal və Əliağa Vahid kimi böyük Azərbaycan söz ustalarının, mütəfəkkirlərinin yazıb-yaratdıqları həmin mərhələni xalqımızın tarixindən necə çıxarmaq, bu böyük şəxsiyyətləri necə inkar etmək olar?.. Onlar uzun illər “sovet yazıçısı” adını fəxrlə daşısalar da, azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşmasında, demək olar ki, həlledici rol oynamış, müasir Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının əsaslarını yaratmışlar... Və onu da etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanda sovet dövrünün son on illəri **Heydər Əliyev epoxasının** başlanması ilə milli şüurun inkişafı baxımından daha məhsuldar olmuşdur. 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyəti görünməmiş bir sürətlə irəliləmiş, ədəbiyyat, incəsənət milli özünüdərkən ən çevik komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev həmin illərdə sübut etdi ki, sovet dövrünün

ideoloji məhdudiyətlərinə baxmayaraq uzaqgörən rəhbəri olan xalq öz dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirib yüksəltməyə qadirdir.

Və Azərbaycan xalqı “Müraciət”də haqqında bəhs olunan **üçüncü** dövrə məhz 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə formalaşmış, kifayət qədər yüksək (və milli!) dünyagörüşü ilə gəldi.

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin hərcmərclik dövrüdür – elə bir dövrdür ki, onun mədəni definisiyası, yaxud atribusiyası, demək olar ki, yoxdur. Həmin illərdə ən çox əziyyət çəkən, mənəvi sarsıntılar keçirənlər məhz ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimləri olmuşlar desək, elə bilirəm ki, səhv etmərik. AXC liderlərinin neobolşevizmi, hərc-mərclikdən istifadə edib hakimiyyətə gələn (yaxud gətirilən) səriştəsiz, mənəbpərəst “rəhbərlər”in volyuntarizmi onillər, yüzillər boyu yaradılmış mədəniyyəti bir anda gözdən salmaqla onlarla, yüzlərlə yaradıcı insanı – yazıçını, rəssamı, musiqiçini məəttəl qoydu, taleyin ümidinə buraxdı...

Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi ilə müstəqil Azərbaycanın mədəniyyəti qarşısında geniş inkişaf üfüqləri açıldı. Böyük mütəfəkkir görürdü ki, “müstəqilliyi elan etmək, onun qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövlət tədbirləri həyata keçirmək nə qədər vacib olsa da, əsl müstəqilliyi qazanmaq üçün bu, hələ azdır. Gərək hər bir insan və xüsusən gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin, onu qorumaq və möhkəmləndirmək üçün hər cür qurban verməyə hazır olsun. Bunun üçün isə o, ilk növbədə yüksək mənəviyyətə malik olmalıdır, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun şəxsiyyətinin mahiyyətini təşkil etməlidir. O, azərbaycanlılığın, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir. Bu, çox mühüm məsələdir. Bizim bu gün təhsilimiz də, incəsənətimiz də məhz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə xidmət edərək, əsl vətəndaş tərbiyə olunması prosesinə cəlb edilibdir.”

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandığı illərdə, “Müraciət”də deyil-
diyi kimi, biz əslində milli-mədəni irsimizi, tariximizi, milli sənətimizi bir daha
təhlil edərək, onu ideoloji buxovlardan və qadağalardan xilas edirik. Bununla

yanaşı, biz Azərbaycan mədəniyyətinin dünya sənət xəzinəsinə verdiyi töhfələrlə başqa xalqların nümayəndələrini tanış edirik.”

Dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin 500, böyük oğuz–Azərbaycan eposu “Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyləri yalnız Azərbaycanda deyil, mədəni dünyanın, demək olar ki, hər yerində bu və ya digər dərəcədə qeyd edildi. Və bütün dünya müstəqil Azərbaycanın böyük mədəniyyəti, zəngin mənəviyyəti, yaradıcılıq imkanları ilə daha geniş miqyasda tanış oldu. Xüsusilə “Dədə Qorqud” eposunun həm Azərbaycanda, həm də dünyada təbliği, öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görüldü. Mütəxəssislərə məlumdur ki, “Dədə Qorqud” eposunun tarixi Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin ümumtürk etnik-mədəni sistemindən fərqlənərək ayrılması (diferensiasiyası) tarixdir. Ona görə də **“Dədə Qorqud”un yubileyi bu və ya digər şəkildə Azərbaycan xalqının yubileyidir...** Və Azərbaycan Prezidentinin təklifi ilə həmin yubileyin ümumdünya, xüsusilə türk dünyası miqyasında qeyd olunması böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyətə malik idi.

Azərbaycan Prezidentinin iki il, iki əsr, iki era arasında Azərbaycan xalqına müraciətində çox doğru olaraq qeyd edilir ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığından danışan eposdur. “Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən, respublikanın suverleyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu gün kimi aydındır.”

Məhz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi, təşkilatçılığı sayəsində cəmiyyəti bir neçə il ərzində “Dədə Qorqud” eposunun Azərbaycan cəmiyyətində kütləvi təbliği sahəsində görülən işlər bir neçə on, hətta yüz ildə görülən işlərə bərabər oldu. Yalnız belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, türk dünyasında ilk dəfə məhz Azərbaycanda “Dədə Qorqud Ensiklopediyası” yaradıldı. Və bununla da Azərbaycan oğuz türkləri içərsində eposun əsas sahibi olduğunu bir daha dünyaya sübut etdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olmuşdur. Və tarix üçün o qədər də böyük olmayan təxminən on illik bir müddətdə böyük dövlət xadimi, həqiqətən, tarixi olan aşağıdakı işləri görmüşdür:

– Azərbaycan dili dövlət dili olaraq Azərbaycan SSR-nin müvafiq qanunlarında (xüsusilə Əsas Qanunda – Konstitusiyada) öz əksini tapmış, Moskvanın etirazlarına baxmayaraq, respublikada rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmiliyi təmin edilmişdir;

– Azərbaycandilli məktəbin, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilmiş, bir sıra digər sovet respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda gəncliyin ana dilində təhsilinə üstünlük verilmişdir;

– Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni etmiş, Azərbaycanın böyük yazıçıları öz əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazmış, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının aparıcı mətbuat orqanları – “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnalları, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti Azərbaycan dilində çıxmışdır;

– Azərbaycan dilinin tarixi o zamana qədər görünməmiş bir ardıcılıqla araşdırılmış, çoxcildlik “Müasir Azərbaycan dili” kitabları yaradılmış, həmin çoxcildliklərdən biri – ali məktəblər üçün “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülmüş, ana dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilməklə əslində ana dilinin nüfuzu bir daha təsdiq edilmişdir:

– Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbəri praktik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsində bilavasitə təsir göstərmiş, başqalarına nümunə vermişdir və s.

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gedişində ana dilinin ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi Heydər Əliyevin vaxtilə yürütdüyü siyasətin bilavasitə nəticəsi idi. Lakin həmin illərdə başqa sahələrdə olduğu kimi, dil quruculuğu, dil siyasəti, geniş mənada dil mədəniyyəti sahələrində də hədsiz volyuntarizm, hərəc-mərcliyə yol verilirdi –

xüsusilə Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətdə olduğu zaman etnik-kulturoloji məsələlərlə bağlı buraxılan səhvlər milli dilin (dövlət dilinin) nüfuzuna mənfi təsir göstərdi:

– yaxın dövrün tarixi varisliyi gözlənilmədən ana dilinə (dövlət dilinə!) münasibətdə kəskin sıçrayışlarla səciyyələnən, hər cür əsasdan məhrum “tədbirlər” görülməsinə başlandı ki, həmin “tədbirlər” nəticə etibarilə idarəolunmaz bir situasiyaya çevrilib ana dilini (onun ictimai-siyasi nüfuzunu, normalarını, funksional üslublarını...) bütövlükdə təhlükə altında qoydu;

— Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlara, etnoslara mədəni muxtariyyət vermək kimi volyuntarist bir hərəkətin rəsmi müdafiə olunması on illər boyu qazanılmış tarixi uğurların itirilməsi, həmin uğurlara (və dövlət dilini nüfuzuna) barmaqarası münasibətin nəticəsi idi;

– geniş, hərtərəfli müzakirələr aparılmadan (nə ictimaiyyətin, nə də mütəxəssislərin rəyini öyrənmədən) ana dilinin “türk dili” adlandırılması, eləcə də kiril əlifbasından latın əlifbasına keçidin hazırlıqsız başlanması sonralar bir sıra problemlər törətdi;

– normal təhsil görməmiş, mədəniyyətdən uzaq bir sıra “dövlət xadimləri”nin, “siyasi xadimləri”n müxtəlif çıxışları, məntiqsiz mülahizələri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixən müəyyənləşmiş normalarına, funksional üslublarına (ümumən ana dilinin əxlaqına!) sayğısız, məsuliyyətsiz münasibət yaratmağa başladı və s.

Xalqın təkidi, tarixin hökmü ilə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıtmış Heydər Əliyev qısa bir zamanda ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji-mənəvi həyatın normallaşmasına, stabilləşməsinə nail oldu. Və bu illərdə onun xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də dil məsələsi idi... Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan dövlət rəhbəri mütəxəssislərin iştirakı ilə geniş müzakirələr keçirdi və həmin müzakirələr mövcud problemlərin həlli üçün kifayət qədər məhsuldar oldu.

Həmin müzakirələr göstərdi ki, yalnız milli ictimai təfəkkür deyil, bilavasitə mütəxəssislər də ana dilinin qeydsiz-şərtsiz “türk dili” adlandırılmasının əleyhinədir. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki:

a) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər-istəməz ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi – Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər və s.) “Azərbaycan dili”nin “türk dili” adlandırılmasından hər hansı halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək, “xırda millətçilik” hisslərini qızıışdırırlar;

c) “Azərbaycan dili” adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir.

Və bütün bunlar nəzərə alınaraq (eyni zamanda referendumun nəticələrinə əsaslanaraq) müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dilinin adı “**Azərbaycan dili**” kimi qeyd edildi.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dövlətinin rəhbəri bu gün Azərbaycan dilinin yüksəlişi üçün aşağıdakı çox mühüm işləri görür:

Birincisi, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq aparıcı mövqeyi tamamilə təmin edilmiş, rəsmi məclislərin yalnız ana dilində aparılması zərurətə çevrilmişdir (yeri gəlmişkən deyək ki, Azərbaycan Prezidentinin özü şəxsən dəfələrlə müxtəlif vəzifəli şəxsləri ana dilində danışa bilmədikləri üçün tənqid etmiş, qınamışdır);

İkincisi, Azərbaycanda təhsilin, elmin, ədəbiyyatın, ümumən mədəniyyətin inkişafı üçün dövlət maksimum şərait yaratmış (və həmin şəraiti günbəgün yaxşılaşdırmaqdadır) – bu isə həm milli təfəkkürün, həm də onun ifadəsi olan milli ədəbi dilin daha da tərəqqi edib yüksəlməsinə təkan verir;

Üçüncüsü, Azərbaycan Prezidenti Azərbaycanın yeni tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin dünyanın ən mötəbər rəsmi məclislərində, beynəlxalq diplomatik danışıqlarda səslənməsinə nail olmuşdur (və məhz onun xidmətidir ki, bu gün Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzunu məhz Azərbaycan dili, yəni Azərbaycanın bilavasitə dövlət dili qoruyur) və s.

Azərbaycan prezidentinin dünya miqyaslı bir ictimai-siyasi xadim, dövlət xadimi kimi fəaliyyəti ona türk dünyasında böyük hörmət qazandırmışdır. Və həmin hörmətin təsiri altında türk xalqları arasında Azərbaycan

xalqının, türk dilləri içərisində Azərbaycan türkcəsinin (Azərbaycan dilinin) nüfuzu sürətlə yüksəlir.

Heydər Əliyev Azərbaycan dilini (ana dilini), Azərbaycan xalqının dilini (mənsub olduğu xalqın dilini), Azərbaycan dövlətinin dilini (rəhbərlik etdiyi dövlətin dilini) ürəkdən sevib, onun yüksəlişinə çalışmaqla kifayətlənmir, mütəxəssislərin dönə-dönə qeyd etdikləri kimi, Azərbaycan dilində gözəl danışır, ona yeni ifadə xüsusiyyətləri, üslub çalarları qazandırır... Və yuxarıda deyildiyi kimi, H.Əliyevin dili geniş miqyaslı araşdırmalar üçün ayrıca bir mövzuya çevrilmişdir. Mütəxəssislər göstərir ki, Allah Heydər Əliyevə nümunəvi bir natiq üçün tələb olunan hər şeyi səxavətlə vermişdir: boy-buxun, qədd-qamət, təsirli səs, möhkəm məntiq, məclisi-auditoriyanı ələ almaq qabiliyyəti və s.

Heydər Əliyev natiqliyi Azərbaycan xalqının milli sərvəti, Azərbaycan dilinin böyük uğurudur – böyük şəxsiyyətin nitqlərində onlarca, yüzlərcə nümunələr götürmək mümkündür ki, ana dilinin müasir dövrdə hansı inkişaf səviyyəsinə gəlib çıxdığını, hansı mükəmməl, təsirli ifadə imkanlarına yiyələndiyini parlaq bir şəkildə əks etdirsin.

Azərbaycan Prezidentinin “Müraciət”ində qeyd edilir ki, “hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca üsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdирə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur.” Heç şübhəsiz, Azərbaycan mədəniyyəti inkişaf etdikcə, Azərbaycan dövləti təkmilləşib möhkəmləndikcə Azərbaycan dili daha da zənginləşəcək, daha müasir, daha qlobal, daha analitik düşüncənin dilinə çevriləcəkdir. Çünki Azərbaycan dili, Azərbaycan Prezidentinin dəfələrlə dediyi kimi, istedadlı, böyük potensiala malik bir xalqın dilidir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin – yeni ilin, yeni əsrin və yeni minilliyin astanasında “Azərbaycan xalqına müraciət”i Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin perspektivlərini müəyyənləşdirmək, böyük

tarixi təcrübəyə dayanaraq inkişaf yollarını müəyyən etmək baxımından olduqca qiymətli bir sənəddir. Bizim fikrimizcə, həmin sənədin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, “biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır”.

2001

FÜYUZATÇILIQ AZAD AZƏRBAYCAN İDEALININ ƏSASIDIR

Azərbaycan ədəbi- bədii fikrinin və elmi- nəzəri düşüncəsinin tarixində əhəmiyyətli yer tutan XX əsrin əvvəlləri özünəqədərki mərhələnin koloritli davamı olmaqla yanaşı, həm də sonrakı dövrlərin möhkəm və zəngin milli- mədəni təməl faktorlarını özündə ehtiva edir. Həmin dövrün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi klassik salnaməçilik və təzkirəçilik normativlərini dağıdır, yeni tipli təfəkkür prinsiplərini ortaya atırdı. Müasir bədii inikas üsulları və təhlil prinsiplərinə üstünlük verən ədiblərimiz ümumxalq mədəni- mənəvi təkamülünə çalışır, milli intibaha meydan açır, etnik dəyərlərin ümumbəşəri aləmə tanıtılmasına səy göstərirdilər. Azərbaycanda həmin dövrdən etibarən modernist görüşlər populyarlaşır, ədəbiyyatda sentementalizm, dekadentizm, simvolizm, romantizm, siyasətdə və ictimai- fəlsəfi düşüncədə inqilabi- demokratizm, sosializm və kommunizm, dində modernizm, sənətdə çoxsaylı «izm»lər formalaşır, milli təfəkkürümüzün kodlaşma qaydası dünya və Avropa standartlarına uyğunlaşır, ədəbi- elmi axtarışlarımız xalq və milli dövlətçilik tələblərimizə tabe tutulurdu. Buna görədir ki, özünü tanıyıb dünyaya kimliyini bildirən, habelə milli dövlətini- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurmaqla «imzasını imzalar içində» yazan xalqımızın tarixi nailiyyətləri sovet idarəçiliyinin totalitarizmi, ideoloji təbliğatı tərəfindən unutturulur, xalqa bolşevizmin təsiri ilə kommunist cəmiyyətinin idealları təlqin olunurdu. Eyni zamanda ideoloji düşüncənin təməl daşlarını yonmaqda əsas vasitə sayılan ədəbi- bədii materiallar qadağan olunur, milli ədəbiyyatşünaslıq normativliyi unutturulurdu.

Tanınmış ədəbiyyatşünas- alim Şamil Vəliyevin (Körpülü) həmin dövrün ədəbi- elmi problemlərinə həsr olunmuş «Füyuzat ədəbi məktəbi» (Ejdat» nəşriyyatı, Ankara, 2000) kitabının təhlili yuxarıda söylənən fikirləri söyləməyə ciddi əsaslar verir. Kitab əsas verir deyək ki, indi biz XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai- siyasi proseslərə, problem, fakt və hadisələrə müasir ehtiyaclarımız baxımından yenidən baxmalıyıq və onların milli- tarixi yerini

və əhəmiyyətini yenidən qiymətləndirməliyik. Əsərə akademik Kamal Talıbzadə çox müfəssəl, məzmunca mükəmməl bir ön söz – məqalə yazıb və bu əsərin məziyyətlərini göstərib. Ümumiyyətlə, o, müəllifin ciddi bir ədəbiyyatşünas olduğunu deyir. Kamal müəllim bildirir ki, Şamil tarixi, ədəbi problemləri çox dərindən öyrənir və yalnız mövcud material əsasında mülahizələr irəli sürür. Amma o, eyni zamanda mənbələri dərinlən bilən, yeni mənbələr üzə çıxaran, bu sahədə problem əsəsındaki mənbələri diqqətlə nəzərdən keçirən tədqiqatçıdır.

Kitabın ön sözündə Şamil haqqında çox ətraflı bir təsəvvür yaranır, tədqiqatçı obrazı təqdim olunur. Mən belə bilərəm ki, kitab ilə tanış olmaq eyni zamanda Şamil Vəliyevin bizim Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu gün kim olduğunu və bu sahədə hansı işlər gördüyünü sübut edir. Kitabın özünün çox yüksək elmi- nəzəri səviyyədə yazılmış bir girişi var. Mən burada bir neçə məsələyə toxunuram. Həmin məsələlər hansılardır? Birincisi: Füyuzat ədəbi məktəbinə bizim müasir ədəbi ictimai təfəkkürdə olan münasibət. Hamımıza məlumdur ki, 30- cu illərdən etibarən «Füyuzat» ədəbi məktəbinə qarşı, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi- ictimai fikrində, Azərbaycan ideoloji fikrində mənfi bir meyl formalaşmağa başladı. Hər şeyin elmi- ictimai və ideoloji fikirdə ya ağ, ya qara olmasının nəticəsidir ki, istər Füyuzat ədəbi məktəbi, istərsə onun banisi Əlibəy Hüseynzadə, istərsə də digər nümayəndələri, ümumiyyətlə, Azərbaycan romantik təfəkkürü həm ədəbiyyatda, həm fəlsəfədə, həm də ümumi ictimai fikirdə Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinə qarşı qoyulurdu. Yəni bu ədəbi estetik təmayüllər üzləşdirilirdi. Bunlardan birinə- Molla Nəsrəddin məktəbinə xüsusi üstünlük verilirdi. Yəni həm ideoloji sahədə, həm də ədəbi- ictimai sahədə, həm estetik sahədə, fəlsəfi düşüncədə, dil məsələlərində üstünlük verilirdi və digər mülahizələr formalaşdırılmışdı.

30- cu illərdən başlayaraq Azərbaycanda, xüsusilə 60- cı illərdən başlayaraq ciddi mərhələ kimi yenidən Molla Nəsrəddin, Molla Nəsrəddinçilik, Molla Nəsrəddin üslubu Azərbaycan ədəbi ictimai təfəkkürünün xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Yenə də Əlibəy

Hüseynzadə və Füyuzat ədəbi məktəbi əsaslı şəkildə diqqətdən kənar qalmışdır. Ola bilsin ki, obyektiv səbəblər var. Mütəxəssislərə bir məsələ aydındır ki, Molla Nəsrəddin məktəbi, onun demokratizmi elmi- ictimai fikirdə 37- ci illərdə müdafiə olunurdu. Füyuzat məktəbi, onun yazarları, şairləri obyektiv olaraq inkar olunurdu. Amma məsələnin mürəkkəbliyi, faciəviliyi odur ki, bunlar Azərbaycan ictimai- ədəbi fikrində mürtəcə hadisə kimi dərk olunurdu. Ümumiyyətlə, bizim ədəbi ictimai fikrimizdən bunları çıxarmaq istəyirdilər. Bizim yazıçı Anarın yaxşı bir sözü var: deyir ki, tarix elə bil ki, gəlir 1936- cı ilə qədər, elə bil 37- ci il yoxdur, keçir 38- ci ilə, sonra yenidən tarix canlanır, yenidən qurulur. Yəni bizim ədəbi- ictimai fikrimizin, fəlsəfi düşüncəmizin nöqsanı onda deyil ki, bunları- füyuzatçıları molla nəsrəddinçilərlə qarşılaşdırırdılar.

Bunların ideoloji çəkişmələrini göstərirdilər. Nöqsan onda idi ki, bu, unutdurulurdu. Bu məktəbin mövqeyi lazımı səviyyədə qiymətləndirilmirdi. Məsələn, deyək ki, müəyyən demokratik ab- hava yaranandan sonra, yəni bizim böyük alimimiz Məmməd Cəfər müəllim romantizm məsələlərini yazandan sonra və başqaları sanballı tədqiqatlarını aparanda da romantiklər haqqında yazanların hamısı romantik poeziyanı, romantik ədəbiyyatı təyin elədilər, amma bu romantikanın ideologiyasını, bu romantik düşüncənin mahiyyətini yenə təyin etmək istəmədilər. Yəni sadəcə olaraq, hətta belə deyək ki, 80- ci illərin sonlarına qədər bir obyektiv söz demək yenə ideoloji səbəblər üzündən mümkün olmadı. Biz bu kitabda böyük bir mədəni irsimizə, onun böyük bir sahəsinə yiyə dururuq. Amma bu müəyyən mənada hələ işin antoloji tərəfidir. Amma biz onu necə öyrənməliyik. Bax, bunu bizə həmin kitab göstərir.

Bunu nə dərəcədə öyrənirik, bunu həmin kitab həll edir. Onu öyrənməyin ən doğru prinsiplərini bu kitab göstərir. Yenə də qarşılaşdırma prinsipi iləmi? Və yaxud Molla Nəsrəddin Füyuzat məktəbini yetirən ümumi milli intibah kontekstindəmi? Biz bunu öyrənirik həmin kitabdan. Biz Füyuzat ədəbi məktəbini yalnız Azərbaycan kontekstində öyrənirikmi? Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbindən fərqli olaraq Füyuzat ədəbi məktəbi nə

dərəcədə ümumi türkoloji miqyasdadır?! Yəni romantikanın, ümumiyyətlə, romantik düşüncənin və onun ideoloqu Əlibəy Hüseynzadənin hansını ki, tez-tez yalnız tənqid məqsədilə yada salırdılar, ədəbi- tarixi həyatımızda yeri necədir? O böyük ideoloqun yada salınması eyni zamanda bizim üçün yalnız bir yaradıcının və yaradıcılıq miqyasının, yaradıcılıq cərəyanının ədəbi- estetik miqyası, obrazını yaratmır, həm də bizim üçün, bizim mənsub olduğumuz mədəni- estetik və etnik sistemin miqyasını yaradır. Bax, kitabın bu cəhəti də xüsusilə diqqətəlayiqdir, labüddür və mən belə hesab edirəm ki, kitabın əsas ideyası, ciddi bir məziyyəti də bundan ibarətdir. Füyuzat ədəbi məktəbi ümumtürkoloji, ümumdünya miqyasında bizim düşüncəmizi necə ifadə edir?

Məsələ yalnız onda deyil ki, bu kitabda biz Füyuzat ədəbi məktəbi ilə bağlı illüstrativ materialı, məlumatları, zəngin faktoloji materialı, arxiv məlumatlarını, zəngin adlar, sənədlər materialını, əsərlərin adları, müəlliflərin adlarını, zəngin bir yaradıcılıq potensialını öyrənirik. Məsələ ondadır ki, bu kitabla tanış olanda görürsən ki, nə qədər böyük bir ədəbi- mədəni və elmi- ideoloji materialın sahibiyik və yazıqlar olsun ki, o, bədii təfəkkürümüzün formalaşmasında iştirak eləmir. Elə bunun özü o deməkdir ki, bizim varislik imkanımız nə qədər miqyassızdır, nə dərəcədə bəsitləşdirilib, sadələşdirilib, nə dərəcədə məhdudlaşdırılıb. Yəni çağdaş ümumxalq düşüncəmiz və elmi- nəzəri fikrimiz tarixin bu mürəkkəbliyindən çıxış eləmir. Bu kitab bunu bir proyeksiya kimi verir. Bu zəngin materialla kitab vasitəsilə tanış olanda dərhal belə bir sual çıxır ki, yəni necə bir millət olasan ki, bu zənginlikdə materialı bu cür qısa bir müddətdə unudasın? Bir var ki, tarix boyu zaman- zaman bu millət onu unudur, o böyük faciə deyil və bəlkə də elə olmalıdır. Amma, bir də var ki, 10 ilin içərisində. Yəni on il bundan qabaq var idi bu vahid sistem bizim ictimai- ədəbi təfəkkürümüzdə, on ildən sonra artıq yoxdur.

Kitab başqa bir problem də qaldırır, mənim fikrimcə. Bu da ondan ibarətdir ki, biz bu gün Füyuzat ədəbi məktəbini öyrənib bugünkü dünyagörüşümüzdə, bugünkü əxlaqımızda, bugünkü, belə deyək, ədəbiyyat əxlaqımızda biz bunu nə dərəcədə ehtiva eləyə biləcəyik? Yəni Füyuzat ədəbi

məktəbi sadəcə bizim üçün bir muzey materialıdır? Mənəvi muzey fakturası olaraq biz onu nəzərdən keçiririk, yoxsa o, mövcud bir canlı materialdır, bugünkü bizim ədəbi- estetik inkişafda iştirakçıdır? Bax, bu kitab həmin məsələlərə də cavab axtarır və ona işarə edir. Ona görə də biz hələlik bu material qarşısında sadəcə heyran qalırıq. Yalnız bu kitbala yox, ümumiyyətlə, romantik ideologiyanın yaratdığı material qarşısında biz sadəcə heyran qalırıq. Amma bu material nə dərəcədə bizim ictimai- mədəni təfəkkürümüzə ehtiva olunacaq, onu indi söyləmək bəlkə də çətinidir. Amma heç şübhəsiz ki, bu ehtiva olunacaq. Ən azı bir cəhətə görə. Bu gün biz etnik- milli əsaslarımıza meyl eləyirik, çalışırıq ki, kökdən gələn, öz kökümüzdən gələn həqiqətlərə istinad edək. Təəssüf ki, biz bunun çox zaman prinsiplərini bilmirik. Biz ümumtürk mədəniyyətindən danışırıq, ümumtürk mədəniyyəti nədir təsəvvür eləmirik. Ən professional səviyyədə belə bəzən belədir.

Yəni biz eyni zamanda deyirik ki, Şumer mədəniyyəti bizimdir, Avesta mədəniyyəti də bizimdir, hətta bir yunan mədəniyyəti materialı görəndə də «bizimdir» deyirik. Cənubi Amerika mədəniyyəti də bizimdir. Yəni dünyanın elə bir mədəniyyəti yoxdur ki, biz onu qəbul eləməyək. Əslində isə bir- birinə çox az dəxli olan materialların hamısını biz dostumuz Elməddin Əlibəyzadə kimi özümüzünkü hesab etməklə axırda çaş- baş qalırıq. Bir millətin doğrudanmı bir- birinin əleyhinə olan bu qədər əsərləri var, bir- birinə dəxli olmayan yaradıcılığı ola bilər? Bu qədər dini dünyagörüşləri özündə ehtiva eləyə bilər? Bu qədər bir- birini inkar eləyən tarix keçə bilər? Bax, bu metodoloji baxış üçün bilirsiniz ki, Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi heç nə vermir. Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin nümayəndələri alim olmayıb, metodoloq olmayıblar. Onların özlərinin elmi metodoloji fikirləri demək olar ki, yoxdur. Deyək ki, məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin «Azərbaycan» məqaləsi var. Bütün emosiyası ilə vətənpərvərliyimizə xidmət edir, yeni emosiya metodologiyası var burda, bu məqalədə. Azərbaycan nədən ibarətdir? Cəlil Məmmədquluzadə onu ehtiva eləyir, amma bu emosiyadır. Füyuzat ədəbi məktəbinin bəlkə də ədəbi- bədii yaradıcılıq səviyyəsi Molla Nəsrəddindən aşağıdır, amma ideologiyası, düşüncəsi, bu milləti dərk etməsi son dərəcə

önəmlidir və bu, istiqamətdə hər birimiz xüsusilə, ictimai elmlər sahəsinin alimləri dərindən düşünməlidir.

Tarixi- milli gerçəklik və ümumxalq ictimai- siyasi düşüncə ehtiyacları belə bir zərurəti də doğurmuşdu ki, Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi Azərbaycanın varlığını təsdiq etmək istəyirdi. Bir az məhdudlaşdırmaq, daha doğrusu regionallaşdırmaq istəyirdi. Hər halda Azərbaycan adlanan bir hadisənin miqyasını müəyyənləşdirmək istəyirdi. Amma, Füyuzatçılar məsələni daha geniş götürürdülər. Beləliklə, milli tarixin və taleyin yaratdığı ictimai mövqe müxtəlifliyinin birliyini yaşayan molla nəsrəddinçilər və füyuzatçılar zamanın diqtəsi ilə Azərbaycan türk mədəniyyətinin dialektik təkamülünü təmin edirdilər. O da, görünür ki, elmi- nəzəri səviyyənin yüksəkliyindən irəli gəlirdi. Bu təzadlı vəziyyət mədəni səviyyənin yüksəkliyindən, ideoloji düşüncənin elmi- nəzəri yüksəkliyindən irəli gəlirdi. Çünki füyuzatçılar beynəlxalq ideologiyalar ilə əlaqədar idilər, onları dərindən bilirdilər. Onlar dünyada, o cümlədən Rusiya, İran, Türkiyə, Fransa, Almaniya, İngiltərədə gedən ideoloji proseslərlə qarşı- qarşıya, baş- başa dayanıb bilirdilər. Bax, «Füyuzat» ədəbi məktəbi» kitabı bizdə bu istiqamətdə çox zəngin bir təəssürat yaradır. Və mən əminəm ki, bu böyük iş gələcək tədqiqatçılar üçün yeni yaradıcıq imkanı verir, çoxlu polemika imkanı verir, mübahisə etmək imkanları verir, düşüncələrimizə təsir edir və mən əminəm ki, bu kitab həmin funksiyaları da, yəni o polemika aparmaq funksiyasını da yerinə yetirəcəkdir. Mən Şamil müəllimin bu kitabını Azərbaycan elmi- ideoloji fikrinə sanballı bir töhfə, milli mentalitetimizin- zehniyyətimizin formalaşmasına konseptual təsir göstərəcək dəyərli elmi mənbə kimi yüksək qiymətləndirirəm. Və özünün də bir üstün cəhətini qeyd etmək istəyirəm. O özünə qədər yazılan bütün əsərlərə böyük məhəbbətlə, çox böyük məhəbbətlə, çox ciddi varislik əlaqəsi ilə yanaşıbdır və ona görə də əsər normal, sanballı bir əsərdir. Yəni bu kitab pırıca deyil. O, gözəl düşünməyi bacaran bir tədqiqatçının birdən cuşa gəlib improvizə elədiyi bir əsər, «tədqiqat» deyil. Bu kitab XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının

təkamülünü, Füyuzat ədəbi məktəbinin əmələ gəldiyini, tarixçiliyini ehtiva eləyən kamil bir elmi- nəzəri tədqiqat əsəridir.

«Füyuzat» ədəbi məktəbinin bütöv tarixi panoramını yaradan bu əsər elmi arqumentlər, tarixi materiallar və çoxsaylı arxiv sənədləri əsasında təsdiqləyir ki, füyuzatçılıq sovet siyasi rejimi dövründə təqdim olunduğu kimi «irqçi», «pantürkist», «pan- islamist», «mürtəcə», «mühafizəkar», «məhdud», «nihilist» Azərbaycan ziyalılarının təmsil etdiyi fikir axını, ədəbi cərəyan deyil, əksinə milli kimliyimizin, ruhani dəyərlərimizin, intellektual axtarışlarımızın ifadəsini özündə birləşdirən etnik- tarixi hərəkət, sosial- fəlsəfi düşüncə tərzii, romantik sənət məktəbidir. Füyuzatçılıq ümumtürk və dünya kontekstində Azərbaycanı, Azərbaycan miqyasında dünyəvi dəyərləri, ümumbəşəri (beynəlmiləl) amilləri qiymətləndirən məfkurə, məslək istiqamətidir. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən sələflərimiz etnik idrak enerjisindən, dünya elmi və ədəbi- bədii sərvətlərindən bəhrələnərək milli mədəniyyət fondumuzu zənginləşdirmiş, azad vətəndaş, müstəqil dövlət, demokratik cəmiyyət idealları ilə tarixi hünər göstərə bilmişlər. Füyuzatçılıq azad, suveren Azərbaycan idealını gerçəkləşdirən, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin ideoloji əsasını formalaşdıran milli tarixi hərəkətdir və onun prinsipləri açıq və ya gizli planda mədəniyyət və mənəviyyatımızda yaşayıb, yaşamaqdadır.

Kitab klassik irsin müasir təfəkkürlə təhlili baxımından da ibrətlidir. İstər XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri, istərsə də başqa dövrün şəxsiyyət, əsər və hadisələri yalnız tarixi təsvir baxımından deyil, həm də onları təhlil edərək müasir əxlaqi- mənəvi, elmi- ictimai ehtiyaclarımızla uzlaşdırmaq indiki istiqlaliyyət günlərimizdə mühüm əhəmiyyət daşıyır və Şaml müəllimin əsərinin ən uğurlu cəhətlərindən biri də məhz bundan ibarətdir. Həmin keyfiyyətləri daşdığına görə deyirəm ki, Azərbaycan xalqı və mədəniyyəti var olduqca bu əsər oxunacaq, elmi- nəzəri fikrimizin cilalanmasına, gələcək nəsillərimizin irs- varislik əlaqəsində kamil vətəndaş kimi formalaşmasına zaman- zaman öz təsirini göstərəcəkdir.

AZƏRBAYCANÇILIQ – AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN İDEOLOJİ ƏSASIDIR.

(2003-cü ildə Bakı Dövlət Universitetində keçirilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransda məruzə)

Bir neçə aydır ki, Azərbaycanda cümhuriyyət dövrünün genişmiqyaslı öyrənilməsi prosesi gedir və son zamanlar bu mövzu ilə bağlı müxtəlif toplantılar, konfranslar, müşavirələr keçirilir. Bu məsələ ilə yaxından maraqlanan bir şəxs kimi belə təşəbbüsləri alqışlayıram və hesab edirəm ki, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində – cümhuriyyətə qədər və cümhuriyyətdən sonra baş vermiş ictimai- siyasi proseslərin öyrənilməsi baxımından həmin tədbirlərin tarixi əhəmiyyəti böyükdür. Kifayət qədər obyektiv və müxtəlif düşüncəli elm adamlarının iştirakı ilə müzakirələr keçirilir, cümhuriyyətin tarixi məzmununun, ideoloji əhəmiyyətinin, ictimai fikir tariximizdə rolunun araşdırılmasına istiqamətlənmiş işlər görülür. Amma bu prosesdə, ümumiyyətlə tarixi tədqiqatlarımıza aid bir qüsür da var: daha çox yeni faktlar ortaya çıxarılır, yeni hadisələr üzərində dayanılır, lakin müxtəlif faktların təhlilində bir systemsizlik, disharmoniya nəzərə çarpır. Müzakirələr göstərdi ki, biz cümhuriyyət haqqında və Azərbaycanın yaxın tarixinin digər hadisələri haqqında mükəmməl metodlar və konsepsiyalar işləyib hazırlamalıyıq ki, onların əsasında nə işlər gördüyümüzü və gələcəkdə qarşımızda hansı vəzifələr durduğunu müəyyənləşdirək. Yoxsa, tarixi öyrənmək istəyənlər bəzən müxtəlif rəqəmlərin, müxtəlif hadisələrin və faktların içərisində çaşıb qalır, bunun nəticəsində isə tarix haqqında aydın qənaət hasil olmur. Elmi təfəkkür aydın qənaətlər verməyəndə çoxlu faktlar, bəzən isə təyinatı bilinməyən faktlar verəndə, onda istər- istəməz, plebey təfəkkürü, kütləvi təfəkkür öz «qəhrəmanları»nı yetişdirməyə başlayır.

Bütün bunların nəticəsi olaraq cümhuriyyət dövrünün ideoloji məzmunu itirilir, tarixi zənginlik unudulur. Kimsə cümhuriyyət dövründən seçilir, onun birtərəfli qaydada qəhrəman obrazı yaradılır və cəmiyyətə təqdim olunur. Elmi təfəkkür konsepsiyalar səviyyəsində çıxış etməyəndə onu kütləvi təfəkkür əvəz edir. Elə bilərəm ki, bu sahədə konsepsual iş aparılmalıdır. Əlbəttə, cümhuriyyət tarixinin faktoloji tərəfi də öyrənilməlidir, amma bütün bunların hamısı mükəmməl bir konsepsiya əsasında aparılmalıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir adamın, bir liderin yetişdirdiyi dövlət deyil. Bu, Azərbaycan xalqının XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müəyyən sosial- siyasi yeniləşmə, azərbaycançılıq ideologiyasının meydana çıxması, müstəqil azərbaycançılıq düşüncəsinin formalaşması və onun struktur əsaslarının yaranmasının (türkləşmə, islamlaşma, müasirləşmə) məntiqi nəticəsi kimi özünü göstərmişdi. Mən burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, türkcülük də, islamçılıq da, əslində, öz koordinatlarını məhz müasirləşmə kontekstində təqdim edir. Yəni birinci növbədə, azərbaycançılığın tərkibini təşkil edən türkcülük və islamçılıqdan da əvvəl, müasirləşmə amili meydana çıxıb. Müasirləşmə türkcülük və islamçılığın dəqiq yerinin müəyyənləşməsində də başlıca rol oynayıb. Müasirləşmə elə bir hadisədir ki, türkcülüyn və islamçılığın koordinatlarını müəyyən edir: o, nə həddə olmalıdır, hansı xüsusiyyətləri daşmalıdır və nə dərəcədə canlı olmalıdır. Cümhuriyyətin ideologiyasının əsaslandığı bu milli düşüncə triadası heç də onun özü ilə birgə meydana çıxmayıb. Bu mənada biz deyə bilərik ki, cümhuriyyətin ideologiyası XIX əsrin ortalarından başlayaraq tədricən sistemli şəkildə formalaşmış. Bu ideologiyayı da konkret olaraq kiminsə adı ilə bağlamaq tarixiliyin pozulmasıdır.

İstər Milli Şuranın, istərsə də qurulan hökumətlərin tərkibinə fikir versək, burada iştirak edən ziyalıların Moskva və Peterburq universitetlərini, bir neçəsinin Parisdə Sarbonna Universitetini bitirdiyini və onların əksəriyyətinin hüquq təhsili aldığını görürük. Yəni cümhuriyyəti yaradan insanların böyük əksəriyyətinin elmi intellektual səviyyəsi kifayət qədər yüksək olub, eyni zamanda XIX əsrin 70- 80- ci illərində doğulublar və gənc, olduqca müasir

dünyagörüşünə malik insanlar olublar. Bir qismi dövlət qulluğunda işləyən, dövlət təcrübəsi qazanmış adamlar idi. Son zamanlar Azərbaycan tarixini yazanlar cümhuriyyəti yaradanların intellektual səviyyəsinə və müxtəlif siyasi dünyagörüşünə malik olduqlarına az fikir verirlər. Ona görə də AXC- nin yaradılması prosesində Müsavat Partiyasının rolu həddən artıq şişirdilir və belə bir yanlış təsəvvür yaradılır ki, cümhuriyyətin yaratıcıları elə müsavətçilardır. Bu qənaət, şübhəsiz, yanlıştır. Əgər biz cümhuriyyəti yaradanların intellektual səviyyəsinə, müxtəlif siyasi baxışlara, fərqli ideyalara xidmət etməsinə nəzər salsaq, bunu aydın şəkildə görürük. Sadəcə olaraq, müsavətçilər dövlət quruculuğu prosesində iştirak etməkdən daha çox, təbliğat işi ilə, publisistik fəaliyyətlə məşğul olublar. Görünür, elə bu səbəbdən də sonrakı dövrün araşdırmalarında onların fəaliyyəti bir qədər qabarıq formada təqdim edilib.

Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyov, Əliqəş Şıxlinski, Xəlil bəy Xasməmmədov... kimi görkəmli dövlət xadimlərinin həm ümumiyyətlə, həm də Cümhuriyyət dövrü fəaliyyətini müsavətçiliklə məhdudlaşdırmaq, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev... kimi böyük mütəfəkkirlərin dünyagörüşlərindəki rəngarəngliyi görməmək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji potensialını bəri başdan danmaq deməkdir.

Başqa bir məqam da var: Müsavatın əsas rəhbərlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü beş ildən çox müddətdə Müsavat Partiyasında yox (çünki o zaman bu partiya hələ yox idi), məhz Sosial Demokrat Partiyasında formalaşmış. O, dövrün «Hümmət», «Təkamül» və «Yoldaş» kimi bilavasitə bolşevik təfəkkürlü qəzetlərinin baş redaktoru işləyib. Eyni zamanda, M.Ə.Rəsulzadə cümhuriyyətin digər qurucularından fərqli olaraq universitet təhsili almayıb, ancaq fitri istedadının hesabına, əsasən Bakı mühitində formalaşmış siyasi xadim olub. İntellektual səviyyəsinə, dövlət quruculuğu təcrübəsinə görə cümhuriyyətçilərin içərisində xüsusi mövqeyə malik deyildi.

Müsavat Partiyasının yaranması prosesi kifayət qədər maraqlıdır. Partiyanın 10- cu illərin əvvəllərində yarandığı barədə fikirlər olsa da, əslində

bu, 1917- ci ildə baş verib. Qərribə də olsa da, 1917- ci ildə I qurultayını keçirən partiya, 1919- cu ildə II qurultayını keçirdi və bu zaman artıq iki qütbə parçalanmışdı: sollara və sağlara. Bu, onu göstərir ki, Müsavatın xüsusi bir ideologiyası olmayıb ki, digərlərindən köklü şəkildə fərqlənsin. Partiyanın nüfuzunu müəyyənləşdirən milli dövlətçilik və milli dəyərlər haqqında publisistik düşüncələrlə çıxış etməsi olub. Milli şüuru və millətçiliyi məhz kütləvi şüura hesablanmış şəkildə təbliğ etmək partiyanın əsas fəaliyyət strategiyasını təşkil edib, amma bu strategiya elmi əsaslara söykənməyib. Əgər Müsavat mükəmməl dövlətçilik ideologiyasına malik olsaydı, belə qısa vaxtda parçalanmazdı. Fakt budur ki, partiyanın tarixi kifayət qədər qısa bir dövrü əhatə edib və yaranışından cəmi iki il sonra parçalanıb.

Bəzən M.Ə.Rəsulzadənin şəxsiyyəti həddən artıq yüksək səviyyədə təqdim edilir. Məncə, bunun bir neçə səbəbi var. Birincisi budur ki, o, mühacirət etdikdən sonra uzun müddət fəaliyyət göstərüb, müxtəlif publisistik yazılarla çıxış edib, öz fikirlərini bildirib, və necə deyərlər, həmişə səsi gəlib. İkincisi sovet hökuməti həmişə müsavətçiliyə qarşı təbliğat aparıb. Müsavat 1918- 1920- ci illərdə elə böyük nüfuza malik olmayıb, nəinki sovet hökuməti dövründə. Antitəbliğat bir növ təbliğat effekti verirdi. Sovet ideologiyasında konkret mexanizmlərdən istifadə olunurdu. Gürcüstanda gürcü menşevikləri, Ermənistanda daşnaklar, Azərbaycanda isə müsavətçilər əleyhinə kampaniya aparılırdı. Əslində, AXC- ni quran müxtəlif partiyalar içərisindən Müsavat seçilərək tənqid olunmağa başladı və onun tənqidi təbliğinə çevrildi. Haqqında düşmən obrazı yaradılan Müsavat və M.Ə.Rəsulzadə 80- ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində inersiya ilə, kütləvi şüur tərəfindən lider səviyyəsinə qaldırıldı. Bu, dövlətçilik səviyyəsində yox, məhz kütləvi təfəkkür səviyyəsində baş verdi. Bir ağıllı adam soruşsa idi ki, M.Ə.Rəsulzadə neyləyib, nə deyib, yalnız bir söz eşidərdi ki, «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz».

Sonrakı dövrlərdə, XX əsrin sonunda yenə həmin kütləvi inersiyanın nəticəsində yeni Müsavat Partiyası yarandı. Bu zaman onu yaradan insanlar əhali arasında kütləvi məhəbbətdən çox gözəl istifadə etdilər. Müsavatın proqramı, nizamnaməsi o qədər də ciddi redaktələrə məruz qalmadan qəbul

olundu. Amma əsrin əvvəlindəki Müsavatın ideoloji- siyasi irsi o qədər zəngin olmadığına görə, yeni Müsavatın da yaradılması xüsusi bir zəngin ideoloji bazaya əsaslanmadı və daha çox demoqoqiya yer verildi. Əsrin əvvəllərində bu demoqoqiya bizə lazım idisə, əsrin sonlarında öz mahiyyətini itirmişdi. O dövrdə xalqı təşkil etmək, vətəndaşları milli düşüncə baxımından siyasətə qoşmaq zərurəti mövcud idi. XX əsrin sonlarında zaman və şərtlər tamamilə dəyişmişdi, dünya kifayət qədər inkişaf etmişdi, Azərbaycan ziyalıların çoxluq təşkil etdiyi, əhalinin təhsil səviyyəsi yüksək olan bir məmləkətə çevrilmişdir. Bu dövrdə yaxşı olardı ki, müasir intellektual və elmi sosial- siyasi dünyagörüşünü nəzərə alan bir təşkilat yaradılardı. Yoxsa keçmiş tarix üzərində ancaq kütləni bir yerə cəlb etməklə ortaya çıxmış bir partiya özünü doğrulda bilməzdi. Bu, məsələnin birinci tərəfidir. İkinci bir məqam isə ondan ibarətdir ki, əslində, indiki Müsavat Partiyası onunla eyni dövrdə yaradılmış ADP, AXC, AMİP- lə təxminən bir ideologiyanın, o qədər də zəngin olmayan, vaxtı keçmiş ideologiyanın istifadəçisinə çevrildi. Bu ideologiya əsrin əvvəllərindən götürülərək aradakı zaman boşluğu və keçən vaxt ərzində cəmiyyətdə baş vermiş yeniliklər nəzərə alınmadan, əsrin sonlarında tətbiq olundu, nəticədə çox qarışıq bir vəziyyət yarandı.

M.Ə.Rəsulzadənin xidmətlərini danmadan (onu yalnız universitet təhsili görməmiş adi bir gənc hesab etmək də doğru deyil, faktiki olaraq yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti var idi, çevik düşüncəli rəhbər idi) qeyd etmək lazımdır ki, onu böyük bir ideoloq kimi qəbul etmək çətinidir. Çünki əvvəla 1884- cü ildə anadan olmuş, 20 yaşlarında siyasətə qoşulmuş, sosial- demokrat və bolşevik ideoloji xəttindən birdən- birə millətçiliyə üz tutmuş ziddiyyətli bir şəxsiyyət idi. 1920- 1922- ci illərdə o, özünün bütün ideoloji təfəkkürünü, düşüncəsini və millətçiliyə baxışlarını əks etdirən məşhur «Əsrimizin Səyəvuşu» əsərini yazır. M.Ə.Rəsulzadənin ideoloji baxışlarının tipini anlamaq üçün bu əsər əsas mənbə kimi götürülə bilər. «Əsrimizin Səyəvuşu» deyəndə Azərbaycan nəzərdə tutulur. Səyəvuş fars Söhrabın türk Firəngizdən olan oğludur. Yəni M.Ə.Rəsulzadənin verdiyi şərhə görə Azərbaycan fars, iranlı atadan və türk, turanlı anadan doğulmuş bir övladdır.

Bu ideya o zamanlar da mövcud idi. 30-cu illərdən isə xüsusi təbliğ olunmağa başlandı ki, Azərbaycanın genetik əsasında İran etnosu dayanır, türklər buraya sonradan gəliblər və Azərbaycan xalqı hibrid xalqdır. Belə bir yalnız ideologiyanın əsasının qoyulmasında «Əsrimizin Səyəvuşu» xüsusi rol oynayıb. Bu gün Azərbaycan xalqının genetik əsasını qarışıq şəkildə təqdim edən tarixçilər də birbaşa, yaxud üstüörtülü şəkildə M.Ə.Rəsulzadəyə əsaslanırlar.

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətində digər maraqlı məqamlar da var. Cümhuriyyətin bütün görkəmli xadimlərini ya məhv etdilər, ya da onların həyatı kifayət qədər sakit keçdi. Amma M.Ə.Rəsulzadə sovet dövlətinin aparıcı fiquru olan Stalin tərəfindən xaricə ötürüldü və sonralar demək olar ki, təqib olunmadı. Sovet hökuməti Amerikada SSRİ- nin əleyhinə yazan, təbliğat aparan bir çox görkəmli xadimləri məhv etdi. M.Ə.Rəsulzadə isə tamamilə sərbəst yaşadı. Məsələnin başqa bir tərəfi də var ki, M.Ə.Rəsulzadə alman faşizmi ilə müəyyən əlaqədə olmuşdu, baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatçılar bu məqamın üzərindən sükutla keçməyə üstünlük verirlər. Amma bu, fakt idi və mənim üçün maraqlıdır: necə olur Nəriman Nərimanov Azərbaycanın gələcəyi naminə kommunistlərlə əməkdaşlığa gedəndə onu «pis adam», «uzağı görməyən siyasətçi» kimi qələmə verirlər, amma M.Ə.Rəsulzadə faşistlərlə əlaqəyə cəhd etdiyinə görə, nəinki tənqid olunur, hətta «milli lider» səviyyəsinə qaldırılır. Halbuki, N.Nərimanov çox aydın şəkildə görürdü ki, kommunistlər Azərbaycana gələcək və başqa yol yoxdur, çünki tarix artıq bu ideologiyayı ardıcıl olaraq yayır. Həqiqətən də, Nərimanov düşündüyü kimi oldu və Azərbaycan məhz Sovet İttifaqının tərkibində müəyyən qədər iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan inkişaf etdi, maariflənmiş bir cəmiyyət formalaşdı, Azərbaycan xalqı siyasi müstəqilliyini itirsə də, ciddi uğurlara da imza atdı. Amma faşistlərlə əməkdaşlıq edən, onlarla əməkdaşlığı can atan M.Ə.Rəsulzadə faşizmin süqutunu əvvəlcədən görə bilmədi. Bütün bunlar onu göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə ardıcıl olaraq həm Müsavatın yaradılmasında, həm cümhuriyyətin qurulmasında, həm faşizmlə əməkdaşlıqda- məğlubiyət

kompleksi verir. Hər dəfə uduzur, hər dəfə səhv edir. Ona görə də düşünürəm ki, gərək «Müsavat»ın ideoloji varisi olmaq missiyasını birtərəfli qaydada öz üzərinə götürməyə çalışan indiki Müsavat Partiyasının ideoloqları, mətbu orqanları Müsavatın hansı ideoloji baza üzərində dayandığını, M.Ə.Rəsulzadənin siyasi- ideoloji kimliyini şərh etsinlər, araşdırsınlar. Mənə bu mövzuda yazılmış yalnız bir neçə kitab məlumdur. Şamil Qurbanovun, Nəsiman Yaqublunun kitablarını nəzərdə tuturam... Bir sıra digər yazılar da var ki, M.Ə.Rəsulzadəni ədəbiyyatçı kimi təqdim edir, buna bizim heç bir şübhəmiz yoxdur. Onun əsərlərini professor Şirməmməd Hüseynov toplayıb çap etdirib və buna da sözü yoxdur. Amma həmin əsərləri oxuyarkən M.Ə.Rəsulzadənin ideoloji məqsədi məlum olmur. Yalnız gördüyü işləri sadalayırlar. Elə bil ki, indiki Müsavatın əsrin əvvəlindəki Müsavatı təhlil etməyə, onun mahiyyətini öyrənməyə həvəsi yoxdur. O vaxtkı Müsavat məsələlərə səthi, praktik müstəvidən münasibət bildirdiyi kimi, bugünkü Müsavat da eyni metodlarla işləyir. Yalnız bu günlə yaşayırlar, xalqın və dövlətin gələcəyi haqqında konseptual əsasla işləməyə maraq yoxdur. Məsələn, indinin özündə də tarixçilər belə bir fikir söyləyirlər ki, Məhəmməd Əmin Azərbaycanın inkişafını türk dünyasından tamamilə kənarında təsəvvür edirdi, respublikanın Qafqaz evinin tərkib hissəsi kimi görürdü. Ölkənin xarici siyasətinin əsaslarında Ermənistan və Gürcüstanla münasibətlər dururdu. Buna əsaslanaraq belə bir iddia irəli sürürlər ki, Azərbaycan üçün türk dünyası ilə sıx əməkdaşlığın, dünya proseslərində iştirak etməyin heç bir mənası yoxdur. Bu, düzgün deyil axı. 90-cı illərin və müasir dövrümüzün hadisələri göstərir ki, Azərbaycan türk dünyasının müxtəlif dövlətləri ilə müxtəlif səviyyələrdə iş birliyi qura bilər və bunun çox böyük əhəmiyyəti var. Beləliklə də, M.Ə.Rəsulzadənin və Müsavatın o zaman ortaya qoyduğu dünyagörüşünü qüsurları və nöqsanları ilə birgə bu günə gətirməklə müasir Azərbaycana siyasi- ideoloji perspektiv vermək olmaz.

Mən istərdim ki, Azərbaycanın 1918- 1920- ci illərdə ictimai- siyasi həyatının rəngarəngliyi, ideoloji zənginliyi, unudulmuş intellektlərin – Fətəli Xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov və onlarca belə böyük ziyalının

fəaliyyəti aydınlaşsın. Bu gün o dövrün ictimai- siyasi zənginliyi M.Ə.Rəsulzadənin timsalında bəsit şəkildə təqdim edilməməlidir, əksinə, bütün siyasi partiyalar bu zənginliyin real mahiyyətini olduğu kimi qorumağa çalışmalıdırlar. Bir lider obrazı yaradıb, qalanların mənəvi hüquqlarını tapdamaq olmaz.

Sovet hökuməti, ümumiyyətlə heç nəyi əsaslandırılmış şəkildə izah etmək istəməirdi. Kütləvi düşüncəyə daha çox təsir edən, daha aqressiv, az diplomatik, hətta deyərdim, kobud şəkildə irəli sürülən ideologiyayı görürdü və ona qarşı mübarizə aparırdı. Ortada dərin analitik təhlil yox idi. Hansı qüvvə daha çox irəli çıxıb, daha parlaq və populyardır, onu görürdülər. Bir faktı qeyd edirəm ki, erməniləri müdafiə edən və eyni zamanda onlara daha çox ziyan vuran daşnaklar olub, gürcülərdə bu funksiyayı menşeviklər yerinə yetirirlər. Bizdə də daha aqressiv şəkildə ortaya çıxan Müsavai idi. 1918-1919- cu illərdə bir sıra digər partiyalardan olan ziyalılar- sosial demokratlar, kadetlər və s. Müsavata gəldilər. Onlar görürdülər ki, cəmiyyətdə bir inersiya yaranıb və bu inersiyaya tabe olmağa məcbur olurdular. Çünki şüarlarına, demoqogiyasına görə kütlə Müsavata meyl göstərirdi və partiyanın zənginləşməsində bu hadisənin rolu az olmadı. Amma yenə də güclü ideoloqları olmadığına görə partiya tezliklə böhranla üzləşdi. Sovet hökuməti dinə qarşı da mübarizə aparırdı, çünki din də inersiya hadisəsidir. Əhali dinə necə kütləvi şüurun təsiri ilə meyillənirdisə, Müsavat Partiyasına da eyni əsaslarla meyl göstərirdi.

1930- cu illərdə Mircəfər Bağirovu Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığının (NKVD) sədri vəzifəsindən çıxarıb Zaqafqaziya Su Təsərrüfatı İdarəsinə müdir təyin etmişdilər. O zaman M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı ki, M.Bağirovun qanlı əllərini yumaqdan ötrü Zaqafqaziyanın suyu ancaq bəs edər. Ümumiyyətlə, sovet hökumətinə münasibətdə M.Ə.Rəsulzadə dərin elmi təhlilə söykənən siyasi- ideoloji məqalələr yazmayıb və həmişə daha çox şüarçılıqla məşğul olub. Xarici ölkələrdə də müsavətçilər arasında tez- tez toqquşmalar olub və bu, onu göstərir ki, ciddi ideoloji- siyasi əsaslar, ideallar olmayanda güclü siyasi partiya yaranmır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan nə daxildən, nə də xaricdən müstəqil dövlət qurmağa hazır deyildi. Ölkə parçalanmışdı. Ölkənin yalnız bir hissəsində qurulan dövlət xalqın bütün potensialını əhatə etmirdi. Eyni zamanda azərbaycançılıq ideologiyası da hələ mükəmməl deyildi. Milli dövlətin əsasları da tam müəyyənləşməmişdi, yalnız elan olunmuşdu. Müstəqillik xalqın arzusu idi. Həm Azərbaycanın, həm Gürcüstanın, həm də Ermənistanın müstəqilliyi daha çox romantika təsiri bağışlayırdı. Müstəqil dövlətlər yarananda da bir çox böyük ziyalılar bunu gülüslə qarşılamışdılar. Cəlil Məmmədquluzadə deyirdi ki, çox maraqlıdır, indi qərribə-qərribə dövlətlər yaranır. Yəni ciddi ictimai fikir buna ciddi hadisə kimi baxmırdı. Necə təsəvvür etmək olar ki, məsələn, Hüseyn Cavid müstəqil Azərbaycan dövləti haqqında düşünsün. Onun düşüncəsində Böyük Türk Dünyası anlayışı var idi və bu ideya hələ yaşayırdı. Bu cür düşünən insanlar az deyildi.

Ona görə də hesab edirəm ki, həmin dövrün zəngin ideyalarını mənimsəmək lazımdır, yalnız bir ideyadan, bir partiyadan, bir şəxsiyyətdən yapışb onu üzə çıxarmaq düzgün deyil. AXC yarananda nə qədər hüquqsünas ortaya çıxdı, təkliflərini verdilər, çalışdılar, müəyyən qurumlar yaratdılar. İndi bizə AXC- nin nə qədər sənədləri gəlib çıxıb, amma bu qədər sənədin müqabilində nə qədər az iş görülüb.

Bu gün Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu prosesi gedir, özü də kifayət qədər sürətlə. Amma Heydər Əliyev bu prosesi həyata keçirərkən M.Ə.Rəsulzadədən çox, məhz Atatürkün təcrübəsinə istinad edir. Ona görə ki, M.Ə.Rəsulzadənin, onun ətrafının, ümumiyyətlə, AXC- nin verdiyi təcrübə nə qədər bizim tariximiz olsa da, dövlət quruculuğu praktikasını vermir. Atatürk isə dövlət qurub. Bəlkə Atatürk M.Ə.Rəsulzadə qədər cild- cild əsərlər yazmayıb, amma əvəzində dövlət qurub. AXC- nin isə gördüyü işlər onun iddialarından çox kiçikdir.

Azərbaycanda müstəqil milli demokratik dövlət quruculuğu prosesi gedir və bizim tariximizdə, dünya təcrübəsində yaxşı nə varsa, mənimsənilir. Bu prosesə də Heydər Əliyev başçılıq edir, bu, şəksizdir. Proses davam edir və

hələlik müstəqil dövlətin qurulması sayəsində görülən işlər başa çatmayıb. Azərbaycan, əslində dövlət quruculuğunun birinci mərhələsini kifayət qədər yüksək səviyyədə və uğurlu şəkildə keçib. İndi qarşıda başqa vəzifələr durur: vətəndaşın formalaşması, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi. Dövlətin qurulması prosesi vətəndaşın formalaşması ilə başa çatır. Hələ həllini gözləyən problemlər var: sosial-iqtisadi, milli-mədəni sahədə. Bunlar zaman-zaman həll olunur. Bu dövlətin sahibi Azərbaycan xalqıdır, lakin azərbaycanlıların yalnız beşdə biri onun ərazisində yaşayır. Dünya Azərbaycanlılarının etnik, mədəni, sosial, siyasi potensialı bu dövlətə toplanmalıdır. Azərbaycan dövləti ona görə perspektivli bir dövlətdir ki, müəyyən məsələləri həll edib, müəyyən məsələləri də həll etmək əzmindədir. Azərbaycan dövləti hər gün inkişaf edir. Bu işlərin görülməsində də bizə həm XX əsrin əvvəlində, həm də ondan sonrakı dövrdə əldə etdiyimiz zəngin mənəvi- ideoloji potensial lazımdır, əsrin əvvəllərində yaşamış hansısa şəxslərin timsalında qəhrəmanlar düzəltmək yox!

VARİSLİK: NƏRİMAN NƏRİMANOVDAN HEYDƏR ƏLİYEVƏ

Mən bu dəfəki köşə yazımı «ürəyimin ən dərin guşəsində gəzdirdiyim» bilavasitə ədəbiyyata həsr etmək fikrində idim, istəyirdim ki, bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatının ideya- estetik hərəkatı, özünü təsdiq etməyə can atan bədii- tipoloji istiqamətləri, əsas problemləri barədəki mülahizələrimi söyləyim, yeni yaradılmış «Avanqard» yaradıcılıq forumunun yaradıcılıq potensialından yazım. Lakin yenə də alınmadı, təpədən dırnağa qədər siyasiləşmiş (əslində, tipologiyasını itirmiş) mətbuatda yazılanlar, xüsusilə adını belə çəkmək istəmədiyim birisinin «Heydər Əliyev haqqında son yazı»sı məni məcbur etdi ki, bilavasitə ədəbiyyat barədə yazmağı sonraya saxlayım.

Mən son zamanlar, deyəsən, get- gedə daha dərindən anlayıram ki, nə üçün indiyə qədər Azərbaycanda siyasi varislik, az- çox ardıcıl bir dövlət

olmayıb... Ona görə ki, bir dahi bir iş görəndə on antidahi tökülüşür onun üstünə, biri dövlət quranda onu gecə- gündüz fikirləşir ki, bu dövləti necə dağıtsın: əlinə dəyənək alıb düşür çöllərə, ya da son illərdə olduğu kimi dəyənək əvəzinə qələm götürüb eyni inersiyanın təsiri altında yüz cür hədyan yazırlar...

Amma yaxşı ki, bu cür zatiqırıqların sayı get- gedə azalır, «məntiq»i korşalır. Əvəzində isə siyasi- ideoloji varisliyin milli mövcudluğu üçün əsas olduğunu danılmaz faktlarla sübut edən böyük fikir (və qələm) sahiblərinin sıraları genişlənir. Onlardan biri, demək olar ki, bütün yazılarında yüksək elmiliklə yanaşı zərif bir publisistika, professionallığı zədələməyən bir kütlənin özünü göstərən professor Şamil Qurbanovdur. Azərbaycanın çox və ya az tanınmış böyük şəxsiyyətləri – Cəmaləddin Əfqani, Ömər Faiq Nemanzadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Heydər Əliyev... haqqında onun yazdıqlarına güclü bir azərbaycançılıq, milli vətənpərvərlik duyğusu hakimdir. Görkəmli alim – publisistin hər bir əsərinin ictimai fikirdə böyük rezonans doğurması da bunun nəticəsidir. Şamil Qurbanov Azərbaycan xalqının ictimai- siyasi dühasının yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətləri sonsuz bir sevgi ilə tərənnüm etməkdən doymur, yazdıqlarına bir daha qayıdır, əvvəlki yazılarında nəzərdən qaçırılmış, yaxud zaman- zaman təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olan məqamları tamamlayır. Bu günlərdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində təqdimatı uğurla keçirilən «Nəriman Nərimanov» kitabının ikinci nəşri kimi... Və bu nəhəng zəhməti görəndə hər gün «son yazı»larını yazanlara adamın yazığı gəlir. «Mən daha Heydər Əliyev haqqında yazan deyiləm. Çünki bu adam artıq tükənib. Heydər Əliyev Azərbaycanın keçmişidir. Yoxdur H.Əliyev! Varsa, özünü göstərsin...» («Azadlıq», 9 iyul 2003 -cü il) deyən mənəvi- ictimai korlar, burnunun ucundan o yanını görməyən düşüncə bədbəxtləri anlamırlar ki, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Heydər Əliyev kimi tarixi şəxsiyyətlər heç zaman yox olmurlar, tükənmirlər. Onların yox olmağı, tükənməyi Azərbaycan xalqının faciəsi deməkdir...

Azərbaycanda eyforiya dövrləri çox olub. Və azərbaycanın ictimai-siyasi qəhrəmanlarının çoxu məhz həmin eyforiya dövrlərində meydana çıxıb. Sosial ehtiraslar söndükdə isə xalq bu qəhrəmanların əlində qalır. Onlar dönüb olurlar, ayırım demiş, məscid qapısı: nə yarımmaq olur nə də yandırmaq.

Ancaq Nəriman Nərimanovla Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixinə eyforiya dövrlərinin qəhrəmanları kimi düşməmişlər. Xalq tükənməz milli quruculuq enerjisinə sahib bu böyük şəxsiyyətlərin timsalında inkişaf edib təkmilləşmiş, siyasi özünütəsdiq yolu ilə inamla irəliləmişdir.

Nəriman Nərimanovun eyforiya qəhrəmanı olmadığını belə bir fakt da sübut edir ki, onu məhz eyforiya dövrlərində (keçən əsrin 20- ci, 30- cu illərində, 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərində) donmağa çalışmışlar. Milli ictimai-siyasi şüurun təmkinli dövrlərində isə Nəriman Nərimanov həmişə böyük nüfuz qazanmış, «üfürülüb şişirdilmiş» qəhrəmanları öz fəaliyyətinin birinci növbədə realizmi isə kölgədə qoymuşdur. Heydər Əliyevə gəldikdə isə o, Azərbaycan tarixində hər kəsdən daha çox məhz Nəriman Nərimanovun varisidir.

Professor Şamil Qurbanov Nəriman Nərimanov haqqındakı kitabına yalnız öz yazılarını deyil, həmin yazıları barədəki yazılar da daxil etməklə böyük şəxsiyyət barədə daha obyektiv fikir yaratmağa çalışmış, onu Azərbaycan oxucusuna layiq olduğu fundamental bütövlükdə təqdim etmişdir. Həsən Həsənovun «Nəriman Nərimanov» kitabına yazdığı iri həcmli ön söz isə həmin fundamentallığa mükəmməl bir analitik sistem gətirir.

Şamil Qurbanov tamamilə doğru olaraq göstərir ki, 1920- ci illərin əvvəllərində Azərbaycanı Nəriman Nərimanov, 1990- cı illərin əvvəllərində isə Heydər Əliyev xilas etdi...

Nəriman Nərimanovdan, Heydər Əliyevdən yazmaq yüksələn Azərbaycandan yazmaq deməkdir... Dahiləri rahat buraxın, Azərbaycana toxunmayın... Və atın yerə qələm- dəyənəklərinizi...

AZƏRBAYCAN...VƏ AZƏRBAYCANLILAR...

-Nizami müəllim, gəlin söhbətimizə “azərbaycanlılar kimdir?” sualı ilə başlayaq...

- Azərbaycanlılar kimdir, onlar dünyanın hansı yerlərində yaşayırlar, azərbaycanlıların yaşadıkları yerlərdən hara, hansı hissələr onların tarixi vətənidir, Harada azərbaycanlılar qürbətdədir? Bu suallar təxminən XX əsr boyu verilib. Ancaq məsələ o yerə gəlib çıxmışdı ki, müxtəlif səviyyəli, müxtəlif ideologiyalara inanan və əsaslanan mütəxəssislərin olduqca fərqli fikirləri, fərqli polemikalar var idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqı

mövcuddürmü, azərbaycanlılar vahid mədəni-etnik sistem, vahid xalqdırmı, yaxud Azərbaycanda yaşayan etnik qrupların, xalqların qarışığından ibarət mexaniki bir sistemdirmi, cəmiyyətdirmi? Azərbaycan ancaq Azərbaycan türklərinəmi məxsusdur, yoxsa Azərbaycan türkləri sadəcə, azərbaycanlıların əsasını təşkil edir? Bu məsələlər ətrafında gedən mübahisələr elə indi də müəyyən səviyyələrdə davam etməkdədir. Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayının keçirilməsi, eləcə də qurultaya qədər bir sıra məsələlərə birbaşa Azərbaycan dövlətinin rəhbərinin müdaxiləsi ilə araya gələn müxtəlif diskussiyalar nəticə etibarlı ilə çox şeylərə aydınlıq gətirdi. Bizim üçün qurultaya hazırlıq mərhələsində, qurultayın gedişində və sonrakı dövrdə aydınlaşan problemlərdən ən birincisi, ən əsası o oldu ki, dünyada azərbaycanlı adlı bir superetnos var. Onların əsasını isə Azərbaycan türkləri təşkil edirlər. Ümumiyyətlə, coğrafi, mədəni, dil və müxtəlif etnoqrafik səviyyələrdə bu parametrlər üzrə ümumi türklükdən orta əsrlərdə ayrılmış etnos mövcuddur. Azərbaycan türkləri qədim Azərbaycan dövlətinin ərazisində yaşayan bir sıra qeyri-türk mənşəli etnoslarla, həm İran, həm də Qafqaz mənşəli etnoslarla tarixən etnoqrafik, sosial, siyasi, dil baxımından müəyyən əlaqələrə girərək azərbaycanlı superetnosunu və Azərbaycan xalqını təşkil edirlər. Qurultayda və sonrakı müddətdə məsələnin bu cür qoyuluşunun tərəfdarları artdı.

- Qurultay Azərbaycan cəmiyyəti, eləcə də dünya azərbaycanlıları üçün əsas etibarlı ilə hansı problemlərə, nə dərəcədə aydınlıq gətirdi?

Aydın oldu ki, azərbaycanlıların tarixi vətəni hardasa 500 min kvadrat kilometrlik ərazini əhatə edir. Bura indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisi, İranın, İraqın müəyyən hissəsi, Türkiyənin Şərqi Anadolu hissəsi, Gürcüstanın və Dağıstanın bir hissəsi daxildir. Bax, bu region vaxtilə azərbaycanlıların vətəni olmuş və azərbaycanlılar bir superetnos kimi bu ərazidə formalaşmışlar. Və dünyada mövcud olan azərbaycanlıların təxminən 40 milyona qədər etnos olaraq formalaşdığı yerlərdə – tarixi vətənlərində yaşayırlar. Azərbaycanlıların 10 milyona

qədəri isə tarixi vətənlərindən kənardadır. Bizə bəlli oldu ki, bu gün azərbaycanlıları bir yerə yığmaq, etnik-mədəni tələblərini siyasi səviyyədə ödəmək üçün yeganə dövlət Azərbaycan Respublikasıdır. Azərbaycan Respublikasının məhz milli dövlət olmağı, dövlətimizin başçısı cənab Heydər Əliyevin dünya azərbaycanlılarının lideri olmağı onu göstərdi ki, təxminən 10 illik müddətdə – bir balaca özünə gəlib dünyada tanınan kimi, müəyyən sosial, siyasi, ideoloji mütəşəkkillik qazanan kimi Azərbaycan dövləti sözün müstəqim mənasında dünya azərbaycanlılarına yiyə durmağa başladı. Bu, beynəlxalq prinsiplərə uyğun məsələdir. Burada söhbət ondan getmir ki, Azərbaycan dövləti kənarda yaşayan azərbaycanlıları bir yerə toplamaqla onlardan siyasi məqsədlər üçün istifadə etmək, ərazisi 500 min kvadrat kilometrlik dövlət qurmaq istəyir. Azərbaycanın beynəlxalq aləmə, beynəlxalq prinsiplərə hörmət edən ölkə kimi bu cür iddiası yoxdur və yəqin ki, heç zaman da olmayacaq. Amma bununla yanaşı, dünyada mövcud olan hər hansı inkişaf etmiş dövlət kənarda yaşayan millətini, etnik əsaslarına mənsub insanları mədəni baxımdan təmin etməlidir. Müasir dünya insan üzərində, insan hüquqları üzərində qərarlaşmış dünyadır. Getdikcə müxtəlif millətlərin hüquqları məsələsi də qoyulur, lakin əsas etibarilə ön sırada insan hüquqlarıdır. Azərbaycanlı olan, azərbaycanlı kimi doğulan, azərbaycanlı kimi yaşayıb inkişaf edən insanın müstəqil dövləti yoxdursa, öz ana dilini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək imkanı yoxdursa, normal insan kimi inkişaf edə bilməz. Siyasi, mənəvi, ruhi müstəqilliyi olan Azərbaycan Respublikasında cəmi-cümlətən 8 milyon, kənarda isə 40 milyondan artıq əhali yaşayır. 40 milyon, sadəcə, dövləti olmayan xalq deyil, milli-mənəvi tələbləri ödənilməyən insanlardır. Bu insanların hüquqlarının müdafiəsi vacibdir və Azərbaycan dövləti onların mənəvi, milli, ruhi hüquqlarını ilk növbədə qorumaqlıdır. İndi onların birləşib hər hansı dövlət qurub – qurmamaları ayrı məsələdir, yəni Azərbaycan dövləti bu işlərlə, məşğul ola bilməz. Ancaq dünyada yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarını daim müdafiə etməlidir.

Biz hiss etdik ki,dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan azərbaycanlılar öz ana dillərini, mədəniyyətlərini inkişaf etdirməyə meyllidirlər. Ayrı - ayrı ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın olduqca sağlam ruhu var. Onların milli ruhu ölməyib, yaşayır, mövcuddur və biz bu milli ruhu dünyanın inkişafı, dünyanın ümumi mədəniyyətinin inkişafı naminə qorumalıyıq. Çünki Azərbaycan xalqının yaratdığı mədəniyyət də dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

- Dünya azərbaycanlıları, onların milli həmrəyliyi, dünyada mövqeyi barədə dövlətimizin və cəmiyyətimizin münasibətləri necə tənzimlənməlidir?

- Qurultayda Azərbaycan prezidentinin çox mükəmməl məruzəsi oldu. Qeyd edim ki, Azərbaycan prezidentinin 90-cı illərin ortalarından, müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası qəbul olunduqdan sonra bütün fərman və sərəncamları, qərarları, göstərişləri, həm də milli ideoloji məzmun daşıyır. Yəni bunlar təkcə hüquqi sənədlər deyil, həm də azərbaycançılıq dünyagörüşünün inkişafı üçün metodoloji material verən sənədlərdir. Mən ön sırada Azərbaycan Konstitusiyası, yeni il,yeni əsr və yeni minilliklə əlaqədar xalqa məşhur müraciəti qeyd edə bilərəm. Müraciətdə Azərbaycanın bir neçə minillik tarixi, sosial, mənəviyyat tarixi, yəni bütünlüklə müasir mövcudluğumuzun tarixi metodologiyası müəyyənlişdirilib. Eləcə də, Azərbaycanda dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar məşhur 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı onu göstərdi ki, ideoloji sahədə, azərbaycançılıq, azərbaycanşünaslıq, azərbaycanlı dünyagörüşü məsələləri üzərində Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev dövlət səviyyəsində düşünür və dünya azərbaycanlıları ilə bağlı görülən işlər dövlətimizin siyasəti səviyyəsindədir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq miqyasda demokratik nüfuzu olan dövlətdir və onun bu fəaliyyəti həmin nüfuzu daha da yüksəldir.

Bu qurultay birbaşa Azərbaycan prezidentinin təşəbbüsü ilə keçirildi. Hətta qurultayın keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət rəhbərliyində, ən demokratik insanlar arasında da belə fikir ola bilərdi ki, Azərbaycan dövləti

özünün müəyyən problemləri olan dövrdə dünya azərbaycanlılarını bir yerə yığmaq məsuliyyətini görəsən öz üzərinə necə götürəcək? Bu, həqiqətən, ağır məsələdir və müəyyən ölkələr bunu istəmirdilər. Məsələn, qurultaya İrandan bir nəfər də olsun nümayəndə dəvət olunmadı. Çünki dövlətimiz hiss edirdi ki, bunu İran öz daxili işinə qarışmaq kimi qiymətləndirə bilər. Amma bununla yanaşı, Azərbaycanın daxilində müəyyən qüvvələr İrandan qonaq dəvət olunmadığına görə dövləti qınamağa başladılar. Digər tərəfdən, İranın özündə bir sıra şovinist qüvvələr Azərbaycanın bu qurultayı keçirdiyinə və dünya azərbaycanlılarını bir yerə topladığına görə hay-küy qaldırdılar. Belə mürəkkəb məsələdə Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyev ən münasib, orta yol müəyyənləşdirdi və nəticədə qurultay baş tutdu. Qurultay Azərbaycan xalqının tarixində unikal hadisədir. Heç zaman olmayıb ki, dünya azərbaycanlıları milli müstəqilliyi olan bir yerdə yığışsınlar. İndi qurultaydan sonra milli problemlərlə məşğul olan mütəxəssislər, əlaqədar insanlar, siyasətçilər, dövlət adamları düşünürlər ki, Azərbaycanda yaşayıb Azərbaycan xalqını təşkil edən insanların, cəmiyyətin, etnosun strukturu nədən ibarətdir? Qurultay daxili etnik baxımdan Azərbaycanı möhkəmləndirdi, daha mütəşəkkil etdi. Hamı bildi ki, ölkəmizdə Azərbaycan türkləri də, talışlar, ləzgilər, kürdlər və digər azsaylı xalqlar da hamısı ümumi bir superetnosda, xalqda birləşir. Azərbaycan xalqı onların birləşməyinin yekunudur. Əlbəttə ki, türkçülük əsasında, özü də ümumi yox, Azərbaycan türkçülüüyü əsasında. Biz artıq neçə illərdir bir yerdə yaşayırıq və mükəmməl etnik mədəni həyatın məhsuluyuq.

İndi Milli Məclis Azərbaycan Respublikasından kənardə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqədar dövlət siyasəti haqqında qanun hazırlayıb. Sənədin müzakirəsi zamanı xeyli problemlər meydana çıxdı. Müzakirələrdə fikirlərimiz tədricən ümumiləşir. Biz xaricdəki azərbaycanlı deyəndə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olub xaricdə yaşayan azərbaycanlıları, xaricdə yaşayan azərbaycanlı kimi isə, etnik baxımdan azərbaycanlı superetnosuna daxil olan və Azərbaycandan kənardakı tarixi

vətənlərində, yaxud da qürbətdə yaşayanları hesab edəcəyik. Çünki azərbaycanlı superetnosuna daxil olan insanların bir hissəsi öz tarixi vətəninə, digər hissəsi isə qürbətdədir. Nəhayət, üçüncü qrup azərbaycanlılar Azərbaycanda doğulub kənardə yaşayan, bu və ya digər dərəcədə Azərbaycanla əlaqəsi olan, ancaq azərbaycanlı superetnosuna deyil, başqa millətlərə mənsub olub, özlərini azərbaycanlı, Azərbaycan mədəniyyətinin hadisəsi hesab edənlər nəzərdə tutulacaq. Bunlar yəhudilər, ruslar və digərləri ola bilərlər. Bunu qurultayda azərbaycanlı olmayan, ancaq ölkəmizlə daim əlaqə saxlayan nümayəndələrin iştirakı da sübut etdi. Onlar Azərbaycan dilini də müəyyən qədər bilir, mədəniyyətimizi tanıyır və ölkəmizi xaricdə həmişə müdafiə edirlər. Görkəmli musiqiçi Rastropoviç kimi.

- Nizami müəllim, Əlaqələndirmə Şurası öz fəaliyyətinin hansı istiqamətlərini müəyyənləşdirib?

- İndi xüsusi bir ictimai təşkilat – Əlaqələndirmə Şurası yaranıb. Çənab prezident dedi ki, ola bilsin xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqədar bir komitə də yaransın.

Hazırkı Əlaqələndirmə Şurasının və yaranacaq komitənin xətti ilə biz sözügedən məsələlər üzərində daha dərinlən məşğul olmağa başlayacağıq. Azərbaycan prezidentinin bir metodoloji fikri vardır. O, göstərir ki, elə məsələlər vardır, bizim alimlərimiz, mütəxəssislərimiz onun üzərində düşünürlər, onu kabinet şəraitində hazırlayırlar. Onlara elə gəlir ki, artıq bu məsələ məlumdur, aydındır. Hər bir kabinetdə hazırlanmış etnik problemlərlə, etnos nəzəriyyəsi, ictimai – siyasi proseslərlə bağlı olan nəzəriyyə əvvəla, müəyyən diskusiyalardan keçməlidir. İkincisi də, bu nəzəriyyə mütləq cəmiyyətə məlum olmalıdır, cəmiyyətin ona reaksiyası bilinməlidir. Bizim azərbaycanlı superetnosunu, Azərbaycan xalqının etnik tərkibi, etnik infrastrukturunu, azərbaycanlıların dünyadakı mövqeyi, Azərbaycan xalqının digər türk xalqları ilə qarşılıqlı iş birliyi ilə əlaqədar mülahizələrimiz ictimai praktikaya çıxarılmalıdır. İndi dünyanın müxtəlif

ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların böyük bir hissəsi içərisində iqtisadi baxımdan olduqca imkanlı insanlar vardır. Lobbicilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün hər halda Azərbaycan dövləti müəyyən ideyalar, fikirlər hazırlamalıdır. Ancaq həmin ideya və fikirləri onlara təlqin etməli deyil. Sadəcə olaraq, azərbaycanlı superetnosunun müasir dünyada yeri barədə müəyyən təsəvvürlər yaranmalıdır. Bu ideya və fikirlər bütün azərbaycanlılara aid olmaqla, bir xalq kimi dünyada mövcudluğumuzun şərtləri kimi meydana çıxmalıdır ki, onlar mədəni-etnik baxımdan özlərini bütöv bir xalq hesab etsinlər. Bu həm dünyada harmoniya yaratmaq, həm də azərbaycanlı superetnosunun milli duyğularını, maraqlarını təmin etmək baxımından önəmlidir. Şübhəsiz, Əlaqələndirmə Şurasında iclaslarımız olacaq, yəqin komitə də yaranacaq və nəticədə xeyli mülahizələrimizi müzakirəyə çıxarıb təkmilləşdirəcəyik.

Söhbəti Dəyanət Osmanlı apardı.

2001

AZƏRBAYCAN DİLİ – AZƏRBAYCAN XALQININ MİLLİ ÖZÜNÜİFADƏ FORMASIDIR

- Nizami müəllim, BMT-nin qərarı ilə Ana dili gününün qeyd olunması dünya dillərinin, ümumən mədəniyyətin inkişafı, dil münasibətləri sahəsində hansı mühüm cəhətləri ilə maraqlı və vacibdir?

- Hər il fevral ayının 21- də BMT-nin xüsusi qərarı ilə dünyanın hər yerində Ana dili günü qeyd olunur. Bu onu göstərir ki, beynəlxalq düşüncədə ana dili məsələlərinə, hər bir xalqın dilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu birinci növbədə onunla əlaqədardır ki, hər bir xalqın etnik- mədəni mövcudluğu onun öncə dilində ifadə olunur. İkinci tərəfdən müasir dünyanın özü ünsiyyət dünyasıdır; ünsiyyət, ünsiyyətin genişlənməsi, ünsiyyət prosesinin tezləşməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada, dilin, xüsusilə də ana dilinin mövqeyi ön plana keçir. Nəhayət, üçüncüsü, hər bir xalqın ana dili dünyanın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Çünki dildə böyük mənəvi mədəniyyət abidələrinin demək olar, əksəriyyəti təzahür edir. Düzdür, adət- ənənələr də mənəvi mədəniyyət abidəsidir. Ancaq millətin, xalqın və dünya xalqlarının bütövlükdə ümumi mədəniyyətinin əsas ifadəçisi dildir. Homerin, Nizaminin, Şekspirin yaradıcılığı da bizə dillə qalıbdır, Dünyanın hər yerində dilin təzahürü olan böyük mədəniyyət, ədəbiyyat abidələri var. Əlbəttə, dünyada ana dili həmişə xalqın qəbul elədiyi, danışmalı olduğu, ünsiyyət saxladığı başqa dillərlə kontaktda olur. Yəni dünyanın heç bir yerində inkişaf eləmiş dillərdən təcrid olunmuş dil yoxdur. Ana dili elə bir ünsiyyət vasitəsi, ictimai, mədəni- mənəvi hadisədir ki, başqa dillərdə yaranmış mədəniyyətləri də özündə ehtiva edir.

Ona görə də bu cəhəti xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bir xalqın ana dili yalnız həmin xalqın düşüncəsinin məhsulu olan mənəvi mədəniyyətin

daşıyıcısı deyil, həm də ümumən, bütövlükdə o xalq dünya mədəniyyətini hansı səviyyədə qavraya bilərsə, tədricən o səviyyədə də onun dilinə həmin mədəniyyət hopur. Əlbəttə, söhbət inkişaf etmiş dillərdən gedirsə, bu mənada, hər bir dildə eyni zamanda, dünyanın, bəşəriyyətin ümumi mədəniyyətinin elementləri toplanır. Həmçinin bir ümumüsiyyət, beynəlxalq üsiyyət dili də formalaşmaqdadır ki, bu da ingilis dilidir. Buna artıq heç kim şübhə eləmir.

Ona görə də bu gün təbii ki, hər bir xalq beynəlxalq mədəniyyəti özündə ehtiva eləməyə çalışırsa, öz ana dilindən başqa ingilis dilini də öyrənməlidir. Amma bununla yanaşı, yenə də heç bir beynəlxalq dil ana dilini əvəz edə bilməz, beynəlxalq dildə danışmaqla ana dilində olan üsiyyət məhdudlaşa bilməz. Nəinki hər xalqın, bu və ya digər regionun da bəzən beynəlxalq dildən fərqli dili ola bilər. Yəni beynəlxalq dilə qədər xeyli dil əlaqələri, dil münasibətləri mövcuddur.

- Bu gün ana dilimizi elmi, ideoloji, siyasi və mənəvi baxımdan problemlərdən qurtulmuş hesab etmək olarmı?

- Azərbaycanda demokratik müstəqil cəmiyyət yarandığı ilk vaxtlardan başlayaraq dil problemlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bizim yadımızdadır ki, Azərbaycanda Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə, müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan dili ilə əlaqədar bir çox problemlər müzakirə olunaraq, romantik bir qərar qəbul edildi. Belə ki, mütəxəssislər arasında müzakirələr aparılmadan, məsələnin mahiyyəti hərtərəfli öyrənilmədən Azərbaycan dili türk dili adlandırıldı. Əlbəttə, bu, cəmiyyətin özündən gələn bir cəhd deyildi. Yəni Azərbaycan cəmiyyətinin bütün ruhunu ifadə etmirdi və bir qrup ziyalının beynində on illər boyu türkçülüyə qarşı aparılmış mübarizənin əks təzahürü idi. Amma düzgün elmi, sosial, siyasi və ideoloji səviyyədə təqdim olunmayan bir təzahür idi. Bu məsələ çox böyük problemlər yaratdı və Azərbaycan dilinin adı ilə bağlı müxtəlif söz- söhbətlər meydana çıxdı. Mən belə güman edirəm ki, o zaman Azərbaycanda etnik separatizmin yaranmasında bu qərarın da özünəməxsus rolu olmuşdu. O qərar istər- istəməz Azərbaycanda yaşayan bu və ya digər etnoslarda gərginlik yaratmışdı.

Güman etmək olmaz ki, belə məsuliyyətsiz qərarların meydana çıxması təkcə Azərbaycanda çoxdan yaşayan, burada müəyyən mədəni- etnik əlaqələrə girmiş etnosların özlərinin mahiyyətindən irəli gələn separatizm idi. Sadəcə, dilimiz türk dili adlanmalıdır – mövqeyindən çıxış edən ziyalılar nə dərəcədə düşüncəsizlik göstərirdilərsə, həmin etnoslara mənsub ziyalılar da o dərəcədə düşüncəsiz hərəkət edərək, separatizmi yaymağa başladılar. Bu proseslər Azərbaycan cəmiyyətinin üzündə idi, dərinə gəlmirdi. Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürü olan Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dil məsələsinə – ana dilinin adıyla, inkişafıyla, sosial- siyasi problemləri ilə əlaqədar məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Bu diqqətin xüsusi elmi, ideoloji məzmununu qeyd etmək yerinə düşər. O zaman ana dilinin adıyla bağlı 1995-ci ilədək- müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasının qəbuluna qədər müxtəlif səviyyələrdə xeyli müzakirələr aparıldı və dilimizin adı Azərbaycan dili olaraq yenidən təsbit edildi. Bununla birlikdə, bir sıra problemləri də həll etmək lazım gəlirdi. Hamımıza məlum idi ki, 30-cu illərdə türk dili adı dəyişdirilərək, Azərbaycan dili ilə, latın əlifbası isə kirillə əvəz olunmuşdu. Bu cəhdin qeyri- humanist olduğunu bu işlərin mahiyyətini bilən heç bir mütəxəssis inkar edə bilməz. Amma bir məsələ də vardı ki, aradan 50-60 il keçmişdi. Və bu müddətdə Azərbaycan dili adı tədricən qərarlaşmışdı- ictimai ovqat artıq bunu qəbul eləmişdi. Burada hər hansı adın, o cümlədən dilin adının, müəyyən dərəcədə isə xalqın adının formal xarakter daşması aydındır. Fikrimcə, dilin adının etimologiyasına gedərək onu mütləq xalqın taleyi ilə bağlamağa cəhd göstərmək əbəs şeydir. Tarix göstərir ki, xalqın, yaxud dilin adı müəyyən dərəcədə təsadüflərlə də bağlı ola bilər. Amma bu, təsadüf deyildi, yarım əsrlik Azərbaycan xalqının inkişaf prosesinin nəticəsi idi. Yəni Azərbaycan mədəniyyəti inkişaf etmiş, ictimai- siyasi şüur formalaşmışdı. Belə aktiv, fəal prosesdə Azərbaycan dilinin, xalqın adı qərarlaşmışdı və onu aradan qaldırmaq, qayıdıb keçmişdən gəlmək olduqca çətin məsələ idi. Bunu həmin müzakirələr də, Azərbaycan xalqının tarixini çox dərinə bilən Azərbaycan prezidentinin mülahizələri də göstərdi.

Ümumiyyətlə, dilin adının nə şəkildə olması hələ o qədər böyük məsələ deyil, bəlkə də əsas ana dilinin inkişafı üçün müəyyən tədbirlər görülməsi, ana dilinin işlədilməsidir.

- Azərbaycan dili öz tarixi hüquqlarını bütövlükdə bərpa edə bilibmi? Ölkəmizdəki müxtəlif dil mühitlərinin ana dilimizə təsir ehtimalları barədə dilçi alim olaraq, nə kimi müşahidələriniz vardır?

- Əvvəllər Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb dil mühiti- rusdilli mühit çox hallarda mədəniyyəti təmsil edirdi. Yəni kim özünü yaxşı mütəxəssis hesab edirdisə, yaxşı inkişaf etmiş insan sayırdısa, o rus dilini bilməli idi. Bu isə ana dilinin hüquqlarının, anadilli mənəviyyatın, etnoqrafiyanın pozulması demək idi. Ona görə də, Azərbaycan dilinin ölkəmizdə qərarlaşdırılması, onun tarixi hüquqlarının bərpa olunması, müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas problemlərindən biri idi. Güman edirəm ki, təxminən bir neçə il ərzində görülmüş işlərin nəticəsində dilimizin hüquqları bərpa olundu. Amma təbiidir ki, ölkəmizdə beynəlxalq dil olan ingilis dili də yayılmağa başlayıbdır. Burada ingilis dilinin yayılmasının qarşısını almaq həm mümkün deyildi, həm də belə təşəbbüs Azərbaycan dilini, ümumiyyətlə, Azərbaycanı beynəlxalq təcridə aparıb çıxara bilərdi.

2001- ci il iyun ayının 18-də Azərbaycan prezidenti “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman verdi. Həmin fərmanda dilimizin tarixi bəzəsində məlumat verildi və göstərildi ki, Azərbaycan dili dünən, srağagün meydana çıxmayıb, ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində formalaşmış, yüksək mədəniyyətin daşıyıcısı olan mükəmməl bir dildir. Fərmanda Azərbaycan dilinin müasir dövrdəki vəziyyəti və problemləri ətrafında konkret göstərişlər irəli sürüldü. Fərmanın birinci ideyası ondan ibarət idi ki, Azərbaycan dili ölkəmizdəki müxtəlif dillər mühitində müdafiə olunmalıdır. Bu gün yenə də Azərbaycan dilinə müxtəlif dillərin, o cümlədən rus, fars dillərinin müdaxiləsi davam edir və Azərbaycanda mövcud olan bir sıra dillərin özü də müəyyən dil mühiti yaradır.

Eyni zamanda beynəlxalq dil olan ingilis dili də Azərbaycanda yayılmağa başlayır. Biz bunların hamısını nəzərə alaraq, nəticə etibarilə, Azərbaycan dilinin dillərlə hansı münasibətlərdə olduğunu müəyyənləşdirməliyik. Yəni dövlət müəyyənləşdirməlidir ki, Azərbaycan dilinin hüquqları nədən ibarətdir, sonra həmin hüquqlar müdafiə olunsun. Birinci əsas hüquq Azərbaycan dilinin ölkəmizdə – dövlət orqanlarında, təhsil sistemində, eləcə də məişətdə istifadəsini təmin etməkdən ibarət idi. Azərbaycan dövləti bu sahədə bütün işlərin görülməsi barəsində öz tədbirlərini müəyyənləşdirdi, göstərişlərini verdi.

Azərbaycanda dövlət idarələrində başqa bir dilin işlənməsi qadağan olundu. Bu gün respublikamızda dövlət idarələri ilə yanaşı özəl sektorda da dövlət öz prinsipini belə müəyyənləşdirdi ki, dövlət dili Azərbaycan dilidir və Azərbaycanda mövcud olan bütün idarələrdə yazışmalar yalnız Azərbaycan dilində aparılmalıdır. Ancaq beynəlxalq sənədlər, beynəlxalq yazışmalar ingilis dilində aparıla bilər. Digər məsələ böyük şəhərlərimizin reklam örtüyü ilə əlaqədardır. Ölkədə satılan malların üzərindəki yarıqların, informasiyaların və bu tipli işlərin Azərbaycan dilində olması qəti, göstəriş şəklində verildi. Məsələnin əsas cəhəti də bundan ibarətdir ki, həmin fərman yeni verilməsinə baxmayaraq, dönmədən həyata keçirilməkdədir. İndi Bakı şəhərində, eləcə də müxtəlif idarələrdə artıq başqa dillərin əvvəlki kimi meydan sulamağını görmürük. Azərbaycan dilinin hüquqları tədricən, amma dönmədən bərpa olunur.

Bu fərmanda ikinci bir mühüm məsələ – Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi göstəriş şəkilində qoyuldu. Çünki inkişafda olmayan bir dili müxtəlif dillərin mövcud olduğu bir dövrdə müdafiə etmək çox çətindir. Həqiqətən də Azərbaycan dilinin bir sıra problemləri vardır ki, onlar da həllini tapmalıdır.

- Dilimizin tarixi hüquqlarından biri də latın qrafikalı əlifbaya keçiddir. Bu keçiddən sonra, yəni dilimizin türk dilləri sistemində həllini gözləyən məsələləri də var...

- Biz yeni əlifbaya keçmişik. Sonrakı dövrdə Azərbaycan prezidentinin fərmanında buna da vaxt verildi və bir qədər sonra həyata keçirildi. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçsək də, təəssüf ki, artıq neçə on illərdir, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti yoxdur, dilin orfoqrafiya qaydaları hazırlanmayıb. Mən həmişə demişəm, bu güncü dünya danışan dünyadır. Biz indi söhbət edirik və sən bu danışığı yazacaqsan. Amma bir vaxtlar radio-televiziya verilişlərində də yazılı mətn olurdu və həmin mətn oxunurdu. Yəni bu da onu göstərir ki, Azərbaycan danışq dilinə xüsusi diqqət verilməlidir. Azərbaycan danışq dilinin normaları bir sıra sahələrdə qəti şəkildə müəyyənəlməyib. Ona görə də biz mütəxəssislər yığıb ciddi, əsaslı tədqiqatlar əsasında Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti hazırlamalıyıq ki, müəyyən sözlərin tələffüzü dəqiqləşsin.

Azərbaycan dilinin elmi- akademik qrammatikası kifayət qədər yüksək səviyyədə yazılsa da, praktik qrammatikalar lazımdır ki, həm Azərbaycan dili elmi əsaslarla xalqa çatdırılsın, həm də Azərbaycanda yaşayan başqa xalqlar bu qrammatikalar vasitəsilə Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Məsələn, mən son zamanlar müşahidələr edirəm ki, artıq Azərbaycana gəlmiş bir sıra xalqların nümayəndələri azərbaycanca danışa bilirlər. Almanlar, fransızlar, ingilislər yerli dili öyrənirlər və danışmağa, ünsiyyət saxlamağa çalışırlar.

Bu gün Azərbaycan türk dünyasına qovuşur, Azərbaycan türk dünyası ilə bir sıra məsələlərdə birgə hərəkət edir. Bu, sadəcə olaraq, etnik əlaqələr üzərində qurulmuş, etnik kökün yaxınlığı ilə əlaqədar məsələ deyil. Bu həm də müasir maraqlardan irəli gəlir. Düzdür, müasir maraqların çoxu da ümumi köklə əlaqədardır, amma bizim əhval- ruhiyyəmizdəki, düşüncələrimizdəki, təfəkkürümüzdəki yaxınlıq, qohumluq dildə də özünü təzahür etdirir. Azərbaycan dili türk dilləri sistemində inkişaf edərək həmin sistem içərisində öz əlaqələrini bərpa etməlidir. Bu, türk dünyasının birləşməsinin dil- linqvistik tərəfidir.

Ümidvaram ki, müxtəlif türk dillərinin get-gedə bir- birinə yaxınlaşması daha da güclənəcək və onlardan biri ümumünsiyyət dilinə çevriləcəkdir. Məsələn, keçən ilin sonlarında Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin

təşəbbüsü ilə Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı keçirildi və araşdırmalar aparılarkən məlum oldu ki, dünya azərbaycanlılarının sayı 50 milyondan çoxdur. Yəni 50 milyonluq bir xalqın dil enerjisi daha 7- 8 milyonluq xalqın dil enerjisi deyil, ondan xeyli dərəcədə böyükdür.

Azərbaycanlılar dünyanın müxtəlif istiqamətlərinə yayılıblar və vətəndən kənarında çox hallarda öz dillərindən yalnız məişət səviyyəsində istifadə edirlər. Halbuki azərbaycanlıların inteqrasiyası, ümumən türklərin inteqrasiyası nəticə etibarilə Azərbaycan dilinin inkişafına gətirib çıxaracaq və Azərbaycan dilinin dünyadakı mövqeyini lazımi səviyyədə təzahür etdirəcək. Bu dil daşıyıcılarının kəmiyyətə çoxluğu, onların əhatəsində olub qohum dildə danışan xalqların çoxluğu sayəsində dilin münbit sosial- siyasi, həm də münbit intellektual zəmində inkişafına gətirib çıxaracaq. Çoxluq bu baxımdan yalnız kəmiyyət hadisəsi deyil, eyni zamanda dilə münasibətdə çox ciddi keyfiyyət hadisəsidir.

- Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsində müdafiə olunması yönündə mühüm qərarlar qəbul olunub. Bu həm də hər bir vətəndaş üçün önəmli olmalıdır. Bu qərarlardan irəli gələn məsələlərin yerinə yetirilməsinin səviyyəsi dil komissiyasının üzvü kimi, sizi qane edirmi?

- Azərbaycan dilinin inkişafı ilə əlaqədar prezident fərmanının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Təbii ki, ana dilinin inkişafını ilk növbədə xalq, onun mədəni səviyyəsi müəyyənləşdirir. Amma bununla yanaşı, dilin dövlət səviyyəsində müdafiəsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət hər hansı dilin inkişafına kömək də göstərə bilər, onun inkişafını məhdudlaşdırma da bilər. Tariximizdən məlumdur ki, Azərbaycanda mövcud olmuş müxtəlif dövlətlər bir sıra hallarda türk dilini- ana dilini müəyyən vaxtlarda məhdudlaşdırıb, başqa dillərin işlənməsinə şərait yaradıblar. Amma tarix onu da göstərdi ki, milli dövlət yarandığı zaman mütləq öz ana dilinin hüquqlarını müdafiə edir. Səfəvilər dövründə olduğu kimi – onda cəmiyyət daha sürətlə inkişaf edir, xalqın, cəmiyyətin inkişafı üçün münbit mənəvi mühit olur.

Azərbaycan prezidentinin sözügedən fərmanı göstərir ki, dövlətin milli dilin hüquqlarını müdafiə etməsi millətin inkişafına, onun mənəvi- ruhi dirçə-

lişinə, intibahına gətirib çıxarır. Bu gün Azərbaycanda ana dilinin öyrənilməsi, ana dilinin müdafiəsi, inkişafı ilə bağlı bir sıra işlər görülməlidir. Hazırda ölkəmizdə ana dilini öyrənən kifayət qədər güclü müəssisələr – Azərbaycan Elmlər Akademiyasının dilçilik, ədəbiyyat, tarix institutları və müxtəlif universitetlərin müvafiq fakültələri, kafedraları vardır. Azərbaycan prezidentinin fərmanından irəli gələn bir sıra məsələləri bunlar həll etməli, üzərində düşünməlidirlər. Eyni zamanda, 2001-ci il iyulun 4-də prezidentimizin fərmanı ilə xüsusi Dil komissiyası yaradıldı. Həmin Dil komissiyası ana dilinin inkişafı ilə əlaqədar bir sıra məsələləri öyrənməklə məşğuldur. Ana dilinin işlənmə səviyyəsi necədir, ana dilinin inkişafı üçün nələr hazırlana bilər, ana dilində kütləvi informasiya vasitələrinin keyfiyyəti necədir, onlar bizim cəmiyyətimizə nə dərəcədə təsir göstərirlər, dünyada olan informasiya sisteminə necə qovuşurlar, beynəlxalq informasiyanı bizim cəmiyyətə necə ötürürlər?- bax, bu məsələləri Dil komissiyası araşdırmaqdadır. Yəqin ki, yaxınlarda Dil komissiyasının xüsusi yığıncaqları olacaq, burada ana dili ilə əlaqədar xeyli məsələlər qoyulacaq və həllini tapacaqdır.

- Şübhəsiz, Azərbaycan dili ölkəmizdə olan müxtəlif sistemli dillərin inkişafına da müsbət təsir göstərir...

- Bir unudulmuş sahə də Azərbaycandakı başqa dillərin- həm Qafqaz, həm də İran mənşəli dillərin öyrənilməsidir. Çox təəssüf ki, indiyədək bu sahəyə az diqqət yetirilib, yaxud diqqət yetirilərkən elmi səviyyə nümayiş etdirilməyib. Azərbaycanda indi mövcud olan tat, talış, kürd dillərinin, eləcə də Qafqaz mənşəli- ləzgi, avar, xınalıq dillərinin, onların müxtəlif dialektlərinin öyrənilməsi vacib məsələdir. Həmin xalqların özlərinin nümayəndələrindən olan mütəxəssislər Azərbaycan dili və digər türk dilləri ilə məşğul olurlar. Bu, yaxşı hal olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir azərbaycanlının bu dilləri bilmədən öyrənməsi, araşdırma aparması çətin məsələdir. Amma, məsələn, milliyətcə udi olan V. Qukasyan udi dilinin lüğətini hazırlayıb tədqiqatlar aparmışdır. Bəzən bu tədqiqatları aparanda çalışırlar ki, bu və ya digər dilin Azərbaycanda aborgen- tarixi, köklü, qədim mədəniyyətin

daşıyıcısı olması sübut edilsin. Amma bunlara o qədər də ehtiyac yoxdur. Bəlkə də, bu gün o dillərin lüğətləri, qrammatikaları hazırlanmalıdır.

Mən bir dilçi kimi, özümü o vaxt narahat hiss edirəm ki, ingilislər, fransızlar, almanlar gəlib Azərbaycanda tat, kürd, ləzgi, avar dillərini tədqiq edələr. Bu günlərdə biz Bakı Dövlət Universitetində vaxtilə bağlanmış ümumi dilçilik kafedrasını yenidən yaratdıq və mən bu kafedranın müdiri seçildim. Həmin kafedrada da xüsusi olaraq bu məsələlərlə məşğul olacağıq. Yəni Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif sistemli dillərin həm lüğətini, həm də qrammatikasını hazırlayacağıq. Elə bilirəm ki, bu lüğətlərin, qrammatikaların hazırlanması bir daha göstərəcək ki, bu dillərlə Azərbaycan türkcəsi arasında nə qədər böyük yaxınlıqlar əmələ gəlib, onların lüğət tərkibində türk mənşəli Azərbaycan dili materialı nə qədər çoxdur. Bu dil materialları da göstərəcək ki, Azərbaycanda həqiqətən bir superetnos formalaşıbdır və dil əlaqələri, dil yaxınlıqları lazımi səviyyədədir.

- Dövlət dilinin müdafiəsi sahəsində dövlətin öz rolu var. Bu mənada, cəmiyyətin və vətəndaşların əsas vəzifələri hansı aspektlərə söykənməlidir?

- Əsas işimiz Azərbaycan dilini inkişaf etdirmək, qorumaq və müdafiə etməkdən, Azərbaycanda orta təhsilin yalnız Azərbaycan dilində olmasını həyata keçirməkdən ibarətdir. Mənim üçün olduqca sevindirici hal olardı ki, Azərbaycanda yaşayan ruslar azərbaycanca oxusunlar. Deyəndə, nəzərdə tutmuram ki, rus dilində oxumaq istəyənlər çıxıb getsinlər. Mən sadəcə, bir azərbaycanlı kimi ana dilinin – dövlət dilinin hüquqlarını müdafiə etmək istəyirəm. O hüquqları ki, dövlət müdafiə edir, onları cəmiyyət, dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaş da müdafiə etməlidir. Azərbaycan dilinin inkişaf səviyyəsi bu gün orta məktəb səviyyəsində bütün elmi informasiyaları vermək iqtidarındadır. Amma ali təhsil elədir ki, orda yalnız Azərbaycan dilindən istifadə etmək mümkün deyil.

Şübhəsiz, başqa dilləri, xüsusilə ingilis dilini bilməyən Azərbaycan vətəndaşından ciddi mütəxəssis ola bilməz. Dilçilik, eləcə də, texniki, ictimai-siyasi elmlər sahəsində də müasir dünyanın əsas informasiya daşıyıcısı olan

ingilis dilini bilmədən yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi yetişmək heç cür mümkün deyil. Bu mənada, istərdim ki, Azərbaycan dili öz lazımı səviyyəsində, Azərbaycan təfəkküründə öz mövqeyini həmişə qoruyub saxlasın. Bu, həm də bizim dövlətimizin tələbidir. O yerdə ki, dövlət öz dilinin qayğısına qalır, onu rəsmi dil olaraq inkişaf etdirir, onda cəmiyyətin inkişafı barəsində qətiyyənlə narahat olmaq lazım deyil. Həmin cəmiyyətdə, şübhəsiz ki, normal mənəvi ab- hava olacaqdır.

Mən Azərbaycanda Azərbaycan dilinin inkişafına xüsusi qayğı göstərən, bu sahədə əlindən gələn hər şeyi edən, Azərbaycan dilinin nüfuzunu beynəlxalq səviyyədə müdafiə edən və beynəlxalq aləmdə dilimizin müasir dünya təfəkkürünü ifadə etməyə qadir olduğunu sübuta yetirən Azərbaycan prezidentinə Ana dili günündə bir mütəxəssis olaraq təşəkkürümü bildirirəm və onu da demək istəyirəm ki, onun bütün qərarlarını və göstərişlərini biz mütəxəssislər qoyduğu tələblər səviyyəsində həyata keçirməyə çalışacağıq.

Söhbəti Dəyanət Osmanlı apardı.

2002

ZİYALİ ÜSYANÇI YOX, TƏKAMÜLÇÜ OLMALIDIR

- Nizami müəllim, öncə uzaq və yeni tariximizdə ziyalı nədir sualına cəmiyyətimizin yanaşmaları barədə danışaq.

- Bizdə ziyalı nədir sualına XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində cavab verilməyə başlayıb. Mən bunu niyə xatırlatmaq istəyirəm. Ziyalı nədir sualına xalq nə qədər qədimdən başlayaraq cavab verirsə, o dərəcədə həmin cavab təkmilləşmiş olur. Çünki bu sualı xalqın özünün tarixi, ictimai- mədəni inkişafının tarixi cavablandırmasıdır. Əgər müasir dünyadan geri qalmış, eyni zamanda inkişaf etmiş bir xalq varsa, bu xalqların mütəxəssislərinin, politoloqlarının, siyasətçilərinin, mədəniyyətşünaslarının, futuroloqlarının bu suala nə cür cavab vermələrindən asılı olmayaraq, o xalqın özünün ayrıca cavabı olub. Bu mənada, Azərbaycan xalqının “ziyalı nədir” sualına ingilislərdən, fransızlardan, almanlardan xeyli sonra cavab versə də, dünyada bir sıra xalqlardan xeyli əvvəl cavab vermişdir.

Azərbaycan xalqı kifayət qədər ziyalı potensialı olan, bir xalqdır. Amma təbiidir ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sosialist düşüncəsi ziyalılıq məsələsinə baxışda xüsusi bir istiqamət götürmüşdü. Gəlin açıq danışaq, hardasa 30- 40- cı illərdə rus dilini bilməyən, rus dilində ədəbiyyat mütaliə edə bilməyən adama ziyalı deməzdilər. Hətta milli ziyalı deyəndə də, mütləq rus mühitini, ittifaq mühitini yaxşı bilən və bu mühitin kontekstində formalaşan insan nəzərdə tutulurdu. Bu insanın böyük əqidəsi kommunizm quruculuğu idi, həyat tərzi kollektiv düşüncəyə əsaslanmalıydı. İndi Azərbaycanda müstəqil dövlət qurulur və xalqımız müstəqil olaraq inkişaf edir. Belə bir vəziyyətdə, keçən əsrin son on illiyində bizim mətbuatımızda həm ziyalılıq barədə çox danışıldı, həm də çalışıldı ki, ya dolayısı ilə, ya da birbaşa ziyalı nədir sualına cavab verilsin. Bu barədə gedən söhbətlər isə həddindən artıq çox bulanıq, çoxistiqamətli, qarışıq bir “sistem” əmələ gətirdi. Nəticədə hiss olundu ki, suala verilən cavabda yeni dövrün, yeni zamanın yaranması ilə əlaqədar olaraq müəyyən problemlər var. Eyni zamanda, normal, konstruktiv düşünən insanlar yenə də XX əsrin əvvəllərinə müraciət elədilər və ziyalı kimdir sualına XX əsrin əvvəllərindən gələn impulsla cavab verməyə başladılar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyəti kifayət qədər demokratik idi. Azərbaycan insanının qarşısında kifayət qədər geniş perspektivlər açılmışdı. Kim hara istəsə- Qərbə, Şərqə gedə bilərdi. XX əsrin sonlarında ziyalı nədir sualına o adamlar daha aydın cavab verdilər, müzakirələrdə o adamlar daha dəqiq mövqe tutdular ki, onlar XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda formalaşmış ziyalı modelinə əsaslanırdılar. Amma indi Azərbaycanda müstəqil dövlət inkişaf edəndən sonra, xüsusilə Azərbaycan prezidentinin bu məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan mədəniyyətinin, azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafı ilə əlaqədar müəyyən çıxışlarından, mülahizələrindən, Azərbaycanda ziyalılığın inkişafı ilə bağlı tədbirlərdən sonra XX əsrin əvvəllərində müəyyən olmuş bu ziyalı kompleksi üzərində biz

möhkəm dayanırıq. Yəni artıq əlavə olaraq Qərbə, Şərqə, hər hansı istiqamətə getmək məsələlərində bizim elə bir qorxumuz yoxdur.

Müəyyənləşib ki, Azərbaycan ziyalıları birinci növbədə milli, azərbaycançılıq ideologiyasını, mənəviyyatını qəbul etmiş bir insan olmalıdır. Çünki azərbaycançılıq sadəcə, bir ideologiya deyil, ictimai- mədəni yaşam tərzidir. Ziyalı Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin qorunmasına, xalqın inkişafına çalışan, Azərbaycan xalqının müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan bir insan olmalıdır. İlk şərt bundan ibarətdir. Sonra Azərbaycan ziyalıının digər bir xüsusiyyəti meydana çıxmağa, müəyyənləşməyə başlayır ki, bu da onun Azərbaycan xalqının keçib gəldiyi tarixi özündə ehtiva etməsidir. Azərbaycan xalqı türk xalqlarından biri olmaqla, azərbaycanlı mənəviyyatı, mədəniyyəti ümumtürk mənəviyyatının, mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycanlı ziyalı özünü türk dünyasından təcrid və türk insanından, onun qazandığı daxili, mənəvi, tarixi mənəviyyatdan imtina etməməlidir. Bu mühit onun təsəvvüründə canlı olmalıdır. Ümumtürk dünyasının tarixi, xüsusilə Azərbaycan xalqının formalaşana qədərki tarixi ziyalının daxilində yaşmalıdır. Əgər Azərbaycan ziyalıları özünü yalnız azərbaycançı hesab edib, öz ziyalılıq, düşüncə, mədəniyyət tarixini Azərbaycan xalqının formalaşdığı dövrdən başlasa o, qısır bir ziyalı olar. Yəni onun kökləri dərinə işləyib qidalana bilməz- mənəvi- ruhi aləmi dərin tarixi köklərə malik ola bilməz və sözsüz ki, cəmiyyətə heç nə verməz. Çünki azərbaycançılığın kökləri var və həmin kökləri qəbul etməyən Azərbaycan ziyalıının ümumiyyətlə, inkişaf perspektivi də mümkün deyil. Axı gövdə köklərdən qidalanıb gəlir, kökü olmayan gövdənin olması isə mümkün deyil və nəhayət, üçüncüsü, Azərbaycan ziyalıları müasir dünyanın insanıdır. Bu və ya digər etnik mədəni sitemin daxilində inkişaf edən və ondan kənara çıxmayan bir insan deyil. Azərbaycan ziyalıları müasir dünyanın ziyalıları olduğuna görə dünyada gedən bütün ictimai, siyasi, mədəni proseslər, ümumən, ümumbəşəri proseslər mənəviyyatında, əxlaqında, düşüncəsində iştirak etməlidir. Bizim tariximizin tələbi belədir. Azərbaycanlılar və ümumən türklər dünyaya həmişə açıq olublar. Elə xalqlar var ki, özlərini dünyadan ayırıblar. Amma azərbaycanlılar və onun kökündə

dayanan türklər nə bir qala tikib, nə bir hasar çəkib, nə bir müdafiə istehkamı düzəldiblər, nə də gedib dağlara sığınblar – geniş bir çöl mədəniyyəti, Avrasiyanın düzənlikləri bütün dünyaya açıq olub. Təsəvvür edin ki, türklər dünyada o inkişaf etmiş din olmayıb ki, onu qəbul etməsinlər. Müsəlman, xristian, buddist türklər, o cümlədən ibtidai dinlər səviyyəsində olan türklər vardır. Bütün bunların hamısı onu göstərir ki, bu xalq, etnos dünyaya həmişə ruhən açıq olub. Yalnız dini baxışlar sisteminə görə deyil, eyni zamanda mədəni baxışlar sisteminə görə də dünyada elə böyük əsər yoxdur ki, Azərbaycan xalqı onu tanımasın, yaxud tanıyarsa, onu qəbul edə bilməsin. Bu mənada dünyanın böyük abidələri, böyük tarixi hadisələri həmişə azərbaycanlıların, ümumən türklərin tarixi ilə bağlı olub. Elə xalqlar var ki, onların tarixi hansısa bir regionun tarixi olub. Türklərin tarixi isə dünyanın tarixinə bərabərdir. Ona görə də onların dünyada mövcud olan bütün xalqlarla yalnız üzdə olan sosial- siyasi deyil, həm də etnik- mədəni, genetik əlaqələri olduqca güclüdür. Bax, bu dəyərləri Azərbaycan ziyalısı daşmalıdır.

Eyni zamanda, ümumi ziyalılığın müasir dövrdən, müasir dünyadan gələn prinsipləri var. Bu prinsiplər nədən ibarətdir? Birincisi, ziyalı üsyançı, inqilabçı yox, təkamülçü olmalıdır. Ziyalı ictimai- mədəni proseslərdə təkamülü önə çəkməlidir. Ziyalı çalışmalıdır ki, cəmiyyətin inkişafı və özünün bir insan olaraq inkişafı sıçrayışlar yolu ilə deyil, tədricən, lazımi mədəni, ictimai inkişafın təkamül qanunauyğunluqlarına münasib bir şəkildə getsin. Ziyalının hər hansı bir məsələyə kompleks münasibəti olmalıdır. Yəni bu və ya digər məsələnin üstündə durub israrla tələb etmək, qalan bütün məsələləri unutmaq və nəticə etibarilə, bir üsyançı kimi meydana çıxmaq, özlüyündə üsyançı obrazını yaratmaq artıq ziyalılıqla vidalaşmaq deməkdir. Əgər ziyalı bir üsyançıdırsa, inqilabçıdırsa, o, ziyalı ola bilməz. Biz Məcnuna ziyalı kimi baxa bilərikmi? Yox! Eləcə də, Azərbaycanda yetişən bir sıra üsyankar gənclər var ki, adlarını çəkib qan qaraltmaq istəmirəm, onları ziyalı adlandırmaq çox çətindir. Bu, ümumi bir prinsipdir. Fanatizm ilə bağlı olan insan üsyançıdır. Amma daxili, ruhi harmoniyası olan adam üsyançı ola bilməz.

- İnsanın və ümumilikdə cəmiyyətin inkişafında ziyalının missiyası hansı məsələləri əhatə etməlidir?

- Ziyalının təkamülçülüyündən irəli gələn əsas məsələ odur ki, ziyalı daxilən, mənən, ruhən rahat və düşüncə adamı olmalıdır. Ziyalının missiyası bu dünyada hər şeyi rahat və lazımi harmoniyaya uyğun bir şəkildə qavramaq və onu müasir bir şəkildə təzahür etdirməkdir. Ziyalı güzəştə getməyi bacaran insan olmalıdır. Böyük bir rus-sovet ziyalısı, akademik Dmitri Lixaçovun ifadəsi yadımdadır. Düzdür, onun xeyli millətçi cəhətləri də vardır, amma ziyalılığın çox maraqlı bir tərifini də vermişdir: Ziyalılıq insanın nə dərəcədə güzəştə getmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Yəni şəxsən nə dərəcədə öz mənafeyindən güzəştə gedə bilirsənsə, o dərəcədə sən ziyalısan.

Bu, ziyalılığın bir şəxsədə təzahür eləyən subyektiv şərtidir. Amma bununla yanaşı, necə təsəvvür etmək olar ki, bir adam ardıcıl olaraq hakimiyyətə can atsın, dünya dağılsa da, nə olur- olsun, hakimiyyətdə mən olmalıyam prinsipi ilə yaşasın. Görünür, bu, artıq güzəştə gedən insan deyil. O, çapqınçı kimi istəyir, dünyada nə varsa, əldə eləsin. Bu mənada Azərbaycanda özünü ziyalı adlandıran xeyli insanlar var ki, ziyalılıq təyini onlara aid olmamalıdır. Təbii ki, ziyalının təkamülçü, daxilən, mənən, ruhən rahat bir adam olması üçün ona birinci növbədə, bilik lazımdır. Yəni dünyada, həyatda baş verən hadisələri dərk etməyən, dərindən bilməyən, onlara özlüyündə analitik təhlil verə bilməyən bir insan, şübhəsiz, nə təkamülçü ola bilər, nə də daxilən, ruhən, rahat ola bilər. Adətən, narahat adamlar savadsız adamlardır– onlar həmişə nəsə bir narahatlıqla özlərini ora- bura atırlar. Qəribədir ki, bəzən təbiəti etibarilə ziyalı adamlar deyil, bu cür ziyalı olmayan narahat adamlar gəlib müəyyən səviyyədə müəyyən postları, vəzifələri tuturlar və özlərindən aşağılara təzyiq göstərilər. Beləliklə, ziyalılıq mühitini məhv edirlər. Bax, bu cəhətlər Azərbaycanda ziyalılığa mane olan cəhətlərdir. Amma heç vaxt düşünmək olmaz ki, çox bilikli insanların hamısı ziyalıdır. Azərbaycanda yüzlərlə professor, onlarla akademik var. Bunların hamısının bilikli olmalarına, zəngin informasiya daşıdıqlarına görə ziyalı hesab edilməsi

də mümkün deyil. Kefli İsgəndərin sözüdür: “Hamı mənə deyir ki, oxu, alim ol, heç deyən yoxdur ki, oxu, adam ol”. Adam burda ziyalı mənasındadır. Vaxtilə dünyanın bir sıra ölkələrində – Hindistanda, ümumiyyətlə, Qədim Şərqdə bilikləri, dərin elmləri ruhən rahat olmayan adamlara öyrətmirdilər. Bu həm mümkün deyildi, həm də ola bilsin, öyrədəydilər və o ruhu taraz olmayan adam isə o elmdən, bilikdən mənfi məqsədlərlə, neqativ məzmununda istifadə edər. Ona görə də, elə orta məktəblərdən başlayaraq, xüsusən ali məktəblərdə, müəllim – psixoloqlar olmalıdır ki, fikir versinlər, bu insan nəyə qadirdir. Nəyi öyrənə bilər və öyrəndiklərindən cəmiyyət üçün nə dərəcə istifadə edə bilər. Dünyada bu sahədə tədqiqatlar vardır. Mənə elə gəlir ki, bunlar bizdə də tədricən yayılacaqdır.

Azərbaycanda son zamanlar bir dırnaqarası “ziyalı hərəkatı” da başlayıb. Müxtəlif siyasi partiyalarda özlərini gözdən salmış, cürbəcür hərəkatları ilə, müxtəlif vəzifələrdə işləyərək nüfuzdan düşmüş, millət vəkili olaraq nüfuzdan düşmüş bir sıra insanlar peyda olub müxtəlif müxalifət liderləri ilə görüşürlər, bu görüşlərdə guya ziyalı sözü deməyə cəhd edirlər.

Heç kim özünü ziyalı elan etməməlidir. Özünü ziyalı elan eləyən, qrup yaradan adamda ziyalılıq deyilən şeydən bir damla da yoxdur. Bu mənada ziyalılıqda bir xüsusiyyət də odur ki, ziyalı həmişə fərddir. Ziyalı qruppası və ziyalı şaykası ola bilməz. Ziyalı görəcəyi işləri tək görür. Müəyyən məqsəd uğrunda mübarizə aparən insanların birliyini yaratmaq olar. Amma ziyalılar qrupu, ziyalılar dəstəsi yaratmaq heç bir məntiqə sığmaz. Odur ki, bundan sonra kimsə Azərbaycanda bu fikrə düşəcəksə, o, həmişə səhv edəcək. Çünki ziyalılıq fəaliyyəti, bayaq dediyim kimi, təklikdə təzahür edir.

Ziyalının özündə, ruhunda bütöv cəmiyyət yerləşir. Ruhunda cəmiyyət yerləşməyən adam, ruhunda cəmiyyəti obyektiv şəkildə ifadə edə bilməyən adam ziyalı ola bilməz.

- Tez-tez səslənən “Ziyalı problemi” ifadəsinin qoyuluşuna bir ziyalı olaraq sizin şərhinizi, həmçinin ziyalının yetişdiyi mühit barədə təsəvvürlərinizi bilmək maraqlı olar.

-Bizim cəmiyyətdə nə vaxtsa ortaya atılan və bu gün də səslənən bir anormal ifadə var: Ziyalı problemi. Cəmiyyətdə ziyalı problemi ola bilməz. Cəmiyyətdə gedən hadisələrə ziyalı problem kimi baxa bilər. Ziyalılıq elə bir ictimai-mənəvi aktdır ki, o, problem ola bilməz. Ziyalılığın, ziyalıların çatışmaması cəmiyyətdə problem ola bilər, amma ziyalının həyat tərzi, ziyalının yaşayışı, ziyalının məişəti kimi məsələlər cəmiyyətdə qoyula bilməz. Çünki ziyalı üçün belə problem yoxdur. Bu mənada, ziyalı əslində elə bir hadisədir ki, onun üçün müəyyən problemlər ola bilər. Azərbaycanda çoxlu ziyalılar var ki, cəmiyyətin xeyli problemlərini öz üzərlərində daşıya bilərlər.

Ziyalı silahla danışmamalıdır. Azərbaycan prezidenti ona görə Azərbaycanda rəhbərliyə gələ bildi, ona görə cəmiyyət onu qəbul etdi ki, silahla danışmadı. Sözlə, fikirlə, qədimdən gələn tarixi özündə ehtiva etməklə, tarixə uyğun Azərbaycan cəmiyyəti qurmaq nümunəsini birbaşa təqdim etməklə ən böyük Azərbaycan ziyalısının obrazını yaratdı.

Mənə elə gəlir ki, bu gün Azərbaycan ziyalısının ən ümdə vəzifəsi Azərbaycan prezidentinin, müasir Azərbaycan dövlətinin yaradıcısının qoyduğu prinsiplərlə, Konstitutsiyamıza uyğun, həm də müasir dünyanın ümumi qanunları ilə yaşamağı öyrənməkdir. Azərbaycan ziyalısı özünü lazımi normal səviyyədə tərbiyə etməlidir ki, Azərbaycan adlanan xalq ziyalı hesab etsinlər. Bu gün Azərbaycan ziyalısının ən böyük vəzifələrindən biri də müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsi uğrunda çalışmaqdır. Həmçinin Azərbaycan ziyalısının ən böyük vəzifəsi Azərbaycan xalqının tarixi idealarını həyata keçirməkdən ibarətdir. Azərbaycan xalqının müasir dövrdə də ən böyük ideali müstəqil dövlət qurmaqdır. Bu, Azərbaycan ziyalısının da ən böyük ideali olmalıdır. Dövləti quran, xalqı təşkil edən də, bütövlükdə Azərbaycan insanını tamamilə sosial-siyasi, ideoloji, mənəvi iflas vəziyyətindən prezidentimiz Heydər Əliyev çıxartdı. Ona görə də ziyalının bu mühütdə düşünmək, prezidentin nümunəsində ziyalılıq prinsipləri görmək və hiss etmək imkanları var. Yəni milli dövlət quruculuğu prosesindəki milli atributları, **milli əlamətləri Azərbaycan ziyalısı özündə ifadə etməyi**

bacarmalıdır. Azərbaycan ziyalısının öz milli mədəniyyətinə, mənəviyyatına tam sədaqətli olması öncül şərtidir.

Azərbaycan ziyalısı bu gün öz uşağını rus, fars dillərində və yaxud hər hansı başqa bir dildə orta məktəbə qoyursa, demək, o, səhv edir. Gələcəkdə Azərbaycan ziyalısı olmaq istəyən hər uşaq, yeniyetmə, gənc orta təhsili ana dilində almalıdır. Ali təhsil artıq ixtisas təhsillidir, mütəxəssis hazırlamaq mərhələsidir. Bu, müəyyən maraqla əlaqədar olaraq istənilən dildə aparıla bilər. Çünki təbii ki, Azərbaycan dili bu gün dünyada heç də o dillərdən hesab olunmur ki, o dildə dünyanın ən böyük elmi nailiyyətləri mövcuddur. Amma orta məktəb səviyyəsində bu var. Orta məktəb sadəcə olaraq, gələcəkdə bilikli bir insan yetişdirməyə istiqamətlənməməlidir. Orta məktəbin ziyalı yetişdirmək funksiyasının ilkin əlamətlərindən biri ana dilində olmasıdır, yaxud milli-mənəvi dəyərlərlə ümumbəşəri dəyərlərin, ən müasir harmonik əlaqəsi nəzərə alınmalıdır. Həm də burada ziyalılığın bir mühüm göstəricisi də Azərbaycan ziyalısında özünü göstərməyə başlayan təvazökarlıqdır. Ziyalı ortada, meydanda olmamalıdır. Ziyalının başına yumruq dəyməməlidir. Yəni ziyalı “razborka” keçirən bir fəqir olmamalıdır. Əgər belədirsə, onda o öz missiyasını itirir. İndi, əlbəttə, cəmiyyətdə müəyyən fəal, aktiv qüvvələr və insanlar vardır ki, onlar bu baxımdan ziyalılara yuxarıdan-aşağı baxırlar. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, o aktiv adamlar cəmiyyətdə tarixi məzmunu malik heç bir iş görə bilməzlər. Onlar yalnız nəsə lokal əhəmiyyətli bir iş görə bilirlər, ara qarışdırmaqla, guya nəyisə həll edirlərmiş kimi anlaşılmazlıq yarada bilirlər. Əslində, onlar lokal düşüncədən çıxış etdikləri təqdirdə heç nəyin həllinə nail ola bilməzlər.

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin öz çıxışlarında, məruzələrində qoyduğu bir sıra prinsiplər var ki, onlar “Azərbaycan ziyalısı kimdir” sualına cavab verməkdən ötrü ən etibarlı mənbələrdir. Onlar həyata keçmiş fikir və ideyalardır. Bizim ziyalılarımız hansısa həyata keçməmiş ideyaları gərək özlərinə prinsip seçməsinlər. Həyatiliyin bir mühüm cəhəti də ondan ibarətdir ki, ziyalı üzü gələcəyə olsa da, romantik düşünməməlidir. Ziyalı romantik düşüncələrlə özünün və xalqın həyatını qurmağa cəhd edərsə, ondan heç bir şey

çıxan deyil. Azərbaycan cəmiyyətində məhz Heydər Əliyevin qurduğu prinsiplər, dövlət quruculuğu prosesində gəlmiş nəticələr, Azərbaycan cəmiyyətini özünü son dövr tarixi “Azərbaycan ziyalı kimdir” sualına lazımi səviyyədə cavab verir və bu cavablar kifayət qədər həyati, real cavablardır. Mənə elə gəlir ki, Azərbaycanda ziyalılığın inkişafı üçün son illər çox geniş perspektivlər açılib.

Bu gün Azərbaycanda özünü ziyalı hesab edən, müəyyən qədər dünyada qəbul olunmuş xüsusi ədalət “ziyalılar” da mövcuddur. Təbii ki, mən onları Azərbaycan xalqının müəyyən tarixi dövrdə problemi kimi qəbul edə bilərəm. Ancaq o, ziyalı problemi deyil, ziyalılığın tarixinin problemidir. Azərbaycanın düşdüyü mədəni-siyasi mühit tarixən elə olub ki, müxtəlif ədalət-idiallı, bəzən rus, bəzən fars milli meydana çıxıb və onun qalıqları indi də davam edir. Fikrimcə, tədricən Azərbaycan ziyalı məhz milli ziyalı olmalı, ana dilini bilməli, milli dəyərlərə xidmət etməlidir. Milli dəyərləri tam inkar edib ümumbəşəri dəyərlər adından çıxış edən kəs ziyalı ola bilməz. Məncə, tədricən antimilliyətçi ziyalılıq Azərbaycanda artıq öz qüvvəsini itirir və tezliklə tamamilə aradan qalxacaq. Onsuz da həmin antimilliyətçi ziyalılar heç vaxt Azərbaycan cəmiyyətinə əsaslanmayıblar. Onlar heç zaman dünyada Azərbaycan ziyalılığının təmsilçisi kimi çıxış etməyiblər. Onlar özlərini elə beynəlmilətçi hesab edirlər və beynəlmilət faktor kimi də dünyada mövcuddurlar. O insanlar əslində Azərbaycan ziyalılığına daxil deyillər. Yalnız biz onları öz hadisəmiz saymağa çalışırıq, onlara küsərək-inciyərək yanaşırıq ki, bu cür bilikli, mədəni insanlar Azərbaycanın mənəviyyəti, ruhu ilə əlaqədar deyillər. Onların da həyat tərzi elədir ki, bəlkə də, onlar elə özləri üçün faciədirlər. Əslində, cəmiyyət onları elə bu cür tərbiyə edib. Məsələn, mən bir rus dilli azərbaycanlı ziyalının danışığına qulaq asmışam. O, deyirdi ki, 30-cu illərdə mənim valideyinlərimi sürgün elədilər. O zaman bizi azərbaycanlılar dindirmirdilər. Ancaq yəhudilərin, rusların nümayəndələri bizə gəlib-gedir, salam verirdilər... Onun buna əsaslanaraq Azərbaycanda ziyalı mühiti, ziyalıya qayğıkeşlik yoxdur, qənaətlərində olması düzgün deyil. Axı o zaman Azərbaycanda rus, yəhudi sənə salam verəndə onu yox, azərbaycanlı salam verəndə onu incidir,

sürgünə göndərirdilər. Ona görə də belə antimilli köklər üzərində yetişmiş ziyalılar da düşünməlidirlər ki, bu millətdə köklərini tapsalar daha yaxşı olar və məhvə getməzlər.

Dəqiq bilirəm ki, öz millətinə lazım olmayan bir insan heç bir millətə lazım deyil. Hələ də dünyada ümumbəşərlik aparıcı yerdə deyil, hələ də milli hisslər, milli problemlər dünyanı idarə edir və milli hisslər, milli problemlər üzərində dünya bu cür münaqişələrlə silkələnir. Hələlik ümumbəşəri məsələlər iqtisadiyyatda, maliyyə məsələlərində, qloballaşma texnologiyalarında mövcuddur – hətta müşahidələrimizdən bəllidir ki, indi qloballaşma əleyhinə də çıxış etməyə başlayıblar.

Bu mənada, biz dünyada ümummilliliyi, inteqrasiyanı nə dərəcədə qəbul ediriksə, dünyanın milli rənglərini də o dərəcədə qəbul etməliyik. Çünki o milli rənglər hələlik dünyanı boyayır – hələlik dünyanın özü də, xəritəsi də bir rəngdə deyil, müxtəlif milli rənglərdən ibarətdir.

Söhbəti Dəyanət Osmanlı apardı.

2002

HEYDƏR ƏLİYEV DƏN

İLHAM ƏLİYEVƏ*

Çağdaş Azərbaycan dövlətini qurmaq missiyasına ümummilli lider Heydər Əliyev «Öz ömrümün qalan hissəsini də xalqıma bağışlayıram» söyləməklə başlamışdı.

Azərbaycanın müstəqilliyi Tanrının xalqımızın gələcəyinə verdiyi bir şans, istək və arzularına açdığı yol idi. Və nə yaxşı ki, Heydər Əliyev kimi böyük mü-təfəkkir həmin şansdan istifadə edərək xalqını da öz arxasınca bu yolla apara bildi.

Xalq seçdiyi, ümidvar olduğu Öndərin bu tarixi quruculuq missiyasından Azadlığını və Liderini qazandı. Və yeni dövlətçiliyin ən yeni tarixi də məhz həmin andan yazılmağa başladı... Tarixi yaradan da, yazan da O özü idi. Biz ancaq müşahidələrimizi söyləyə və yaza bilirik.

Böyük Heydər Əliyev itkisi ilə barışmaq mümkün deyil. Hətta «itki» sözü-nün özü bu çatışmazlığı heç cür əhatə etmir. Bu gün Onun bizimlə birlikdə ol-mamasından nə qədər acılar duysaq da, hər halda, təssəli də bir o qədər böyük-dür. Heydər Əliyev yaratdığı müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin özü kimi əbədi-dir. Bu, yalnız siyasətçilərin, toplumun düşüncəsi deyil, zamanın qənaətidir!

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bir- birindən ağır tarixi sınaqlardan keçib və öz müqəddəratını şəərəflə həll edib. Millətin mübarizələrlə zəngin ömürlüyündə qazancı da, itkisi də azadlıq ideali kimi böyük olub. Vətənin ikinci müstəqillik dövründə isə iki milli əhəmiyyətli sınaqla üz-üzə gəldik və xalq yenə də bu ol-duqca mürəkkəb məqamlarda son dərəcə müdriklik nümayiş etdirdi.

İyirminci yüzilin əvvəllərində olduğu kimi, sonlarında da hadisələrin və gəlinən qərarların arxasında millətin qüruru dayanmışdı. Sovetlər birliyinin da-ğılması ilə bir arada Azərbaycanın qürur və qətiyyət sahibləri bütün vəziyyətlər-də reallıqğı nəzərə alaraq öz düşüncəsilə, iradəsilə hərəkət edərək ürək Sözü-nü dedi.

²² Мягалья Дяйанят Османлы иля бирэя йазылмышдыр.

Xalq 1993-cü ildə Heydər Əliyevi yenidən özünün alternativsiz rəhbəri olaraq ali hakimiyyətə tələb edəndə nə qədər ağılla, təkidli hərəkət etmişdisə, üçüncü minilliyin üçüncü ilində İlham Əliyevin şəxsində öz yeni Prezidentini – yeni liderini seçəndə də o səviyyədə mübarizlik göstərdi.

İlk mərhələdə Azərbaycan xalqı dövlətçiliyin xilaskarının missiyasından lazımınca bəhrələnərək öz varlığını, Vətənin müstəqilliyini qorudu və milli dövlətini qurdu.

İkinci mərhələdə isə Azərbaycan cəmiyyəti böyük zəhmətlər, ağrı-acılar bahasına yaradılmış ideoloji ənənə və dövlətçilik təcrübəsini dağılmağa, müstəqilliyi naməlum talenin oyunları ilə üz-üzə qalmağa qoymadı. Bu, müasir Azərbaycanda siyasi varislik ənənəsinin nə qədər ehtiyac duyulan həyatı məsələ olduğuna mükəmməl sübut idi...

İlham Əliyev siyasi meydanda çoxdan olsa da, tam aydınlığı ilə Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri qismində vətənpərvər fəaliyyəti ilə nəzərə çarpıb. Sonradan isə cəmiyyət onu baş nazir kimi qəbul etdi. Və unutmamalıyıq ki, Avropa Şurası ölkəmiz üçün beynəlxalq aləmə açılan pəncərədir. Bununla yanaşı, Azərbaycana qarşı geniş təbliğat kampaniyası aparən erməni diasporunun bəzi iri xarici dövlətlərdə güclü təsirləri görünürdü. Belə bir zamanda ölkəmizi Avropada təmsil edəcək heyətə tələ bir geniş və müasir dünyagörüşlü şəxs lazım idi ki, dünyada gedən siyasi proseslərdən düzgün baş çıxara bilsin...

Əslində, bu qədəmi sayılı başlanğıc Heydər Əliyev siyasi, ictimai, əxlaqi məfkurəsi və mədəniyyəti üzərində formalaşmış, Avropa və Şərq dəyərlərinin sintezindən yaranan, monolit kökü olan özünəməxsus siyasi əxlaqın – mədəniyyətin gəlişidir. Siyasi düşərgəyə, cəmiyyətimizin idarəçiliyinə yeni ictimai ruhun gəlişi yeni ideyaların axını deməkdir. Bütün bunların bəhrəsi isə təkcə əldə olunmuş inkişaf tempini qoruyub saxlamaq deyil, həm də qazanılacaq yeni uğurlar, yeni təcrübə deməkdir.

Prezident İlham Əliyevin keçdiyi mənəvi, mədəni, intellektual, siyasi məktəb bütöv bir tarixdir. Həmin tarixi dönəmin taleyüklü imtahanları isə Vətənin müstəqilliyinin ilk illərinə düşüb. Ölkənin ən çətin, ziddiyətli anlarının qarışıq

mənzərəsini ifadə edən 1993-cü ildə dövlətçiliyin itirilməsi təhlükəsi az qala reallığa çevriləndə, deyəsən, Tanrı dönüb Azərbaycana baxmağa macal tapmışdı. Xalqın müdrik Heydər Əliyev qüdrətinə tapınması taleyin tanıtdığı yeganə düzgün ünvan idi.

Müharibə alovunu söndürmək - hər ocağa, ailəyə, gündəlik həyatımıza yerikən qan izini kəsmək lazım idi. Və bununla bahəm, ideoloji zəminli görüləsi – həllini gözləyən işlər çox idi. Öndə Qərblə, Avropa ölkələri ilə səmimi münasibətlər qurmaq, dünyada Azərbaycan haqqında sülhsevər bir imic yaratmaq vəzifəsi dururdu. Siyasi dövlət sisteminin əsasları qoyulmalıydı...

Gələcəyin lideri İlham Əliyev müxtəlif dövlətlərin siyasilərinin çeşidli mülahizələrilə müşayiət olunan proseslərdə, tez-tez dəyişən olayların çevrəsində dünya şöhrətli atasının bütün fərdi və ideoloji qənaətlərini onunla birgə yaşayırdı.

Öndər Heydər Əliyev ölkəsinin müstəqilliyinin on ili ərzində milli, dünyəvi quruluş formasını seçən Azərbaycanın bugünün və sabahının üç ana prinsipini, ideya istiqamətini müəyyənləşdirmişdir:

Azərbaycançılıq, Millilik, Demokratizm!

Xalqın Lideri düz iki müddətlik Prezidentliyi dövründə dövlətçiliyə yarıdıcı münasibətini bu prinsiplər üzərində qərarlaşdıraraq bütöv bir nəslin tərbiyəsini və effektiv təcrübə toplamasını reallaşdırdı. Böyük irs və zəngin ənənəli siyasi məktəb yaratdı.

Azərbaycançılıq prinsipi milli dövlətçilik ideologiyasının mərkəzi qollarındandır. Özünütanımadakı ilkin məqsədlərdən biri kimi ana dilinin hüquqlarının qorunması, inkişaf etdirilməsi, gələcək nəsillərə sağlam formada ötürülməsi azərbaycançılığın özəyində dayanan amillərdən hesab olunur. Öndər Heydər Əliyev «Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz» kəlamını söylərkən millətə öz mənəvi xəzinəsi ilə fəxr etməyi öyrədir, doğma dilin əsrlərin burulğanında itirilməməsinə, gözəlliyini saxlamasına görə gənc nəsildə əcdadlarımıza qarşı minnətdarlıq hissi aşılırdı. Və nəticə etibarilə, bu baxımdan ötən əsrin son onillikləri Azərbaycan dilinin gərgin tarixi proseslərdən keçərək yaşamasında müstəsna rol oynayan dövrlərdir.

Həyatı proseslərdən birincisi, dilimizin praktik olaraq dövlət dilinə çevrilməsi prosesi isə doğrudan da imperiyanın qan–qan deyən vaxtlarının - 70- ci illərin nailiyyəti idi. Bu da unudulması çətin olan bir əlamətdar tarixdir.

Ancaq bununla belə, ana dilimizin ölkə daxilində ümumişlək səviyyəyə çatması, rəsmi, itqisadi, beynəlxalq sistemə keçməsi - tarixi haqqını tam əldə etməsi müstəqillik dövründə məhz Heydər Əliyevin dil siyasətinin konkretliyindən və ciddiliyindən irəli gəlirdi. O, prinsipial mövqeyi ilə Azərbaycan dili məsələsini daim gündəlikdə saxlayır, onun təkmilləşdirilməsi və tətbiqi işini sürətləndirmək barədə mühüm, gələcəyə hesablanmış sənədlər imzalamışdır. Bu sənədlər müasir dövrdə milli dövlətimizin müstəqilliyinin dönməzliyinin mühüm səciyyəsi kimi olaraq, dil siyasətində əsaslı metodoloji, idoloji məzmunu təmin etmişdir. Və müxtəlif mahiyyətə uyğun tədbirlər dilimizin coğrafiyasının genişlənməsinə, ümumtürk məkanında nüfuzunun artmasına etibarlı baza yaratmışdır.

Dövlət quruculuğunda ana dilinin gələcəyi barədə meydana çıxarılmış proqram xarakterli təməl prinsiplər və mülahizələr bu gün ideoloji keyfiyyətini elmi-kuturoloji cəhətdən durmadan təkmilləşdirməkdədir. Bilməliyik ki, elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, andilli təhsil sisteminin təkamülünü dövlət quruculuğu prosesinin tərkib hissəsinə çevirən monolit ideyalar bizim üçün ötən onillikdən ən qiymətli mirasdır. Bu irs Azərbaycanın milli humanitar siyasətinin dünya harmoniyasına qovuşmasını gerçəkləşdirir.

Bu gün dil siyasətinin yeridilməsi prosesinə prezident İlham Əliyev milli-mənəvi, ideoloji məsələ kimi baxır. İndi biz mövcud siyasətin müqabilində dilimizin elmi-tarixi cəhətdən perspektivini aydın təsəvvür edə bilirik.

Azərbaycançılıq ideologiyası üçün müstəqilliyin tarixi-mənəvi tələblərindən biri də dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan və fəaliyyət göstərən azərbaycanlıların əsasən bu ideya ətrafında birləşməsidir. Bu istiqamət bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların milli-mənəvi, tarixi maraqlarını ifadə edən məsələ kimi, müasir dövlətçilikdə önəmli halal yerini almışdır.

Vaxtilə Prezident Heydər Əliyev bir mənalı şəkildə Azərbaycan insanına tövsiyyə edirdi: «Hər bir azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini

yaşatmalıyıq»- deyərkən O, bu zaman bütöv xalqın – azərbaycanlı superetnosun harada və hansı vəziyyətdə olmasını, şəraiti fərqləndirmədən ümumilikdə onlarda milli duyğuların canlanması işinə bir iradəlilik, sürət impulsu verirdi.

Quruculuğun ilk mürəkkəb dövrlərində və indiki inkişaf prosesində soydaşlarımızın keçmiş tarixi vətənlərində, eləcə də xidməti və sosial baxımdan bağlı oluqları ölkələrdə təşkilatlanması dövlətimizin qarşıya qoyduğu məqsədlərdən olmuşdur. Bu baxımdan, artıq ənənəviləşmiş effektiv həmrəylik siyasətin timsalında həmişə azərbaycanlıların diaspora şəklində formalaşması məsələsi öncül xətt olaraq ideoloji-tarixi əhəmiyyətini həyat həqiqətinə çevirmiş, qoruyub saxlamış və möhkəmləndirmişdir.

İndiki zamanda Avropa ölkələrində, Amerikada, MDB məkanında və Asiyada məskunlaşmış həmvətənlərimiz Azərbaycan dövlətinin onların üzərində sahiblik hissini gücləndirməsindən şərəf duyurlar. Bu əsnada, daha sıx birləşmək, Vətənin həyatındakı həqiqətlər, qayğılar barədə övladlıq hissilə düşünmək, ölkəmizin dünya birliyində yerinin möhkəmlənməsi uğrunda fəal mübarizə aparmaq gərəkdir.

Bu gün artıq özünü təsdiqləmiş, nəticələri ilə xalqın böyük hissəsinin etibarını əldə etmiş ideologiya Prezident İlham Əliyevin milli birlik, vətəncilik barədə məxsusi düşüncələri ilə daha çevik, yeni məcrada davam və inkişaf etdirilir. Müstəqillik dövrünün tarixi proseslərinin ictimai xarakteri onu göstərir ki, əgər Azərbaycanda Heydər Əliyevin dövlətçiliyə xilaskar baxışları, müdaxilələri olmasaydı, bu gün dünya azərbaycanlılarının taleyi barədə şübhələr hökm sürərdi.

Azərbaycançılıq kimi böyük ideya dil, mədəniyyət, adət-ənənələrin, xalqın şərəfli tarixinin elmi cəhətdən araşdırılması, öyrənilməsi vətəndaşların həmrəylik istəyi, mütəşəkkilləşmək barədə duyğuları ilə yövrulmuşdur. Prezident İlham Əliyev indiki və gələcək dövr üçün dövlətin və vətəndaşların, vəzifələrindən danışarkən soydaşlarımızın doğma vətənləri ilə hər cür faydalı əlaqələrdə hüquqi, mədəni, mənəvi əsasların möhkəmləndirilməsini zəruri istiqamət kimi vurğulayır. Prezident dövlətimizin inkişafı müqabilində maddi-mənəvi imkanlardan istifadə edərək dünya azərbaycanlılarının normal səviyyədə bəhrələnməsinə imkan yaratmağı, onların milli və vətəndaş hüquqlarının qorunması yolunda səy-

ləri gücləndirməyi çağdaş dövr üçün vacib amillərdən sayır. Və sözsüz ki, bu zaman Prezident İlham Əliyev ölkəsinin beynəlxalq konvensiyalarla təsbitini tapmış insan hüquqlarının qorunmasını təmin etmək üçün müəyyən təsirli vasitələrə malik olduğunu bəyan edir. O, bu mülahizələrində, mövqeyində möhtərəm Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji kursa, ideyalara bütün azərbaycanlıların daim sədaqətli qalacağına arxalanır. Milli birliyin formulu da məhz bu kontekstdə real təfsirə qovuşur.

Millilik prezident İlham Əliyevin siyasi düşüncəsinin, təfəkkürünün əsas mənbəyidir. Onun öz xalqının ruhuna uyğun, eləcə də Avropa və Qərbi təmay-yüllü siyasəti Azərbaycanın əzəli milli maraqlarından mayalanır. Bu keyfiyyət bütövlükdə ümumtürk ruhunun tərbiyəsindən gələn bir xarakterdir. Türk ruhumuzun siyasi, milli, əxlaqi, mədəni dəyərləri çoxəsrlik tarixi sınaqlardan alını açıq çıxıb. Millətin yaşam proseslərinə qiymət verərkən, təbii ki, türk dünyasının, türk xalqlarının zaman-zaman özəlliklərini saxlayaraq hərtərəfli inkişaf meyllərinə tapınmasından dövlətin də, Prezidentin də, vətəndaşların da bugünkü qürur hissi böyük olmalıdır.

Önəmli odur ki, Azərbaycandakı siyasi, sosial, mədəni xətt doğma dəyərlərə münasibətdə millətin keçmiş dövlətçilik və yaşam təcrübəsindən istifadəyə söykənir. Bu yol müasir dövlətçilikdə vacib impulsiv milli strategiya sayıla bilər.

Öndər Heydər Əliyev «Biz öz tarixi köklərimizlə, milli köklərimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə, milli-mənəvi ənənələrimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik» tövsiyyəsini bütün türk insanlarına ünvanlamaqla çağdaş həyat üçün əsl milli əqidənin nədən ibarət olduğunu anladır. Bu ibrətli tövsiyyə üzərində qərarlaşan indiki siyasi istiqamət də düzgün olaraq cəmiyyətin, ümumiyyətlə, həyatın normal səviyyədə inkişafı üçün milliliyi mənbə, zəmin kimi qəbul etmişdir. Eyni zamanda, xalqımızın dünyəvi həyat kredosu sayılan milli-mənəvi xüsusiyyətlər də bu gün müdafiə olunmaqda və daha da əhatələnməkdədir.

Əsrlərin ziddiyyətli olaylarından, maneələrdən salamat qurtulmuş milli, dini dözümlülük, tolerantlıq indi də dövlətimizin və onun rəhbərinin, bütün sağlam qüvvələrin təqdir etdiyi xüsusiyyətlərdir. Cənab prezident İlham Əliyevin bu kontekstdə

millətin dininə münasibəti isə belədir: «Biz çox təəssüf edirik ki, dünyanın bəzi dairələrində islamı terrorla eyniləşdirmək istəyirlər. Biz bu cəhdləri pisləyirik. Müsəlman ölkələri tarixdə bir-neçə dəfə terrorun qurbanına çevrilmişlər. O cümlədən, Azərbaycan dəfələrlə erməni terror təşkilatlarının törətdikləri terror aktlarına məruz qalmışlar. Bu cəhdlər uğursuzluğa məhkumdur. İslam sülh, qardaşlıq, dözümlülük, tolerantlıq dinidir».

Göründüyü kimi, burada dövlət başçısı insanların dini görüşlərinə, milli hisslərinə düzgün qiymət verməyin tərəfdarıdır. O, həm də öz milli-mənəvi düşüncəsinin diqtəsi ilə, insanların mənəvi – ruhi baxımdan yaxınlaşmasına maneçilik törədən zərərli düşüncələrin aradan qaldırılmasının təşəbbüskarı olaraq çıxış edir.

Azərbaycanda belə bir siyasət özünü doğrultmuşdur ki, bütün vətəndaşlar dinindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, hər zaman bərabər hüquqlar çərçivəsində, bir-birinə ehtiram göstərərək yaşamışlar. Bu siyasətin daim möhkəm daxili və xarici dəstək alması, ümumilikdə, iqtidarın, dövlətin rəhbərinin öz millətə sevgisindən, insanların dincliyini, bir-birinə səmimi münasibət bəsləməsini istəməsindən doğur.

Prezident İlham Əliyevin müasir azərbaycanlı təfəkküründə Vətən və Xalq təəssübkeşliyi, Şərqi müsbət ənənələri, türk mənəvi-əxlaqi dəyərləri, Qərb və Avropa modellərinə münasib intellekt möhkəm birləşmiş özüdür. O, milli-mənəvi, ideoloji dəyərlərimizin hamısında, mədəni, elmi, etno-kulturoloji, eləcə də yaradıcılıq sahələrində irəliləyişi, mənəviyyat məsələlərinə dövlət himayəsini yalnız və yalnız iqtisadi-sosial tərəqqi ilə ayrılmaz şəkildə bağlayır. Bu, dünyanın ümumi həyatının rəhnidir və hər bir millətin gələcəyində, dövlətin qabaqcıl ölkələrlə eyni hüquqi səviyyədə yaşayıb inkişaf etməyində həlledici amildir. Biz qəlbən rahatlıq hissi keçirməli və ümidvar olmalıyıq ki, xalqın intellektual, mədəni, mənəvi perspektivi Azərbaycanın potensial iqtisadi-sosial rifahına hesablanmışdır.

Millətin ümumi daxili-ruhi yüksəlişi, mənəviyyat, mədəniyyət sahəsindəki məsələlərin konseptual bir proqram çərçivəsinə, sistemə salınması da Azərbaycan cəmiyyətində İlham Əliyevin lider kimi tanınmağına əsaslı təsir göstərir.

Eyni zamanda, beynəlxalq aləmin ölkəmizə münasibətində heç vaxt unudulmamışdır ki, dünyəvi istiqamətləri öz həyat prinsipləri seçmiş Azərbaycanın etnik baxımdan möhkəm birliyi təmin olunub və mütəşəkkildir. Bu məmləkətdə yaşayan insanların hamısı, bəzi etnik azlıqlar fərqli mədəniyyətlərə mənsub olsalar da, vətəndaş olaraq Konstitusiyaya ilə bütün azadlıqlara, hüquqlara malikdirlər. Onlar - milliyətindən asılı olmayaraq, bir vaxtlar ölkəni tərk edərək dünyanın müxtəlif yerlərində məskunlaşmış insanlarımızın hamısı indi Azərbaycanı özlərinə Vətən bilirlər.

Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın mənəvi cəhətdən bağlı olduqları Vətənlə müxtəlif işgüzar, mədəni, elmi, fərdi əlaqələri vardır. Bunu bilavasitə unudulmaz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə Bakıda keçirilən Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı da əməli surətdə sübuta yetirmişdir. Qurultayda qonaq qisminə gəlmiş xarici vətəndaşlara o da aydın oldu ki, ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların hamısı bir superetnosda vahid hala düşür, ümumi, ancaq rəngarəng bir mədəniyyəti təmsil edirlər. Bütövlükdə isə, Azərbaycan xalqı özünəxas türkçülük, türk mədəniyyəti əsasında bu birləşmənin təbii yekunudur.

Prezident İlham Əliyev idarəçiliyin elə demokratik və optimal yolunu seçmişdir ki, hər bir zəkali ölkə vətəndaşının dövlətçiliyin inkişafında yeri vardır. Və dövlət quruculuğunda bu yer hər kəsin məhz vətənpərvərliyinə, biliyinə, sağlam düşüncəsinə, qabiliyyətinə görə müəyyənlanmışdır.

Hələ Prezidentlikdən əvvəl cənab İlham Əliyevin gənclik maraqlarıyla uyğun olaraq Azərbaycanda idmanın intibahını qısa zamanda gerçəkləşdirməsi, mühüm məsələ kimi millətin fiziki və əqli sağlamlığına qayğı ilə yanaşması da sırf milli xarakterlidir.

Dövlət siyasətinə görə, gənclərimizin idman hərəkətinə qoşulmasının həyat üçün müsbət məziyyətləri çoxdur. Təbii ki, fiziki hazırlıq həm müharibə vəziyyətində olan ölkənin vəziyyəti üçün vacibdir, həm də cəmiyyətin mənəvi-ruhi sağlamlığını, yeni nəsillər arasında narkotikanın yayılmasına qarşı mənəvi mübarzəni şərtləndirir. Ölkəmizdə müasir idman siyasəti fiziki hazırlıq çərçivəsini genişləndirərək mənəvi təbiətin güclənməsi anlamına keçmişdir və ictimai, ideoloji əhəmiyyətini ilbəl getdikcə artırır.

Olimpiya hərəkətinin geniş xarakter alması, mövcud idman bazalarının barpa olunaraq müasir standartlara uyğun səviyyədə yenidən qurulması, regionlarda yeni idman komplekslərinin tikilməsi dünya idman təşkilatlarının diqqətini Azərbaycana cəlb edə bilmişdir. Beynəlxalq yarışlarda Azərbaycan idmançılarına peşəkar münasibət formalaşmışdır. Ölkəmizin idman sistemində ab-havanın yeniləşməsi idmançılarımızın mötəbər beynəlxalq yarışlarda ürəkaçan nailiyyətlər qazanmasını reallaşdırmışdır. Bütün idman uğurları təsadüflərin deyil, məntiqi, ardıcıl dövlət proqramının ifadəsidir.

Respublikamızın bütün regionlarında möhtəşəm olimpiya komplekslərinin, idman qurğularının beynəlxalq standartlar səviyyəsində tikilməsi, nəticədə yarışların müntəzəm, planlı şəkildə düşməsi dövlətimizin başçısının gəncləri çağdaş dünyanın nəfəs aldığı ideallarla yetişdirmək ideyasından irəli gəlir.

Prezident İlham Əliyevin idman sahəsindəki fəaliyyətinin nəticələrini gördükcə, bunun nə dərəcədə köklü, mənəvi-ruhi, əhəmiyyətli konsepsiya olduğunu dərk edəcəyik. Onun idman sahəsinə, gənclərə qayğısı yeritdiyi siyasətin pyedestalinin, özülünün tərkib hissələrindəndir. Və bu gün İlham Əliyevi dövlət başçısı olaraq xalqın gözündə, beynəlxalq aləmin siyasi arenasında millətin öz sağlam ruhu, zəngin mənəviyyəti yüksəldir.

Prezident İlham Əliyevi müasir insanların, ziyalıların, gənc nəslin fəal surətdə dəstəkləməsi, ona böyük ümidlər bəsləməsi nəticə etibarilə, göz qabağında kə praktik işlərin inikası, perspektivə güclü inam yaratmasıdır. Gəncliyin, xüsusən də ötən əsrin ortalarında dünyaya gələn nəslin düşüncəsində onun siyasətindəki demokratikliyin, milliliyin, intellektin güclü obrazı var. Həmin obrazı tamlaşdıran xüsusiyyətlərin sintezində şəxsiyyətin liderlik əlamətinin formalaşmasında müəyyən nəzəri-praktik amillərin rolu labüd olsa da, bu keyfiyyət əsasən irsi səciyyəlidir.

Üçüncü minilliyin astanasında Heydər Əliyev xalqımıza müraciətində milli düşüncəmizin, ideologiyamızın iç-özül maraqlarını, milli özünüdərkədə təəssübkeşliyin ən tipoloji tarixi nümunəsini ortaya qoymuşdur: «Biz nadir bir irsin varisiyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir

tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan ölkəmizin həm dünəninin, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır».

İctimai, idraki və iqtisadi dünyaduyumunda bərabər tərəf kimi özünə yer almış millilik mənəvi keyfiyyət olaraq İlham Əliyev siyasətinin prioritetlərindəndir. Və inkişafda həyatın əsl nəbzini görüb duymaq, obyektiv nəticə çıxarmaq - qlobal, həm də milli əhəmiyyətli problemlərin açarı da elə bundadır. Bu və ya digər bütün mənalarda, millətimizin tarixi nailiyyəti olan 15 oktyabr seçimi öz öndəri Heydər Əliyev ideyalarına sədaqətinin təcəssümüdür.

İndi isə biz əminliklə deyə bilərik ki, ölkədə sosial, siyasi, ictimai ehtirasların təbii şəkildə soyumasının davamınca dirçəliş epoxasını yaşayırıq. Millət üçün zərurisi odur ki, İlham Əliyev insanlarımızın ürəyində Heydər – Xalq biriliyinin qarşılığında özünün milli, Vətənçi, demokratik, humanist, prinsipial obrazını artıq biruzə vermişdir. Bu əlamət xalqın ictimai sevgisini müəyyənləşdirən hazırkı sabitlik və hakimiyyət stabilliyi təqdirində ölkədə Prezidentin potensial tərəqqi vədlərini tam şəffaflığı ilə inandırıcı göstərə bilər.

Demokratizm amili dövlətçilikdə birincilərdən olmaq şərtilə, dünya üçün xüsusilə əhəmiyyət daşıyan anlayışdır. 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq ölkədə bütün demokratik prinsiplər bərqərar edilmiş, insan hüquq və azadlıqlarına, siyasi plüralizmə geniş imkanlar açan qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bunu tez bir zamanda, həm də Qərbin onilliklərlə ölçülən demokratiya təcrübəsinin səviyyəsində reallaşdırmaq artıq fəvqəladə bir güc deməkdir. Dövlətin rifahı və onun mövqeyinin beynəlxalq arenada qəbul olunması da elə bu problemin həllindən asılıdır.

Demokratik dəyərlərin, ümumi normaların əlamətləri dünya praktikasında real nəticələrilə yaxşı məlumdur. Belə nəticələr Azərbaycanın həm siyasətində, yəni idarə olunmasında, həm də sosial, hüquqi həyatında bir sıra islahatların aparılması, yeni təsisatların yaradılması ilə möhkəm şəkildə bağlıdır. Digər tərəfdən, siyasi plüralizm, mətbuat və söz azadlığı, insan hüquqları da üzvü surət-

də demokratik dövlətin özəlliklərini və ölkədəki ictimai-siyasi ab-havanın demokratizmini şərtləndirir.

Azərbaycandakı qanunvericilik bazasının demokratikliyi günün, proseslərin gedişatı müqabilində təbii bir axarda təkmilləşməkdə, səviyyəsini artırmaqdadır. Hətta, xüsusilə vurğulamaq yerinə düşər ki, keçmiş ittifaq məkanındakı müstəqil respublikalarla müqayisədə Azərbaycanda məbuata, azad sözə verilən demokratiya, imkanlar daha çoxdur. İndi əsas məsələ odur ki, təqdim olunan, gerçəkləşdirilən demokratik şəraitdən, ümdəsi isə dövlət başçısı İlham Əliyevin kifayət qədər aydın demokratizmindən xalqın, ölkənin imicinin yüksəlməsi üçün səmərəli istifadə edilsin...

Müasir Azərbaycan dövləti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil həyatının çətin, ziddiyyətli yaşantılarını çoxdan geridə qoymuşdur. Demokratik quruluşun mahiyyətini göstərən amillərin gerçəkləşməsi sayəsində dövlətimiz bu gün dünya birliyində layiqli yer tutur. Bayrağımız demək olar ki, bütün beynəlxalq təşkilatlarda ucaldılmışdır. Millətimizin daxili potensialı, ictimai düşüncəsi ona imkan verir ki, Azərbaycan demokratizmi heç də digər ölkələrin demokratizmindən geri qalmasın.

Prezident İlham Əliyevin vaxtilə Avropa Şurasında qazandığı sayğı, nüfuz - mütəbər beynəlxalq təşkilatın Parlament Assambleyasının büro üzvü və vitse-prezidenti seçilməsi birbaşa onun dünyagörüşünə, siyasi istedadına, bacarığına söykənsə də, eyni zamanda, Azərbaycan dövlətinin demokratik əsaslar üzərində təşəkkül tapması ilə əlaqədardır. Sevindirici haldır ki, bizim ölkədə də siyasi-iqtisadi sistemin dünya üçün aydın atmosferası əksər məsələlərdə, xüsusən də insan hüquqlarının ardıcıl müdafiəsində yerli demokratiyanı bütün çalarları ilə onilliklərin, hətta yüzilliklərin maneələrini adlamış Qərb demokratiyasına inteqrasiya etdirə və tanıda bilmişdir. Rişələri xalqımızın mənəvi dünyasından su içən demokratik proseslər ilbəlil sosial, mədəni, hüquqi, təsərrüfat və digər münasibətlərdə öz dinamikliyini saxlayır, faydasını artırır.

Cəmiyyətin öz həyatında və idarəciliyində demokratik meyarlara əməl olunması bu dinamikanı bütöv halda dünyanın ictimai, iqtisadi, humanitar sisteminə inteqrasiyanın ən fəal vasitəsinə çevirmişdir.

Dünya siyasətinin ən peşəkar simalarından biri, iyirminci yüzilin böyük mütəfəkkir qurucusu Heydər Əliyev bütün vətəndaşlara, o cümlədən müxalifətə açıq siyasi fəaliyyət və özünütəbliğat üçün təhlükəsiz şərait yaratmışdır. İqtidar siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa, o cümlədən də müxalifətə söz demək, mübarizə aparmaq azadlığını vermişdir. Amma təəssüf ki, müxalifətin bir hissəsi – radikal qolu dövlətçiliyi parçalamaq üsulunu seçdiyi üçün xırda mənəsb iddiaları, qeyi-mədəni, qeyri-sivil hərəkətləri ilə cəmiyyətdə özünə qarşı ikrah doğururdu.

Prezident İlham Əliyev bu gün eyni demokratizmi davam etdirərkən, bəlkə də bir qədər də artırarkən sağlam, eyni zamanda, gənc intellektual düşüncənin, qabiliyyətin, milli təssübkeşliyin, yolunu fəal surətdə açıq elan etmişdir. O, müxalifətlə münasibətdə nümayiş etdirdiyi demokratik, milli, mədəni, əxlaqi səviyyə ilə Azərbaycanın maraqlarını hər şeydən üstün tutduğunu dəfələrlə açıqlamış, avantürist meyllərə əsaslanan müxalif qüvvələri millətin sabahı naminə fəaliyyət göstərməyə, iqtidarla dialoqa dəvət etmişdir.

Ancaq hadisələr göstərdi ki, ölkənin artan beynəxalq nüfuzu, aparılan demokratik islahatlar, inkişaf tempi – xalq kütlələrində hakimiyyətə olan inamın daha da güclənməsi heç də radikalları qane etmir. Xalq və hakimiyyət arasında münasibətlərdə boşluqların aradan qaldırılması sosial bazası qohum -əqrabalardan ibarət olan müxalifət dairələrin qətiyyətlə ürəyincə deyil. Çünki vəziyyətin bu cür inkişafı onların nə hakimiyyət iddiasını gerçəkləşdirmir, nə də xalq arasında itirilmiş nüfuzlarını qaytarmır.

İlham Əliyev siyasətinin gücü ondadır ki, daxili dəstəkdən məhrum olan qüvvələrin iradları üçün siyasətində əl yeri belə saxlamır. Beləliklə, qeyri-obyektiv müxalif dəstənin öz-özünə siyasi meydandan çıxması, iflasa uğraması təbii bir prosesə çevrilir. Və bu istedad həm də dövlət maraqlarından kənar iddiaların ictimai maraqların dairəsindən çox-çox uzaq olduğunu faş edir. Axı, millət özü də yaxşı dərk edir ki, hakimiyyətə can atmaq məqsədi ilə hər-hansı qüvvənin, nəyin bahasına olursa-olsun, ölkədə sabitliyi pozmaq cəhdləri ümumilkdə cəmiyyətin həyat ritminin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Anlaşılan odur ki, xaosun, anormal vəziyyətin xalqın və dövlətin imici üçün nə qədər acınacaqlı ol-

duğu artıq yaşanmış mərhələdir. İndi isə geri yox, irəli getməyin vaxtıdır. Zəkani, biliyi, Vətən təəssübkeşliyi hissini millətin firavan güzəranı yolunda sərf etmək məqamıdır...

İlham Əliyevin siyasi portretini onun söhbət açacağımız fərdi obrazının əlamətdar ştirixləri tamamlayır. Və özəllik ondadır ki, həmin cizgilərin genetik qaynaqları Azərbaycan xalqının özünüdərkində əvəzsiz rolu olmuş bir dahinin ömürlüyündən irəli gələrək formalaşmışdır. Axı Azərbaycanın daim fəxr edəcəyi Heydər Əliyev obrazı və onun yaşam mühiti mədəni, əxlaqi, ictimai, tarixi təcrübəsilə böyük mənşədir. Belə demək mümkündür ki, bu əlamətlər təkamülə meylliliyi ilə dövlət idarəçilik sisteminin daxili və beynəlxalq münasibətlərinə də əlavə keyfiyyətlər gətirir:

Ləyaqətlilik – xalqına da, beynəlxalq aləmə də, dostla da, düşmənə də münasibətdə, onun siyasətini sevnəyə də, qarşı olaraq mübarizə aparana da davranışda bu xüsusiyyət, həm də əlavə bir təmkinlə müşahidə olunur. Bu daxili şəstini daşıyıcısı kimi, əsas etibarilə, geniş planda Prezident seçkiləri öncəsi xalq kütlələri ilə təmaslarda, müxtəlif məsələlərə münasibətlərdə qabarıq sezilməyə başlamışdır. Bu, siyasi vəziyyətə, yerli problemlərə, hətta sabitliyi gözü götürməyənlərə münasibətlərdə bir əxlaq nümunəsidir. Halbuki İlham Əliyev xalqın Heydər Əliyevə məhəbbətindən istifadə edərək seçkidə üstünlüklərinə arın-axayın da yanaşa bilərdi. Amma Prezidentliyə namizəd xalqın öz liderinə – Heydər Əliyevə bəslədiyi məhəbbətə şəxsi ləyaqəti və sevgisi ilə cavab verdi.

Humanistlik – bu insanlığa məhəbbətdən irəli gələn bir keyfiyyətdir. Prezident İlham Əliyev bilir ki, insanları sevmək, onlara xeyirxahlıq, mənəvi-ruhi, hüquqi, sosial baxımdan problemlərinin həllində doğmalığ göstərmək, dayaq durmaq- layiqli rəhbər olmaqdır. Belə yanaşmanı ondan umanların hamısı, suçu əvəzində münasib cəzaya layiq olanlar da, intellekt cəmiyyət də, hətta müxalifət də görür. O bağışlamağı bacarır, özü də ağır günah işlətməşləri belə – müəyyən dərəcəli ciddi səhvlərə yol vermiş vətəndaşlara həyat haqqında yenidən düşünməyə, özünütərbiyəyə şans verir.

Vətənpərvərlik – Hələ millət vəkili olaraq Avropa Şurasında nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi fəaliyyəti onun haqqında bu imici yaratmışdı. İlham Əli-

yev dünyanı bir həqiqətə inandırmağa çalışır ki, Ermənistan terrorçu dövlətdir, zəbt etdiyi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağ ərazisindən narkotik maddələrin tranziti və biznesi məqsədilə istifadə edir. Bu isə təkcə Azərbaycan, Cənubi Qafqaz üçün deyil, bütün dünya üçün təhükə mənbəyidir. İlham Əliyev Avropa Şurası kimi mötəbər qurumun üzvü olan ölkələrin hamısına üz tutaraq bu suallara cavab istəyir: «Ermənistan Avropa Şurasının üzvü ola-ola beynəlxalq hüququn normalarına məhəl qoymaya bilərmi? Ermənistan Avropa Şurasının üzvü ola-ola digər AŞ üzvünün ərazilərini on ildən artıq bir müddətdə işğal altında saxlaya bilərmi? Ermənistan on ildən artıq müddətdə digər AŞ üzvünün qaçqın və köçkünə çevrilmiş bir milyondan artıq vətəndaşının insan haqlarını açıq-aydın poza bilərmi?»

Amma Avropa Şurası hələ də suallar ətrafında düşünməyində davam edir.

Beynəlxalq aləm bilir ki, millət, torpaq barədə, Vətənimizin işğalçı Ermənistan tərəfindən zəbt olunmuş 20 faiz ərazisinin azadlığı məsələsində prezidentin düşüncələri sərt və haqlıdır. Ancaq, eyni zamanda, bəllidir ki, İlham Əliyev də atası kimi ilk öncə sülhə daha böyük üstünlük verir. Həm də bəyan edir ki, məcburiyyət qarşısında qalanda heç sülh danışıqları da yeganə vasitə deyil.

Bütün hallarda, həqiqətdə xalqa o lazımdır ki, ölkənin ərazi bütövlüyü bərpa olunsun, isti yurd-yuvasından perik düşmüş insanlarımız doğma ellərinə qayıtsınlar. Xalq istəyir ki, sabahın tələblərini yaxşı duyan, bugünün reallıqlarını dürüst qiymətləndirən iradəli və vətəninə sadıq bir insan dövləti, cəmiyyəti idarə etsin. Millətin özü də onu irəli aparan liderlə birlikdə yüksəlsin.

Qayğıkeşlik - on il deputat seçildiyi ərazi onun himayədarlığını kifayət qədər hiss etmişdir. İlham Əliyev bəlkə də onları nəinki mənəvi – sosial sıxıntılarla üz-üzə qoymamış, daim seçiciləri ilə müntəzəm görüşlər keçirərək ümumi əhval-ruhiyyənin yüksəkliyinə nail olmağa çalışmışdır. Çadır düşərgələrində yaşayan qaçqınların və məcburi köçkünlərin məişət, sığınacaq, güzəran qayğıları da İlham Əliyevin nigarənçiliyinə səbəb olan məsələlərdəndir. Bu zavallı insanların yaşam tərzinin yüngülləşdirilməsi, normal səviyyədə istiliyi, işığı olan evəşiklə təminatı onun can yangısı ilə əhatələnmişdir. O, ölkədə baş verən təbii fəlakətlər zamanı zərərçəkmiş insanların izzatlarını aradan qaldırmağı, onlara

maddi – mənəvi cəhətdən dayaq durmağı, acılarını, çətinliklərini şəxsən həll etməyi özünə mənəvi borc bilir.

Səmimilik – İlham Əliyev rəsmi və ictimaiyyətlə görüşlərində siyasətçiləri, müxtəlif zümrədən olan insanları nəzakətlə, hörmətlə dinləməyi, məsələyə aydın münasibət bildirməyi ilə tərəf müqabillərini özü haqqında saygılı düşünməyə vadar edir. O, dialoq zamanı həmsöhbətini özünün təbii səmimiyyətinə və obyektivliyinə inandırır. Mətbuat nümayəndələri ilə təmasda da sadə və konkretir. Müxtəlif yönlü, hətta qərəzli suallara cavablarında, eləcə də mövqeyinin düzgünlüyünü sübuta yetirərkən dəlilləri həmişə qaneedicidir.

Dövlət xadiminin xalq içərisində və siyasi mühitdə nüfuzunun müəyyənləşməsində bu və ya başqa keyfiyyət amillərinin rolu olduqca çoxdur. Və həm də bu cəhətlər şəxsiyyətin liderliyə doğru yüksəlişində böyük təminatdır.

Müasir dövrdə İlham Əliyev liderlik yolunda cəmiyyəti də özü ilə birlikdə ucaltmağa qadir olan yeganə dövlət adamıdır. İnsanların yaxşı məlumatı var ki, o, atasının quruculuq illərində hansı vəzifə daşmasına baxmayaraq, dövlət müstəqilliyimizin qorunmasında, möhkəmlənməsində və ölkəmizin dünya birliyinə daxil olmasında, Avropanın bir üzvü kimi tanınmasında gəncliyin lideri qismində kifayət qədər bilik, bacarıq, qüvvə sərf etmiş, mübarizlik göstərmişdir. Ölkənin böyük neft strategiyasının milli maraqlar daxilində həyata keçirilməsində İlham Əliyevin əməyini, mühüm xidmətlərini heç bir siyasət adamı dana bilməz.

Prezident İlham Əliyevin geniş düşüncəsində Azərbaycanın indiki inkişaf mərhələsini dönməz prosesə çevirmək və islahatları uğurlu sonluqla tamamlamaq durur. Cəmiyyətin sağlam qüvvələrinin qəbul etdiyi siyasi kursun davamı da elə bunda – ənənələrin etibarlı səviyyədə qorunmasının özünün bir ənənəyə çevrilməsi ideyasındadır.

Bir qədər əvvəlin müstəqillik tarixinə nəzər salsaq, Azərbaycanın bugünü üçün çox mühüm təcrübələrin necə ağır zəhmət bahasına qazanıldığını dərk edər, başlıcası isə, İlham Əliyevin böyük siyasətə necə yetişməsi prosesinin şahidi olarıq.

Bu araşdırma əsasən gənc nəsil üçün vacibdir ki, səviyyəli, vətənpərvər yetişmək və müasir inkişaf yolunda qabaqcıl dünyəvi dəyərləri, mövcud potensialı qiymətləndirə-qiymətləndirə öz həyatını da inkişaf etdirə bilsin.

Ötən əsrin 90-cı illərində və bir qədər əvvəl cərəyan edən hadisələr bütün aydınlığı ilə bir həqiqəti üzə çıxardı: ənənəsi olmadan mütüşəkkiliyin və təşkilatlanmanın cəmiyyətdə özünü doğrultması, müdafiə olunması mümkün deyil. Həmin proses ictimai-iqtisadi, sosial əzablar içərisində çətinlik çəkən cəmiyyətdə mütləq əksəriyyətin dəstəklədiyi, qətiyyətli şəxsiyyətin rolu olmadan yalnız uğursuz eksperimentlərlə nəticələnə bilərdi.

1993-cü ilin iyun hadisələri baş verərkən o vaxtkı iqtidar da, müxalif qüvvələr də dəqiq anladılar ki, saxta cazibədar şüarlarla özlərini cəmiyyətə sırmaq olmaz. Ona görə də idarəçilik səriştəsi olmayanlar hərəkətlərinin faydasızlığını başa düşərək siyasi meydandan uzaqlaşdılar. Xalqın istəyi, tələbi belə idi - dağılmaq təhlükəsində olan dövləti iradəsi, təcrübəsi, nüfuzu böyük olan bir şəxs idarə etməlidir. Hadisələrin sonrakı davamı onu açıqca göstərdi ki, ümumiyyətlə, Heydər Əliyevdən başqa Azərbaycanı təhlükəli qovğadan qurtaracaq bir siyasətçi belə yoxmuş. Biz bu tarixi yaşamışıq və şükürlər olsun, Vətənə xidmət üçün çox lazımlı təcrübə toplaya bilmışıq.

O vaxtdan illər, bir-birini tamamlayan mərhələlər keçmişdir. Azərbaycanda vəziyyət sabitliyə doğru kökündən dəyişmiş, təhlükələr sovuşmuş, xaosa son qoyulmuşdur. Ölkə hər cəhətdən seçdiyi inkişaf yolunun bəhrələrini görməkdədir. Hüquqi dövlət, demokratik cəmiyyət, bazar münasibətlərini əsas götürən iqtisadi sistem bütün atributları ilə qurulmuşdur. Bunlar ölkənin tərəqqisinə, vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verir.

İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan artıq böyük Heydər Əliyev istiqamətini - ideoloji, sosial, mənəvi ömür yolunu seçmiş və bu yolun bir qismini, özü də vacib hissəsini addımlayıb keçmişdir. Düşünən insanlar həmişə irəli getməyə can atırlar. Keçmişi ilə fəxr edə-edə, gələcəyə inamla, ümidlərlə ömür sürür və fəaliyyət göstərirlər...

Müdrək Heydər Əliyevin söyləri ilə xalqın çoxillik arzu və ideallarının gerçəkləşmə qovuşması siyasi sabitlik və iqtisadi dirçəlişlə müşayiət olunarkən sivil

dünya normalarnın da ölkəyə gəlişi artıq təmin edilmişdi. İlham Əliyev məhz belə yeni tarixi şəraitdə atası Heydər Əliyevin mübarizə dünyasının təcrübəsilə öz bioqrafiyasını daha da zənginləşdirdi.

Ümummilli liderimiz 2003-cü ilin avqust ayında, prezident seçkiləri öncəsi onun sağlıq durumundan narahatlıq keçirən xalqına gələcəklə bağlı tövsiyyələrini verdi. «Üzümü sizə, həmvətənlərimə tutaraq qarşıdan gələn Prezident seçkilərində Prezidentliyə namizəd, mənim siyasi varisim, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin birinci müavini İlham Əliyevi dəstəkləməyə çağırıram. O, yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını dərin-dən bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, Həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm»- deyə xalqa İlham Əliyevi yeni lider simasında nişan verərkən sonuncu müdrik seçimini, məsləhətini edirdi. Və sözsüz ki, o, bu anda da Azərbaycanın taleyini düşünürdü. Xalq isə öz növbəsində bu seçimi qəbul etməklə, liderinə sədaqətini nümayiş etdirdi.

Heydər Əliyev öz həyatından artıq sevdiyi, əziz bildiyi xalqına dünyanın hörmət bəslədiyi müstəqil Azərbaycan dövləti qoyub getmişdir. Bundan böyük irsi vardır?! Əslində Öndər millətə yeni lideri tanıtmayla, bu böyük irsi qorumağın yolunu da göstərirdi...

Ali hakimiyyətə İlham Əliyevi ucaldan yola nəzər salanda aydınlaşır ki, onun tarixi vəzifələrin həyata keçirilməsindəki təşəbbüsləri, uğurları bir-birindən çeşidli olmuşdur. Mükəmməl diplomatiya təhsilli bu siyasətçi Avropa Şurası sistemi çərçivəsində ölkəsini təmsil edərkən özünü müasir dünya problemlərini yaxşı bilən ideoloq kimi tanıdıb. O, Azərbaycanın əsas problemləri, xüsusən də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranması, həllinin əngəlləri barədə Avropaya danışarkən məsələnin mahiyyətini bütün incəliklərinə qədər acıb göstərə bilmişdir. İsrarları, təkidləri ilə Avropa Şurası kimi adibəlli

böyük təşkilatda Ermənistanı işğalçı dövlət olaraq tanıdıbdır. Bu, ümumən Azərbaycanın halal haqqının qaytarılması yönündə atılmış ən uğurlu addımlardandır.

İlham Əliyev bu ali beynəlxalq qurumda fəaliyyəti boyu ölkəmizin maraqlarının xalqın maraqları ilə eyni olduğu həqiqətini çatdıraraq, qayğılara dünyada gedən proseslərin bir tərkib hissəsi olaraq yanaşma tələb edirdi. Məhz o, xidmətləri ilə Ermənistanın işğalçı siyasətini – düşmənin ölkəmizə qarşı ərazi iddiasını, məkrli niyyətini avropalılara anlatmağa müvəffəq olmuşdur. O, AŞ-PA-da fəaliyyətinə qədər də özünün Avropa təfəkkürü və düşüncəsinin pragmatikliyi ilə seçilmişdir. İnkişafın əsas meyllərini həmişə irəliçi təcrübələrdə axtarmış, bir sıra qlobal əhəmiyyətli sahələrə rəhbərlik etməklə, idarəçilik qabiliyyətini əvvəlcədən göstərmişdir.

İlham Əliyevin böyük siyasətdə bəlli uğurları sübuta yetirdi ki, daxili, iqtisadi, xarici siyasətimizin-diplomatiya məktəbimizin gənclik potensialı çox güclüdür.

Qloballaşan dünyada ancaq konkret düşüncəli, yüksək mədəniyyətli, zəkali, sərbəst mükəllimələr yürüdən siyasətçilər nüfuz və hörmət qazana bilərlər. Bu mənada, İlham Əliyev vətəninin milli mənafeyini istənilən səviyyələrdə, aparıcı beynəlxalq əhəmiyyətli dillərdə çatdırmağa və müdafiə etməyə kifayət qədər qadir siyasətçidir.

Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanda qurduğu demokratik və şəffaf seçki sistemi xalqın seçim azadlığı, iradə sərbəstliyi üçün normal şərait yaratmışdır. Bu xüsusda, İlham Əliyevin seçki marafonunda ali kürsüyə yetişməsi onun millətə, Vətənə təmənnəsiz xidmətinin yekunu, eləcə də beynəlxalq arenada nüfuzunun sanbalıdır. O, bu mövqeyə Heydər Əliyevin oğlu olmasaydı belə, yenə də ucalacaqdı. Çünki İlham Əliyevin böyük siyasətə gəlişi həm də müstəqilliyin diqtə etdiyi ideallara xalqın sədaqətinin sonucu idi.

Bir həqiqətdir ki, 2003-cü ilin oktyabrında insanlar Azərbaycanda hakimiyyətin-indiki siyasi kursun dəyişməsi həddini qətiyyətlə dəf etdilər. Bu, zamanın sınağından çıxmış və özünü doğrultmuş siyasətin davamını istəyən əksəriyyətin iradəsidir. Çünki anlaşılındır ki, müharibə və sülh şəraitində səhv bir addım olmazın təhlükələr törədə bilər, ən əsası insanların artıq keçmişdə qalmış əzab-əziyyətlərini, qor-

xularını həyata qaytarardı. Sabitliyin pozulmasını isə qonşu işğalçı dövlət də, Azərbaycanı sevməyən digər qüvvələr də arzulayırdı. Amma əksinə, sarsıntılırsız inkişafı, sabitliyi arzulayanların sayı isə daha çox - 76 faizə yetmişdi. Seçkilərin bu cür sonluqla bitməyini təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu ölkələrdə, hətta Avropada da gözləyirdilər.

Bəzi yaxın ölkələrdə isə iqtidar-müxalifət münasibətlərindəki ab-hava da müəyyən dərəcədə buradakı siyasi elitanın bir-birini əvəzləməsinin seçilmiş ən optimal prosesindən heç də az asılı deyildi.

Azərbaycandakı Prezident seçkilərindən öncəki proseslər də dünyada lazımı dəstək qazanmışdı. Yəni İlham Əliyevin indiki iqtidarın siyasi varisi kimi baş nazir təyin olunması dünyada nə qədər normal hal idisə, sonrakı məqamda dövlət başçısı seçilməsi də eləcə təbii qarşılanmışdı. Ona görə də indi ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Fransa, Almaniya, Yaponiya, İtaliya kimi dünya siyasətində mühüm sayılan ölkələrin, MDB dövlətlərinin siyasi və işgüzar dairələri də Azərbaycanın yeni Prezidentinin siyasi xəttini bəyənir, onu perspektivli dövlət xadimi hesab edirlər. Dünyanın görkəmli siyasi və dövlət adamları Azərbaycanda sivil bir gələcəyə inamlıdır.

Dünya ictimaiyyətinin ölkəmizdə baş vermiş son mühüm hadisəyə – İlham Əliyevin prezident seçilməsinə marağı və diqqəti, sözsüz ki, indiki dövrdəki yürüdülmüş dövlət siyasətinin müvəffəqiyyətinə inamdan doğan nəticədir. Ona görə də ABŞ və Qərbin əsas aparıcı dövlətləri, digər qonşu ölkələr seçkinin nəticələrindən dərhal sonra Azərbaycanın yeni Prezidenti ilə əməkdaşlığı davam etdirməyi arzuladıqlarını bildirdilər. Bu, xalqın inanıb səs verdiyi, taleyini etibar etdiyi şəxsiyyətə birbaşa beynəlxalq aləmin dəstəyi idi. Əksəriyyətin iradəsini ifadə edən düzgün seçim seçkidən qabaq Azərbaycanla yaxşı faydalı əlaqələr yaratmış ölkələrdə müşahidə olunan müəyyən narahatlığa da son qoymuşdur.

Azərbaycanın Heydər Əliyev kimi qüdrəti ilə dünyada tanınan liderinin indiki mərhələdə siyasətini davam etdirən Prezident İlham Əliyevi dost ölkələr əməkdaşlıqda uğurların varisliyini təmin edəcək bir siyasətçi kimi dəyərləndirib. Eyni zamanda, biz bu realist qüvvələrin müsbət rəy və mülahizələri ilə yanaşı, bəzən daxildə müəyyən mürtəcə, inkarçı mövqe ilə rastlaşdıq. Amma bu narazı qism geniş sosial bazadan məhrumdur. Onların inkarçılığı həqiqətdən və reallıqdan kə-

nar olduğuna, sağlam fikri əks etdirmədiyinə görə, ictimai rəyə təsir göstərmək iqtidarında deyil.

Artıq Azərbaycanda milli birlik, sabitlik, demokratiya bərqərar ediləndən sonrakı dövr üçün sivil dəyərlərə geniş miqyasda inteqrasiya olunmaq dövrü vüsət almışdır. Ölkəmizin inkişafının, dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığının strateji tərəflərindən biri də hazırda beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması məsələsidir ki, Prezident İlham Əliyev bu sahədə də qətiyyətli mövqedədir. Bu mənada, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə dünya siyasətini ciddi məşğul etdiyi kimi, Azərbaycanı da dərinlən düşündürən məsələdir. Terrorizmə qarşı mübarizə prosesində aktualıq əsasən ABŞ-da baş vermiş 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra başlamışdır. Ona qədər dünya birliyində terrorizmə münasibətdə bəzən ikili standartlarla yanaşmalar da var idi. Bu elə bir vaxt idi ki, Azərbaycan özü də erməni terrorundan əziyyət çəkirdi.

Ancaq ABŞ-dakı sözügedən terror hadisələrindən sonra dövlətimizin gərgin səyləri sayəsində vəziyyət dəyişdi, haqq səsimizi eşitməyə başladılar. Dünyanın aparıcı dövlətləri şahid oldu ki, Azərbaycan terrorizmə qarşı mübarizəni fəal sürətdə dəstəkləyir, koalisiya ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Mübarizə hələ bitməmişdir. Antiterror koalisiyasında fəal iştirak edən Azərbaycan dünya birliyinin üzvü olaraq regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına töhfələr verməklə yanaşı, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzkar siyasətinin acı, fəlakətli nəticələrini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq əzmini də davam etdirməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, terrorizmə qarşı mübarizə özü ilə birlikdə ölkələr arasında yeni effektiv münasibətlərin formalaşmasına xeyli müsbət təsir göstərir. Bu global əhəmiyyətli prosesdə Azərbaycanın terrorizmə qarşı barışmaz münasibəti Ermənistanla müqayisədə heç də dünya birliyinin diqqətindən yayınmır. Cəmiyyətimizin fikri belədir ki, beynəlxalq terrorizmlə səmərəli savaşıqın nəticələri bütövlükdə dünyanın və onun sülhsevər bir parçası olan Azərbaycanın təhlükəsizliyi üçün faydalı olacaqdır.

Məhz Heydər Əliyevin bu sahədə yürütmüş olduğu siyasətin yeni məcrada davam etdirilməsi dünya birliyində belə qənaət yaradır ki, Azərbaycanın antiterror koalisiyasında iştirakı zəruridir. Azərbaycanın yeni dövlət başçısının uğurları

indi xaricdən və ölkəsinin daxilindən kifayət qədər aydın görünür. Cəmiyyətə və dövlətə, demokratik dünyaya da elə bu lazımdır.

Prezident İlham Əliyev öz açıq və dərin təfəkkürü, çevik, analitik dünyaduyumu ilə insan, dövlət, milli xüsusiyyətli maraqları bəşəri formulada sintez və təqdim edə bilir. O, sülh haqqında, yaxud sülhü müdafiə barədə konkretidir. Terrorizmə qarşı mübarizədə səmərəli fikirlərini beynəlxalq tribunalardan səsləndirərkən təlafat və dağıntıların əziyyətini çəkənlərin ilk sıralarında Azərbaycanı nümunə kimi tanıdır. Onun düşüncəsinə görə, terrorla təsirli mübarizədə vahid bir yanaşma ortaya qoymaq lazımdır. Bu mübarizədə beynəlxalq aləm birləşməli, bütün ölkələrdə terrora qarşı sistemli mübarizə aparıldığı terrorçulara ibrət dərsi olmalıdır...

Yeni əsrdə Azərbaycan öz siyasi, iqtisadi, mədəni, diplomatiya sahələrindəki uğurlarına doğru yenə də böyük Öndərinin ənənələri əsasında irəliləyir. Bir şeyi də unutmaq olmaz ki, cəmiyyətimizin sosial, mənəvi problemlərdən qurtulması, mənəvi-maddi zənginliyini daha da dolğunlaşdırması indiki siyasətin məğzidir. Eyni zamanda, Prezidentini seçən əksəriyyətin bu işlərin yoluna qoyulmasında ona mənəvi, ruhi dəstəyindən də çox şey asılıdır. Azərbaycan ictimaiyyəti öz həmrəyliyi ilə dünyaya da, dostuna, düşməninə də sübut edir ki, İlham Əliyevin Prezident seçilməsi millətin iradəsinin ifadəsidir. Daha doğrusu, xalqın öz lideri Heydər Əliyevin ideya və prinsipləri ilə yaşamağa duyduğu milli-mənəvi ehtiyacdır. Ən önəmlisi odur ki, Azərbaycanın azadlıq ruhu, dövlətçilik sisteminin təməlləri etibarlı vəziyyətdə qorunsun. Daxili və xarici siyasət ölkənin reallıqlarını cəmiyyətin maraqlarını təzahür etdirsən, ümidlərini doğrultsun.

Cəmiyyətdə çoxluq İlham Əliyevi seçməklə, birmənalı olaraq mövcud siyasi kursun ən münasib, ümiidverici inkişaf yolu olduğu qənaətini təstiqlədi. Müstəqilliyin ötən on ili ərzində bu tipli dövlətçilik istiqaməti sosial-iqtisadi, xarici siyasət sahəsində ölkənin inkişafına gətirdiyi uğurların hesabına qətiləşmişdi. Siyasi varis isə özü həmin quruculuğun təşəkkül və təkamül proseslərinin mərkəzində fəal bir sima kimi iştirak etmişdir. Onun milli maraqlarımızın beynəlxalq iqtisadi məkanda, xarici əməkdaşlıq məsələlərində, global layihələr həyata keçirilərkən qorunması işində söyləri hamımıza məlumdur. Ona görə də Azərbaycan seçicisi kimə dəstək verdiyini, kimi özünə rəhbər seçdiyini yaxşı anlayır. İlham Əliyev siyasi rə-

qıblərindən nəzərəçarpacaq üstünlüklərlə fərqlənir. Hadisə və proseslərin gedişinə peşəkar münasibəti, yüksək siyasi mədəniyyət, prinsiplilik nümayiş etdirməsi belə məntiqi fikrə gəlməyə vadar edir.

Heç kəs unutmamışdır ki, Heydər Əliyev dönməsinə qədər Azərbaycan hərə-mərcliyin, qanunsuzluğun hökm sürdüyü bir ölkə idi. Yenicə imperiyanın əsarətindən qurtulmuş məmləkətdə dövlətçilikdən heç bir nişanə görünmürdü. Ayrı-ayrı ambisiyalı adamlara məxsus olan silahlı qruplar meydan sulayırdı. Cəmiyyətdə əmin-amanlıq və asayiş yalnız arzudan ibarət olaraq qalırdı. Təssüflər olsun ki, Azərbaycanın inkişaf potensialını görüb qiymətləndirən bir siyasətçi yox idi. Ölkənin və millətin gələcəyi suallar doğururdu... Ziddiyətindən baş çıxarmaq o qədər də asan olmayan həmin olayları İlham Əliyevlə onun müasirəri olan gənclik birgə görüb yaşamış və kifayət qədər ibrət almışdı. Amma İlham Əliyev üçün daha ibrətli illər, gör-götür – təcrübə məktəbi hələ bundan sonra başlayırdı. Qarşıda çətinliklə də olsa, Azərbaycanın havasının aydınlaşması, gərilməmiş əsəblərinin rahatlanması, insanların düşüncələrinin durulması tarixi prosesi dururdu. Və yaxşı ki, biz gənclik öz lideri İlham Əliyevlə birlikdə müasir türk dünyasının öndəri Böyük Heydər Əliyevin yaratdığı bu tarixi bütün məziyyətlərilə yaşadığımız və öyrəndik. Və yaxşı ki, hadisələrdən düzgün nəticələr çıxara bildik...

Aydındır ki, o zaman müstəqilliyini bərpa edəndən sonra zəngin ehtiyatlara malik Xəzər hövzəsində yerləşən Azərbaycan dünya dövlətlərinin ciddi maraq obyektinə çevrilmişdi. Ölkədə strateji məsələlər gecikmədən həll edilməli idi. Yəni beynəlxalq əhəmiyyətli layihələr, o cümlədən Xəzər nefti və onu xaricə nəql edəcək boru kəmərləri üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi kimi məsələlər Azərbaycan üçün ciddi sınaqlardan xəbər verirdi. Prezident Heydər Əliyev gərgin əmək sayəsində qüvvə toplamaq, rahat hərəkət etmək üçün ilk növbədə Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsində atəşin dayandırılmasına nail oldu. Bununla da bütün səyləri digər təhlükələrin qarşısını almağa yönəldə bildi. O yaxşı bilirdi ki, erməni təcavüzü bölgə uğrunda geosiyasi mübarizədən az qaynaqlanmır.

Az müddətdən sonra, təzyiqlər səngiməsə də, Azərbaycan üçün əsl tarixi hadisə baş verdi. Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə istismarına dair dünyanın ən iri neft şirkətləri və Dövlət Neft Şirkəti arasında «Əsrin müqaviləsi»

ləsi» adı ilə dərhal məşhurlaşan iki müqavilə imzalandı. Lakin bundan bir neçə gün sonra Azərbaycanın gələcəyini öz şəxsi ambisiyalarından asılı vəziyyətə salmaq istəyən qüvvələr dövlət çevrilişinə cəhd etdilər. Yenə də Heydər Əliyevin siyasi qətiyyəti, iradəsi, xalqına olan sevgisi düşmən tərəfin silahından güclü çıxdı. Millətin azadlıq idealları çin oldu, dövlətçiliyimiz xilas edildi.

Təbii ki, bu vəziyyət xarici ölkələrin də nəzərindən yayınmırdı. Ona görə də bu gün on illik müstəqillik təcrübəsi olan Azərbaycanla fədali əməkdaşlıq qurmuş tərəfdaşları indiki sabit şəraiti yaratmış dövlət siyasətinin davam etdirilməsini istəyirlər. Çünki ötən təcrübədən də bu siyasətin alternativinin kaos, iqtisadi tənəzzül, qeyri-sabitlik oluğunu əksəriyyət bilirdi. Təzədən eksperimentlərə qayıtmaq mı? Bu sualın səhv cavabı xalqın vaxtilə üzləşdiyi qaranlıq aqibətdən ibarət idi. Ona görə də müxtəlif ölkələrin vətəndaşları, xarici sərmayədarlar, işgüzar dairələr üçün indiyədək mövcud olan siyasətin davamlılığı aydın və danılmazdır. Meyyllərində müəyyən fərqlər olan politoloqların çoxu da belə bir fikrə gəlməyə vadar oldular ki, apırcı dünya dövlətləri İlham Əliyevi dəstəkləməklə, bütövlükdə ölkədəki sabitliyi, inkişafa meydan açan vəziyyəti dəstəkləyirlər. İndiki sabit Azərbaycanın öz həyat təcrübəsi göstərmişdir ki, qeyri-sabitlik kimi qorxulu təzahürləri heç də tezliklə aradan qaldırmaq mümkün olmur və hətta, bu vəziyyət digər qonşu ölkələrə də təsirsiz ötüşmür...

Prezident seçkilərinin keçirildiyi dövrün özünəxas reallıqları mövcud idi. Ölkəmizin siyasi, iqtisadi həyatında əmələ gəlmiş yeniliklər irəliləyişin sonrakı uğurlu davamiyyəti üçün xalqın məhəbbətinin kiminlə olması ilə şərtlənirdi.

Seçim öncəsi Azərbaycanda nə iqtidarda, nə də müxalifətdə olanlar şübhə etmirdilər ki, İlham Əliyev milli müstəqilliyin gələcəyi üçün mühüm siyasətçidir. Bu düşüncə kimisə qane etməyə də bilər. Ancaq kimin necə fikirləşməyindən asılı olmayan həqiqət budur ki, İlham Əliyevin gücünün miqyası böyükdür, bu güc hakimiyyət və xalq arasında həmrəyliyin ifadəsidir.

İlham Əliyevin təcrübəsinin müəyyən hissəsi gəndən gəlir, qalan hissəsi isə fərdi planda qazandığı biliyin, bacarığın nəticəsidir. Ölkəmizin xarici aləmdə siyasi, ideoloji, iqtisadi müdafiəsində, yerinin möhkəmlənməsində onun rolu böyük ol-

muşdur. Eyni zamanda, respublika daxilində də müxtəlif siyasi-ideoloji güclərin mərkəzləşməsində yeni prezidentin əməyi çoxdur.

İlham Əliyevin Azərbaycan ictimaiyyəti arasında dəyərləndirilən səmərəli işini, siyasi fəaliyyətini şərtləndirən bir-neçə xarakterik cəhəti də qeyd etmək yerinə düşər.

İşə ciddi münasibət, proseslərin, ətraf və iç hadisələrin tənəsüblərini ciddi, aydın şəkildə görmək; Ciddilikdən irəli gələn analitizm.

Bu baxımdan, dövlətçilik, siyasi proseslərin gedişi, cəmiyyəti nizamlamaq yönümündə zəngin təfəkkürə, intellektual təssəvvürə malikdir.

Azərbaycanda kimin nə qədər nüfuz sahibi olduğunu öyrənmək heç də çətin məsələ deyil. Xalqın rəğbətini kimin tərəfində olduğunu ifadə edən duyğular, emosiyalar üzədir. Hətta xarici vətəndaşlar üçün bunu bilməyə bir-neçə gün kifayət edir. Prezident İlham Əliyevin siyasətinin gücü ondadır ki, müasir və çevik texnologiyalardan istifadəni millətin özünün tarixi-ənənəvi düşüncə tərzinə, ovqatına gətirməyə üstünlük verir. Dünyada elə modern baxışlı siyasətçilər olur ki, düşüncəsindəki süniliyə görə xalq onları qəbul etmir, fikirləri də elə süni nəzəriyyə olaraq qalır. İlham Əliyevin üstünlüyü ondadır ki, ciddiliklə səmimiyyəti, keçmiş ənənə ilə müasirliyi birləşdirə bilir. Azərbaycanın yeni prezidentinin siyasətinə görə, cəmiyyətin marağı həyatın müəyyən hissəsinin normallaşmasında, sabitləşməsindədir. Səbəb odur ki, indi Azərbaycanda vətəndaşlıq hissləri güclənmiş və dövlətçiliyimizin görünən inkişaf yolu insalar tərəfindən fəal müdafiə olunur.

İlham Əliyevin iqtisadi düşüncəsinin səciyyəsi də dünya praktikasına, ümumi harmoniyaya uyğun və millətin sabahına bağlı bir məsələdir. O, bütün təsərrüfat sistemini, iqtisadi münasibətləri dərinləndirən bilir və bu sahədə Azərbaycanın yerini, vəziyyətini düzgün müəyyənləşdirir. Öz fəaliyyətilə, konkret real işlə irəliləyişi vətəndaşların gün-güzəranında hiss etdirməklə, xalqın etimadını doğrultmaq niyyətində olan Prezident iqtisadi tərəqqinin gerçək nəticəsini almaq üçün qəti qərarlar qəbul etmişdir.

Bu gəlişən qərarlar onu göstərir ki, Azərbaycan dövləti öz inkişafını təkcə neft sektoru ilə bağlamır. Təsərrüfatın digər sahələrindəki potensialı da araşdıraraq yaxşı qiymətləndirir. Ölkənin bütün regionlarının iqtisadi-təsərrüfat sistemini

canlandırmaq üçün mümkün variantlardan istifadə edir. Və bu gün belə bir fikrə gəlmək olar ki, Azərbaycanda yürüdülmən siyasətin başlıca ideyası, gücü yüksək iqtisadi inkişafın təminatına yönəldilmişdir. Düzgün siyasət onu aydınladır ki, düşmən tapdağında əziyyət çəkən və həlli müyyən təsirlərlə səbrimizi azalda-azalda uzanan münaqişənin həlli, Dağlıq Qarabağımızın işğaldan azad olunması da elə iqtisadi qüdrətdən və bunun müqabilində reallaşan hərbi inkişafdən keçir.

Prezident İlham Əliyevin ictimaiyyətlə seçkiabağı görüşlərində iərəli sürdü-yü mülahizələrə diqqət yetirsək siyasətinin əsas məğzində xalqın rifahına hesablanmış istiqamətin konturlarının dayandığını açıq görmək olar. Qlobal iqtisadi-siyasi tələblər zamanında vəzifələr də böyükdür: «...600 min iş yeri açılacaqdır. Bu, çox böyük qəqəmdir. Bəzilərinə elə gələ bilər ki, bu qeyri-realdır. Amma mən sizə deyə bilərəm ki, bütün iqtisadi hesablamalar aparılmışdır və bir daha mən bu rəqəmi sizin nəzərinizə çatdırıram. Belə olan halda, Azərbaycanda işsizlik problemi, demək olar ki, tamamilə aradan qaldırılacaqdır». Bunu prezident deyirsə, deməli, təkçə vəd deyil və artıq hökumətin reallığa söykənən proqramlarının olduğunu göstərir və bu proqram cəmiyyətə təqdim olunub.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün islahatların nəticələrinin göstəricilərinə görə, Azərbaycan dinamik inkişaf edən ölkədir. Bu, hər hansı fərdin, yaxud dar çevrəli siyasi qrupun yox, beynəlxalq rəyin qənaətidir. Adambaşına düşən xarici sərmayənin həcminə görə MDB və Şərqi Avropa miqyasına nisbətdə ölkəmiz ön sıralardadır. Vətəndaşların həyat şəraitinin yüksəlməsi, qaçqınların dözülməz vəziyyətdə yaşadığı çadır şəhərciklərinin ləğvi, yoxsulluğun aradan qaldırılması müasir siyasətin əsas prioritetlərindəndir.

Prezidentin müdafiə etdiyi strateji məqsədlərdən biri də özəl sektora - sahibkarlara dövlətin göstərdiyi dəstəkdir. Hamı bilir ki, neft gəlirləri iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri üçün böyük amildir, bununla belə, bütün təssərrüfat sahələrinin gəlişməsi işi də qəbul olunan qərarlara nəzərən yaxın gələcək üçün daha normal səviyyəyə çatmalıdır.

Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi dünya əhəmiyyətli neft boru kəmərinin tikintisi 2005-ci ildə başa çatacaqdır. Layihənin həyata keçirilməsi ideyasının yarandığı ilk gündən qarşıya çıxan maneələri Azərbaycan iqtidarı qətiyyətlə

aradan qaldırmışdır. Artıq kəmərin işə düşəcəyi – neftimizi dünya bazarına çıxara-
cağı gün çox da uzaqda deyil. Təxminən bir ildən sonra üçüncü minilliyin ən nə-
həng mühəndis qurğusu istifadəyə veriləcək. Neft hasilatı 50 milyon tona çatandan
sonra daxil olan böyük məbləğdə vəsait Azərbaycanın hərtərəfli inkişafını gerçək
həqiqətə çevirəcəkdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkəsi, vətəndaşları, xalqının milli-mə-
dəni irsi haqqında dünyanın tərkib hissəsi olan potensial sivilizasiyalı, intellektual
cəmiyyət, fəxarətli keçmişə malik bir məkan kimi düşünür. O, müasir dünyanın di-
namikasının avanqard modellərini Vətəninə gətirmək istəyən siyasətçidir.

Azadlıq, İnkişaf və Məsuliyyət İlham Əliyev siyasətinin əsas xarakteridir. Bu
xarakterdə qeyri-səmimiliyə, təşəbbüslüzlüyə, tənbəlliyə qarşı barışmaz münasibət
var.

Ölkəni irəli aparmaq üçün əsas şərtlər, normal baza Azərbaycanda artıq
mövcuddur:

Müstəqillik dövrünün Heydər Əliyev ideologiyası bu gün üçün çalışqan, əqi-
dəli və savadlı kadrlar meydana çıxarmışdır;

**Dövlət başçısı tərəfindən regional siyasət proqramı lazımi müasir tələblər sə-
viyyəsində hazırlanmışdır, sadəcə, ondan diqqətlə istifadə etmək lazımdır;**

Ən mühümü isə odur ki, Prezidentlə xalqın həmrəyliyini hamı görür və hiss
edir. Bu etimadı o öz demokratik, vətənpərvər, milli düşüncəsi ilə qazanmışdır!

Müstəqillik illəri Azərbaycanı, onun insalarını daha düşüncəli və müdrik et-
mişdir. Son illər yeridilən qlobal, dünyanın reallıqlarını əks etdirən xarici siyasətdə
İlham Əliyevin xidmətləri həmişə göz qabağında olmuşdur. Uğurlu xarici siyasəti-
miz onun iştirakı ilə beynəlxalq aləmdəki mövqeyini dünyanın siyasi dairələrinin
bəyəndiyi tərzdə möhkəmləndirmişdir. Burada önəmlisi müstəqil dəsti-xəttin olma-
sıdır. Bu mənada, iri ölkələrin, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatlarının Azərbay-
canı tərəfdaş kimi seçməsinin mənası və faydası böyükdür, anlaşılındır, dövlətimiz-
in demokratik imicinin səmərəsidir.

Artıq bir neçə ildir ki, ölkəmiz Avropa Şurasının üzvüdür. Bu mötəbər təş-
kilatda fəal iştirakı ona xeyli hörmət və izzət gətirmişdir. İnsan hüquqlarının təmi-
natına və demokratik cəmiyyət quruculuğu sahəsinə dövlətimizin birinci dərəcəli

məsələ kimi yanaşması–beynəlxalq prinsiplərə, dəyərlərə lazımı səviyədə əməl etməsi Avropada izlənilir və dəyərləndirilir.

İlham Əliyevin Prezident kimi Strasburqa ilk səfəri və bu nüfuzlu təşkilatda dostcasına, böyük ehtiramla qarşılanması təsadüfüdür. Çünki dövlətimizin başçısı ötənlərdə təşkilatdakı uğurlu fəaliyyəti, siyasi qabiliyyəti, obyektiv mövqeyi ilə bu imici qazanmışdı, AŞ PA-nın yüksək vəzifə kürsüsünə ucalmışdı. İndi isə o, Azərbaycanın prezidentidir. Dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların lideri olmaq amacındadır. Cənab İlham Əliyevin Avropa Şurasında keçirdiyi görüşlər, dərin məzmunlu nitqi, insan haqları, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, təhlükəsizlik prinsipləri, müasir inkişafın mahiyyəti və digər gerçək demokratik amillər haqqında mülahizələri onun təfəkkürünün miqyasını bir daha dünyaya göstərdi.

Prezidentə AŞ PA - nın fəxri üzv diplomu və medalının verilməsi vaxtilə bu təşkilatda işgüzarlığı ilə seçilən, Azərbaycanın Avropaya fəal inteqrasiyasında böyük xidmətləri olan insanın əməyinə verilən yüksək qiymətdir. Bütövlükdə isə, bu, hamımızın uğurudur. Prezident İlham Əliyevin bu münasibətlə assambleyadakı çıxışı, mətbuat işçiləri ilə görüşləri ölkəmiz, xalqımız, burada gedən irimiqyaslı inkişaf prosesləri barədə avropalı siyasətçilərdə aydın təsəvvür yaratdı. Eyni zamanda, Ermənistanın torpaqlarımıza təcavüzünün ağır, acı mənzərələri, ermənilər tərəfindən işğal olunmuş əzəli doğma ərazilərimizin, qaçqın düşmüş bir milyondan çox insanın ümumi vəziyyəti haqqında dövlət başçısının səsləndirdiyi fikirlər, göstərdiyi dəlillər avropalılarda məsələlərə dair obyektiv rəylərin, ədalətli mövqenin formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

Səfərin nəticələri belə bir qənaət hasil edir ki, dünyada Azərbaycana tərəqqi və demokratiya yolunda olan ölkə kimi baxırlar. Bu, beynəlxalq aləmdə mövqələrimizin möhkəmlənməsi faktıdır. Beynəlxalq əlaqələrimizdə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində bir-birini tamamlayan zəruri anlaşma və əməkdaşlığın ölkələrimizin durumuna bəxş etdiyi inkişafın, maddi-mənəvi dəstəyn miqyası çox böyükdür.

Beynəlxalq əlaqələrimizdə Türk dünyası faktoruna da böyük önəm verilir. Türk dünyası və Türkiyənin timsalında münasibətlərimiz xalqlarımızın qardaşlıq mənşəyi üzərində təşəkkül tapmaqla, ümummillə lider Heydər Əliyevin «Biz bir millət, iki dövlət» milli-ideoloji məzmunu böyük olan tarixi kəlamı anlamında və formasındadır.

Yeni Prezident tarixi bağlılığı möhkəm olan xalqlarımızın çağdaş əlaqələrinə milli aspektdən, özü də əvvəlki siyasətə sədaqət nümayiş etdirərək diqqətini müəyyənləşdirir. «Biz ümumi kökləri olan bir xalqıq, bir dilimiz, bir dinimiz var. Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı münasibətlər həmişə dostluq və qardaşlıq kimi səciyyələndirilmişdir. Əsrlər boyu bizi ayırmaq istəsələr də, bu cəhdlər nəticə verməmişdir. İndi də heç bir qüvvə bizi ayırmaq iqtidarında deyil. Azərbaycanın dost və qardaş münasibətinə daha böyük ehtiyacı var».

Bir qədər geniş, həm də konkret anlamda, bu, Prezident İlham Əliyevin Türkiyə ilə birlikdə türk dünyasına, türk xalqlarına, ümumi etnik-mədəni dəyərlərimizə doğma münasibətidir.

Möhkəm təməllər üzərində yeridilən siyasətdə türkoloji yönümlülük, türk xalqları arasında müasir əlaqələrin ən effektiv başlanğıcı 1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Yeni prezident isə siyasətində bu möhkəm ənənələri layiqincə qiymətləndirməklə yanaşı, həm də onun inkişafı və modernləşməsi üçün öz düşüncəsini, məharətini sərf edir.

Prezident İlham Əliyevin Türkiyəyə, ondan əvvəl isə Qazaxıstana və Özbəkistana ilk rəsmi səfərləri qardaş ölkələrimiz arasında müttəfiqlik münasibətlərinin əsaslarının dönməzliyini bir daha dünyaya göstərdi. Türk dünyasının, Azərbaycanın bundan sonrakı dövr üçün Avrasiya məkanında yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi kimi səciyyələndi. Eyni zamanda, türkdilli ölkələrin rəhbərləri ilə görüş və danışıqların ovqatı əlaqələrin yeni inkişaf məhlələsinə başlamağa bir stimuldur. Və bu stimulun özəyində dünya siyasətinin ehtiyacları baxımından bütün meyarlara münasib yeni dünyagörüşlü bir siyasi simanın getdikcə artan nüfuzu dayanır.

Əlbəttə, İlham Əliyevin mükəmməl alt yapı üzərində formalaşmış liderlik xüsusiyyəti nüfuzunun ilk konturlarını xalq arasında müəyyənləşdirdikdən sonra məhz Avropada və türk dünyasında özəl dünyəvi xarakter alır.

Böyük türk aləminə İlham Əliyev Prezident kimi ilk səfərindənə təbii bir doğmalılıq, hörmət və ehtiram gördü. Türk ictimaiyyəti, türk xalqı onun şəxsiyyətinin, gəndən gələn siyasi istedadının, mənəviyyatındakı sadəliyinin və yüksəkliyin şahidi oldu, fəxr edəcəyi dövlət xadimini yaxından duydu.

Türkiyə Azərbaycanla strateji tərəfdaşdır. Xalqlarımız və müstəqil dövlətlərimiz sevinci də, açını da bölməyi bacarır. Bütün yönlərdə, o cümlədən humanitar sahələrdəki əlaqələr də kifayət qədər normal səviyyədə, xalqlarımızın istəyincə qurulmuşdur. Müasir mədəniyyətlərimizin təmaslarında 70 ilin ayrılığından, sovet qadagalarından sonra bir etap yaranıb və mənəvi-ruhi əhəmiyyət daşıyan əməkdaşlıqda yeni-yeni nüanslar özünə yer tapmaqdadır. Habelə, 10 il ərzində birgə səylərlə müxtəlif bölgələrimizdə açılan özəl təhsil müəssisələrinin müsir şəraiti, mədəni, iqtisadi-ticarəti əməkdaşlığı həyata keçirən ayrı-ayrı birgə müəssisələrin quruluşu bütün beynəlxalq standartlara tam cavab verir. Maarifçilik işində də ümumi dəyərlərimiz əsas götürülür.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin düşüncəsində türk dünyasının görkəmli dövlət xadimlərinə, unudulmaz şəxsiyyətlərə, mütəfəkkirlərə xüsusi bir ehtiram var idi. O, böyük Atatürkün şəxsiyyətinə və irsinə, xidmətlərinə də yüksək sayğılar bəsləyirdi. Bu münasibətin ifadəsi olaraq ümummilli lider 2001-ci ildə milli – mənəvi, mədəni bağlılığımızın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan bir təsisat - Azərbaycanda Atatürk Mərkəzini yaratmışdır.

Eynilə Türkiyədə də türk dünyasının çağdaş lideri Heydər Əliyev şəxsiyyətinə böyük sevgilər hər zaman duyulur. Bu qarşılıqlı münasibətlər milli azadlıq mübarizləri Atatürk və Heydər Əliyev ideyalarına xalq və dövlət səviyyəsində məhəbbətin bütün türk dünyası üçün örnək təzahürüdür.

Çağdaş müstəqil Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürkün türk xalqlarının tarixində tutduğu mühüm yerin yüksək olduğunu milli dövlət quruluşu prosesində daim xatırlamışdır. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzini yaratmaq fikri də bütün türklərin mütəfəkkir insanına zamanında gördüyü işlərə görə çəmiyyətimizdə minnətdarlıq hissənin ifadəsidir. Yarandığı vaxtdan etibarən mərkəz məqsədləri cərcivəsində bir sıra ürəkaçan işlər görmüşdür.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə mərkəzin təntənəli açılış mərasimi göstərdi ki, mərkəzin yaradılması ideyası fəaliyyəti türkcülük amallarına nəzərən türk dünyasının birliyi istiqamətində mühümdür. Bu mənada, Heydər Əliyev Atatürkün tarixi, mədəni irsinin öyrənilməsi zərurətini duyaraq ölkəmizdə

belə bir mərkəzin olmasını milli təssübkeşlik hissindən çıxış edərək irəli sürmüşdür. İdeya gerçəkləşənə qədər də öndərimiz müxtəlif məqamlarda Atatürk haqqında özünün çox maraqlı, dəqiq və aydın mülahizələrini söyləmişdir. Bu, Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində bərkimiş ana ideologiyada türkoloji mühitin meydanının genişlənməsi kimi nəzərdə saxlanılmalıdır.

Türkiyə dövlətinin qurulması prosesində Atatürkün mübarizəsinin əsasları Heydər Əliyev xarakterli dövlət qurucusunun və onun davamcısı Prezident İlham Əliyevin təfsirində daha sistemli şəkildə şərh olunur. Milli liderimiz həmişə Atatürkün türk dünyası tarixində fəaliyyətinə yüksək qiymət verir və onun təcrübəsindən Azərbaycanda istifadə edirdi.

Atatürk Azərbaycan üçün də əziz bir şəxsiyyət olmuşdur. Ona görə də mərkəzin yaradılması məqsədi türk dünyasının böyük öndəri, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi və ilk Prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün türk xalqlarının tarixində tutduğu mühüm yerə münasibətdə onun irsinin, o çümlədən doğma türk tarixinin və mədəniyyətinin Azərbaycanda layiqincə öyrənilməsi və təbliğatına əsaslanırdı. Burada türk dünyasının tarixi, mədəniyyəti və bu sferaya daxil ola biləcək digər məsələləri araşdırmaq da nəzərdə tutulmuşdur. Mərkəzin fəaliyyəti də ictimai fikri türk dünyası və Atatürklə bağlı tarixi hadisələrə, araşdırmalara, münasibətlərə yenidən yönəltməyi istiqamət olaraq seçmişdir.

Mərkəzin açılışında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev türk dünyasının ölkələri arasında əlaqələrin inkişafı, ölkəmizdə Atatürk irsinin öyrənilməsinin zəruriliyi barədə fikirlərini söylədi. Bu fikirlərdə millətin öz dəyərlərinə hörməti şəffaf ifadəsini tapmışdır. Talenin işidir - Heydər Əliyev bu mərkəzi yaratdı, vəzifə və prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Amma mərkəzin açılışı Azərbaycanın yeni Prezidenti İlham Əliyevə nəsib oldu...

Mərkəzə qayğı məsələsində, ümumən türk xalqlarının daha da yaxınlaşması siyasətində bu gün Heydər Əliyevsizlik duyğusu olsa da, onun ideyalarının öz axarında həyata keçirilməsi Prezident İlham Əliyevin həmişə diqqətində olacaq bir xəttədir. Bu mənada, dövlətimizin başçısının türkdilli ölkələrə - Qazaxıstana, Özbəkistana, Türkiyəyə xüsusi maraq doğuran səfərləri, əhatəli görüşləri Azərbaycanın türk dünyasında yerinin, nüfuzunun gələcəkdə də

möhkəmlənməsi ilə bağlı çox böyük vədlər verir. Hadisələr və çağdaş ideologiya diqtə edir ki, müasir türk dünyasında gedən proseslər də qarşılıqlı surətdə öyrənilməlidir. Yəni millət öz öndərlərinin mübarizə təcrübəsindən bəhrələnməlidir.

Ümumtürk məkanındakı münasibətlərdən belə nəticə çıxarmaq daha düzgün olar ki, Prezident İlham Əliyevin dövlətçilik düşüncəsində türk dünyasının, xalqlarımızın hərtərəfli əlaqələrində Atatürkün və Heydər Əliyevin təcrübələri əsasında zənginliyi təmin etmək missiyası da vardır.

Aydın müşahidə olunur ki, Azərbaycan Prezidenti fəaliyyəti ilə türk dünyasının birliyi, sıx əməkdaşlığı uğrunda müqəddəs ideallara xidmət edir. Bu mənada, Prezidentimizin türk dünyasına, Qazaxıstana, Özbəkistana və Türkiyəyə səfərləri tam dolğunluğu, sistemliliyi ilə cəmiyyətin içində xüsusi maraq dairəsi yaradır. Bununla yanaşı, cəmiyyətin intellektual - ziyalı hissəsi dövlətimizin siyasətini, müstəqillik və inkişaf uğrunda mübarizəsini, Heydər Əliyevin yaratdığı milli dövlətçilik ənənələrini təbliğ etmək, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə, eləcə də türk dünyasında yerini müəyyənləşdirmək yönümündə rəhbərinə öz köməyini göstərməlidir. Çünki dünyanın problemləri getdikcə qloballaşır, bir- birinə inteqrasiya olunur, eyni zamanda, rəqabətlər də artır. Müasir siyasət onu öyrədir ki, biz bu proseslərdə dünya birliyinin üzvü kimi, Azərbaycanın təcrübəsinə uyğun olaraq iştirak etməliyik.

Azərbaycan Prezidenti ölkəsi, vətəndaşları, milli-mədəni irsi haqqında dünyanın tərkib hissəsi olan potensial sivilizasiyalı, intellektual cəmiyyət, fəxarətli keçmişə malik bir xalq, məkan kimi düşünür. O, müasir dünyanın dinamikasının avanqard modellərini Vətəninə gətirmək istəyən siyasətçidir.

Mədəni-mənəvi siyasət də ölkəmizin gələcək həyatı, yeni nəsillərin mənəvi xəzinəmizin dəyərləri – ənənələri üzərində maariflənməsi və yetişməsi üçün əvəzsiz istiqamətdir. Bu diqqət tələb edən məsələ dövlət quruculuğunda bütün əlamətləri ilə daim nəzərdə saxlanılmışdır.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi tarixi coxspektrli bir prosesdir. Quruculuq təcrübəsi göstərir ki, bu prosesdə siyasi, iqtisadi, beynəlxalq hüquqala yanaşı, mənəviyyat, mədəniyyət məsələsi də önəmli cəhətlərdən sayılmışdır.

İndiki zamanda mənəvi-ruhi əhəmiyyəti böyük olan məsələlər icərisində latın qrafikası ilə ana dilində kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi və Milli Ensiklopediyanın nəşri daha aktualdır. Bu baxımdan, uyğun işlərin təşkili ilə bağlı prezident sərəncamları böyük mənəvi –milli səciyyə daşıyır.

Vaxtilə prezident Heydər Əliyevin bütün ölkə miqyasında latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidi qərarlaşdıran sərəncamı tarixi hadisə idisə, sonrakı mərhələdə yeni nəslin formalaşmasında vacib olan bədii əsərlərin çapına da eyni dərəcədə mənəvi ehtiyac yaranmışdı. Ona görə də latın əlifbasında kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi kimi sanballı bir kampaniya çəmiyyətin ruhi ehtiyaclarının aradan qaldırılmasında ən vacib yol hesab edilməlidir...

Xatirimizdədir ki, mənəviyyat məsələsi ötən əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində həddən artıq qeyri- mükəmməl ideoloji və köksüz şəkildə qoyulmuşdu. Həmin proses ona görə uğur qazanmadı ki, mükəmməl ideologiya və ideoloq yox idi. İdeologiyayı formalaşdıran milli mənəviyyatın özündə bir çanlanma sezilmirdi. Tarixi keçmişdən qalan zəngin irsi, mədəni varisliyi lazımi səviyyədə dərk etmək lazım idi. Bir az kökümüz qədim türklərdən, bir az da islam- müsəlman mədəniyyətindən götürməklə, müasir mənəviyyatı təsəvvür etmək mümkün deyil. Şübhəsiz, yalnız mənəviyyatın nədən ibarət olduğunu bildikdən sonra onun üzərində sağlam ideologiya qurmaq olar.

Müstəqil dövlət quruculuğu ilə bir arada Heydər Əliyev ardıcıl surətdə milli mənəviyyat məsələləri barəsində çox ciddi düşünmüş və təcridən indiki böyük ideologiyayı yaratmışdır. Həyat göstərdi ki, mənəviyyat ideologiyasının başlıca istiqamətlərindən biri latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid məsələsidir. Bu, sadəcə, texniki bir proses deyil, xalqımızın mənəviyyatının əsas daşıyıcısını özündə ehtiva edən siyasətdir.

Latın əlifbasına keçidin çəmiyyətin həyatında mənəvi-ideoloji məsələ olduğunu Prezident Heydər Əliyev dövlətçilik şüurunun mükəmməlliyi ilə dərinlən duyurdu.

Latın əlifbasına keçid Azərbaycanda kifayət qədər normal məntiqi əsaslarla üç mərhələdə gedib;

Birinçisi, gənc nəsillə yeni əlifbanı öyrənməyə 90-cı illərin əvvəllərindən başlasada, bu işdə bir parakəndəlik, sistemsizlik var idi. Ona görə də uğurlu nəticələr alınmadı.

İkinci, yalnız Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğuna başlamasından sonra bu sahədə bir sistem yaradıldı. Yəni cəmiyyətə qəfil təzyiq göstərilmədən, təbii surətdə on il ərzində bütün təhsil sistemi, orta məktəblərimiz, mərkəzi dövlət idarələri latın əlifbasına keçmişdir. Bu mərhələ 2001-ci il 18 iyun tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" prezident fərmanı ilə gərəkliyə qovuşmuşdur.

Üçüncü mərhələyə isə Heydər Əliyevin irəli sürdüyü proqram əsasında yenicə qədəm qoymuşuq. Prosesin həyata keçirilməsi Azərbaycanın yeni Prezidenti İlham Əliyevin öhdəsinə düşür və onun dövləti fəaliyyətində milli mənəviyyətin təməllərinə nə qədər qayğıkeş yanaşdığı göz qabağındadır.

Prezidentin latın qrafikalı əlifbada bədii, elmi ədəbiyyatların nəşrinə başlamaq qərarı mədəni, ideoloji məzmunu ilə yanaşı, daha geniş məsələləri də özündə ehtiva edir. Latın qrafikalı əlifba ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət, mənəviyyət sahəsindəki müasir siyasətini ifadə edir və möhkəm əsaslara malikdir. Ona görə də bu sahədə heç bir problem görünmür və problem axtarmaq da lazım gəlmir. Artıq müəyyən təcrübə vardır. Bəzi görkəmli sənətkarlarımızın əsərləri latın əlifbasında nəşr olunub. Amma bunların tirajı cəmiyyətin tələbatını ödəyəcək səviyyədə deyil. Deməli, geniş kampaniyaya keçmək vaxtı gəlib çatmışdır.

Mənəviyyət sahəsində intibahın yolu qarşımızdadır. Dövlətimiz milləti mənəvi baxımdan yüksəltmək üçün öz siyasətini bütün imkanlardan istifadəyə yönəlmişdir.

Müasir dövlətçiliyimizin yaradıcısı Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı Azərbaycana Ata Evi kimi baxmalıdır. Bu gün isə Ata Evi funksiyasında milli ədəbiyyatın, azərbaycanlı düşüncəsinin məhsulu olan əsas əsərlərin yeni əlifbada nəşr olunması, yeni nəsillə milli meyarlar əsasında maariflənməsi başlıca vəzifədir.

Göstərilən xüsusi siyahıdakı əsərlərin nəşri hətta 2-3 il ərzində həyata keçirilsə belə, yenə də Azərbaycanın mədəni-mənəvi həyatında bir intibah olacaqdır. Praktika belədir ki, həmişə elmi, bədii ədəbiyyatların nəşrində ideoloji prinsiplər gözlənilməlidir. İndinin özündə də buna yalnız ideoloji yox, həm də milli məsələ kimi baxılmalıdır.

Burada hər-hansı siyasi-ideoloji məqsəddən çox, xalqın səviyyəsinin qalxması, mənəvi cəhətdən zənginləşməsi amalı durur. Bundan önəmlisi varmı?! Azərbaycan xalqının indiyədək yaratdığı yaxşı nə mövcuddursa, hamısının cəmiyyətə təqdim olunması ideyası reallaşmalıdır. Göründüyü kimi, ölkəmizin maddi imkanları coxaldıqça mədəniyyətə qayğı artır, daha da stimullaşır. Yəni dövlətimizin başcısı İlham Əliyevin siyasətinin əsas istiqamətlərdən biri xalqımızın qazandığı maddi nemətləri mənəvi sərvətlərə çevirməkdir. Bu məsələ xalqımızın şərəfli mədəniyyət tarixində təqdirəlayiq əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dövlətinin çağdaş siyasətinin səviyyəsi maddi nemətləri mənəvi nemətlərə çevirməyə qadirdir. Maddi nemətlərin çoxluğunu təmin edib, səviyyəsiz bir kütlə yetişdirməyin özü mənəviyyətsizliqdır.

Prezident Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu ideologiyası yeni Prezidentin ideoloji söykənəçəyi, daim siyasi enerji götürəcəyi böyük mənbədir. İlham Əliyevin siyasətinin əsas özəlliyi də Azərbaycanı sivil məkana çevirmək, xalqı mənəvi cəhətdən ruhlandırmaq, təşkil etmək, dünyada bir millət kimi qürurla yaşamağımıza ideoloji-mədəni təminat yaratmaqdır. Azərbaycanda elmin, ictimai şüurun, mədəni-mənəvi ideologiyanın inkişaf etdirilməsi də bu işlərin əhatə dairəsinə daxildir.

Ümumiyyətlə, yeni əlifbaya keçidin mürəkkəb məsələ olduğunu hamı anlamalıdır. Bunun bir-birindən fərqli cəhətləri var. Bu gün kimsə keçmiş kiril əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunu əks etdirmədiyini deyirsə, bu, elmi baxımdan heç də düzgün deyil. Qüsurlara baxmayaraq, kiril əlifbası 50-ci illərdən bəri Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini normal səviyyədə əks etdirirdi.

Kirildən imtina etməyimizin ideoloji səbəblərindən biri odur ki, bu əlifba bizim yadımıza müstəqil olmamağımızı salırdı. İmperialist siyasət onu bizə hansı ideoloji əsaslarla qəbul etdirmişdisə, biz də o şəkildə imtina etdik. Biz kiril

əlifbasında yaranmış ədəbiyyatda daim təzyiq altında olan azadlıq düşüncəmizi, mənəviyyatımızı görürük. O dövrün milli bədii nümunələrində "türk" sözü, milli oyanış ovqatı, türkə sevgi məsələsi sovet qadağalarının hər üzünü görmüşdü. İdeoloji təzyiq insanların daxilinə də hökm edirdi...

Ona görə də latın əlifbasında kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi siyasəti məzmunu, forması, texnologiyası etibarilə böyük mənəvi hadisədir. Sanki bu hadisə vasitəsilə xalqın mənəviyyatı, elmi düşüncəsi, ədəbiyyatı reabilitasiya alır. Həm də biz müstəqilliyimizin yazı formasını əldə edirik. Latın qafikası dünyanın böyük hissəsində ümumişlək durumdadır. Bu xüsusda, burada universallıqla yanaşı, özündə milliliyi ehtiva edən beynəlmilləşmə məsələsi də vardır. Eyni zamanda, türkcülük tariximizin böyük hissəsi bu əlifba ilə bağlıdır.

Prenzidet İlham Əliyevin siyasətinin mahiyyətinə vardığı mənəvi-tarixi ehtiyaçlardan biri də xalqımızın tarixindəki mühüm ictimai-siyasi, elmi və mədəni hadisələri müasir dövrün tələblərinə uyğun səviyyədə əks etdirən Milli Ensiklopediyanın nəşri ideyasıdır. Milli Ensiklopediya tarixi, elmi - fəlsəfi, metodoloji düşüncənin inkişafı ilə əlaqədar olan bir məsələdir - müasir dünyanı bütövlükdə dərk etmək texnikasının sistemli şəkildə təqdim olunmasıdır. Bu təşəbbüs Azərbaycan xalqının tarixi mənşəyi barədə aydın, dəqiq fikirlərə gəlib çıxmağımız, keçdiyimiz inkişaf yollarını araşdırmaq, tarixi şəxsiyyətlərimizə bələdlik, dünya elminin vəziyyətini öyrənmək baxımından qiymətlidir. Dövlətimizin başçısı İlham Əliyev bu sərəncamı ilə azərbaycanlı elmi-fəlsəfi təfəkkürünün inkişafı üçün böyük bir mexanizm, layihə meydana qoymuşdur. İndi əsas məsələ prosesi qiymətləndirmək, ona sürətlə qoşulmaqdır.

Dövlətin belə mədəni-mənəvi, siyasi istiqamət aparması cəmiyyətimizin ziyalı hissəsinin, elmi müəssisələrimizin öhdəsinə mühüm vəzifələr, məsuliyyət qoyur. Bu ideya elə bir mənəvi enerji mənbəyidir ki, müntəzəm şəkildə inkişaf proseslərini qidalandıracaq, millətin mədəniyyəti, mənəviyyatı, elmi öz tarixi kökləri üzərində zənginləşəcəkdir. Bundan isə yalnız Azərbaycan xalqı yox, bütün dünyanın ictimai, elmi düşüncəsi də faydalanacaq...

Prezident İlham Əliyev vətənpərvər, dünyəvi təfəkkürü ilə, Azərbaycanı yüksək mədəniyyətli, mənəviyyətli diyara çevirmək yolundadır. Dünya tarixində

millətlər zəngin nemətləri ilə yox, məhz böyük mədəniyyətləri ilə tanınırlar. Bu gün Azərbaycanda yürüdülmən siyasətin milli mahiyyəti və professionallığı, cevikliyi bütün inkişafı milli-mənəvi potensial üzərində qurmağında təzahür edir. Heydər Əliyevin bizə qoyub getdiyi zəngin irs, formalaşdırdığı böyük dövlətçilik ideologiyası elə bir bütöv kompleksdir ki, imkanlar reallaşdıqca onun tərkib hissələri, məziyyətləri də tədriçən artır. Bu mənada, çənab İlham Əliyevin təqdim etdiyi həyatın bütün sahələrinə yönəlik inkişaf konsepsiyasının tipologiyası keçmiş sovet respublikalarının heç biri ilə müqayisə oluna bilməz...

İlham Əliyev bizim liderimizdir. Müstəqilliyimizin ilk illərinin xaotik çağlarında, islahatlar dövründə yetişmiş, öz milli-mənəvi, elmi səviyyəsini, qabiliyyətini göstərməyə o vaxtlar imkan tapmayan, intellektual – ziyalı elektoratın, sadə insanların, erməni təçavüzündən əziyyət cəkmış minlərlə vətəndaşın–ümumiyyətlə, dünya azərbaycanlılarının düşüncəsində onun liderliyi şəksiz qəbul olunur. Və ümumən, hazırda püxtələşən gənçliyin də, gənçlik dövrünü arxada qoyaraq kamilləşən nəslin də düşüncəsi budur ki, şübhəsiz, İlham Əliyev Azərbaycanı yüksəltməklə bütün azərbaycanlıların Prezidenti olaçaqdır. Ölkəsinin inkişafının şahidi olan hər bir vətəndaş, xalqın sosial rifahına doğru istqamətlənmiş siyasətin bəhrələrini gündəlik həyatında duyaçaqdır.

Prezidentin andicmə mərasimindəki nitqindən bu tezisi Azərbaycanın sonrası üçün əsas amal hesab etmək olar: «Mən bu gün yüksək kürsüdən əziz Prezidentimiz çənab Heydər Əliyevə üzümü tutub deyirəm: Əziz prezident, əsərin olan müasir Azərbaycanı gücləndirəcəyik, zənginləşdirəcəyik, hərtərəfli inkişaf etdirəcəyik, Sizin yolunuzla yeni qələbələrə doğru gedəcəyik».

Bu amal, sədaqət, bu vəd təkçə İlham Əliyevin deyil, onu prezident seçən və axıradək müdafiə edəcəkl, işində yardımçı olaçaq insanların fikrini ifadə edir. Yeni prezidentin Vətənə, xalqa və dövlətə sədaqət andı, eyni zamanda, bizim də andımız olmalıdır - Vətənə, millətə və Azərbaycanın Prezidentinə!

Bu bizim Vətən, tarix, gələçək nəsillər qarşısında vəçdan borçumuzdur. Cünki insanlıq həmişə həqiqətin tərəfində olmuşdur. Azərbaycanın və bizim Həqiqətimiz böyükdür. Onu müdafiə etməyə qadirik!

2002

TÜRK DÜNYASININ BİRLİYİ STRATEGİYASI:

HEYDƏR ƏLİYEV DƏN İLHAM ƏLİYEVƏ

Mən bu gün, həqiqətən, qeyd etmək istəyirəm ki, bizim xalqlarımız əsrlər boyu bir- birinə yaxın dost olmuşlar. Biz bir kökdənlik, biz birdilli xalqlarıq. Bizim milli ənənələrimiz çox yaxındır, bir- birinə bənzərdir, oxşardır. Ona görə də bunlar hamısı xalqlarımızı hələ biz müstəqil olmadığımız vaxtda, ayrı- ayrı dövlətlərin əsarəti altında yaşadığımız vaxtda da bir- birimizdən ayırmayıb, bir- birimizə bağlayıb, bir- birimizlə daha sıx əlaqədə saxlayıb. İndi isə xalqlarımız öz müstəqilliyini əldə edəndən sonra, müstəqil dövlət kimi dünyada tanınandan sonra biz tarixi ənənələr əsasında, həmin fundamental əsaslar üzərində bundan sonra da irəliləmə getməliyik, inkişaf etməliyik.

Heydər Əliyev

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qurucusu, Azərbaycan xalqının milli lideri Heydər Əliyevin siyasi- ideoloji fəaliyyəti Azərbaycanla məhdudlaşmayıb bütövlükdə türk dünyasını (və ümumən dünyanı!) əhatə edir. Böyük tarixi şəxsiyyətin türk dünyası ilə bağlı gördüyü işlər, irəli sürdüyü ideyalar, söylədiyi mülahizələr elmi- nəzəri mükəmməlliyilə yanaşı, praktik perspektivliliylə də böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev Azərbaycanın türk dünyası, xüsusilə müstəqil türk dövlətləri ilə əlaqələrinin müfəssəl proqramını vermişdir ki, buraya əsasən aşağıdakılar daxildir:

— Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, ictimai problemlərinin həllində türk dünyasının imkanlarından istifadə etmək;

— türk dünyasının qüvvələrini birləşdirmək, hər hansı türk dövlətinin (xüsusilə beynəlxalq) problemlərinin həllində türk dünyasının birgə hərəkətini təmin etmək;

— türk dünyasının beynəlxalq nüfuzunun daha da gücləndirilməsinə çalışmaq və bunun üçün hər bir müstəqil türk dövlətinin imkanlarından yararlanmaq və s.

...Heydər Əliyevin türk dünyasının problemləri ilə daha ardıcıl məşğul olduğu mərhələ 1993-cü ildən, müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildəndən sonra başlayır. İstanbulda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının 2-ci görüşünün iştirakçılarna 5 iyul 1993-cü il tarixli müraciətində Heydər Əliyev demişdi: “İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrinin — Türkiyənin, İranın, Pakistanın, Əfqanıstanın, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın, Qırğızıstanın, Tacikistanın, Azərbaycanın istifadə edilməmiş zəngin təbii sərvətləri, material ehtiyatları vardır. Onlardan birgə istifadə olunması əsl müsəlman intibahına çevriləcək, bütün bəşəriyyətin inkişafına töhfə verəcəkdir”... Bu müraciətdə türklük düşüncəsinin ən azı üç tarixi əlaməti əks olunur:

- 1) ayrı-ayrı türk dövlətlərinin müstəqilliyinin müdafiə olunması;
- 2) türk (və ümumən müsəlman) dünyasının birliyinə çalışılması;
- 3) həmin birliyin dünyada harmoniya yaradılmasına xidmət etməsi ideyasının müdafiəsi.

...Heydər Əliyev türk birliyinin möhkəmlənib inkişaf etməsində Türkiyənin rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürkün tarixi fəaliyyətini dönə-dönə dəyərləndirmiş, onu “iyirminci əsrin bəşəriyyətə verdiyi böyük dühalardan” saymışdır. Türkiyə haqqında müxtəlif vaxtlarda deyilmiş aşağıdakı sözlərin hamısı Heydər Əliyevə məxsusdur: “Türkiyə hazırda dünyanın siyasi durumunda nüfuzlu təsir qüvvəsinə malik, ümumbəşəri dəyərləri qorumaq əzmində olan, iqtisadi və mədəni səviyyəsi etibarilə inkişaf etmiş qüdrətli

dövlətlərdən birinə çevrilmişdir...”, “Azərbaycanlıların qəlbində Türkiyənin xüsusi yeri var...”. “Türkiyə Azərbaycan üçün qardaş, dost ölkədir”. “Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin qədim və zəngin tarixi var”. “İndi Azərbaycan Respublikası bir müstəqil dövlət kimi Türkiyə Cümhuriyyəti ilə bütün sahələrdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə çalışır...”. “Mən bu gün bir daha Türkiyə torpağına ayaq basmağıma, Türkiyə torpağında olmağıma görə özümü çox xoşbəxt hesab edirəm...”. “Yeni doğulmuş müstəqil Azərbaycan dövləti Türkiyənin köməyini, yardımını, qayğısını daim hiss edir”. “Hələ gənc yaşlarımda kitablardan, qəzetlərdən Türkiyə haqqında, türk xalqı haqqında oxuyarkən Türkiyəyə həmişə həsrətlə baxır, ona böyük maraq göstərir, Böyük Millət Məclisinin işi barədə, onun qəbul etdiyi qərarlar barədə məlumatları həvəslə, diqqətlə oxuyurdum”. “... Bizim tariximiz bir, dilimiz bir, dinimiz birdir”. “... Türkiyə ilə Azərbaycan arasında indiyədək yaranmış əlaqələr yeni mərhələyə keçir”. “... xalqlarımız bir kökdəndir... Hətta son dövrdə ayrı düşməyimiz də bu birliyimizi əlimizdən almamışdır. İndi biz bu birliyi davam etdirmək üçün bütün imkanlara malikik...”. “Biz bir millət, iki dövlətik...”. “Burada, bu salonda kimin türkiyəli, kimin azərbaycanlı olduğunu ayırmaq mümkün deyildir...”. “Azərbaycanla Türkiyə arasındakı sədlər, sərhədlər, qadağalar, yasaqlar götürülmüşdür”... və s.

Heydər Əliyev 1994-cü ilin fevralında Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən müxtəlif görüşlər keçirmiş, bu ölkə barəsində on illərlə ürəyində, beynində daşdığı fikirlərinin əksəriyyətini ilk dəfə söyləmişdir...

90-cı illərin əvvəllərində hələ Naxçıvanda olarkən Heydər Əliyev Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəllə, Türkiyənin böyük ictimai-siyasi və dövlət xadimləri ilə tez-tez görüşmüş, sıx əlaqələr saxlamışdır... Müşahidələr göstərir ki, Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Prezidentinin ən çox qiymətləndirdiyi, hətta özünə qardaş hesab etdiyi türk dövlət başçılarından, dünya ictimai-siyasi xadimlərindən biri (və bəlkə də birincisi)dir. Heydər Əliyevin Süleyman Dəmirələ müraciətən dediyi aşağıdakı sözlər bunu bir daha sübut edir: “Türkiyə Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə xarici

siyasətini aparmaqda, onu beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etməkdə, Türkiyə Cümhuriyyətinin ilbəlil Dünya birliyində layiqli yer tutmasında sizin böyük xidmətləriniz var və buna görə də siz təkcə Türkiyədə yox, yalnız türk dünyasında yox, bütün dünyada məşhur bir siyasi-ictimai xadimsiniz, dövlət xadimisiniz”.

Heydər Əliyev daha sonra demişdir: “Azərbaycan xalqının sizə xüsusi hörmət və məhəbbəti vardır. Çünki xalqımız sizi çox yaxşı tanıyır, siyasi fəaliyyətinizi, dövlət fəaliyyətinizi həmişə izləyir. Təsadüfi deyil ki, hələ “soyuq müharibə” vaxtı, Sovetlər İttifaqı ilə Türkiyə Respublikası arasında münasibətlərin gərgin olduğu bir dövrdə Azərbaycan Respublikası, xalqımız Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu bir vaxtda — 25 il bundan öncə siz Türkiyənin baş naziri kimi Sovet İttifaqına ilk səfər etmişsiniz. Moskvada, Sovetlər İttifaqının başqa şəhərlərində olmuşunuz. Biz o zaman hiss etdik ki, qəlbiniz, ürəyiniz Azərbaycana da gəlməyi sizə əmr etmiş, Bakıya gəlməyi sizə tövsiyə etmişdir. Siz Bakıya, Azərbaycana gəldiniz.

Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəli “böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün işinin etibarlı davamçısı kimi, onun böyük şagirdi kimi” qiymətləndirmiş, “türk dünyasının, türk dövlətlərinin bir-birinə daha yaxın olması” yolunda hələ çox işlər görəcəyinə əminliyini ifadə etmişdir...

Böyük dövlət xadimi Süleyman Dəmirəl isə «Azərbaycan Prezidenti, qardaşım Heydər Əliyev» adlı məqaləsində (2003) Azərbaycan xalqının milli liderinin tarixi xidmətlərini dünyanın böyük dövlət adamlarının öz xalqları qarşısındakı tarixi xidmətləri ilə müqayisə edib göstərir ki, Çörçilin 1940- cı, Ruzveltin 1942- ci, Adenaurun 1946- cı, De Qollun 1958- ci ildə gördükləri işləri Heydər Əliyev 1993- cü ildə gördü. Və Heydər Əliyevin « intəhasız təcrübəsi, qətiyyəti, əzmi, uzaqgörənliyi, sülhsevərliyi, Azərbaycana və Azərbaycan xalqına olan sonsuz məhəbbəti, türk tarixinə, mədəniyyətinə və türklüyə bağlılığı, vətənpərvərliyi hər cür tərifdən yüksəkdə dayanır».

...Türkiyə xüsusilə 20-ci illərdən başlayaraq yalnız türkiyəlilərin deyil, ümumən dünya türklərinin mənəvi vətəni olmuşdur. Sibir, Türküstan, Volqaboyu, Şərqi Avropa, Şimali Qafqaz, Azərbaycan türkləri həmin illərdən

etibarən ümidlərini Türkiyəyə bağlamışdılar. Bunun bir səbəbi də o idi ki, cəza orqanlarının təqibindən qaçan yüzlərlə türk mücahidi 20, 30, 40-cı illərdə məhz Türkiyədə məskunlaşmışdılar: onların içərisində **Əli bəy Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Bəy Ağaoğlu, Zəki Vəlidi Toğan, Yusif Akçura oğlu, İsa Yusif Alptəkin, Əhməd Cəfəroğlu...** kimi böyük simalar vardı ki, elmi, ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi fəaliyyətlərinin sonuna qədər **türkçülüü Türkiyəçilik səviyyəsinə enməyə qoymamış**, böyük ideallar uğrunda gərgin mücadilələr vermişlər. Və beləliklə, Türkiyə faktiki olaraq bir neçə on il (əlli ildən artıq!) ümumən türklərin vətəni olmuşdur...

...Heydər Əliyev görünür, Türkiyəni bir də ona görə sevmişdir ki, bütün Türk dünyasından Türkiyəyə yollar uzandığı kimi, Türkiyədən də bütün Türk dünyası görünürdü (və bu gün də görünməkdədir). Yalnız uğurları ilə deyil, həm də qüsurları, problemləri ilə... Türkiyə təkcə həmin uğurlara sevinmir, problemlərin həllinə, mübahisələrə, dedi-qodulara da səbrlə münsiflik edir.

...Heydər Əliyevin tarixi Türküstan — Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan... ilə, həmin türk regionunun dövlət xadimləri, siyasi-ictimai liderləri ilə əlaqələri sovet dövründə sıx olmuş, sovet dövlətinin süqutundan sonra isə yeni milli-ideoloji məzmun kəsb etmişdir.

Hələ sovet dövründə Qazaxıstana, onun rəhbərliyində gedən proseslərə, rus şovinizminin bu proseslərə müdaxiləsinə Heydər Əliyevin münasibətinin yeganə düzgün münasibət olduğunu tarix təsdiq elədi: Heydər Əliyevin adını böyük uzaqgörənliklə qeyd etdiyi Nursultan Nazarbayev respublika rəhbərliyinə gəldi.

...1994-cü ilin martında Çinə rəsmi səfərdən Bakıya qayıdan Heydər Əliyev Almatıda dayanır və Nursultan Nazarbayevlə görüşür. Azərbaycan Prezidentinin həmin görüşdəki çıxışı olduqca maraqlı, türk dövlətləri başçılarının münasibətləri baxımından olduqca təsirlidir: “Əvvəlcə qeyd etmək istəyirəm ki, mən özüm Almatıda dayanmağı xüsusi olaraq planlaşdırdım ki, məhz Nursultan Abişeviçlə görüşə bilim. Başqa sözlə, söhbət təkcə texniki ehtiyacdən deyil, həm də mənim Nursultan Abişeviçlə görüşmək, danışmaq arzumdandır”. Azərbaycan Prezidenti əlavə edir: “Biz onunla çoxdan dostuq.

İndi üzərimizə böyük məsuliyyət götürdüyü bir vaxtda, əsrlərlə dostluq etmiş xalqlarımızın taleyi üçün *böyük məsuliyyət daşdığımız bir vaxtda* (kursiv bizimdir — N.C.), şübhəsiz ki, görüşlərimiz, fikir mübadiləsi aparmağımız tələb olunur. Buna görə də mən bu gün Nursultan Abişeviçlə məmnuniyyətlə görüşdüm. Biz dövlətlərarası münasibətlərimizin bir çox məsələlərinə dair fikir mübadiləsi etdik...”.

Türküstan respublikaları, həmin respublikalarla Azərbaycanın çoxtərəfli əlaqələri, əməkdaşlığı və s. barədə Heydər Əliyevin, görünür, ilk proqram əhəmiyyətli fikirləri Türk dövlətləri başçılarının İstanbulda keçirilən 2-ci zirvə toplantısında söylənmişdir. ... Azərbaycan prezidentinin İstanbula yola düşərkən Bakıda, hava limanında jurnalistlərə dediyi aşağıdakı sözlər diqqəti cəlb edir: “Şübhəsiz ki, zirvə toplantısı bizim xalqlarımızın (türk xalqlarının — N.C.), müstəqil ölkələrimizin (türk dövlətlərinin — N.C.) bu günü və gələcəyi üçün əhəmiyyətli yoldur. Yəni bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın, tarixi, milli, mənəvi ənənələri eyni və yaxud bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, keçmişimizi canlandırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq dünyanın indi mürəkkəb proseslər gedən bir dövründə çox mühümdür. Ona görə də mən bu görüşə böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb-imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti – bunlar hamısı respublikamızın həm iqtisadi, həm mədəni, elmi, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır”... Və 2-ci zirvə toplantısının açılışında Azərbaycan Prezidenti bu fikri daha da inkişaf etdirib demişdi: “Bizim toplantı xalqlarımızın, ölkələrimizin tarixi kökləri, əsrlər boyu toplanmış adət-ənənələrinin birliyi, dil birliyi və fəaliyyət birliyi əsasında qurulub. Bu çox böyük əsasdır. Ona görə də bu əsasda bizim ölkələr arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə, genişləndirməyə, bütün istiqamətlərdə bu əməkdaşlığı təmin etməyə bizim böyük imkanlarımız var. Azərbaycan Respublikası belə qərara gəlib ki, *bundan*

sonra da bu imkanlardan istifadə etsin və əməkdaşlığı genişləndirsin (kursiv bizimdir — N.C.)..."

... Həmin nitqində Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin türk dövlətləri ilə əlaqələrində, ümumən xarici siyasətində artıq neçə illər kölgədə qalmış bir məsələyə işıq saldı. O ancaq dahi diplomatlara (və türk dünyasının birliyi uğrunda hər cür mücadiləyə hazır böyük türkçülərə!) xas olan bir açıqlıqla dedi: "... Ancaq bir həqiqəti də qeyd etmək istəyirəm ki, ölkələrimiz (söhbət türkdilli ölkələrdən gedir — N.C.) müstəqillik əldə edəndən sonra, iki il bundan öncə Ankarada bizim ölkələrimizin rəhbərləri toplaşmış, görüşüb birgə bəyanat qəbul edəndən sonra, ola bilər ki, Azərbaycan tərəfinin buraxdığı səhvlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Qazaxıstanla, Özbəkistanla, Türkmənistanla, Qırğızıstanla əlaqələri çox zəif olub. Təxminən bir il bundan öncə, mən Azərbaycan Respublikasına başçılıq etməyə başladığım gündən bu qardaş respublikalarla əlaqələrin bərpa olunması üçün çox çalışmışam və bildirmək istəyirəm ki, *bu əlaqələrin zəifləməsi və bəzən də qırılması* (kursiv bizimdir — N.C.) səbəbləri ancaq Azərbaycandadır". Azərbaycan Prezidenti daha sonra dedi ki, "ona görə də Azərbaycan tərəfindən bu əlaqələrin uzun müddət zəiflədilməsinə görə də xüsusən 1992-ci ildə Ankara bəyannaməsindən sonra Azərbaycan tərəfindən bu dövlətlərlə əlaqələri inkişaf etdirmək üçün təşəbbüs göstərilmədiyinə görə mən dostlarımdan, qardaşlarımdan üzr istəyirəm və bunu etiraf edirəm. Eyni zamanda bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan bu əlaqələrin gücləndirilməsinə çalışır və bundan sonra da çalışacaqdır..."

Ümumiyyətlə, bir kökdən, bir mənşədən olan və adət-ənənələri bir olan xalqların, ölkələrin, dövlətlərin əməkdaşlığının böyük gələcəyi var və mən hesab edirəm ki, biz bu imkanlardan səmərəli istifadə etməliyik".

...Etiraf edək ki, Heydər Əliyev Türkünstanın dövlət başçıları **Nursultan Nazarbayev, İslam Kərimov, Saparmurad Niyazov (Türkmənbaşı), Əsgər Akayev** ilə görüşlərində, münasibətlərində öz ağsaqqallıq missiyasını, türk dünyasının lideri vəzifəsini həmişə məharətlə yerinə yetirmişdir. Təcrübəli dövlət adamının, müdrik ictimai-siyasi xadimin qeyri-adi nüfuzu qısa bir müddətdə Türkünstana yayılmış və həmin ölkələr, onların münasibətləri,

beynəlxalq mövqeləri üçün nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu artıq göstərməkdədir. Heydər Əliyev uzaqgörən, qətiyyətli, lakin eyni zamanda səbrli, hadisəni mahiyyətdən, təsadüfi zərurətdən ustalıqla ayıran dövlət xadimi idi. Bu isə ona Türkünstan respublikaları ilə münasibətdə çox geniş səlahiyyətlər verirdi... Digər tərəfdən, Mərkəzi Asiya türklüyünün Türkiyəyə, oradan da Qərbi Avropaya yolunun ən kəsəsi Azərbaycandan keçir. Şimal-Qərbdən və Cənub-Qərbdən keçən yollar, əslində, tarixi-ənənəvi yoldan (İpək yolundan!) çıxmaq deməkdir. Bunu Azərbaycanın köhnə "rəhbərliyi"ni bilmirdi, Heydər Əliyev isə bilirdi.

...Son illərin müşahidəsi göstərir ki, türk dünyasının iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələri türk dövlətlərinin bu sahələrdəki əməkdaşlığı barədə adətən "xaric" düşünən, aradığı da "müxalif" hərəkət edən türk dövlət başçısı Saparmurad Niyazov (Türkmənbaşı) olmuşdur. Türk dövlət başçılarından 2-ci zirvə toplantısında mətbuat konfransında söylədiyi aşağıdakı mülahizələr Türkmənbaşının mürəkkəb tarixi proseslərə dərinlən (və ümumtürk mənafeləri mövqelərindən!) yanaşmaqda çətinlik çəkdiyini göstərir: "... Prinsip etibarilə biz Azərbaycanın Qərb konsorsiumu ilə imzaladığı müqavilənin əleyhinə deyilik. Yeganə məqsəd bu olmalıdır ki, heç kim bir-birindən şübhələnməsin, heç kim fikirləşməsin ki, biri digərinin hesabına fayda götürməyə çalışır və Xəzər dənizi hansısa çəkişmə, mübahisə, qeyri-sabitlik obyektinə çevrilməsin... Xəzərlə bağlı məsələlərdə müvafiq dövlətlərin ehtiyat etməsini başa düşmək mümkündür. Bu gün bizlərdən kimsə bir iş görərkən qonşular buna həmişə şübhə ilə yanaşırlar. Bizim də Hollandiya və Argentina firmaları ilə sazişlərimiz var, onlar Xəzər dənizinin sahilində işləyirlər. Lakin biz mövcud neft mədənlərində hasilatın artırılması barədə saziş bağlamışıq və gəliri yarı böləcəyik. Xəzərin Türkmənistan sahillərindəki şelfində iş görmək barədə də danışıqlar aparacağıq"... Və Saparmurad Niyazov türk dövlətləri başçılarından məclisində yuxarıdakı sözlərin ardınca öz strateji mövqeyini belə bəyan etmişdir: "... Əgər Rusiya ilə saziş bağlamaq sərfəli olarsa onunla, İranla sərfəli olarsa onunla saziş bağlayacağıq".

“Xəzər dənizi hansısa çəkişmə, mübahisə, qeyri-sabitlik obyektinə çevrilməsin” deyən Türkmənbaşı elə bil ki, Xəzəri tarixi ənənələrə baxmadan iki daşın arasında bölüşdürüb, öz payını daha yüksək qiymətə (kim çox verdi!) satmaq istəyir. Halbuki Xəzər dənizi türk dövlətlərini məhz bölünməzliyi ilə birləşdirməlidir...

Və yeri gəlmişkən, Xəzər hövzəsi türk (eləcə də qeyri-türk!) dövlətlərindən ancaq birinin Azərbaycanın paytaxtı Xəzər dənizinin bilavasitə sahilində yerləşir. Yalnız Azərbaycan prezidentinin iş kabinetindən baxanda qədim türk tayfalarından birinin adını daşıyan Xəzər dənizi görünür... “Coşğun Xəzər oynar ayaqlarında...”

...1994-cü il oktyabr ayının sonlarında Heydər Əliyev Türkmənistanın müstəqillik qazanmasının 3-cü ildönümü şənliklərində iştirak etmək üçün Aşqabada gedir. Azərbaycan Prezidentinin məqsədi, heç şübhəsiz, sadəcə şənliklərdə iştirak etmək deyildi, Aşqabadda jurnalistlərə verdiyi müsahibədə daha böyük (əslində, tarixi!) bir məqsəd izlədiyini etiraf etmişdi: “... Türkmənistan bizə qonşu, dilimizə və keçmişimizə görə yaxın bir ölkədir. Ona görə də mən istəyirəm ki, ölkələrimiz arasındakı əlaqələri möhkəmləndirək. Vaxtilə böyük səhvlər buraxılıb, Azərbaycanı Orta Asiya, ümumiyyətlə, Mərkəzi Asiya ölkələrindən uzaqlaşdırıblar. Mən istəyirəm ki, bu, aradan götürülsün. Güman edirəm ki, belə tədbirlər gələcəkdə keçmiş “İpək yolu”nun canlandırılmasına kömək edəcəkdir”...

Heydər Əliyevin müstəqil Türkmənistan dövlətinin 3-cü ildönümü münasibətilə dediyi aşağıdakı sözlər, bir tərəfdən, böyük türk dövlət xadiminin bir türk dövlətinin uğurlarına ürəkdən gələn sevincini ifadə edirsə, digər tərəfdən, həmin dövlətin rəhbərliyini türk birliyi mövqeyində möhkəm dayanmağa çağırır: “Mən Türkmənistanın bu üç illik müstəqillik dövründə əldə etdiyi nailiyyətləri, prezident, dostum və qardaşım Saparmurad Türkmənbaşının xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Hörmətli prezident Saparmurad Türkmənbaşı ilə biz çox illərdir ki, dostuq, tanışıq. Vaxtilə bir yerdə də işləmişik. İndi də qonşu ölkələrə rəhbərlik edirik. Ona görə dünən də, bu gün də Türkmənistanın son dövrdə (mən əvvəllər də Türkmənistanda olmuşam),

xüsusilə müstəqillik qazanandan sonra hörmətli prezident Türkmənbaşının rəhbərliyi altında əldə etdiyi nailiyyətlər məni qəlbən çox sevindirdi... Müsləman dövlətlərinin Pakistan, Türkiyə, Türkmənistan, İran və Azərbaycanın rəhbərlərinin burada, Türkmənistan torpağında, qədim türk torpağında toplanması çox böyük hadisədir”.

...Heydər Əliyevin Türkmənistana səfəri Azərbaycan Prezidentinin müstəqillik yolları ilə addımlayan tarixi Türküstan — Orta Asiyaya ilk səfəri idi və bu səfərin nəticələri ilə əlaqədar Heydər Əliyev demişdi: “Güman edirəm ki, gələcəkdə əməkdaşlığımız üçün çox böyük imkanlar var və Saparmurad Niyazovla danışdıq ki, bu imkanlardan hər iki tərəf istifadə etməyə çalışacaqdır”.

Heydər Əliyev türk dövlətlərinin, ümumən türk dünyasının birliyinə heç zaman sadəcə etnik köklərin ümumiliyinə əsaslanan mədəni- etnoqrafik (yəni tarixdə qalmış) birlik kimi baxmaqla kifayətlənməmiş, bu birliyin siyasi perspektivlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 2000- ci ildə türkdilli dövlətlərin Bakıda keçirilən VI zirvə görüşündə qəbul olunmuş, bilavasitə Heydər Əliyevin düşüncələrini əks etdirən «Bakı bəyannaməsi» hər bir maddəsi ilə bunu bir daha təsdiq edir.

...Təbii ki, türk dünyası Türküstandan, Mərkəzi Asiyadan çox genişdir: Yakutiya, Sibir türkləri var; Volqaboyu türkləri — tatarlar, başqırdlar, çuvaşlar var; Şimali Qafqaz türkləri var... Onların hamısı sovet dövründən (və dövlətindən!) keçmişlər, indi isə Rusiyanın vətəndaşlarıdır. Ona görə də Heydər Əliyev Azərbaycanla , eləcə də digər türk dövlətləriylə Rusiya arasındakı iqtisadi, siyasi, mədəni münasibətlərin inkişafına, qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyinə həmişə xüsusi önəm vermiş, Rusiya türklərinin milli özünüdərək (və özünüifadə) imkanlarının genişlənməsinə türk dünyasının ümumi yüksəliş strategiyasının üzvi tərkib hissəsi kimi baxmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə türklərindən sonra dünyada sayca ən çox olan türk xalqı azərbaycanlılardır – onlar dünya türklüyünün beşdə birindən çoxunu təşkil edirlər. Və ona görə də dünya azərbaycanlılarının birliyinə, mütəşəkkilliyinə nail olmaq üçün Heydər Əliyevin apardığı ardıcıl mübarizə

(eləcə də həmin mübarizənin Azərbaycan dövlətinin siyasətinə çevrilməsi) türk birliyi, mütəşəkkilliyi uğrundakı mübarizənin, heç şübhəsiz, fəal tərkib hissəsi, fundamental çıxış (və dayaq!) nöqtəsidir. Azərbaycan xalqının milli liderinin uzaqgörənliklə yaratdığı Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi böyük öndərin ideyalarını həyata keçirmək sahəsində artıq xeyli iş görməkdə, milli liderin yaratdığı başqa bir quruma – Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinə də öz fəaliyyətini genişləndirmək üçün təcrübə qazanmaqda yardım etməkdədir.

Türk dünyasının fəxri, Heydər Əliyevin türk dünyasının yüksəlişi barədəki strateji mövqeyini onun aşağıdakı sözləri aydın əks etdirir: “Özünün yeni yüksəliş dövrünü yaşayan çağdaş türk dünyası bəşər sivilizasiyasına yeni misilsiz nümunələr vermək iqtidarındadır. Bu gün öz suverenliyini əldə etmiş bir çox türk cümhuriyyətlərinin bu sərəya qoşulması türk dünyasının gələcəyinə işıqlı ümidlər oyadır. İqtisadi, siyasi və mədəni həyatın sıx telləri ilə birləşməyə başlamış türk xalqları yeni dünyanın mühüm amillərindən birinə çevrilməkdədir”.

Və fəxr olunmalıdır ki, Azərbaycanın milli liderinin türk dünyasının qarşılıqlı əlaqələri, yüksəlişi strategiyasını Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi elə ilk aylardan uğurla davam (və inkişaf!) etdirməkdədir. Onun Qazaxıstana, Özbəkistana, xüsusilə Türkiyəyə rəsmi səfərləri göstərdi ki, İlham Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də öz siyasi enerjisini əsirgəməyəcək, türk dövlətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi, türk dünyasının müasir dünyada özünəməxsus yerini tutması uğrunda müasir dövrün türk lideri olaraq böyük xidmət göstərəcəkdir. Milli lider Heydər Əliyevin layiqli varisi olan İlham Əliyev Prezident kimi Türkiyəyə ilk rəsmi səfəri ərəfəsində demişdi: «Biz öz siyasətimizi müstəqil şəkildə aparmalıyıq ki, xalqlarımız, millətimiz daha da güclənsin, qüdrətlənsin, möhkəmlənsin. Bizim gücümüz də birlikdədir». Və Ankara görüşlərində həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin xüsusi beynəlxalq problemlərinin həllində hər iki dövlətin başçılarının prinsipial mövqə nümayiş etdirməsi həmin «güc birliyi»nin siyasi reallıq olduğunu bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirdi.

1998- 2003

ƏN YENİ TARİXİN FƏLSƏFƏSİ

YAXUD

AKADEMİKİN MÜBARİZƏSİ

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması tarixi barədə müxtəlif mütəxəssislər — tarixçilər, siyasətçilər, publisistlər, aradn o qədər də böyük zaman keçməsinə baxmayaraq, artıq müəyyən ümumiləşdirmələr aparmışlar, lakin etiraf etmək lazımdır ki, həmin ümumiləşdirmələrin heç biri Azərbaycan elminin görkəmli xadimlərindən olan akademik Cəlal Əliyevin düşüncələrindlən (və mübarizəsindən!) bəhs edən “Nauka istinna” kitabının elmi-fəlsəfi səviyyəsinə qalxmır. Kitabın tərtibçiləri (E. Qazıbəyova, E. Axundova, Y.

Belyanski) böyük **alim-mütəfəkkirin** Azərbaycanın ən yeni tarixinin ən dramatik dövründəki (keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarından 90-cı illərinin əvvəllərinə qədərki) elmi-ideoloji və siyasi fəaliyyətini; milli-mədəni dəyərlərin müdafiəsi uğrunda apardığı ardıcıl mübarizəni kifayət qədər ətraflı, zəngin tarixi sənədlər əsasında əks etdirməklə yanaşı, bu mübarizənin nə qədər mükəmməl mənəvi-əxlaqi, idraki-fəlsəfi əsaslara malik olduğunu göstərə bilmişlər. “Nauka istinna” əsəri **böyük alim ■ mütəfəkkir, böyük mütəfəkkir-şəxsiyyət** haqqındadır... Ümumiyyətlə isə, uğrunda mübarizə aparılmış elə böyük ideallar haqqındadır ki, həmin idealların nəticəsi bu gün inkar edilməz bir reallıq olan milli tarixi müstəqillikdir. Akademik Cəlal Əliyev öz böyük qardaşı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, dünya miqyaslı ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyevdən sonra milli müstəqillik uğrunda ən çox (və ən məhsuldar!) mübarizə aparmış şəxsiyyətlərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Həmin mübarizənin dəyəri bir də ondadır ki, ən müxtəlif səviyyəli düşmənlərə qarşı, xüsusilə də ilk illər demək olar ki, təkbaşına aparılmış, nə həmin dövrdə, nə də sonralar (qələbədən sonra!) populist təbliğat predmeti olmamışdır.

“Nauka istinna” kitabı, əgər üzdən yanaşılsa, azərbaycanlı akademiklərin Azərbaycan elminin, Azərbaycan xalqının şərəfi uğrunda özündən çox-çox güclü olan mənfur qüvvələrə qarşı apardığı əsl cəngavər mübarizəsinin tarixidir. Əslində isə, bu, ən yeni tarixin təbiətşünas olduğu qədər də böyük **cəmiyyətsünas-mütəfəkkir** idrakının məhsulu olan analitik ümumiləşdirilməsi, tarix fəlsəfəsidir... Kitabın giriş hissəsində müəllif göstərir ki, mən bütün həyatım boyu biologiya elmi ilə məşğul olmuş, fotosintez proseslərini öyrənmiş, yeni buğda növləri üzə çıxarmış, yazanda da monoqrafiyalar, elmi məqalələr yazmışam. Belə düşünülə bilər ki, siyasi, sosial ehtiraşlardan, insan talelərindən, mərdlikdən və namərdlikdən bəhs edən bir kitab yazmaqda mənim məqsədim həyatımın müəyyən mərhələsinə, gördüyüm işlərə yekun vurmaq istəyindən irəli gəlmişdir. Elə deyil... Akademiki maraqlandıran məsələlər cəmiyyətin möhkəmliyi, davamlığı barədə bizim təsəvvürlərimizin keçiciliyindən, öz talelərini sadələşmələri, ağılsızlıqları ucbatından avantüristlərə tapşırıran insanların, xalqların axırının necə olmasından, həqiqətin yalan üzərindəki

qələbəsinin qaçılmazlığından və s. ibarətdir ki, həmin məsələlərin hər biri tarixə bələdliklə yanaşı, dərin fəlsəfi ümumiləşdirmə bacarığı tələb edir.

Tarixə fəlsəfi baxışın Qərbdə kifayət qədər zəngin təcrübəsi (İ.Q. Herder, G.V. Hegel, K. Marks-F. Engels...) olsa da, Şərqdə, o cümlədən də Azərbaycanda tarix çox hallarda biri digərinin xronoloji-mexaniki davamı olan hadisələrin məcmusu kimi dərk edilmişdir. Şərqdə tarixin fəlsəfəsindən məhrum olduğu barədə hələ XIX əsrin ikinci yarısında azərbaycanlı filosof Cəmaləddin Əfqani həcəyan təbili çalmış, lakin böyük mütəfəkkirin bu həyəcanına fikir verən olmamışdır. XX əsrin müxtəlif illərində yazılmış “Azərbaycan tarixi” kitablarını sadəcə vərəqləmək kifayətdir ki, həmin kitablarda tarixi hadisə — faktların nə qədər bol, ümumiləşdirmə-fəlsəfəliyin isə nə qədər zəiflədiyini görəsiniz. Milli tarixi tənəkkürün fəlsəfəlikdən bu cür uzaqlığı isə, elə bilirəm ki, dostu düşməndən, xeyiri şərkdən, doğrunu yaldan seçməkdə bizə o qədər də az mane olmamışdır. Ona görə də “Nauka istinna” kimi dərin tarixi-fəlsəfi idrakın məhsulu olan bir kitabın meydana çıxması, Azərbaycanın ən yeni tarixinin yaddaşlarda hələ yaşayan mürəkkəb hadisələrinin analitik təhlilinin mükəmməl bir təcrübəsinin verilməsi milli tarixi tənəkkürün tənəttənəsidir.

Akademik Cəlal Əliyev təbiət hadisələrinə olduğu kimi cəmiyyət hadisələrinə də elmi-intellektual münasibətin tərəfdarıdır. Və heç şübhəsiz, onun bir ictimai-siyasi xadim olaraq keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən Sovet İttifaqında, o cümlədən də Azərbaycanda gedən mürəkkəb tarixi hadisələrdən baş çıxarmasının, Qorbaçov “yenidənqurma”sının, “aşkarlıq”ının ideoloji məzmununun hətta özünü siyasətçi sayanlardan daha tez dərk edərək, anarxiyaya qarşı barışmaz mübarizə aparmasının əsas səbəbini də bunda axtarmaq lazımdır... Etiraf edək ki, onlarla, hətta yüzlərlə elmi, ictimai, siyasi “nüfuz sahibi” (onların içərisində akademiklər də vardı) məhz tarixə qeyri-elmi münasibətlərinə görə Qorbaçov “epoxa”sının asanlıqla “sındırdığı” sırayı personajlara, yaxud da məşhur təbirlə desək, “böyük oyunların peşkaları”na çevrildilər. Haqqında söhbət gedən “nüfuz sahibləri”nin, “xalq ağsaqqalları”nın, “ziyalılar”ın Əbdürrəhman Vəzirov, Ayaz Mütəllibov kimi şöhrət dəllallarının

əlində oyuncaq olduqları illərdə akademik Cəlal Əliyev, məhrumiyyətlərə, hər an onu yaxalayacaq təhlükələrə baxmayaraq, nəinki simasız Azərbaycan “rəhbərlər”ini, birbaşa tarixi “zavaruxa”nın xaç atası M.S. Qorbaçovu ittiham edir, Azərbaycan xalqının əsl rəhbərinə qarşı müxtəlif mətbuat orqanlarında məhz “yuxarı”nın göstərişi ilə aparılan mənəvi terrorun qarşısını almağa çalışırdı.

Yalnız Azərbaycanın deyil, hətta mənsub olduğu millətin nifrətini qazanmış M.S. Qorbaçovun Azərbaycan xalqına, onun böyük oğlu Heydər Əliyevə bədxah münasibəti özünü rəhbərliyə keçdiyi ilk illərdən göstərməyə başlasa da, Azərbaycanda bəziləri bunu görmür, “yeni epoxa”nın eyforiyasına qapılır, bəziləri də məqamdan istifadə edib, cılız istəklərini təmin etmək istəyirdilər. Əvvəl “bambılı” Əbdürrəhman Vəzirovu, sonra isə müxtəlif xarakterli qüvvələrin əlində oyuncağa çevrilən Ayaz Mütəllibovu Azərbaycana “rəhbər” göndərən M.S. Qorbaçovun əsas məqsədi, heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqını təhqir etmək idi. Akademik Cəlal Əliyevin tamamilə düzgün göstərdiyi kimi, Moskvanın məqsədi nəyin hesabına olursa-olsun Heydər Əliyevin öz xalqı ilə ünsiyyətinə imkan verməmək, onu qazax D. Kunayev, özbək Ş. Rəşidov kimi “xalq düşməni”nə çevirmək idi. Azərbaycanda bütün anti-Əliyevçi qüvvələr hərəkətə gətirilmişdi. Həm Moskvadakı, həm də Bakıdakı mətubat orqanlarında Heydər Əliyevi, onun mənsub olduğu ailəni xalqın gözündən salmaq məqsədi güdən məqalələr çap edilir, görkəmli dövlət xadiminin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövr — “durğunluq dövrü”, “pripiskanın geniş yayıldığı”, mərkəzin (Moskvanın!) aldadıldığı illər kimi təqdim olunurdu. Azərbaycan televiziyası “durğunluq dövrü”ndə respublika rəhbərliyi tərəfindən guya qərəzkarlıqla sıxışdırılmış yeni-yeni “qəhrəmanlar” kəşf edirdi ki, bunlardan biri də avantürist — “professor” Nadir Mehdiyev idi... “Nauk istinna” kitabında onun “elmi fəaliyyət”inin nədən ibarət olması konkret sənədlərlə göstərilir.

...Azərbaycanda Heydər Əliyevə, eləcə də Azərbaycan elminə qarşı Moskvanın hücumlarını akademik Cəlal Əliyev öz üzərinə götürmüşdü. Yalnız elmi səviyyəsi, təşkilatçılıq bacarığı ilə deyil, həm də möhkəm xaraketri ilə

seçilən akademik müxtəlif cəbhələrdə döyüşməli idi. Və bu amansız mübarizədə onun arxasında ardıcıl olaraq dayanan, özünü qurban verməyə hazır olan insanlar da o qədər çox deyildi. Hər tərəfdən sıxışdırılan akademik Cəlal Əliyevin qarşısında bir-birindən çətin üç müqəddəs vəzifə dayanırdı: **birincisi**, Azərbaycan xalqına vicdanla xidmət etmiş böyük qardaşı Heydər Əliyevin, ümumən Əliyevlər ailəsinin şərəfini qorumaq; **ikincisi**, Azərbaycan elmini, xüsusilə ağır zəhmət hesabına yaratdığı elmi müəssisələrin dağılmasının qarşısını almaq; **nəhayət, üçüncüsü**, Azərbaycan xalqının böyük rəhbərinin (milli liderinin!) Azərbaycana qayıtmasını, onunla xalq arasındakı əlaqənin genişlənməsini təmin etmək... Akademik nə qədər məhrumiyyətlərə məruz qalsa da, inamla, cəsarətlə döyüşürdü — ona həmin inamı, cəsarəti verən isə aydın məntiqi, tarixin hərəkət strategiyasına bələdliyi idi. Akademik Cəlal Əliyev yaxşı bilirdi ki, Əliyevlər ailəsini bədxah niyyətlərlə müzakirə predmeti edənlər, onun yaratdığı Əkinçilik İnstitutunu dağıdanlar, Heydər Əliyevin Azərbaycana gəlməsinə mane olanlar xalqın, cəmiyyətin progressiv qüvvələri deyillər, əlahəzrət Tarix onları çox tezliklə öz zibilliyinə atacaqdır. Və atdı da... Bir yerdə qərar tuta bilməyən, ucuz şöhrət, meşşan həyatı üçün vicdanlarını qumara qoyan İ. Sadıqov, Ə. Məmmədov kimi “alimlər” (və onların İ. Mustafayev kimi “ağsaqqal”ları!) Azərbaycan elmini təmsil edə bilməzdilər. Çünki elm avantüristlər üçün deyil, xalqına ürəkdən bağlı olan insanlar, şəxsiyyətlər üçündür...

“Nauka istinna” kitabı göstərir ki, ən yeni tarixinin “orta əsrlər dövrü”ndə (80-ci illərinin ortasından 90-cı illərinin əvvəllərinə qədərki dövrdə!) akademik Cəlal Əliyevi ən çox narahat edən, incidən heç də Azərbaycan xalqının düşmənləri deyildi (düşmən düşməndir!), avantüristlərin arxasınca gedərək şəxsi mənafeələrini, gündəlik tələbatlarını ödəmək naminə xalqın (və insanlığın!) əbədi dəyərlərini, milli ləyaqətini xəcalət belə çəkmədən tapdalayan “insanlar” idilər... Akademik Cəlal Əliyevin tarix fəlsəfəsinin belə bir prinsipi ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, xalq öz tarixinin süni olaraq yaradılmış qəhrəmanları ilə deyil, həqiqi qəhrəmanları ilə fəxr etməlidir. Artmayan, törəməyən, qısır təkəkkürün məhsulu olan süni qəhrəmanlar xalqın idrakı üçün istinad nöqtəsi

olmaq imkanından məhrumdur. Həqiqi qəhrəmanlar isə millətin yalnız keçmişinin hadisəsi deyil, eyni zamanda gələcəyinin üzvi tərkib hissəsi, iftixar mənbəyidir.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının, ümumən türk-müsəlman dünyasının yaşadığımız dövrdə yetirdiyi ən böyük qəhrəmanlardan biri, bəlkə də birincisidir. Və məhz bu həqiqəti bütün aydınlığı ilə dərk etməsi akademik Cəlal Əliyevə öz mübarizəsində güc, ilham verirdi. O, Heydər Əliyevi namərd hücumlarından yalnız böyük qardaş kimi deyil, həm də (və bəlkə də daha çox!) Azərbaycan xalqının böyük oğlu kimi müdafiə edir, ona qarşı yönələn düşmən qüvvələrinə geniş köksünü gərirdi. Akademik Cəlal Əliyev Heydər Əliyevin şəxsində vaxtilə Azərbaycanda yaradılmış böyük elmi potensialı, zəngin iqtisadiyyatı, mədəniyyəti qoruyur, onların dağılmasına çalışan şər qüvvələri, Heydər Əliyevin imzasını Respublikanın hər yerindən silməyə cəhd edən “şöhrət düşgün”lərini cəsarətlə ittiham edirdi.

80-ci illərin sonlarında Azərbaycanda Əbdürrəhman Vəzirov və onun İ. Mustafayev, N. Mehdiyev... kimi “ideoloq”larının akademik Cəlal Əliyevə qarşı təqib kompaniyası Azərbaycan xalqının liderinə (deməli, nəticə etibarilə Azərbaycan xalqına!) qarşı yürüdülmən çirkin siyasətin bilavasitə tərkib hissəsi idi. Reallıq da bunqdan ibarət idi ki, Heydər Əliyev M.S. Qorbaçov—Ə. Vəzirov güruhunun ona qarşı təhqirlərinə cavab vermək imkanına malik deyildi. O, Moskvada, demək olar ki, ətraf aləmdən — cəmiyyətdən təcrid edilmişdi... Ona görə də akademik Cəlal Əliyev yalnız öz əvəzindən deyil, Heydər Əliyevin əvəzindən də mübarizə aparmağa, böhtanlara cavab verməyə məhkum edilmişdi. Lakin bu mübarizədə akademik heç də həmişə tək qalmırdı. Onun yetirmələri, tələbələri öz müəllimlərini müdafiə edir, görkəmli alimin Respublikada elmi kadrların hazırlanmasındakı titanik xidmətini yüksək qiymətləndirirdilər.

Akademik Cəlal Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın ən yeni tarixini danmaq, onun elmini, iqtisadiyyatını dağıtmaq, sosial-mədəni harmoniyasını pozmaq istəyən qüvvələr önüdə onun hər hansı şəkildə təslim olması, yalnız bir akademikin məğlubiyyəti deyil, Azərbaycan xalqının (və Heydər Əliyevin!) 237

məğlubiyətidir. O özünəməxsus mütəfəkkir müdrikliyi ilə hamıdan daha qabaq dərk etmişdi ki, həyat ona tarixi bir missiya bağışlamışdır — həmin missiyanı şərəflə yerinə yetirmək, qələbəyə qədər yürütmək, onun müqədəds borcudur.

1990-cı ilin ilk günlərindən M.S. Qorbaçov “dikbaş” Azərbaycan xalqını cəzalandırmaq, onun gözünü qorxudub yerində oturtmaq, hamıdan güclü olduğunu bütün respublikaların milli liderlərinə nümayiş etdirmək qərarına gəldi. Və Bakıya qoşun yeridildi... M.S. Qorbaçovu və “qanlı yanvar”ın icraçıları bu hərəkətlərinin nə ilə nəticələncəyini, görünür, təsəvvür etmirdilər. Xalq amansız təzyiqə cəsarətlə reaksiya verdi. Və bu reaksiyanın ən parlaq təzahürü Azərbaycan xalqının lideri Heydər Əliyevin Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gələrək xalqın düşmənlərini, “qanlı yanvar”ın müəlliflərini (və əsas müəllifini!) ittiham etməsi oldu. Bu, eyni zamanda, akademik Cəlal Əliyevin 80-ci illərin ortalarından apardığı mübarizənin qələbə ilə nəticələncəyinin ilk göstəricisi, böyük qələbənin ilk müjdəsi idi. “Pravda” qəzeti (əslində M.S. Qorbaçov) Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdışını hələ bir il əvvəl yazılmış “Əliyevçilik, yaxud “ötən günlər”ə ağı” adlı böhtanlarla dolu məqaləyə öz səhifələrində yer verməklə qarşıladı. Lakin məqalədə “tənqidə” məruz qalan yalnız Heydər Əliyev deyildi, Azərbaycan xalqının şanlı oğlunu müdafiə, satqın Azərbaycan rəhbərliyini kəskin mühakimə edən akademik Cəlal Əliyev də yenidənqurmaçıların qəzəbinə tuş gəlmişdi. Və nə qədər paradoksal görünsə də, bu, akademik Heydər Əliyevin (və Azərbaycan!) uğrunda mübarizəsinin miqyasının etirafı idi.

Əbdürrəhman Vəzirov kimi Ayaz Mütəllibov da öz hamisi Heydər Əliyevə “hörmət”ini çox tez biruzə verdi... Azərbaycan xalqının liderinin Azərbaycana qayıdışını istəməyən “yeni rəhbər” hər cür nalayiq hərəkətlərə əl atdı. Lakin tarix artıq xalqın xeyrinə işləyirdi. Və tarixə qarşı çıxmaq məhv olmaq demək idi... Hakimiyyət hərəisləri bunu dərk etmək imkanına malik olmadıqlarına görə Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş mövqeyi zəbt etmək, onun missiyasını daşımaq iddiasında idilər. Halbuki Allah onları bu iş üçün yaratmamışdı... Akademik Cəlal Əliyevin mübarizəsi Ayaz Mütəllibovun, Əbülfəz Elçibəyin prezident olduğu illərdə də davam etdi. 80-ci illərin sonla-

rından fərqli olaraq 90-cı illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin tərəfdarlarının sayı artmış, akademik Cəlal Əliyev bütöv bir hərəkatın — Azərbaycan xalqının dahi oğlunu hakimiyyətdə görmək istəyənlərin get-gedə güclənən mübarizəsinin liderinə çevrilmişdi.

80-ci illərin ortalarında başlamış mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər artıq tədricən öz tarixi yekununa yaxınlaşmaqda, Qorbaçov epoxası tarixin zibilliyinə atılmaqda idi. “Qüvvətli əl” (əslində, baş!) Azərbaycanda anarxiyanın, hakimiyyət ehtirasının, sosial-siyasi əxlaqsızlığın meydan sulamasına artıq heç vəchlə imkan verməyəcəkdi... Və bu, akademikə apardığı mübarizənin yalnız yekunu yox, həm də qələbəsi idi!

Akademik Cəlal Əliyevin anti-Azərbaycan, anti-Əliyev güruhuna qarşı mübarizədə böyük qələbəsini şərtləndirən amillərdən birincisi onun mərd, mübariz xarakteri, qranit kimi möhkəm iradəsidir. Bu böyük insan hər cür ağır şəraitdə işləməyə, öz arzularını, istəklərini həyata keçirməyə, yalnız öz yerinə deyil, məsləkdaşlarının yerinə də mübarizə aparmağa qabildir. Və onun ən çox nifrət etdiyi bir şey varsa, o da rəzillikdir. Çünki rəzillik istənilən xəyanəti törətməyə, adama arxadan zərbə vurmağa, haqqı nahaqqa qurban verməyə qadirdir. Rəzil insanlar ya şöhrətlənmək, ya da öz dərilərini qorumaq üçün uzun illər ərzində böyük zəhmətlə yaradılmış dəyərləri bir anın içində dağıtmaqdan, məhv etməkdən belə çəkinmirlər... Hələ 80-ci illərin ortalarında akademik bütün aydınlığı ilə görürdü ki, Moskva Heydər Əliyevi (və Azərbaycanı!) tərksilah etmək, diz çökdürmək üçün respublikada bütöv bir rəzillər dəstəsi yaratmaq istəyir — onlara qarşı mübarizə aparmadan, onların kökünü kəsmədən müstəqil bir dövlət qurmaq, milli tarixi uğurları qoruyub zənginləşdirmək mümkün deyil. Və Cəlal Əliyev rəzilliyə qarşı mübarizədə heç kimdən, heç nədən qorxmadı, kifayət qədər amansız (və qəddar!) qüvvələr önündə möhkəm dayandı, Əliyevin (və xalqın!) şərəfinin tapdanmasına imkan vermədi.

Akademik Cəlal Əliyevin qələbəsini şərtləndirən səbəblərdən ikincisi onun böyük alim, mütəfəkkir-filosof, müdrik bir insan olması idi. O, həqiqət uğrunda mübarizəyə başlayanda dənli bitkilərin genetika və seleksiyası sahəsində dünya miqyaslı mütəxəssis idi. Onun sözü “yerli” nadanlar tərəfindən

eşidilməsə də, Respublikadan kənar da, məsələn, SSRİ EA-da kifayət qədər yüksək qiymətləndirilirdi. Yerli “rəhbərlər” onun yaratdığı elmi kollektivi dağdarkən akademik müraciətlərinə, etiraf edək ki, Moskva bioloqları, görkəmli elm təşkilatları vaxtlı-vaxtında cavab verir, onu mübarizəyə ruhlandırır dılar. Yüksək elmi-intellektual səviyyə, intəhasız yaradıcılıq enerjisi, fundamental araşdırmalara bir təşkilatçı olaraq rəhbərlik etmək bacarığı Cəlal Əliyevə hələ çoxdan böyük nüfuz qazandırmışdı. Görkəmli alimin ictimai nüfuzu bir də xüsusilə ona görə yüksək idi ki, qardaşı Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə belə heç bir vəzifə-filan arxasınca qaçmayıb, bütün gücünü elmə — yeni buğda sortlarının yaradılmasına, respublikanın çörəklə təminatı kimi həmişə prioritet olmuş bir sahəyə vermişdi. Onu həqiqi alim olaraq qiymətləndirir, böyük təfəkkür sahibləri Azərbaycanın çətin günlərində onun sözünü eşidirdilər.

Mən xüsusi olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycanın, ümumən keçmiş Sovetlər İttifaqının ən yeni tarixi akademik Cəlal Əliyevin təfsirində böyük maraq doğurur — tarix fəlsəfəsi səviyyəsinə qalxan bu cür təfsir yalnız böyük təfəkkür sahibinə məxsus ola bilər.

Akademik Cəlal Əliyevin qələbəsini şərtləndirən daha bir səbəb, heç şübhəsiz, onun yüksək vətənpərvərliyi, mənsub olduğu xalqa sözdə deyil, məhz işdə sədaqətidir. Kimsə düşünə bilər ki, böyük mütəfəkkirin 80-ci illərin ortalarından başlayan mübarizəsi yalnız qardaşı Heydər Əliyevi hakimiyyətə gətirmək məqsədindən irəli gəlmişdir. Bu cür düşünmək ən azı insafsızlıqdır... Akademikin mübarizəsi biri digəri ilə sıx bağlı olan iki mərhələdən ibarət idi: **birincisi**, ailə şərəfinin qorunması, **ikincisi** isə Azərbaycan xalqına qarşı dağıdıcı təcavüzlərə son qoyulması... Və müşahidələr göstərir ki, Cəlal Əliyevin o illərdə müxtəlif təşkilatlara, orqanlara yazdığı məktublarda tədricən mübarizənin ikinci mərhələsi üstünlük təşkil edir. Akademik Cəlal Əliyev, Heydər Əliyevi həmişə böyük qardaşdan daha çox, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Azərbaycanın ən yeni tarixinin ən böyük hadisəsi kimi müdafiə etmiş və etməkdədir. Heydər Əliyevi müdafiə etməksə, heç şübhəsiz, Azərbaycanı müdafiə etmək deməkdir.

Akademik Cəlal Əliyev ölkənin çörək problemi ilə bir alim kimi nə qədər ardıcıl məşğul olursa, çörəyə xəyanət edənlərə qarşı da ictimai xadim kimi o qədər sərt davranır, çünki çörəyə qiymət verilməyən bir cəmiyyətdə xeyir-bərəkət olmaz.

“Nauka istinna” kitabı Azərbaycan elmini, ümumiyyətlə elmi, elm adamını sonsuz bir məhəbbətlə tərənnüm edir, elmətrafi intriçalara, elmin düşmənləri ilə mübarizədə həqiqi elm adamının yaşadığı həyəcanların bütöv bir kompleksini, mənzərəsini verir. Və dahi Nizaminin min il bundan qabaq söylədiyi bir fikri bir daha təsdiq edir ki,

**Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.**

Etiraf etmək lazımdır ki, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın beyin-intellekt Mərkəzi — Azərbaycan Elmlər Akademiyası siyasi intriqaclar meydanına çevriləndə yenə də buna qarşı öz etirazını kəskinliklə bildirən şəxs məhz akademik Cəlal Əliyev olmuşdu. Elmi sosial-siyasi nüfuz qazanmaq üçün trampinə çevirən İmam Mustafayev kimi bioloqlardan frəqli olaraq Cəlal Əliyev öz yorulmaz fəaliyyəti ilə Azərbaycanda əsl bioloq-alim obrazını yaratmışdı. Və o, imkan verməzdi ki, “elm yalançıları” Azərbaycanın elm məbədinə tarmar etsinlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, uzun illərdən sonra Azərbaycan MEA-na seçkilərin obyektiv keçirilməsində, ölkənin tanınmış intellekt sahiblərinin Akademiyanın həqiqi və müxbir üzvləri seçilməsində, nəticə etibarilə isə, Azərbaycan elminin bu və ya digər şəkildə dağılmaqda olan əsas mərkəzinin yenidən dirçəlməsində akademik Cəlal Əliyevin rolu əvəzsizdir.

Akademik Cəlal Əliyev bugün fotosintez hadisəsini yer üzündəki həyat fəaliyyətinin əsası kimi kompleks tədqiq edən görkəmli bir alimdir. Onun araşdırmaları fizioloji, biokimyəvi və molekulyar-genetik istiqamətlərdə maraqlı nəticələr vermişdir. Akademik Cəlal Əliyevin rəhbərliyi ilə yaradılmış buğda genefondu dünyanın ən görkəmli bioloqlarının diqqətini cəlb etmişdir...

Bu gün Azərbaycanda kənd təsərrüfatının sürətlə inkişafında onun böyük xidmətini, elə bilirəm ki, opponentləri də inkar edə bilməzlər. Lakin akademik Cəlal Əliyevin elmi-intellektual fəaliyyətini, nə qədər əhəmiyyətli olsa da, yalnız bir elm sahəsi ilə məhdudlaşdırmaq mümkün deyil, o, Azərbaycan elminin ən müxtəlif sahələrinə kifayət qədər dərinlən bələd olan böyük mütəfəkkirdir. Ən yeni tarixin analitik təhlilini verən “Nauka istinna” kitabı bir daha təsdiq etdi ki, akademik Cəlal Əliyev biologiyanın təcrübi məsələləri ilə məşğul olanda da yüksək fəlsəfi ideallara əsaslanır.

Heydər Əliyev işinin görkəmli davamçısı, tamamlayıcısı akademik Cəlal Əliyev öz elmi-intellektual fəaliyyəti ilə Azərbaycan elmini zənginləşdirir, həm də ona dünya şöhrəti gətirir. Bu, həqiqi elmin gətirdiyi həqiqi şöhrətdir.

Azərbaycan dövləti inkişaf etdikcə Azərbaycan xalqının ən yeni tarixinin yeni səhifələri açılır — xüsusi ideoloji standartlarla yaradılmış “ixtiyari tarix”in süni qəhrəmanları gözlərimiz qarşısında çox üfürülmüş şar kimi partlayır, böyük mübarizələrdə yetişmiş həqiqi qəhrəmanlar isə qarşısızalmaz bir sürətlə, millətin gələcəyə işıq salan əsl tarixini yaradırlar...

AZƏRBAYCAN DİASPORU

Yəhudilərin Fələstindən – tarixi vətənlərindən qovularaq xarici ölkələrdə yaşamağa, etnik bütövlüklərini qorumaq üçün təşkilatlanmağa məcbur olmaları ilə əlaqədar yaranmış D. anlayışı sonralar, təqib edilən ilkin xristianlara, erməni, irland, çin və b. etniki birliklərə də aid olunmuşdur. Ümumiyyətlə, etnosun, xalqın tarixən formalaşdığı coğrafiyadan kütlələr halında mühacirəti əsasən aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir: 1) təbii şəraitin yaşayış üçün münasib olmayacaq qədər dəyişməsi; 2) iqtisadi problemlərin yaranması; 3) sosial-siyasi şəraitin gərginliyi (müharibələr, inqilablar və s.); 4) genosid; 5) daha əlverişli iqtisadi, sosial- siyasi, mədəni şəraitdə yaşamağa meyl və s.

Dünyanın qloballaşması prosesinin gücləndiyi müasir dövrdə D. anlayışının məzmunu daha da zənginləşmiş, hüdudları genişlənmişdir; hazırda D. dedikdə tarixi vətənindən mühacirət etməyə məruz qalaraq bu və ya digər ölkədə məskunlaşmış milli azlıqların etnoqrafik, sosial- siyasi, mədəni və s. özünəməxsusluqlarını mühafizə etmək, tarixi vətənlə əlaqələr qurub möhkəmləndirmək üçün yaratdıqları ictimai (qeyri- rəsmi) qurum, təşkilat nəzərdə tutulur.

D. təşkilatlarının funksiyalarına

1) həmvətənləri bir yerə toplayaraq onların məişət, təhsil, hüquq-vətəndaşlıq və s. problemləri ilə məşğul olmaq;

2) mənsub olduqları adət- ənənə, dil, din və s. etnokulturoloji vərdişlərin həyata keçirilməsini təmin etmək;

3) məskunlaşdıqları ölkənin, vətəndaşlığını qəbul etdikləri, yaxud mühacir kimi yaşadıkları dövlətin ictimai- siyasi, mədəni həyatında icma olaraq iştirak etmək;

4) tarixi vətənin, mənsub olduqları xalqın ümumilli mənafeyinin məskunlaşdıqları ölkədə, ümumən beynəlxalq miqyasda müdafiəsinə çalışmaq;

5) dünyanın müxtəlif ölkələrindəki milli diaspor qurumları ilə birgə fəaliyyət prinsipləri işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək daxildir.

D. təşkilatları müxtəlif dərnəklər, icmalar, cəmiyyətlər və s. əsasında onların mütəşəkkil birliyi olaraq formalaşır, özünün yığıncaqlarını keçirir, rəhbər orqanlarını seçir, kütləvi informasiya vasitələrini yaradır. Müasir dövrdə hər bir dövlət xarici ölkələrdə məskunlaşmış həmvətənlərin D. qurumlarının yaranıb möhkəmlənməsində, beynəlxalq nüfuzunu təmin etmək üçün həmin qurumların gücündən istifadə olunmasında maraqlıdır. İctimai (qeyri- rəsmi) səfirlik funksiyasını həyata keçirən D. təşkilatlarının funksiyaları get- gedə genişlənməkdə, dünyada demokratiyanın inkişafı ilə bağlı olaraq yeni fəaliyyət üsulları, formaları meydana çıxmaqdadır.

Azərbaycan D. sosial bazasını XIX əsrdə başlayan, XX əsrdə daha mütəşəkkil xarakter alan mühacirət hərəkətləri təşkil edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirətinin tarixi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1) XIX əsrin əvvəllərindən (Rusiya- İran, Rusiya- Osmanlı müharibələrində Azərbaycanın parçalanmasından) XX əsrin əvvəllərinə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına) qədər;

2) XX əsrin əvvəllərindən (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan) həmin əsrin 70 – ci illərinə (Şimalda Sovet rejiminin zəifləməsinə, Cənubda şah rejiminin süqutuna) qədər;

3) XX əsrin 80 – ci illərindən sonra...

Azərbaycanlıların ilk mühacirəti dərəbəy həyat tərzindən, uzun zaman davam edən müharibələrdən qurtararaq müasir dünyaya qovuşmaq, Şərqi mədəniyyətini Qərbə daşımaq, Qərb mədəniyyətinə yiyələnmək istəyinin nəticəsi olub, prinsip etibarilə, yeni dünyagörüşlü ziyalıları əhatə edirdi. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, M.Şahtaxtı, C.Məmmədquluzadə və b. müxtəlif dövrlərdə Cənubi Qafqazın (Zaqafqaziyanın) inzibati- mədəni mərkəzi olan Tiflisdə məskunlaşmış, geniş milli- mədəni, ideoloji mühit

yaratmışdılar. «Şərqi- Rus» qəzeti, «Molla Nəsrəddin» jurnalı burada nəşr olunmuşdu.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan Rusiyanın, Qərbin elm- mədəniyyət mərkəzlərinə təhsil arxasınca gedənlər, həmin mərkəzlərdə bu və ya digər səviyyədə Azərbaycan mühiti, yaxud təəssüratı formalaşdıranlar ilk mühacirətin (mədəni mühacirətin) ənənələrini davam etdirirdilər.

Xalq Cümhuriyyətinin yaranıb süqut etməsi, ölkədə ictimai- siyasi, ideoloji mübarizələrin meydanının genişlənməsi ilə Azərbaycan mühacirətinin tarixində ikinci dövr başladı ki, onun xarakteri əvvəlki dövrdən fərqlənirdi: bu, siyasi mühacirət idi. Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, sovet- kommunist repressiyalarının gücləndiyi illərdə 50 mindən artıq azərbaycanlı Türkiyəyə köçməyə məcbur olmuşdur. Onların içərisində süqut etmiş Cümhuriyyətin rəhbərləri də vardı. Türkiyəyə köçmüş mühacirlərin bir hissəsi oradan müxtəlif Qərb ölkələrinə (Fransa, Almaniya, ABŞ və s.) yayılmışlar.

Qərb ölkələrində azərbaycanlı siyasi mühacirlərin sıralarını sonrakı illərdə II Dünya müharibəsində əsir düşən Sovet Azərbaycanı (Şimali Azərbaycan), şah rejiminə qarşı olduqlarına görə təqib edilən İran Azərbaycanı (Cənubi Azərbaycan) vətəndaşları genişləndirmişlər.

Azərbaycan mühacirətinin sonuncu dövrü İran İslam inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb sosial- siyasi, iqtisadi vəziyyətə dözməyərək xarici ölkələrə köçən azərbaycanlıların sayının artması ilə başlayır. Sovet rejiminin zəifləməsi, Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi, nəhayət, dövlət müstəqilliyinin qazanılması nəticəsində on illər boyu keçilməz olan sərhədlər açılır, xaricə çıxış üçün geniş şərait yaranır.

Cənubi Azərbaycandan Türkiyəyə, Qərbi Avropa ölkələrinə, ABŞ- a və s. Şimali Azərbaycandan isə Türkiyəyə, Rusçiyaya, digər MDB ölkələrinə daha çox köçürlər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirətinin bugünə qədər davam edən sonuncu dövrü həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni- intellektual amillərlə səciyyələnsə də, əsas səbəb qloballaşan dünyanın iqtisadi (bazar) münasibətlərinin tələbləridir.

Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycandan köçərək müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış azərbaycanlılar cəmiyyətlər qurmuş, özlərinin mətbuat orqanlarını yaradaraq milli idyeyə ətrafında birləşməyə çalışmışlar. 1949- cu ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin mərkəzi Ankarada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Kültür Dərnəyi yaradılmışdır ki, bu, azərbaycanlıların D.fəaliyyətinin ilk addımı idi. 1956- cı ildə isə ABŞ- ın Nyu- Cersi ştatında Azərbaycan- Amerika Cəmiyyətinin əsası qoyulmuşdur. 1988- ci ildə Moskva şəhərində yaradılan «Ocaq» Mədəniyyət Mərkəzi elə həmin il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının 80 illiyini qeyd etməklə öz milli ideoloji mövqeyini göstərməkdən çəkinməmişdir. 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərindən başlayaraq dünyanın müxtəlif ölkələrində gələcəkdə Azərbaycan D. nın sosial- ideoloji, təşkilatı əsasında dayanacaq onlarla cəmiyyətlər meydana çıxmışdır. Həmin cəmiyyətlərin işini əlaqələndirmək istiqamətində ilk cəhd 1997- ci ildə ABŞ-ın Los- Anceles şəhərində təsis olunan Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DAK) nin yaradılması olmuşdur. Konqres vaxtaşırı öz qurultaylarını keçirərək dünya azərbaycanlılarının sosial- siyasi, iqtisadi, mədəni- mənəvi həyatının ən müxtəlif problemlərini müzakirə edir.

Azərbaycan Respublikasının hələ müstəqil olmadığı, lakin sovet rejiminin süquta doğru getdiyi illərdə dövlət tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti («Vətən» cəmiyyəti) dünya azərbaycanlılarının birliyinə, tarixi vətənlə münasibətlərin yaranıb genişlənməsinə xidmət etsə də, müxtəlif ziyalılar bu cür əlaqələr qurmağa şəxsi təşəbbüs göstərsələr də, xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı mükəmməl milli və dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra formalaşmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə milli dövlət quruculuğu prosesində formalaşan həmin siyasətin əsasında aşağıdakı prinsiplər dayanır:

1) dünya azərbaycanlıları müstəqil Azərbaycan Respublikasına özlərinin ata yurdu kimi baxmalı, onun inkişafı, beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməməlidirlər;

2) azərbaycanlılar yaşadıqları ölkənin ictimai həyatında fəal iştirak etməli, tarixən mənsub olduqları milli- mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaqla yanaşı həmin ölkənin qayda- qanunları çərçivəsində öz istədikləri kimi yaşamaladırlar;

3) azərbaycanlılar dünyanın harasında yaşamaqlarından asılı olmayaraq azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşməli, milli mütəşəkillik göstərməlidirlər;

4) azərbaycanlılar ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnməli, müasir dünya birliyində, inkişaf etmiş xalqlar arasında özünəməxsus yerini tutmalıdır;

5) Azərbaycan dövləti dünya azərbaycanlılarının birliyi, Azərbaycan diasporunun formalaşması, xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin genişlənməsi üçün öz xidmətini göstərəcəkdir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi H.Əliyev hələ 1991- ci ildə Naxçıvan MR Ali Məclisində 31 dekabrın Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü kimi hər il qeyd olunması təşəbbüsünü qaldırdı. Ali Məclisdən sonra Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası bu barədə qərar qəbul etdi.

27 dekabr 1997- ci ildə, Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü ərəfəsində Bakıda, Respublika sarayında keçirilən toplantıda «bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikası bütün dünya azərbaycanlılarının dayağıdır və bütün dünya azərbaycanlıları üçün örnəkdir» deyən Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev 9-10 noyabr 2001- ci ildə Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsinə nail oldu. Bu möhtəşəm qurultay dünya azərbaycanlılarının azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında sıx birləşməsi yolunda ilk böyük addım idi. Qurultaydan sonra 5 iyul 2002- ci ildə Prezident H.Əliyevin fərmanı ilə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. 27 dekabr 2002- ci ildə isə Milli Məclis «Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında» qanun qəbul etdi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin milli D.- un yaradılması uğrundakı ardıcıl, məqsədyönlü mübarizəsini bugün Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev uğurla davam etdirir. Onun təşəbbüsü ilə 16 mart 2006- cı ildə Bakıda

keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayı D.quruculuğu prosesində növbəti mərhələ oldu.

Dünyanın böyük ölkələrində çox saydı məskunlaşmış azərbaycanlıların yaratdıqları cəmiyyətlərin hələ I qurultaya qədər bütöv təşkilatlar halında birləşməsi hərəkatı (məsələn, 1996- cı ildə Almaniya- Azərbaycan Cəmiyyətləri Federasiyasının, 1999- cu ildə Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin, 5 mart 2001- ci ildə Ümumrusiya Azərbaycanlılar Konqresinin yaradılması) get- gedə güclənir. Türkiyə Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyası (2004) nın təsisi bu, hərəkatın davamı idi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan D. quruculuğunun qarşısında dayanan əsas təşkilat problemləri aşağıdakılardır:

1) azərbaycanlıların məskunlaşdıqları bütün xarici ölkələrdə, şəhərlərdə onların qurumlarının yaradılması;

2) mövcud qurumların ölkə, yaxud region (bir neçə ölkə) miqyasında konqres, yaxud federasiyalarda birləşdirilməsi;

3) müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış Şimali və Cənubi Azərbaycan mühacirət təşkilatlarının mədəni, sosial- siyasi maraqlarının birləşdirilməsi, vahid fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

4) müxtəlif ölkələrdəki türk D.-u, eləcə də azərbaycanlılarla etnik- mədəni, siyasi maraqları uyğun olan digər D.- larla əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması.

5) Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət qurumları ilə Azərbaycanın D. təşkilatları arasında əlaqələrin çevikliyi təmin edən tədbirlərin ardıcıl davam etdirilməsi.

50 milyonluq Azərbaycan xalqının hazırda beşdən dördü öz tarixi vətəninə, beşdən biri isə vətəndən kənarında yaşayır ki, bu, D. quruculuğu hərəkatı üçün geniş imkanlar verir.

Qurulmaqda, inkişaf etməkdə olan Azərbaycan D.- nun əsas məqsədləri

a) dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış azərbaycanlıların normal yaşayışının təmin olunması; b) Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq

mövqeyinin möhkəmləndirilməsi (o cümlədən ərazi bütövlüyününü qorunması) və c) bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizə aparılmasından ibarətdir.

2006

TÜRKLƏRİN BİRLİYİ YALNIZ İQTİSADI, MƏDƏNİ BİRLİK DEYİL, HƏM DƏ SİYASİ BİRLİKDİR

Çox dözümlü və iradəli insan olan Mustafa Kamal Atatürk döyüşlərin birində yaralanır və atdan yıxılır. Yeriməyə taqəti olmadığı halda belə, güclə yenidən ata minib cəbhəyə qayıdır. Belə vəziyyətdə döyüşə getməklə Atatürk silahdaşlarındakı döyüş ruhunu, qəhrəmanlıq ruhunu, alovlandırır. O, təkcə cəsarəti ilə deyil, ağılı, kamalı, uzaqgörənliyi, zəngin dünyagörüşü, müasirliyi və minilliyilə də örnək liderdir.

2001- ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Atatürk irsinin, eləcə də türk tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği məqsədi ilə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi yaradıldı.

Mərkəzin müdiri, millət vəkili, professor Nizami Cəfərovla söhbətimiz də əsasən bu mövzu ətrafında oldu.

- Nizami müəllim, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi yaratmaqda məqsəd nədir? Bu Mərkəzi yaratmaq fikri Türkiyədənmi gəldi, yoxsa Azərbaycandan qaynaqlandı?

- Azərbaycanda Atatürk Mərkəzini yaratmaq fikri 90- cı illərin sonlarında yaranıb. Bu ideya müstəqil dövlətimizin başçısı Heydər Əliyevə məxsus idi. Dövlət quruculuğu prosesində H.Əliyev Atatürkü yaxşı öyrənmişdi. Əliyev çətin bir sistemdə işləyib, sonra da Azərbaycan Respublikasına başçılıq eləyib. Bu

proseslərdə onun Atatürklə birbaşa əlaqələnməməsi, Atatürkü öyrənməmsi mümkün deyil. Elə sonra da, Azərbaycan- Türkiyə münasibətləri qurulanda da istər- istəməz tələb olunurdu ki, Türkiyənin tarixi, Türkiyə Respublikasının qurulması tarixi müstəqil Azərbaycan dövlətini yaradan adam tərəfindən dərinlən öyrənilsin. Bunu Türkiyənin özündə də etiraf edirlər ki, Atatürkü Heydər Əliyev yaxşı mənimsəmişdi. Atatürk Yüksək Qurumunun başkanı professor Sadıq Tural burada- bizim mərkəzin açılışında da həmin fikri söylədi.

2001- ci ildə Atatürk Yüksək Qurumunun başkanı Rəşad Gənc idi. Professor Rəşad Gənc H.Əliyevə müraciət edib və deyib: «Siz ki, Atatürkü belə yaxşı bilirsiniz, Atatürkün Türkiyədə dövlət quruculuğu təcrübəsindən Azərbaycanda istifadə edirsiniz, çıxışlarınızda Atatürklə bağlı maraqlı fikirlər söyləyirsiniz, niyə Azərbaycanda belə bir Mərkəz yaradılmasın?». Sonralar Rəşad Gənc deyirdi ki, H.Əliyev Atatürk Mərkəzinin yaradılması ilə bağlı bizim fikrimizi çox bəyəndi və söylədi ki, mən də istəyirəm Azərbaycanda Atatürkü daha yaxşı öyrənən bir qurum olsun. Bu söhbətlər əsas rol oynadı ki, 2001- ci ilin martında Atatürk Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev sərəncam verdi. Mərkəzin qərargahının harada olması xeyli müddət söhbət mövzusu oldu. Atatürkün adına layiq bir məkan seçmək lazım idi. 2001- ci ilin iyul ayında artıq belə bir yer müəyyənleşdi və mən də həmin Mərkəzə müdir təyin olundum. O zaman Azərbaycan prezidenti məni qəbul elədi. Bu məsələlərlə bağlı söhbət elədik. Azərbaycan prezidenti tərəfindən təsdiq olunan 9 mart 2001- ci il tarixli sərəncamın əsasnaməsində də göstərilir ki, Mərkəz Atatürkün irsini öyrənməli, təbliğ etməlidir, xüsusilə də Azərbaycanda. İkinci işimiz isə türk dünyasının mədəni əlaqələrini gücləndirmək üçün xidmət göstərməkdən ibarətdir. Yəni müxtəlif türk respublikalarının milli azlıqlar şəklində yaşayan türklərin arasında mədəni əlaqələrin qədim köklərini öyrənməkdən ötrü belə bir Mərkəz yaradılsın.

Mərkəzin binası təmir olunduğu üçün biz bir müddət, müvəqqəti olaraq, MEA- nın Əlyazmalar İnstitutunda fəaliyyət göstərdik. 2004- cü ilin əvvəllərində bu binaya köçdük. Bu yaxınlarda açılış mərasimi oldu. Həm Türkiyə, həm də Azərbaycan tərəfdən çox yüksək səviyyədə qonaqlar iştirak etdilər. Məqsəd

bundan ibarətdir ki, Atatürkü öyrənək, bir də Türk dünyasının mədəni əlaqələrinə xidmət edək.

- Mustafa Kamal Atatürklə Heydər Əliyevin oxşar cəhətləri hansılardır?

- Dünyanın bütün dövlət qurucuları tərcümeyi- hal baxımından bir- birinə çox oxşayırlar. Oxşar cəhətləri nədir? Yüksək siyasi intizam, ardıcıl şəkildə özünü göstərən iradə, millətini yaxşı yanmaq, ona dərinə bağlı olmaq və millətin iradəsini özündə ifadə etmək. Tarixən gələn dövlət quruculuğu ənənələrini ya birbaşa bilmək, ya da intuisiayla hiss etmək, duymaq və ona müvafiq olaraq dövlət qurmaq. Atatürk də hərbiçisi olub. Çox gənc yaşlarında general rütbəsinədək yüksəlib. Heydər Əliyev də prinsip etibarilə hərbiçisi idi. o da dövlət təhlükəsizlik orqanlarında general hərbi rütbəsinə qədər yüksəlib. Əslində müasir dünyada ya professional hərbiçisi, ya da müəyyən hərbi sistemdə olmaq dövlət başçıları üçün əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Nə isə, eəl bil bu təkrar olunur. Hərbi sistemdən gələn dövlət başçıları hakimiyyətdə daha çox təmsil olunurlar. Digər tərəfdən Atatürk millətini qurtaran, xilaskar missiyası daşıyan bir adamdır. Eyni işi Heydər Əliyev də görüb. Azərbaycanda eəl Atatürkün vaxtında da türk xalqını sevən, çoxlu insanlar var idi. Onların içərisində siyasətçilər çox idi. xalqı xilas etmək, böyük ideyalar irəli sürmək- bu, məsələnin bir tərəfidir. Biri də var onu həyata keçirmək. Müstəqillik hərəkəti dövründə H.Əliyevdən başqa da Azərbaycan xalqını sevən müəyyən qədər siyasətlə məşğul olan adamlar olub. Ancaq H.Əliyevin missiyası daha güclü idi. O, bilirdi dövlət nədir, dövlət qurmaq nədir. Tək ideallar məsələsi deyil. Atatürk də qalib gəlmiş insandır. Bəzən onu Məmmədəmin Rəsulzadə ilə müqayisə edirlər.

- Siz yazılarınızın birində Məmmədəmin Rəsulzadə ilə bağlı deyirsiniz ki, onun faşizmlə əlaqəsi olub. Azərbaycan xalqının bilmədiyi nəyi isə bilirsiniz?

- Mən bu məsələdə bir az aqressiv çıxış etmişəm. Bununla bağlı mənə çox irad tutublar. O da böyük ictimai- siyasi xadimdir. O siyasətçi ki, məğlub olur, o siyasətçi ki, dəfələrlə cəhd eleyir, müəyyən idealları olur, amma bunları həyata keçirə bilmir, onu siyasətçi hesab etmək olmaz. Yəni sözün həqiqi mənasında

böyük siyasətçi mütləq qalib gəlməlidir. Böyük siyasətçi təkcə böyük ideallarla yaşamamalıdır. Ona qalsa, dünyada Nizami Gəncəvidən böyük ideallar təqdim edən bir şəxsiyyət yoxdur, amma ona siyasətçi demək olmaz axı.

- Atatürk inqilablar edib: Cümhuriyyətin qurulması, Xəlifəliyin aradan qaldırılması, Anayasa, Layihlik, Mədəni Qanun, Geyim Yasası, Hərf Dəyişimi... Heydər Əliyevin inqilabları hansılardır?

- Bu cəhətdən də onlar çox oxşayırlar. Hər ikisinin birinci qabiliyyəti, birinci gücü ondan ibarətdir ki, onlar dövlət qurublar. İstər bu dövlət müstəqil olsun, istər qeyri- müstəqil olsun. Bu inqilabların birincisi sosial- siyasi sistemlə əlaqədar məsələ idi. yeni Osmanlı İmperiyası vardı. Əslində Atatürkü qınayırdılar, tənqid edirdilər ki, sən Xəlifəliyi aradan qaldırırsan. Böyük bir İmperiyayı dağıdırsan. Yalnız bunun bir hissəsində dövlət qurursan. Osmanlının müəyyən qədər tarixi var, uğurları var. Sən bütün bunlardan imtina edirsən. Atatürk bilirdi ki, İmperiyayı qurtarmaq mümkün deyil. Çalışdı ki, yaşaya biləcək, vətəndaş yetirə biləcək, insanın demokratik inkişafı üçün zəmin yarada biləcək bir ictimai- siyasi sistem yaradılsın. Bu onun birinci inqilabıdır. Azərbaycanda inqilab olmayıb. Ancaq dövlət quruculuğunu müəyyən həddə gətirib çıxarmaq, millətin iradəsini ifadə edən dövlət qurmaq- bunun özü də elə inqilabdır. Atatürklə H.Əliyevi yaxınlaşdıran bir də bu inqilabların bütöv silsiləsidir. Atatürk dövründə bu inqilablar daha parlaq idi, daha çox ehtiyac duyulan şey idi. Atatürk əlifba inqilabı eləyib. H.Əliyev isə başlanmış bir inqilabi prosesi başa çatdırdı. Latın əlifbasının Azərbaycanda qərarlaşmasını təmin elədi. Yalnız məktəblərdə, pedaqoji sistemlərdə, rəsmi dairələrdə deyil, kütləvi informasiya vasitələrində də həyata keçirdi. Bunun ardınca latın əlifbasında onlarla, yüzlərlə kitabın çıxarılmasına isə indiki Azərbaycan prezidenti sərəncam verdi. Atatürk Geyim inqilabı elədi. Hətta onun məşhur qanunlarından biri şapka qanunudur. Bəzən ortaya belə bir sual çıxır ki, bəlkə, bu inqilabları bütün dövlət quranlar eləməlidir? Belə deyil. Elə xalqlar var ki, orada inqilaba ehtiyac olmur. Və yaxud dövlət quruculuğu prosesində onların liderləri yalnız dövlətin siyasi sistemi ilə məşğul olurlar. İkisi də ixtisasları, sənətləri, peşələri etibarilə hərbiçi idi. Mustafa Kamal Atatürkə və Heydər Əliyevə qədər mədəniyyətə xüsusi

diqqət yetirən ikinci bir dövlət adamı təsəvvür etmək, onlarla müqayisə etmək çətindir. Hər sahədə- texniki sahədə, eləcə də digər sahələrdə xüsusi elmi strukturlar yaratmaq məsələsində M.K.Atatürklə Heydər Əliyevin xüsusi oxşar cəhətləri çoxdur.

- Kamalçılarla Əliyevçiləri necə müqayisə edə bilərsiniz?

- Kamalizmin lehinə olan çoxlu insanlarla yanaşı, təbii ki, məhdud sayda olsa da kamalizmə qarşı olanlar da olub. İndinin özündə də az da olsa mövcuddurlar. Əliyevçiliyi də qəbul eləyənlərlə yanaşı, qəbul etməyənlər də var. Bu ideyalara müxalif müxalif ideyalar da çoxdur. Atatürkü bəzən despot adlandırırlar. Amma onu bir despot yox, avtoritar rejim yaradan siyasi xadim kimi təhlil və müzakirə etmək daha düzgün olar. H.Əliyevin fəaliyyətində də bəzi düşüncə adamları müəyyən avtoritarlıq görürlər. Bu cür avtoritarlıq bu gün müasir dünyada ən demokratik ölkə sayılan ABŞ- ın prezidentlərinin də fəaliyyətində var. Ancaq təsəvvür edin ki, avtoritarlıq Azərbaycanda müəyyən qədər olmasaydı, Azərbaycan nə günə düşərdi. Və həmin avtoritarlıq bir balaca kəskin şəkildə Atatürkün təcrübəsində Türkiyədə olmasaydı, indi Türkiyə bir dövlət olardı, ya yox?

- Ortaq dil məsələsinə necə baxırsınız, Nizami müəllim?

- Ortaq dil məsələsi bizim fəaliyyətimizin bir hissəsidir. Türkiyədə məşhur bir təşkilat var – Marmara qrupunun Strateji və Sosial araşdırmalar Vəqfi. Oradan bizə bir məktub gəlib. Biz birlikdə latın əlifbası ilə əlaqədar iyun ayının 17- də beynəlxalq tədbir keçirəcəyik. Türkiyə tərəfdən də elm adamları, millət vəkilləri, siyasətçilər qatılacaq, Azərbaycandan da. Həmin tədbir Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin iyun ayının 18- də dövlət dilinin təkmilləşdirilməsinə dair fərmanının ildönümü münasibətilə keçiriləcək.

- Ortaq dil layihəsində, yəqin ki, təkə Türkiyə Cümhuriyyətilə Azərbaycan Respublikası iştirak etməyəcək. Digər türk respublikaları və topluluqları da, hər halda bu layihəyə qatılacaq?

- Biz latın əlifbası məsələsinin ortaqlığının səviyyəsini müzakirə edəcəyik. Bu əlifbanı Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan qəbul edib. Digər türk respublikalarında da bu proses gedir. Əlifba məsələsi ortaq dillə məşğul olan

həm elm adamlarının, həm də siyasətçilərin çıxış elədiyi birinci məsələdir. Bundan sonra ortaq dilin necə olacağı müxtəlif mübahisələr, müzakirələr doğurub. Bunlardan biri əvvəllər çox səslənən, bu gün isə xeyli dərəcədə mövqeyini itirən süni dil yaratmaqdır. Süni dil necə olmalıdır? Deyək ki, türk dünyasında işlənən sözlərin, qrammatik vasitələrin içərisindən ən çox işlənən sözlər seçilməlidir, kompüterin yaddaşına yığılmalıdır. onu həyata keçirmək çox asan məsələdi. Haradasa, bir neçə aylıq işdir. Toplanmalıdır, yığılmalıdır və bir lüğət təqdim olunmalıdır. Təxminən 25-ə qədər əsas türk xalqı var. Bəzən bu sayı bir az daha artıq göstəririlər. Bunların içərisində 10- a qədəri geniş yayılmış, sayı çox olan xalqlardır. Əsasən, bu 10 dil götürülür, içərisindən ən çox işlənən sözlər, ən çox təkrarlanan qrammatik vasitələr seçilir, həm leksik söz lüğəti həm də qrammatik lüğət hazırlanır və təqdim olunur ki, camaat, sizin ortaq diliniz budur. Və bu dildə jurnallar, qəzetlər buraxılır, ümumi televiziya yaradılır. Bu süni dil yaratmaq fikri vaxtilə müəyyən qədər populyar idi. Son 10 ildə gedən proseslərin təsiri ilə artıq bu mülahizə öz mövqeyini itirir. Bunun əvəzinə Türkiyə türkcəsi ortaq türk dilinə çevrilir. Niyə çevrilir? Əvvəla, Türkiyə türkcəsində bizə qədər də, yəni bu qarşılıqlı əlaqələr meydana çıxana qədər 70 milyondan artıq insan danışır. Özü də bunlar dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan aktiv insanlardır. Bundan başqa 50 milyonadək azərbaycanlı Türkiyə türkcəsini. Demək olar ki, bilir. Özbəklər müəyyən qədər bilirlər. Bilməyən xalqlar da var- qırğızlar, qazaxlar, tatarlar. Onların da içərisində artıq Türkiyə türkcəsini bilənlər çoxalmaqdadır. Çünki Türkiyə türkcəsinin arxasında dayanan çox güclü siyasi, mənəvi və maliyyə qüvvəsi var. Yəni türklərin televiziya kanalları artıq həm türk dünyasında, həm də dünyada izlənilir. Bu təsirlə də istər- istəməz Türkiyə türkcəsini, haradasa, bütün dünyada yaşayan türklərin yarısı, bəlkə də, daha çoxu sərbəst bilir.

- Türkiyənin görkəmli ziyalıları da etiraf edirlər ki, Türkiyə türkcəsi Avropa sözləri ilə kifayət qədər çirklənib. Azərbaycan türkcəsində isə rus sözləri çoxdur. Atatürk dil inqilabı ilə Türkiyə türkcəsini ərəb, fars sözlərindən arındırırdı. Azərbaycan türkcəsinin belə bir təmizləməyə ehtiyacı yoxdurmu?

- Ümumi türkcə heç vaxt milli türk dillərini əvəz eləyə bilməz. Biz rus dilini SSRİ- nin ortaq dili kimi işlədirdik. Bu ona mane olmurdu ki, biz öz şerimizi, ədəbiyyatımızı, elmimizi ana dilimizdə yaradaq. Burada da müəyyən qədər iki dillilik olmalıdır. Amma iş burasındadı ki, rus dilinin Azərbaycan dilinə münasibəti Azərbaycan dili ilə türk dilinin bir- birinə münasibəti kimi deyil. Təbiidir ki, Azərbaycan türkcəsi də, türkmən türkcəsi də, özbək türkcəsi də Türkiyə türkcəsinə təsir eləyəcək və Avropa mənşəli sözlərin çoxunu sıradan çıxaracaq. Adi bir misal çəkim. Türkiyədə anahdar deyirlər, ancaq haradasa dünyanın bütün türkləri açqı, açar deyirlər. Yəni bu tipli sözlər ki var, təbiidi ki, türk dili ortaq türkcə olma prosesində digər türk dilləri hesabına xeyli zənginləşməlidir. Yəni yenidən təşkil olunmalıdır. Və bu prosesdə tədricən Azərbaycan, Türkmən, Qazax, Qırğız dillərindən rus sözləri müəyyən qədər çıxmalıdır. Bunun əvəzinə artıq Türkiyə türkcəsinə də yerdə qalan digər türk dillərinə də beynəlxalq dil mövqeyindən ingilis dili və yaxud ingilis dilinin dünyanın müxtəlif dilindən qəbul etdiyi sözlər daxil olmalıdır.

- «Atatürk Ensiklopediyası» - nın hazırlanmasına artıq başlamışıq deyirsiniz. Hər halda bu Ensiklopediya çıxarmaq xətrinə olmayacaq. Belə bir ensiklopediya üçün Azərbaycanın potensialı varmı?

- Şübhəsiz, «Atatürk Ensiklopediyası» çıxarmaq Azərbaycanda çətindi. Biz də istəmirik ki, hansısa səviyyəsiz bir Ensiklopediya hazırlayaq. Mərkəzi yaradanda Atatürk haqqında xüsusi bir kitab buraxdıq. Atatürkün həyatı, ictimai-siyasi fəaliyyəti, Türkiyədə dövlət quruculuğu prosesi bu kitabda əks olunur. Ondan sonra bizdə belə bir maraq əmələ gəldi ki, bir neçə mərhələdə «Atatürk Ensiklopediyası» hazırlamalıyıq. Birinci mərhələdə o qədər də xüsusi informasiya, dərin metodologiyası olmayan bir kitab nəşr edəcəyik. Kitabda Atatürklə bağlı olan əsas məsələlər əhatə olunacaq. Bunun üçün də biz əvvəlcə «Atatürk ensiklopediyası sözlüyü»nü hazırlayıb çap elədik. Onu Türkiyədə Atatürklə bağlı bütün təşkilatlara göndərdik. Türkiyə səfirliyi vasitəsilə başqa müstəqil türk respublikalarına da göndərdik. Həmin respublikaların səfirlikləri ilə birgə müəyyən qeydlər edildi. Yəni onların fikrini bilmək istədik ki, bu sözlüklə, bu anlayışlarla biz izah versək, Atatürk barəsində obyektiv, əhatəli informasiya

yarana bilərmə? İl yarım dır ki, biz artıq bu haqda məlumatları alırıq. Son yarım ildə də Azərbaycan Atatürkşünasları tərəfindən xeyli məqalələr yazılıb. Biz Türkiyədən də bu mövzuda külli miqdarda ədəbiyyat alırıq. Mümkün deyil ki, həmin ədəbiyyat kompleks halında Azərbaycan oxucusuna çata və yaxud da Atatürkün həyatı ilə əlaqədar Utkan Qocatürkün apardığı tədqiqatlar hamıda olsun. Ancaq bütün tədqiqatlardan istifadə eləyərək Atatürklə bağlı mükəmməl bir ensiklopediyanı ən gec gələn ilin əvvəlinə hazırlayacağıq.

- Atatürkçülüğü nəzəriyyədən həyata keçirmək çox çətindi. Bölgələrdə qollarınız yoxdur. Ümumtəhsil məktəblərində Atatürkçülük öyrədiləcəkmə? Çünki gələcəyin dövlət qurucuları orada yetişir.

- Biz Təhsil Nazirliyi ilə əlaqədar işlər görürük. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix dərsləklərində bu məsələyə biz hələ baxırıq. Atatürklə bağlı düşüncələr yalnız Atatürk Mərkəzinin hamiliyində olan bir şey deyil. Bu, bütövlükdə Azərbaycanda yayılır. Atatürkü Azərbaycanda vaxtilə də sevilər. Biz kütləviləşmək işi aparmalıyıq. Atatürkçülüğün əsaslarını Azərbaycanda dövlətçilik işi ilə məşğul olan hər bir insan bilməlidir.

Bizim Ali məktəblərdə də, orta məktəblərdə də elə bir bazamız olmalıdır ki, maraqlananlar çarəsiz qalmasınlar.

- Atatürkçülüğün müasir Azərbaycan dövlətçiliyinə təsiri olub, olacaq da. Əsas məsələ Atatürk və silahdaşlarının həmin dövrdə oyatdığı ruh məsələsidir. Fazil Hüsni Dağlarcanın «Mustafa Kamalın kağısı» adlı şerində Elif adlı qadın öküz qoşulmuş arabayla cəbhəyə, məhmətçiyə silah daşıyır. Öküzü ölən Elif «necə olar ki, Mustafa Kamalın kağısı çarəsiz qalsın» deyir və Elif qadın çarəni tapır. Öküzün yerinə özü silah dolu arabanı çəkib cəbhəyə aparır. Atatürkün yaratdığı və qalib gələn həmin milli rühdür. Düşməne qalib gəlmək üçün bizə o ruh, o birlik kütləvi şəkildə lazımdır. Atatürk ideyalarını təbliğ edən Mərkəz bu yolda nə kimi işlər görəcəkm?

- Milli ruhun ən uğurlu forması onun dövlətçilik səviyyəsində təzahürüdür. Bir var kütləvi, primitiv bir düşüncə ilə məhəbbət ola, bir də var xalqın ruhundan gələn bir- sevgi ola. Əslində böyük ideologiyalar da çox zaman bu cür inersiyalar

üzərində qərar tutulur. Amma bununla yanaşı, o təbii məhəbbəti müəyyən ideyalar səviyyəsinə qaldırmaq lazımdır. Biz Türkiyədə, Azərbaycanda, ümumiyyətlə, türk dünyasında Atatürk haqqında yazılan şərlərin də bir toplusunu hazırlayırıq. İdeologiya özünü yalnız çılpaq təqdim eləmir. Ədəbiyyatda, mədəniyyətdə, incəsənətdə, elmdə- hər sahədə təzahür edəndə güclü olur.

- Türkmənbaşı Saparmurad Niyazovun «Ruhnamə»si haqqında sizin düşüncələriniz necədir? Dövlət səviyyəsində yazılan əsərlər və «Ruhnamə» türkcülüyə hansı mövqedən xidmət edir?

- Dövlət səviyyəsində belə kitablar var. Əskər Akayevin də bir kitabı çıxıb. «Ruhnamə»yə elmi nöqtədən baxsaq oradakı müddəalar çox dözümsüzdür. «Ruhnamə»də çox böyük iddialar var və bunlar ümumən türk dünyasına qarşı yönəlib. Ümumi olan məsələləri «Ruhnamə» yalnız türkmənlərə aid edir. Bunu biz də başa düşürük və qəbul da edirik. O, türkmənlərə mənəvi güc vermək istəyir. Nə olar, qoy türkmənlər türk dünyasının nəyi varsa, ona sahib çıxsınlar. Təki onu özününkü bilsin, qorusun. Bu, pis şey deyil. Tarixi inkişaf boyunca xalqların unuduğu keyfiyyətlər var. Bunlar gerek nəzərə alına. Ancaq «Ruhnamə»ni bir elmi əsər kimi qəbul elətdirmək mümkün deyil. İctimai- siyasi, mənəvi bir əhval- ruhiyyə yaradan əsər kimi maraqlıdır. Əskər Akayevin yazdığı əsər isə daha çox publisistikdir və daha çox elmə yaxındı. Bu, müasir, modern düşüncənin məhsuludur.

- Atatürkün «Türk gəncliyinə xitabı» da Türkiyə gəncliyinə ünvanlanmışdı, amma indi ümumtürk gəncliyinə səslənə bilir.

- Səslənə bilir, bəli. Hər bir ölkənin gəncliyi çox böyük məsuliyyətlə böyüdülməlidir dövlətçilik qarşısında. Atatürkün ən böyük əsəri təbii ki, Türkiyə Cümhuriyyəti. O, çox böyük siyasi praktikdi.

- Heydər Əliyevin Ana dili haqqında fərmanına yetərincə əməl olunurmu? Dövlət adamları, bəzi sənətçilər dövlət dili olan Azərbaycan dilində az danışirlər. Böyük ədəbi abidələr yaradan Azərbaycan dili utandıracaq bir dildirmi?

- Təsəvvür elə ki, bir vaxtlar Azərbaycanda Müdafiə Nazirliyinin dili rus dili idi. Xarici İşlər Nazirliyinin o vaxt elə bir gücü yox idi, ancaq dili rus dili

idi. Amma indi dövlət idarələrində rus dilində yazmaq anlayışı yoxdur. Bəli dövlət dili haqqında qanun qəbul olundu. Əlbəttə, korlanmalar var. Əsas məsələ pozulmalar deyil, əsas məsələ tədricən bu qanunun yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin güclənməsidir. Antik müəlliflərdən biri deyib: «Qanun, qanunçuluq yaranandan o qanunu, qanunçuluğu müdafiə sistemi də yaranıb». Problem bilirsiniz nədədir? Ana dilini bilməyib başqa dil öyrənməkdir. Ana dilində təhsil almaq əsas məsələdir. Ana dili mənəviyyatdı, əxlaqdı. Milli köklər üzərində möhkəm bağlanan və üzəndə olan ən əsas göstəricidi. Çox yaxşı olar ki, hər bir azərbaycanlı orta təhsilini ana dilində alsın.

İndi elə bir dövr gəlib ki, nəyisə gizlətmək olmur. Çünki dərhal hər şeyin bir ideoloji, siyasi izahı verilir. Hər hansı bir azərbaycanlı 20 dil bilsin, Azərbaycan dilini bilməsin, qəbul etməyəcəklər. Hər hansı gürcü də belədi, ingilis də belədi. Öz dilini bilməyənin normal inkişafı olmur.

- Atilla İlhan deyir ki, Nazim Hikməti bu günlərə çatdıran, məşhurlaşdıran türkcə yazması idi. Hər hansı başqa bir dildə yazsaydı, çoxdan unudulardı.

- Sovet ideologiyasına xidmət elədiyinə görə, kommunist olduğuna görə, ruslar onu müəyyən müddət qəbul edəcəkdilər. Eyni zamanda hər bir rusun özünün daxilində də sırf özünəməxsus bir milli düşüncəsi var. N.Hikmət rusca yazsaydı, yavaş- yavaş yaddaşlardan silinib gedəcəkdi. Türkcə yazdığına görə yaşayır.

- Nizami müəllim, türkcülük nədir, azərbaycançılıq nədir?

- Türkcülük azərbaycançılıq üçün tarixi, metodoloji əsasdır. Hər bir türkmənçiliyin də, qazaxçılığın da, tatarçılığın da başında türkcülük dayanır. Biz özümüzü genetik baxımdan o kodnan açırıq, ona əsaslanırıq. Bəzi hallarda türkcülüğü bütöv, parçalanmamış halda götürmək bizim konkret işimizə mane olur. Ona görə ki, müstəqil dövlətlər var. Onların müəyyən siyasətləri və coğrafi, strateji maraqları var. Təsəvvür elə ki, Yakutiya hansısa proseslər baş verir. Və sabah Yakutiya müstəqil bir dövlət ola bilər. Yakutiya bu gün türkcülük əsasında heç bir şey eləyə bilməz. Ona görə ki, burada başqa xalqlar da yaşayır. Burada yaşayan türklərin müəyyən məsuliyyəti də var. Azərbaycan

türklüyü tat, talış, udin və dağistan xalqları üçündə siyasi məsuliyyət daşıyır. Tarix Azərbaycan dövlətçiliyinin genetik əsasına Azərbaycan türklərini qoyub. Eləcə də Türkiyə türkləri orada yaşayan müxtəlif xalqlara görə məsuliyyət daşıyırlar. Bu da istər- istəməz fərqli düşüncələr yaradır. Bununla yanaşı, bu düşüncələr uzaq gedə bilməz. Bu düşüncələrin əsasında türkçülük möhkəm dayanmasa, qərar tutmasa, o tarix çox müasir dövrdən başlayar, əsassız olar və gələcəyi də, perspektiv idə olmaz.

- Deyirlər, idyeya böyük olmalıdır ki, kiçiyinə nail olunsun.

- Hüseyn Cavidlə eyni zamanda Səməd Vurğun da fəaliyyət göstərmiş. H.Cavid türkçü, S.Vurğun azərbaycançı idi. S.Vurğunun azərbaycançılığı başqa yerdən gəlmişdir, axı. Məsələn, S.Vurğunun azərbaycançılığı rusçuluq, irançılıq demək deyil. Onun azərbaycançılığı da türkçülük əsasında idi. Eyni şey siyasətdə də olur. Bizim bir sıra siyasətçilərimiz ümumtürk dövləti qurmaq istəyirdilər. Elə ən yaxşı misal Atatürkdür. O, ümumtürk yox, Türkiyə dövləti qurdu. 20- 30-cu illərdə Türkiyə Cümhuriyyəti qurulandan sonra Azərbaycanda da bəzi müəyyən qüvvələr Atatürkü düşmən hesab edirlər. Atatürkün Leninlə müqavilələri vardı. Mustafa Kamalın həmin illərdə bir mülahizəsi var ki, indi bizdə də bilirlər: «Sovet dövlətinin dostluğuna bizim ehtiyacımız vardır, amma Rusiya ərazisində bizim türklər yaşayırlar. Avstriya- Macarıstan kimi Rusiya imperiyası da bir gün dağılacaq və o zaman biz hazır olmalıyıq ki, oradakı türk qardaşlarımıza kömək edək».

- İmperiyalar məhvə məhkumdur. Böyük idyeya olan Turan təxminən Avropa Birliyi formasında qurum kimi təşkil olunsaydı məqsədəuyğun olmazdı? Ümumiyyətlə, Türk Birliyi məsələsi, deyərsən, bir az uzaq görünür.

- O qədər də uzaq görünmür. Avropa ölkələri inkişaf etmiş, bu günkü dünyaya mədəni, iqtisadi baxımdan hökm edən ölkələrdir. Türk dövlətlərinin də bu cür birliyi mümkündür və bu proses gedir. Bu mövzuda dövlət başçılarından da iştirak etdiyi çoxlu zirvə toplantıları keçirilir. Türk dövlətlərinin birliyi realdır. Bu, təkcə iqtisadi, mədəni birlik deyil, həm də siyasi birlikdir.

- Avropada gen xəritəsi icad olundu. Birinci işləri türklərin genlərini araşdırmaqdan ibarət oldu. Müxtəlif yollarla türk respublikalarından laboratoriyalarına qanlar aparıblar. Bunun bizə nə kimi ziyanı olacaq?

- Əlbəttə, ziyanı olacaq. Bəlkə xeyiri də olacaq. Orta əsrlərin sonuna qədər dünyada biz hökm edirdik. Dünyada böyük mədəniyyət, böyük güc bizim əlimizdə idi. yeni dövr- texnika dövrü başlayandan geri qalmışıq. Biz daha çox mənəviyyət, poeziya, ruh, sənət, kütləvi düşüncə xalqları olmuşuq. Dünyada türklərdən bir az çəkinirlər. Sağlam genezisi, fiziki imkanları olan bir xalqıq. Sayca çoxuq, az qarışmışıq...

Söhbəti Kəmalə Nəsrin

apardı

«Azərbaycan birliyi» qəzeti,

№5, 2004

AZƏRBAYCAN: I TÜRKOLOJİ QURULTAYDAN ATATÜRK MƏRKƏZİNƏ

Azərbaycanda türkoloji araşdırmaların tarixi türkçülük düşüncəsinin təşəkkül tapdığı dövrdən – XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayır. Ümumiyyətlə, haqqında söhbət gedən dövr türk xalqları arasında milli düşüncənin formalaşaraq geniş yayılması, özünüdərk illəridir. Məhz XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» (Əli bəy Hüseynzadə) sualı üzərində ardıcıl olaraq düşünüldüyünü görürük.

I Türkoloji Qurultayın keçirildiyi ərəfədə «sovet türkologiyası» hələ formalaşmamışdı, lakin V.V.Bartold, V.A. Qordlevski, A.N.Samoyloviç, P.M.Melioranski, N.İ.Aşmarin, S.Y.Malov ... kimi araşdırıcıların sayəsində

türkologiya (ümumən, şərqşünaslıq) missionerlik praktikasını hədəflərini aşaraq müxtəlif elmi- nəzəri mülahizələrlə, problemlərlə zəngin bir təfəkkür fəaliyyəti sahəsinə çevrilmişdi. Ona görə də I Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan məsələlərə sovet ideologiyası hələ öz təzyiqini «bütün gücü ilə» göstərə bilmirdi.

Lakin qurultayın Bakıda keçirilməsi sovetlərin məfkurəsi baxımından təsadüfi deyildi. Azərbaycan Respublikasının paytaxtı kifayət qədər böyük proletar inqilabları ənənəsi qazanmışdı, kommunist ideologiyası Şərqi məhz buradan ixrac olunurdu. Və Bakı beynəlmiləl şəhər idi.

Sovetlər I Türkoloji Qurultayın yerini müəyyənləşdirərkən obyektiv şəraiti də nəzərə almışdılar. Belə ki, Azərbaycanda

- 1) türklüyün etnososial potensialı güclü idi;
- 2) türkçülük düşüncəsi inkişaf etmişdi;
- 3) elmi- türkoloji mühit yaranmışdı.

I Türkoloji Qurultay öz müzakirələrini, əsasən maarifçilik səviyyəsində apardı. Ona görə ki,

- 1) türkologiyanın inkişaf səviyyəsi akademik problemlər üzərində düşünməyə imkan vermirdi;
- 2) türk xalqları üçün əlifba, imla, terminologiya, tədris kimi praktik məsələlər olduqca aktual idi;
- 3) metodoloji konyuktura türkologiyadakı «rus (və Avropa) «missionerliyini» yalnız «Sovet maarifçiliyi» ilə əvəz edə bilərdi.

Türkologiyada sovet tipologiyası və ya xarakteri 30- cu illərdə müəyyənləşdi. Bu, o dövr idi ki, «millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi» prinsipinin yerini rus- sovet şovinizmi tutmaqda, SSRİ- nin slavyanlardan sonra ikinci çoxsaylı etnosu olan türklər sıxışdırılmaqda, sovetlərin müstəqil türk dövləti olan Türkiyəyə (və Atatürkə) əvvəlki isti münasibəti soyumaqda idi.

I Türkoloji Qurultay həm nümayəndələri, həm də ideyaları səviyyəsində repressiyaya məruz qalırdı. Və sovet türkologiyası öz siyasi- ideoloji prinsiplərini diqtə etməyə başlamışdı:

1) türk xalqları yalnız rus- sovet idarəçiliyi altında milli özünütəsdıq imkanı qazandıqlarına görə onların dövlətçilik tarixi yox, etnoqrafiyası araşdırıla bilər;

2) türk xalqları, türk dilləri parçalanmış; müstəqil xalqlar və dillər yaranmışdır – ona görə də hər bir türk xalqının, hər bir türk dilinin öz «tarix»i vardır.

30- cu illərdən etibarən türkologiya türk dilçiliyi səviyyəsinə endirildi. «Ümumi türkologiya»nın yerini «xüsusi türkologiya» (müxtəlif türk dillərinin, ədəbiyyatlarının, tarixlərinin və s. araşdırılması) tutmağa başladı. Ən ümumi məsələ olaraq «türk dillərinin (xalqlarının yox) təsnifi» problemi qaldı...

Azərbaycanda türkologiyanın (sovet türkologiyasının) müəyyən qədər canlanması 60- cı illərin sonu 70- ci illərin əvvəllərindən müşahidə olunur: Bakıda «Sovetskaə türkoloqiə» jurnalının nəşrə başlaması; Azərbaycan Dövlət Universitetində Sovet türkologiyası kafedrasının yaradılması; türk dillərinin tarixinə, müqayisəli qrammatikasına aid araşdırmalar aparılması və s. Lakin bir sıra cəhdləri nəzər almasaq, Azərbaycan müstəqillik əldə edəndə qədər türkoloji tədqiqatlar ənənəvi hədudlarını yalnız mifologiya, folklorşünaslıq istiqamətlərində qismən Aşa bilmişdi.

80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərindən- sovet ideologiyası iflasa uğrayandan sonra Azərbaycan türkologiyasının qarşısında dayanan «ənənəvi» hədudlar aradan qalxsa da, yeni problemlər meydana çıxdı:

1) on illər boyu sıxılmış milli hisslərin «püskürməsi» türkoloji araşdırmalara aşırı emosionallıq gətirdi;

2) professionalıq, kadr hazırlığı səviyyəsinin aşağı olması üzə çıxdı;

3) şərqşünaslığın digər sahələri (ərəbşünaslıq, iranşünaslıq) ilə müqayisədə türkologiya məktəbinin zəifliyi müasir kadrlar yetişdirməyə, professionallığın səviyyəsini yüksəltməyə imkan vermədi.

Sovet türklərinin bu və ya digər şəkildə siyasi müstəqillik qazandıqları müasir mərhələdə həmin müstəqillikdən doğan eyforiya qarşılıqlı elmi- mədəni əlaqələrin inkişafına hələ də mane olmaqdadır. Dünya türklüyünün (və türkologiyanın) mərkəzi funksiyasını artıq öz üzərinə götürmüş Türkiyə

Cümhuriyyəti mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün müəyyən işlər görmüş, ardıcıl olaraq konfranslar, Simpoziumlar, görüşlər və s. keçirmişdir. Türk Kültür, Dil və Tarix Qurumlarının fəaliyyəti kifayət qədər genişlənmiş, türkologiyanın (o cümlədən də sovet türkologiyasının) ən mühüm mənbələri türkcəyə çevrilmişdir. Atatürkün 30- cu illərdə əsasını qoyduğu türkoloji müəssisələrin bugünkü tarixi şəraitdə tam gücü ilə çalışması dünya türklüyünün yalnız mədəni deyil, sosial- siyasi yüksəlişi üçün də böyük şərtidir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən «Türk dünyasının böyük öndəri Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi və ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün türk xalqlarının tarixində tutduğu mühüm yeri nəzərə alaraq, Atatürk irsinin, ümumiyyətlə türk tarix və mədəniyyətinin daha dərinədən öyrənilməsi və təbliğ olunması məqsədilə» 9 mart 2001- ci ildə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin yaradılması, latın əsaslı əlifbaya keçid, həmin əlifbada kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi... və nəhayət, I Türkoloji Qurultayın yubileyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması bir daha göstərdi ki, Azərbaycan türkcülük düşüncəsinə, I Türkoloji Qurultayın ənənəsinə sadıqdır...

2006

MEHRİBAN ƏLƏKBƏRZADƏNİN «TARİXİN BİR GÜNÜ VƏ YA BİR GÜNÜN TARİXİ» KİTABINA ÖN SÖZ

Hər bir xalqın mənəvi- intellektual gücünün çox mühüm göstəricilərindən biri onun öz tarixini (prinsip etibarilə, özünü!) nə dərəcədə dərinədən bilməsi, həmin tarix (və özünə məxsus «mən», yaxud milli mənlik!) üzərində nə dərəcədə inamla yüksəlməsidir. Bu baxımdan xalqlar, əsasən, üç yerə bölünür:

1) bu və ya digər səviyyədə mükəmməl, davamlı dövlətçilik ənənələri olan, ictimai yaddaşı zəngin mənbələrlə, həmin mənbələrə verilmiş ardıcıl, sistemli (və rəsmi!) interpretasiyalarla formalaşmış xalqlar;

2) dövlətçilik ənənələri davamlı olmayan, ictimai yaddaşı pərakəndə, müxtəlif mənşəli mənbələr, müxtəlif tendensiyalı interpretasiyalarla «formalaşan» xalqlar;

3) dövlətçilik ənənələri olmayan, yaxud çoxdan unudulmuş, ictimai yaddaşdan ümumiyyətlə məhrum olub ona ehtiyac duymayan, yaxud passionarlıq dövrlərində özünə saxta texnologiyalarla ictimai yaddaş yaratmağa çalışan və həmin yaradıcılıq konyukturunu müəyyən etnosiyasi məqsədlərə çatmaq üçün sərf edən xalqlar.

Birinci qrup xalqları tarixinə (özünə!) münasibətdə bir növ rahat, ikinci qrup xalqları narahat xalqlar saymaq mümkündür; üçüncü qrup xalqlara gəldikdə isə, onların psixoloji vəziyyətini rahatlıqda narahatlıq, yaxud narahatlıqda rahatlıq kimi qiymətləndirmək olar.

Azərbaycan xalqı tarixinə (özünə!) münasibətdə bugün narahatdır, həm də çox narahatdır... Və bu narahatlıq əsasən onda təzahür edir ki,

a) xalqın bu və ya digər dərəcədə intellektual təbəqələri, ümumən milli ictimai təfəkkür millətin həqiqi tarixinə sonsuz maraq göstərir;

b) son illərə qədər məlum olmayan, yaxud bu və ya digər siyasi- ideoloji məqsədlərlə xalqdan gizlədilən külli miqdarda mənbələr milli ictimai yaddaşa daxil edilir;

c) xalqa təlqin olunmuş rəsmi (fundamental!) tarix üzərində həm faktura, həm də metodoloji baxımından genişmiqyaslı redaktə işi aparılır.

Və məsələnin ən maraqlı cəhəti budur ki, xalqın böyük ehtiyac duyduğu həqiqi tarixinin yaranması, milli ictimai yaddaşının bərpası prosesi yalnız Akademiyanın institutlarında, Universitetlərin auditoriyalarında, tarixçi-mütəxəssislərin iş otaqlarında deyil, həm də «ənənəvi professionalizm»in qısqanc şübhələrinə baxmayaraq, daha kütləvi məkanlarda- qəzetlərdə, radiolarda, televiziyalarda, internetdə baş verir...

Burada söhbət hansısa ənənəvi professional tarixçi obrazının kütləvi informasiya vasitələrindən xalqa müraciət etməsindən, yaxud bu və ya digər məlum intellekt- idrak potensialının müasir texniki imkanlarından istifadə etməklə yeni özünüifadə texnologiyasına yiyələnməkdən söhbət getmir. Milli ictimai yaddaşın bərpası prosesi zamanın (və müasir intellektual- mədəni səviyyənin!) təkanı ilə məzmunca, keyfiyyətə (və idrak texnologiyaları etibarilə) tamamilə yeni bir obraz: tarixçi- interpretator obrazı formalaşır... Və inamla demək olar ki, Azərbaycanda belə bir obrazın formalaşmasında jurnalist-tədqiqatçı Mehriban Ələkbərzadənin xidmətləri müstəsnaadır. O, tarixini (özünü) bilməyə (və tanımağa!) kütləvi ehtiyac duyan millətinin qarşısına intellektual- mənəvi cəsarət, peşəkar mədəniyyəti və mənsub olduğu xalqa sonsuz, təmənnəsiz övlad məhəbbəti ilə çıxaraq tarixdən, bütün çoxtərəfliliyi, çoxspektrliliyi ilə məhz tarixdən danışıq. Onun tarixçi- interpretator obrazı ona görə tam, mükəmməl və mötəbərdir ki, müəllif bilavasitə

1) tarixi mənbələrə əsaslanır (yalnız o mənbələrə yox ki, ənənəvi tarixçilərin əsərlərində istifadə olunmuş, yaxud elmi dövriyyəyə məhz onlar tərəfindən daxil edilmişdir...əsaslandığı xeyli mənbələri onun özü müxtəlif xarakterli «arxivlər»i gəzərək ortaya çıxarmışdır);

2) tarixi mənbələrə, həmin mənbələrdəki faktlara bizim bəzi tarixçilər kimi «hesabdar məntiqi» ilə yanaşmır, tarixə üzvü vəhdətdə, bütöv bir kompleks (tələ kompleksi!) olaraq baxır, tarixi adlar arxasında tarixi şəxsiyyəti, tarixi rəqəmlər arxasında tarixi hadisələri bütün canlılığı ilə görə (və göstərə) bilir;

3) tarixin fəlsəfəsinə enir, keçmişdən bugünə, bugündən gələcəyə, hətta keçmişdən gələcəyə belə idrak çətinliyi hiss etdirmədən maneəsiz keçməklə dövrləri, zamanları xronologiyanın çərçivəsinə sığmadan elastik bir təfəkkürlə, rahat bir məntiqlə müqayisə edir;

4) tarixin xarabalıqlarında, eklektikasında bugünün problemlərini axtarır; harada düz, harada səhv etdiyimizi tapmağa çalışır; tarixə akademik pedantlıqla yox, bugünümüzün keçmişi, bugünə isə tarixin davamı kimi baxır;

5) ən ümumi, ən universal mülahizələrində də öz tarixçi- interpretator «mən»ini (əslində «fövqəl- mən»ini) cəsarətlə, qürurla (və mədəniyyətlə!) nümayiş etdirir.

«Tarixin bir günü və ya Bir günün tarixi»ndə olduğu kimi...

2005

KİM HAQLIDIR: B.VAHABZADƏ, YOXSƏ «BAKİNSKİ RABOÇİ»

Xalq şairi B.Vahabzadənin olduqca mühüm problemlər qaldıran “İmtahan” məqaləsinin (“Azərbaycan” qəzeti, 1 sentyabr 1993-cü il) “tənqid”inə həsr olunmuş “Dokole budem delitsya na “naşix” i ”ne naşix?” adlı yazı (“Bakinski

рабоçi” qəzeti, 21 sentyabr 1993-cü il) hər hansı bir müəllifin mövqeyinin təzahürü olsaydı, bəlkə də, onu diqqətdən kənar qoymaq mümkün idi, ancaq həmin yazı bütöv bir zümrənin “ideologiyası”, müəllif isə bu sahədə fürsəti fəvqə verməyən “ideoloq” olaraq çıxış edir.

Xalq şairinin məqaləsində göstərilir ki, bizim bu gün düşdüyümüz mürəkkəb tarixi şəraitdən baş çıxara bilməməyimiz, böyük publisist Ö.F.Nemanzadənin vaxtilə dediyi kimi, “Həyatı-milliyə mübarizəsinə əsla hazır olmadığımız”dan irəli gəlir və bundan sonra həmin “hazırsızlığın” bir sıra səbəbləri üzərində dayanılır ki, onlardan biri də ana dilinə münasibət məsələsidir... B.Vahabzadə, əslində, həmişə bu fikirdə olub ki, öz ana dilini bilməyən (və təbii ki, öz millətinin ruhundan, tarixindən xəbərsiz olan) adam sözün böyük mənasında Vətəndaş ola bilməz. “Bakinski raboçi” qəzetində getmiş (həmin qəzetin mövqeyini əks etdirən) yazının müəllifi, “şair, nasir, ədəbiyyatşünas və tərcüməçi... Seyidov İmran Sultanoviç” (bax: **“Azərbaycan sovet yazıçıları”, məlumat kitabı, B., 1987, səh. 266**) isə həmin fikrə etiraz edir.

İ.Seyidovun arqumentləri nədən ibarətdir?

Hər şeydən əvvəl, belə bir faktdan sui-istifadə edir ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan ziyalıları üzlərini Rusiyaya çevirmiş, rus — Avropa mədəniyyətinin təsiri altında Azərbaycanda müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislər, ictimai xadimlər yetişmişdir... Məsələ burasındadır ki, haqqında söhbət gedən dövrdə Azərbaycanda, ümumiyyətlə, məktəb, təhsil müəssisəsi yox idi, ona görə də Sankt-Peterburqda, Parisdə, Londonda oxumaq ehtiyacı meydana çıxırdı və təbii ki, oxuyanların heç də hamısı öz xalqının, millətinin iradəsini ifadə edib Üzeyir Hacıbəyov olmurdu, dünya mədəniyyətinə yiyələnməyi — “küftə”yə “qofta” demək kimi başa düşənlər, “lüğət yazanlar” (“Anamın kitabı”nda olduğu kimi) da vardı. Və bunların sayı Üzeyir Hacıbəyovların sayından, heç şübhəsiz, müqayisə olunmayacaq qədər çox idi. **İkincisi**, Azərbaycanda xaricə (əsasən Rusiyaya) orta təhsilə yox, ixtisas almağa gedirdilər, güclü milli ruhla, vətənə xidmət ehtirası ilə gedirdilər və tamamilə təbiidir ki, azərbaycanlı kimi gedirdilər. **Üçüncüsü**, o zaman Rusiya (söhbət

XIX əsrin Rusiyasından gedir) Qərbin güclü demokratik təsiri altında olan həqiqi inqilabi Rusiya idi və məşhur təbirlə desək, ucqarlara münasibətdə müsbət rol oynayırdı. Hətta sovet dövrünün 20-30-cu illərində də Rusiyanın ucqarlara (o sıradan Azərbaycana) mədəniləşdirici təsiri bu və ya digər dərəcədə davam edirdi. 30-cu illərdən sonra isə rus təhsili artıq B.Vahabzadənin dediyi məzmununda “milli kadrlar” hazırlamağa xidmət göstərir ki, “Bakinski raboçi” qəzetindəki yazının müəllifi məsələnin məhz bu cəhətini başa düşmək istəmir... Azərbaycan dilinin “kөнüllü” keçildiyi rusca orta məktəblər tədricən Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda elə bir mühit yaratdı ki, həmin əlli ildə bir Üzeyir Hacıbəyov yetirmədiyini halda, Azərbaycana elmdə, mədəniyyətdə, ictimai-siyasi sahədə yüzlərlə, minlərlə “qofta, qofta” deyənlər verdi.

İ.Seyidovun ikinci arqumenti ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın çıxılmaz ictimai-siyasi şəraitə düşməsində Azərbaycan təhsillilərinin “xidməti” rus təhsillilərinəkindən az deyil və onun fikrincə, rus dilində təhsil alan azərbaycanlılar elmin, mədəniyyətin inkişafı üçün daha böyük işlər görmüş, dünyaya çıxmağımıza daha çox fayda vermişlər... “Tənqidçi” yenə də saxtakarlıq edir–rus təhsilli azərbaycanlıların dünya miqyasına çıxması hələ o demək deyil ki, həmin rus təhsillilər həmin “dünya miqyası”na məhz Azərbaycan ruhunu, mədəniyyətini (geniş mənada azərbaycanlılığı, milli mentaliteti) çıxarmışlar və mən yüzlərlə nümunə gətirə bilərəm ki, rus təhsilli azərbaycanlıların dünya miqyasına çıxartdığı Azərbaycanın bizə qətiyyən dəxli yoxdur.

Şübhəsiz, Azərbaycanın ağır vəziyyətə düşməsində, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqı, xüsusilə Azərbaycan ziyalısı məsuliyyət daşıyır–Azərbaycan təhsillisi də, rus təhsillisi də... Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, Moskvaya “xod” daha çox rus təhsillinin ixtiyarında olduğu üçün və “dünyaya çıxış” imkanı daha çox ona nəsib olduğu üçün məsuliyyəti də birinci növbədə o daşıyır.

Ö.F.Nemənzadə “özgə məktəb”, “özgə tərbiyəsi” deyəndə, heç şübhəsiz, ancaq rusdilli məktəb (və tərbiyəni) nəzərdə tutmurdu, ərəb, fars və hətta türkdilli məktəbi (və tərbiyəni) də deyirdi, ancaq B.Vahabzadənin bu yerdə

müəyyən emosiyaya qapılmasını nəzərə almasaq (“tənqidçi” bundan dərhal istifadə etməyə çalışır!), həqiqət həqiqətliyində qalır ki, azərbaycandilli məktəb özü də indiyə qədər rusdilli məktəbin bilavasitə əsasında qurulduğundan əsasən “özgə tərbiyəsi” verən “özgə məktəb”dən başqa bir şey olmamışdır.

B.Vahabzadəni, ümumiyyətlə, beynəlmiləlçiliyin düşməni saymaqda İ.Seyidov 50-ci illərin sovet ideoloqlarına məxsus bir şəkildə provokatorluq edir. “Özgə məktəb”in, “özgə tərbiyə”nin nə qədər böyük təsiri altında olasan ki, beynəlmiləlçiliyimizin başımıza dəhşətli müsibətlər gətirdiyi bir dövrdə, xalqı “milli məhdudluq”da ittiham edəsən...

Azərbaycan xalqı öz milli məktəbini hələ bundan sonra yaratmalıdır, milli məzmunlu dərsliklərini yazmalı, millətin “türk ruhu”, “müsəlman imanı” hələ bundan sonra özünə qayıtmalıdır — rus məktəbi əgər buna imkan vermirsə, şeksiz-şübhəsiz, aradan qaldırılmalıdır.

Nəhayət, İ.Seyidovun üçüncü arqumenti bu günkü reallığın tələblərini nəzərə almamaqdan ibarətdir ki, bu da, onun fikrincə, millətin məhz rus dili, yaxud digər müvafiq dilləri bilmədən dünya miqyasında “hərəkət etməsinin” mümkün olmamasıdır.

Qəribədir, on ildən artıq “Sovetskaya tyürkologiya” jurnalının baş redaktorunun müavini olmuş İ.Seyidov bütün yazısı boyu türkoloji məzmunlu bircə dənə ümumiləşdirmə vermir (görün türkologiyanın “baş”ında kimlər durublar...), Azərbaycan türk dilinin dünya miqyasına çıxmasında ümumtürk mühitinin potensialını, azacıq da olsa, dəyərləndirmir və “Bakinski raboçi” qəzetində gedən yazının konteksti elədir ki, müəllif ingilis, alman, yaxud fransız dillərindən danışanda da oxucu əsas məqsədin məhz rusdilli təhsilə haqq qazandırmaq olduğunu başa düşür. Halbuki bizə bu gün rus, ingilis, alman, yaxud fransız dillərində yox, Azərbaycan türkcəsində normal məktəblər lazımdır — nə vaxta qədər hoqqalar çıxarmaqla məşğul olacağıq, öz milli məzmunundan məhrum olmuş bir millət üçün ona həmişə həmin milli məzmunu qaytarmağa xidmət edən məktəb lazımdır, rus, ingilis, alman, fransız məktəbi yox...

Mən xalq şairinin ana dilində təhsil almağın vacibliyi barəsindəki mülahizələrinə ancaq onun mövqeyi olduğuna görə yox, dünyanın ən görkəmli pedaqoqlarının da müdafiə etdiyi mövqe olduğuna görə tərəfdaram və böyük K.D.Uşinskinin aşağıdakı sözləri üzərində hər bir ziyalının heç olmasa ömründə bir dəfə düşünməsini istədim: “Xalqın dili... vətənin və xalqın mənəvi həyatının mükəmməl inikası olaraq, uşaq üçün, eyni zamanda, onu əhatə edən təbiətin və həyatın ən yaxşı şərhçisidir”.

1993

AZƏRBAYCANDILLİ XRİSTİAN POEZİYASI

Azərbaycandilli Xristian poeziyasının tarixi qədim olsa da, onun mətnləri indiyə qədər az- çox mükəmməl şəkildə toplanıb nəşr edilməmiş, üzərində ciddi bir elmi- tədqiqat işi aparılmamışdır.

Ona görə də Türkiyəli tədqiqatçı Rəcəb Albayraq Hacaloğlunun keçən il Ankarada Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu tərəfindən buraxılmış **Türkmən və Asur Kilsələrində Oxunan Türkcə ilahi Mətnləri** kitabı mütəxəssislərin diqqətini çəkməyə bilməz.

Kitabda əvvəl İraq- Kərkük Türkmənlərinə mənsub doqquz ilahi mətni verilir, sonra isə Cənub- Qərbi Azərbaycanda (Urmiyada) yaşayan Asurluların Kəldani – Katolik Kilsəsinə aid Azərbaycan Türkcəsində altı ilahi mətni təqdim olunur – İraq –Kərkük Türkmənlərə mənsub mətnlər Türkmən tədqiqatçısı mərhum Şair Sabir Zabitin 60-cı illərdə Bağdadda çıxmış **Kərkükdə İctimai Həyat, Folklor** kitabından, Asurlu mətnləri isə Pol Bəksanın keçən əsrin sonlarında Parisdə nəşr olunmuş **İbadət Kəruta** dan («İbadət Kitab»ından) götürülmüşdür.

R.A.Hacaloğlunun xidməti bir də ondan ibarətdir ki, yalnız mətnləri yığmaqla kifayətlənməmiş, Kərkük Xristian Türkmənləri xüsusilə Asurlular barədə mükəmməl məlumat vermişdir.

Türkcə İlahi Mətnlər kitabının müəllifi göstərir ki, Kərkük Xristian Türkmənləri Katolik məzhəbinə mənsubdurlar – onların sayı çox olmuş, lakin müxtəlif səbəblər üzündən köç etdiklərinə görə, bu gün Kərkükdə təxminən beş min nəfəri qalmışdır. Belə bir fakt da maraqlıdır ki, Kərkük Xristian Türkmənləri ilə Müsəlman Türkmənlərin etnik düny görüşü, folkloru demək olar ki, eynidir, yalnız keçirdikləri dini ayinlərdə fərqlər mövcuddur ki, bu da tamamilə təbiidir.

Xristian Türkmənlərin poeziyası kitabda verilən mətnlər arasında deyə dilərik ki, müxtəlif mövzulara həsr olunmuşdur. – Buraya kəbin mərasimində

kürəkən üçün, gəlin üçün oxunan dualar, kişilər, qadınlar, gənclər üçün ölüm duaları, ümumi ölüm duası nümunələri daxildir.

Kəbin mərasimində oxunan dualar Xristian dünya görüşünü təbliğ etməklə (yəni əslində Xristianlığa qədər də mövcud olmuş mərasim hadisəsinin xristianlıq təfəkkürü baxımından təfsirini verməklə) yanaşı zəngin folklor poeziyasının estetik- poetexnoloji imkanlarına əsaslanır. Məsələn, kürəkən üçün oxunan dua:

*«Sən, ey kürəkən qardaş,
Kahinlərə əyilttin baş,
Allahınız rəbbil ərş,
Olsun sənə muin
...Kökün aşkar olsun-
İbrahim kökü kimi;
Rəb səni mübarəkləsin
Yusif şəbhində amin!..»*

Gəlin üçün oxunan dua:

*«Allah ki mübarəklər,
Qədimdən həp salihlər,
Bu gəlini ya səttar,
Mübarəklə ya qahhar,
Mancub eylə içəridən,
Bəzətləndir dişardan,
Necat eylə hər şeydən,
Düşməndən eylə zinhar.
Mübarəklə o evi
Ki, daxil ona cariyən
Elena xatun kimi
Ucalt kəndini hər zaman!..»*

Xristian Tükmənləri kürəkən və ya gəlin üçün oxunan dualarında yeni ailə quranlara Allahdan xoşbəxtlik arzulandığı halda, kilsələrdə avazla ifa etdikləri ölüm dualarında vəfat etmiş adam üçün Allahdan mərhəmət dilənilir. – Yaşlı kişilər üçün edilən dualar isə, bir qayda olaraq, icmanın, xalqın dilindən söylənilir. Lakin hər iki halda məqsəd mərhumun ruhunu bağışlamağı, onu o dünyada əziyyətdən xilas etməyi Allahdan xahiş eləməkdir.

Məsələn kişilən üçün ölüm duası:

**Nicatım sənsən, rəbbim,*

Qafir əf eylə bəni,

Eşidin ya qardaşlar!..

Gözdən axıdın yaşlar

Ölüm ki, başlar əcəl yaxınlaşar,

Qalmaz kavum- qardaşlar,

Rəbbim əf eylə məni.

Məvt mələikəni gördüm,

Onda çox həsrətləndim

İşimdən qaldım, haq məvta bildim,

Dünyadan ümidi kəsdim,

Rəbbim, əf eylə məni.

Daha qalmadı çarəm

Çünki yolçuyam gedirəm,

Haqqa yalvarram, küfran dilərəm,

Çağır yanıva varıram,

Rəbbim, əf eylə məni.»

Və qadınlər üçün ölüm duası:

«Məcdəli minbərdə ey göy sultanı

Görək cariyavi və mömin canı,

... Vahimə görməsin, şərifə eylə

*Sara xatuna sən rəfiq eylə.
...Xana eliçüva sən yoldaş eylə,
Şərif günündə suçun bağış eylə.»*

Göründüyü kimi, qadınlar üçün ölüm duasında, Allahdan dilənir ki, mərhumənin ruhu vahimədən xilas edilsin, Məcdəliyə (məryəmi Məcdəliyyəyə, yəni Məcdəliyyəli Məryəmə, Mariyə Maqdalənyə) cariyə, Xanna Eliçuvaya, Sara Xatuna rəfiqə, yoldaş olsun...

Xristian Türkmənlərin ümumi ölüm duası (ümumi Madrəş) insanın ölüm qarşısında duyduğu acısını, paradoksal hissleri bu janra məxsus yüksək sənətkarlıq səviyyəsində ifadə edilir;

*«Sübhan olsun rəbbim sənə, rəhimsən
Əmin eylədin mən fut oldum, sən kadimsən,
Nə bakırsız, nə sazlırsız, camaat,
Cümləmizin yolu budur axırı- aqibət.
Of ölümdən, ah ölümdən nə acıdır,
Düşmən şeytan qarşım almış diş qıcıdır.
Ölüm qorxmaz, nə babadan, nə anadan,
Hökm eylər; həm ayırır cismini candan,
Üzçevirməz nə fakirdən nə hazindən,
Rüşvət almaz, nə zəngindən, nə miskindən,
Məvt əziyyətdir., çox çətindir, ifrat acı,
Xeyr edəməz ölüm vaxtı qardaş- bacı.
Bir Allahdan əmr olundu, ay qardaşlar,
Gərək qalsın köksü üzrə ağır daşlar».*

Xristian Türkmənlərin kilsə nəğmələri- ilahiləri Azərbaycan Türkcəsindədir. (burada Kərkük dialektinin fonetik, morfoloji ünsürləri də öz əksini tapmışdır.)

Azərbaycanın Cənub- Qərbində (Urmiyada) məskunlaşmış Asurlulara gəldikdə isə, R.A.Hacaloğlu öz kitabında onların tarixinə, bu günkü etnik coğrafiyasına, dini məzhəblərinə, dil xüsusiyyətlərinə və s. böyük bir oçerk həsr etmiş, axırda Azərbaycan Asurlularından toplanmış lüğət vermişdir. Kitabdan

öyrənirik ki, Sami mənşəli qədim bir dilin müxtəlif dialeklərində danışan, Kəldani (Katolik), Nastiru və Yaqubi məzhəblərinə bölünən asurluların «Böyük hissəsi Türkcənin (Görünür, müəllif Azərbaycan Türkcəsini nəzərdə tutur – N.C.) dəyişik şivələrdə də olsa danışa bilirlər» (səh. 30). Və Azərbaycan Türkləri ilə əsrlər boyu davam edən mədəni- linqvistik əlaqələrin nəticəsidir ki, Keldani-Katolik kilsəsində Asurlular öz ilahilərini də Azərbaycan Türkcəsində oxuyurlar. Həmin ilahilər İsanın doğulmasından, Cəbrayılın Məryəmlə görüşündən, Həzrəti Məryəmə yalvarışdan, günahların Allah qarşısındakı həyəcanlarından və s. bəhs edilir.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bu ilahilər yüksək poetik dildə (birinci növbədə, fonetik poetika baxımından: alliterasiya, assonans, təkrarlar və s.- dən sənətkarlıqla faydalanılmaqla) yaradılmışdır. Məsələn, İsanın doğulmasına həsr olunmuş ilahilərdəki kimi.

Həzrəti Məryəmə yalvarışdan ibarət nəğmə ilahi də İsa- Xristosun doğulmasına həsr olunmuş nəğmə- ilahi kimi insanın ruhunu hərəkətə- riqqətə gətirmək, onu Allaha yaxınlaşdırmaq qüdrətindədir.

*«Ey bəkilər padişahı, mənə bir hal əydə gör,
Qapıya gəldim düşdüm, mənə bir çarə əydə gör.»*

*Niyyətim belə deyildi, məni belə salasan,
Dostla düşmən arasında sınıq oldum, belə gör».*

Asurluların «İbadət Kitabı»na daxil olmuş Azərbaycan Türkcəsində Xristian ilahilərinin hamısının (yəni altısının da) müəllifinin məhz yuxarıdakı ilahinin son beytində adı çəkilmiş həqir Patrak (Patrik) Yusuf olduğu göstərilə də (səh. 43), bu fikirlə razılaşmaq bir qədər çətinidir...

Məryəmin obrazı Asurlu ilahilərdə daha çox lirik- psixoloji planda təsvir olunur – «Allah səni sevibdir, ruhul- qudsün gəlinisən» sözlərinin qarşısında Məryəm:

*«Mən miskinəm məzuləm padşah qızı deyiləm,
Belə sözlər deyirsən, çox təcimə qalırım.»*

- deyə ilahi bir sadəlövhlik nümayiş etdirir.

Aşağıdakı mərsiyədə isə Məryəmin çarmıxa çəkilmiş oğlu önündəki iztirabları, demək olar ki, tamamilə insani mənşəyə və tipologiyaya malikdir:

*«Xaç altında ağırdı, validə sultan,
Oğlunan söyləşirdi, mən ona heyran.*

*Ağlama, ağlama, dərdli ağlama,
Ağlama, ağlama, ağlatma məni...*

*Ağlaram, ağlaram, aldılar məndən,
Mən qaldım yalqız, ayrıldım sənnən.*

*Ağlama, ağlama, verrəm əmanət,
Yuxannan sevgilim qoy sənə olsun övlad,*

*Ağlaram, ağlaram, görərəm səni,
Ağac üstə asılmış, tökülər qanın.*

*Ağlama, ağlama, ver su ki, içim
Necə ki, susuzam, ölmüyüm keçim.*

*Ağlaram, ağlaram, sənə yanaram.
Canım qurban eylərəm, dərdin çəkərəm».*

R.A.Hacaloğlunun «İlahi mətnlər» kitabından verdiyimiz nümunələr göstərir ki, Azərbaycan dili (Azərbaycan Türkəci) istər Kərkük Tükmənlərinin, istərsə mənşəcə qeyri Türk qədim Asurluların Xristian poeziyasında özünün ifadə imkanlarını layiqincə nümayiş etdirir. Xristian dünyagörüşünün, psixologiyasının, emosiyasının özünə məxsus incəliklərini, ruhi dramatizmin, günah- tövbə həyəcanları və b. həssaslıqla ifadə edir.

Bunun birinci səbəbi Türk xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycan xalqının ən qədim zamanlardan bəri dünyanın müxtəlif dillərini təfəkkür sınağından keçirmələridirsə, buradan irəli gələn ikinci səbəbi də, yenə də həmin zamandan bəri Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin həmin dillərə məxsus mətnləri dili kimi zəngin işlənmə təcrübəsi qazanmasından ibarətdir. (Külli faktlar içərisindən təkcə onu xatırlamaq kifayətdir ki, XIII- XIV əsrlərdə Qafqazda Erməni əlifbası ilə Azərbaycan Türkcəsində yazılmış Xristian dini məzmunlu bir sıra poeziya nümunələri qalmışdır).

Türkiyəli tədqiqatçı Rəcəb Albayraq Hacaloğlunun bir yerə yığıb nəşr etdirdiyi ilahi mətnləri, həmin mətnlər üzərində apardığı ilkin araşdırmalar (və xüsusilə tarixi- etnoqrafik icmallar) Azərbaycan filologiyası, ümumən Türkologiya üçün, elə bilirəm ki, bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, mütəxəssisləri Türkologiyada az qala unudulmuş bir sahəyə – Xristian poeziyasının araşdırılmasına səfərbər edir.

P.S. haqqında söhbət gedən kitabı İstanbulda mənə verib israrla oxumağımı istəyən qardaşım İbrahim Bozyelə həmin kitabı oxumaqdan aldığım zövq üçün təşəkkür edirəm.

1997

BİZDƏ XEYLİ ETİRAF OLUNMAMIŞ DAHI VAR.

*Müsaibimiz filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü, Milli Məclisin Mədəniyyət
məsələləri üzrə daimi komissiyasının sədri Nizami
Cəfərovdur*

- **Xoş gördük, Nizami müəllim.**
- Xoş gördük.
- **Öncə çağdaş ədəbi prosesə münasibətinizi bilmək istərdik.**
- Mən əvvəllər bilavasitə ədəbiyyatla məşğul olurdum və hər şeyi izləyirdim, baş verən hər cür ictimai- mədəni, siyasi hadisələrə ədəbiyyatın nöqtəyi- nəzərindən yanaşırdım. Yəni ədəbiyyat nəyi həzm eləyirdisə çalışırdım ki, o şeylərə təhlillər verəm. Amma müəyyən müddətdən sonra mənim fəaliyyət dairəm genişləndi, indi artıq ədəbiyyat işinə çoxlu sayda işlərin tərkib hissəsi kimi baxıram. Yəni Azərbaycanda elə ictimai- siyasi, düşüncə prosesləri gedir ki, bunların biri də ədəbiyyatdır. Məsələn, incəsənətin müxtəlif sahələrində, ictimai şüurun özündə dəyişmələr gedir. Bax, bu səviyyədə baxanda, artıq ədəbiyyat mənə əvvəlki kimi o qədər də böyük, həlledici görünmür. Bu məsələnin bir tərəfidir, ikinci bir tərəfinə gəldikdə isə, mənə elə gəlir ki, məsələn 70- ci 80- ci illərdə ədəbiyyat ictimai şüurumuzda

həlledici idi. Amma artıq 80- ci illərin sonu, 90- cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ədəbiyyat çox böyük bir tənəzzül dövrü keçirməyə başladı. Bu proses davam elədi hardasa 90- cı illərin ortalarına, bəlkə də sonlarına qədər. İndi artıq Azərbaycan ədəbiyyatında canlanma müşahidə olunur. O vaxt ədəbiyyat niyə tənəzzül elədi? Çünki xalqın qarşısına mürəkkəb problemlər çıxdı və bunlara ədəbiyyat cvab verə bilmədi. Onun yerini publisistika tutdu. Və bu məqamdan istifadə edib, yazı, düşüncə qabiliyyəti olanlar da yazmağa başladı, olmayanlar da. Əslində, bu da həddindən artıq təbii idi. Çünki, millətin və insanın problemi həll olunurdu. Sən də millətə və insana durub deyə bilməzsən ki, sənin intellektin aşağıdı, ona görə də, bu problemlərlə məşğul olma. Çünki bütün hallarda intellektin səviyyəsindən, öz həyat tərzini necə qurmasından asılı olmayaraq insan öz problemləri ilə məşğuldur və haqlıdır. Bax, publisistikanın canı bu qeyd etdiklərimdə idi. Və bundan sonra ədəbiyyatdakı tənəzzül iki istiqamətdə – özünü təsdiqmi, özünü göstərməmi-nəsə meydana çıxmağa başladı, onlardan birincisi publisistik düşüncəni daha dolğun ifadə eləyirdi. Bu, bir ədəbiyyat idi. İkinci bir ədəbiyyat isə müasir və bizim nə dərəcə də müasir kimi qəbul edə biləcəyimiz ədəbiyyat idi ki, dünya ədəbiyyatı standartlarına uyğun gəlirdi. Hər halda ikinciyyə daha çox ədəbi-gəncliyimiz meyl etdi. Düzdür, fərqliliklər var, amma bu fərqliliklər elədir ki, onların hamısı ədəbiyyat adlanan bir məkanı əhatə edir. İndi, bu ədəbiyyat ola bilsin ki, bizim bu günkü ictimai reallığımızdan uzaqdır, onun üçün maraqlı deyil. Bir vaxtlar ədəbiyyat elə bir həddə gəlib çatmışdı ki, sənət sənət üçün idi, həyatın vulqarlığına enmək istəmirdi. Yəni, ədəbiyyat öz daxili vulqarlığını, ifadə, düşüncə vulqarlığını, müxtəlif texnologiyalılığı daha çox qəbul eləyirdi, nəinki həyatda olanları. Belə deyək, ədəbiyyatın missiyası məhz ədəbi düşüncədə həll olunurdu.

- Ədəbi gəncliyin fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz? Xahiş edirəm, bayaqkı kimi üstüörtülü yox, bir qədər konkret danışsınız: çağdaş ədəbi gəncliyimizin çabalarının cəmiyyətimizə nə dərəcədə xeyri və ya ziyarı var?

- Ədəbiyyatı yarananlar həmişə gəncliklərindən yaratmağa başlayırlar. Artıq 20- 30 yaşlarında istənilən yaradıcı adam öz üslubunu ortaya qoyur, odur

ki, kiminsə böyük yazıçı, şair olacağı, millətin ədəbi düşüncəsinə möhürünü vuracağı elə ilk yaradıcılıq nümunələrindən təxmin edilir. 80- ci illərin sonu, 90- cı illərin əvvəllərindən, Əkrəm Əylisli demişkən, sözü ürəyindən qanlı-qanlı çıxaran bir gənclik yetişməyə başlayıb. Bu potensialın yaranmasına ədəbiyyatımızın tənəzzül dövrünün də xüsusi təkanı olub. İndi, həmin adamların çoxu 40- 50 yaşlarındadır. Amma hələ özlərini təsdiq eləmədiklərinə görə, onların üzərində o «gənc» adı qalır. Yəni, onlar yaşın yox, ədəbiyyatın, düşüncənin gəncliyidir. Nə qədər ki, onlar təsdiq olunmayıb, bu mənada indi bizdə bir xeyli etiraf olunmamış dahilər var. Bu da əsasən, o dahilərdir ki, onlar yaradıcılıqlarında cəmiyyətin əhval- ruhiyyəsini əks elətdirən yox, ədəbiyyatın tarixini davam elətdirənlərdir. Və bu gənclikdə mənim ən çox xoşuma gələn cəhət belə deyək sürrealist düşüncə ilə, ən müasir modern yazı tərzilə konkret günün reallığını ifadə etmək cəhdidir. Bu meyli həyatdan ədəbiyyata deyil, ədəbiyyatdan həyata baxış kimi xarakterizə etmək olar. Məsələn, bu günlərdə mən Həmid Herişinin «Nekroloq» kitabını oxudum. Normal düşüncə, müasir insanın ideal və maraqları baxımından o kitab elədi ki, bir dəfə oxuyursan, müəyyən o elementləri- filanı görürsən və atırsan bir qırağa. Bir vaxtlar ki, biz ədəbiyyatla yaşayırdıq, həmin o yaşantı bu tip əsərlərlə mümkün deyil. Bu impulsiv ədəbiyyatdır. Sənə nəyi isə təlqin eləyir, amma deyək ki, tam hər şeyi əhatə eləyən, obyektivlik iddiasında olan bir ədəbiyyat olmadığına görə, düzdür, dərhal subyektiv elementləriylə oxucunun diqqətini cəlb eləyir və dərhal da oxucu bilir ki, bu ədəbiyyat tərbiyə eləmir, bu ədəbiyyat zövq vermək üçün də deyil. Bu, ədəbiyyat hardasa şüuraltına təsir əliyr və sonra da çıxır gedir.

- Nizami müəllim, maraqlıdır ki, nəyə görə Siz gənclik deyəndə, bu yaş, cinsi- filanı bir qırağa qoyaq, 80- ciləri, 90- cıları nəzərdə tutursunuz. Etiraf edək ki, hazırda ədəbi prosesdə «2000- cilər» adlanan kifayət qədər nüfuza malik imzalardan ibarət yeni bir nəsil var. Siz doğrudanmı onları hiss eləmirsiniz və ya niyə onları görmək istəmirsiniz?

- Belədi də, dövr, zaman müəyyən məsələlər var ki. Onları həll eləyir. 2000- ci illərdə deyirsən ki, yeni nəsil gəlir. Mən indi adda- budda oxuyuram,

işim elədir ki, prosesi ardıcıl izləməyə imkanım olmur. Amma bununla yanaşı axı, mən 2000- ci ilin, ümumiyyətlə, Azərbaycan gəncliyinin də əhval-ruhiyəsini izləyirəm. 2000- ci ilin cəmiyyətinin əhval-ruhiyəsi, övladlarım yaşında olan o gəncliyin düşüncəsi, həyata baxışı, zövqü, sənətə münasibəti, sənəti qiymətləndirmə meyarı əvvəlki kimi azstandartlı deyil, həddindən artıq çoxstandartlıdır və ən aparıcı meyl də bundan ibarətdir ki, tam bir subyektiv əhval-ruhiyə var. Yəni, özümdən başqa heç kim yoxdur. Mən bilikliyəm, savadlıyam, dünya görüşüm genişdir və yaxud bilikli deyiləm, savadlı deyiləm, heç dünya görüşüm də yoxdur. Ancaq mən. Vəssalam. Bu subyektiv faktorun həddindən artıq güclənməsi istər-istəməz hər şeyə təsir edir. O cümlədən də, 2000- cillərin qiymətləndirilməsinə. İndi həmin gənclik düşünməsin ki, Səməd Vurğununu, Süleyman Rüstəmi, anarı, Elçini, Əkrəm Əylislini necə qiymətləndirirdilərsə, bizi də o cür qiymətləndirsinlər, bizi də o cür təsdiq eləsinlər, qəbul eləsinlər, bu olmayacaq! Mən güman eləyirəm ki, bu olmayacaq. Və bu cür qiymətləndirmələrdə ən təhlükəli cəhətlərdən biri ədəbiyyata dəstələr, qruplar halında gəlməkdir. Mən subyektivliyin çiçəkləndiyi belə hallarda ədəbiyyata tək- tək və özünəməxsus şəkildə gəlməyin tərəfdarıyam. Əslinə baxanda, hazırki bu qruplaşma da, dəstəbazlıq da köhnə standartların təzahürüdür. Təəssüf ki, bu qruplaşmalar yaradıcılığın özünün effekti əmələ gəlməmiş, bir fərdi üslub, ən azı bir yazı texnologiyası müəyyənləşməmiş başlayır. Bu da istər-istəməz problemlər yaradır. Sözü açığı, mən bu fikirdəyəm ki, bütün dövrlərdə olduğu kimi 2000- cillərdən də qruplar, dəstələr deyil, yazıçılar qalacaq. Gənc ədəbiyyatımızın böyük problemlərindən daha birisi elmilikdən uzaq olmaqdan, öz tarixindən gəlməməkdən ibarətdir. Bu cür ədəbiyyat müəyyən dərəcədə cəlbedici ola bilər, amma istər-istəməz bic olur. Bilirsiniz, sonra bic ədəbiyyatın «dokumentasiya»sını, sənədlərini hazırlamaq, ona vətəndaşlıq hüququ vermək çox çətin olur. Belə. Ümumiyyətlə, Siz 2000-cilər deyəndə özünüzdən başqa kimləri nəzərdə tutursunuz?

- **Zahir Əzəmət, Aqşin, Mübariz Xanağalı, Şərif Ağayar, Sevinc Pərvanə, Elnur Astanbəyli...**

- Axu, bunlar 90- cı illərdə var idi, axı. Elnur Astanbəyli...hə, yox, o, Məhəmməd Astanbəyli idi. Hə, düzdür, Elnurgil sonrakı söhbətdir. Amma Şərif Ağayar yüz faiz 90- cılardandır. Onun ən azı qırx yaşı var indi.

- **Xeyr.**

- Yoxdur?

- **Xeyr. Onun otuz iki yaşı var.**

- Həə...

- **Sizin gəncliklə AYB arasındakı fikir ayrılıqlarına, ümumiyyətlə, ədəbiyyatda «atalar- oğullar» məsələsinə münasibətiniz necədir? Sizcə, bu çəkişmələrdə hansı tərəf haqlıdır?**

- «Atalar- oğullar» problemi həmişə olubdur, bu gün də var. Əgər «oğullar» atalarına qarşı çıxırsa burda nə «oğullar»da, nə də «atalar»da günah yoxdur. Və bu prosesin özü də çox normaldır. Bu gün AYB- də təmsil olunmaq üçün, həm də sadəcə təmsil olunmaq üçün yox, miqyaslı, həlledici təmsil olunmaq üçün yaşlı nəslə qarşı çıxırsınızsa, bir vaxtlar indiki yaşlı nəsil də özündən əvvəlkilərə qarşı çıxırdı. Və onlar indiki postu, ədəbiyyatı idarə etmək şansını heç də asanlıqla əldə eləməyib. Savaşını çətinliklə, böyük mübahisələr nəticəsində qazanıb. Əgər indi sizdə bu fikirdəsinizsə böyük mübahisələrə, ağır savaqlara hazır olmalısınız. Asanlıqla, giley- güzarla nəsə əldə etmək olmaz. İlk növbədə isə yaradıcı məhsuldarlıqla seçilmək lazımdır. Ən obyektiv, ən normal və ən etibarlı mübarizə yolu budur. Dedi- qodu bütün dövrlərdə olub, amma heç zaman həlledici olmayıb. Hazırda ədəbiyyatımıza altmışıncılar rəhbərlik edir. 70- cilər, 80- cilər, 90- cılar demək olar ki, onlara qarşı heç bir iddiaya düşmədilər və yaxud çox yüngülvari düşdülər, bir elə də dərinə getmədilər. Amma indi 2000- ci illərdə AYB- də təmsil olunmaq üçün həm 70- 80- 90- cılar, həm də 2000- cilər mübarizədədir. Bu artıq «atalar- oğullar» savaşından daha çox uzun müddət ərzində yağılmış iddiaların, emosiyaların təzahürüdür. Və bu təmin olunmamış iddiaları, ehtirasları təbii saymaq mümkündür və lazımdır. Amma burda bir məsələ var: faktiki olaraq Anarın, ədəbi, ziyalı nüfuzu kifayət qədər yüksəkdir. Və bu nüfuz, açığını desəm, AYB rəhbərliyində təmsil olunanların hamsının nüfuzundan qat- qat yüksəkdir və

AYB bu gün Anarın nüfuzunun hesabına mövcuddur. Ona görə də, siz AYB- də rəhbərliyi ələ keçirməkdən ötəri birinci növbədə Anarın nüfuzu ilə qarşılaşırınsınız. İkinci tərəfdən isə, 90- cı illərin əvvəllərində AYB dağılmaq üzrə idi. Bu qurum demək olar ki, Anarın ictimai, ədəbi nüfuzu hesabına qorunub saxlanıldı.

- Söylədiklərinizdən belə bir nəticəyə gəlmək düzgündürmü ki, Anar o çətin dövrlərdə AYB-ni ona görə qoruyub saxlayıb ki, bu gün həmin o nüfuzlu ziyalı, nüfuzlu ictimai xadim, nüfuzlu yazıçı özü üçün sığınacaq yeri yaradıb və oranı kimsəyə vermək istəmir?

- Əlbəttə, təbiidir. Dünyanın bütün dövlət qurucuları, bütün imperatorları belədir. Və dünyanın həm siyasi, həm mənəvi imperiyalarının hökmdarları yaratdığını, qurduğunu asanlıqla heç kimə vermir, vermək istəmir.

- Bəlkə «hökmdar»ımızın şərəfinə AYB- nin adında dəyişiklik edək?

- (Dodaqaltı gülümsünür) Olar. Belə də eləmək olar.dünya tarixində bu məsələ ilə bağlı onlarla fakt var. Məsələn, indinin özündə də belə deyirlər: Çingiz xanın imperiyası, Topal Teymurun imperiyası...

- Nizami müəllim, hal- hazırda Siz həm bir elm adamı, həm siyasi persona, həm də ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərirsiniz. Bütün bu işlərin öhdəsindən gəlmək çətin deyil? Ümumiyyətlə, Siz özünüzü daha çox harada rahat hiss eləyirsiniz: Milli Məclisdə, yoxsa Elmlər Akademiyasında?

- Mən bir vaxtlar özümü universitetdə çox rahat hiss edirdim. Çünki çox gənc yaşlarımdan universitetlə bağlı olmuşam. Tələbəlik, aspirantlıq... Azərbaycanda ən gənc elmlər doktoru olmuşam, ən gənc professor olmuşam, AMEA-nın ən gənc müxbir üzvü olmuşam, ən gənc əməkdar elm xadimi olmuşam. Bunların hamısını mənə universitet verib. Yəqin ki, mən nə vaxtsa çalışdığım, işlədiyim yerlərin hamısını zaman- zaman özümdən qabiliyyətli, daha güclü gənclərə təhvil verəcəyəm, amma universitetdəki yerimi heç kəsə verməyəcəm. Çünki o müəllimlik inersiyası mənim üçün daha doğmadır. Təbiidir, həyat adamı hər işlə məşğul olmağa məcbur eləyir. Məni həmişə bir şey narahat edir: görürsən ki, çox elmlı, çox bilikli, çox geniş dünyagörüşlü

insanların həyat şəraiti yaxşı vəziyyətdə deyil. Günü- güzəranı... Ondan asılı, bundan asılı... Belə məqamlarda düşünürəm: elm başqaları ilə müqayisədə, yəni səndən daha az elmi olanlar ilə müqayisədə yaxşı yaşamağı, irəlidə olmağı sənə verməlidir. Sadəcə işgüzarlıq bəzən az elmi insanı çox yüksək bir mərtəbəyə gətirib çıxarır. Elmi insan isə heç normal yaşam şəraiti qura bilmir. Bunun bir çox səbəbləri var. Bəzən kimlərsə elmi çox böyük həvəslə, nəfəs dərmədən mənimsəyir, ancaq həyatda ondan istifadə edə bilmir. Ona görə də nəyi əxz edirsənsə, onu həyatda tətbiq etməyi, ona əsaslanaraq irəli getməyi bacarmalısan. Mən bu gün bütün əldə etdiklərimə görə, universitetə minnətdaram. Ona görə də ora mənim üçün ən əziz, ən doğma yerdir.

- Milli Məclisin Mədəniyyət məsələləri üzrə daimi komissiyasının sədri kimi yaradıcı, sənət adamlarının yaşam səviyyəsi Sizi qane edirmi?

- Xeyr. Tez- tez mənə Milli Məclisdə bir çox musiqi, teatr xadimlərimiz, xalq artistlərimiz, yazıçılarımız maddi yardım üçün müraciət edirlər. Və mən görürəm ki, onlarla romanı olan yazıçı, yüzlərlə rol oynamış aktyor, hətta xalq artisti adını almış bir sənətkar ehtiyac içərisində yaşayır. Məni çox düşündürür, niyə belə bir vəziyyət yaranır? Niyə bu insanların indiyə qədərki fəaliyyəti onları təmin eləməyib? Səbəb nədir? Necə olur ki, hüquq- mühafizə orqanlarında işləyənlər heç zaman müraciət eləmirlər ki, mənə prezident təqaüdü verin və ya bizim maaşımızı artırın. Hətta maaşları aşağı vəziyyətdə olanda da müraciət eləmirlər. Nə üçün bizim hüquq- mühafizə orqanlarının əməkdaşları bu qədər nüfuzludur, amma bizim sənət adamlarımız ondan bundan asılı vəziyyətdədir? Təəssüf ki, gəncliyimiz bu haqda düşünmür.

- Özünün qayğıya ehtiyacı olan gənclikdən «atalar»ın bu yekəlikdə problemlərinin həllini gözləmək nə dərəcədə düzgündür? Qəribədir. Sizlər bizə kömək etməkdənsə. Bizdən kömək gözləyir, bizi günahkar çıxarıb məsuliyyətin altına itəliyirsiniz?

- Mən demirəm ki, bu məsələlər üzərində yalnız gənclik düşünməlidir. Amma bu məsələlər gəncliyi maraqlandırmalıdır. Təbii ki, bu problemlərlə Elçin Əfəndiyev məşğul olmalıdır, Anar məşğul olmalıdır, Əkrəm Əylisli məşğul olmalıdır. Və əslində, müəyyən mənada məşğul olurlar da. Amma bu

işləri bir qədər kompleksləşdirmək lazımdır. Əslində, hər hansı məsələ ilə bağlı «Gəlin bunu həll edək!» demək, işin konyukturif tərəfidir. Amma hansısa problemlə bağlı düşünmək daha həlledicidir. Düşündükcə cəmiyyətə müəyyən mesajlar verirsən. Bu gün dövlət ədəbiyyata qayğı göstərir. Tutaq ki, dövlət bu qayğını daha da genişləndirmək fikrinə düşdü. Bir baxın, AYB- nin neçə üzvü var? Mən bilən 1500-ə qədərdir. Yaxşı, bu məmləkətdə doğurdanmı 1500-ə qədər yazıçı var? Onda belə çıxır ki, bu 1500 yazıçının hamısına qayğı göstərilməlidir. Bax, mürəkkəblik burdadır. Bax, bu mənada müəyyən qədər keyfiyyət standartlaşması getməlidir.

- Bir ara Mədəniyyət məcəlləsinin qəbul ediləcəyi ilə bağlı söz- söhbət yaranmışdı, o söz- söhbətin axırı necə oldu?

- Bu məsələni gündəmə mən gətirmişəm, hal- hazırda bu yöndə işlər görülür. Bir millətin ki, çox nüfuzlu Cinayət məcəlləsi var, nədən ondan bir qədər az nüfuzlu Mədəniyyət məcəlləsi olmasın? Axı bu millət özünü daim öz mədəniyyəti ilə təsdiq eləyib.

- Nizami müəllim, «Sənət qəzeti»nə münasibətiniz necədir? Hər halda təklifiniz, tövsiyyəniz, iradınız varmı?

- Qəzetinizə münasibətim çox normaldır. Çətinliklərinizdən, problemlərinizdən də xəbərdaram. Ümumiyyətlə, indi hansı qəzet asanlıqla çap olunur ki? O ki, ola sənətə, mədəniyyətə, ədəbiyyata meyilli olan bir qəzet. Qəzetiniz çox maraqlıdır. Ədəbi gəncliyimiz demək olar ki, «Sənət qəzeti»ndə təmsil olunur. Maraqlı yazılar, o cümlədən, dünya ədəbiyyatından dəyərli tərcümələr çap eləyirsiniz. Xüsusilə, ədəbi söhbətlər kifayət qədər kəskin aparılır. Bəzən mənim də xətrimə dəyən söhbətlər olub, başqalarının da xətrinə dəyən söhbətlər olub. Tövsiyyəm budur ki, bu söhbətləri daha da ciddi və ədəb- ərkan çərçivəsində aparmaq lazımdır. Bu çox yaxşı haldır ki, siz dediyim hədləri gözləyirsiniz. Açığını deyim ki, qəzetinizin böyük enerjisi var və bəlkə də buna görədir ki, cəmiyyətdəki mövqeyiniz kifayət qədər güclü, sözünüz kifayət qədər təsirlidir. O sözü ki, siz deyirsiniz, hər halda deyin. O söz qəbul olunmasa, ona cavab verəcəklər. Qəbul olunsaydı, susacaqlar. Yəni əsas məsələ odur ki, söz yaranışından ölü doğulmasın. Söz aqressiv ola bilər, söz bir az

yanlış ola bilər, amma ən təhlükəli şey ədəbiyyatda, sənətdə ölü sözün, ölü fikrin, ölü ideyanın təbliğidir. Bax bu mənada «Sənət qəzeti»ni ələ alanda oxumamaq mümkün deyil. İşinizi yarımçıq qoymayın. Ümumiyyətlə, ehtiyatlanmayın ki, çap etdiyiniz hansısa yazılarla kimlərsə xətrinə dəyə bilərsiniz. Çalışın ədəbiyyatın xətrinə dyməyin.

- Müsahibəyə görə təşəkkürümüzü bildiririk.

Söhbətləşdi: Samir

Sədaqətoğlu

2006

MANAF SÜLEYMANOVUN «LAHIC» KİTABINA ÖN SÖZ

Respublikamızda elə kəndlər, qəsəbələr, şəhərlər var ki, bir neçə minillik yaşa, bu və ya digər dərəcədə müstəqil etnoqrafik xarakterə, özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Onların keçdiyi yolu öyrənmək, həyatlarında baş vermiş hadisələri, faktları xatırlamaq tarixi tədqiq baxımından çox əhəmiyyətli bir işdir. Qocaman yazıçı Manaf Süleymanovun bu kitabı belə yaşayış məskənlərindən birinə – İsmayilli rayonundakı Lahic qəsəbəsinə həsr edilmişdir.

Lahic Azərbaycanın Şimalında, Böyük Qafqaz sıra dağlarının qoynunda qərar tutmuş şəhər tipli qəsəbədir.

Məlumdur ki, bütün xalqlar kimi, Azərbaycan xalqı da müxtəlif soy birləşmələrindən – həm yerli, həm də bu əraziyə gəlmiş, yaxud zorla köçürülmüş tayfaların, etnik qrupların getdikcə bir- birinə yaxınlaşması, qovuşub

qarışması nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Türk etnosunun qədimliyi və üstünlüyü nəticəsində Azərbaycan dili ümumxalq danışığı, ünsiyyət, mədəniyyət, tərəqqi dili kimi formalaşmışdır. Azərbaycan torpağının ululuğu, müqəddəsliyi, şirinliyidir ki, o neçə- neçə milli- etnik mənşəli insanlar üçün vətən olmuş, onların (ruslar, yəhudilər, gürcülər, tatarlar, ləzgilər, avarlar, saxurlar, talışlar, tatlar və b.) yüzilliklər keçsə belə, dillərinin, adət-ənənələrinin qorunub- saxlanmasına imkan vermişdir. Lahıclar da qəbildəndir.

Qəsəbənin coğrafi mövqeyi, tarixi etnoqrafiyası barədə ilk geniş məqalənin müəllifi Məmməd həsən Əfəndiyev yazır ki, guya İran- Turan müharibələrindən yorulmuş I Keyxosrov hakimiyyətindən əl çəkib, indi Lahıç olan əraziyə gəlir və ömrünün axırına qədər bu mənzərəli yerdə yaşayır. M.Əfəndiyev göstərir ki, Lahıçda I Keyxosrovun qəbri var, ancaq indiki başdaşı sonralar (köhnə daş ovulub töküləndən sonra) qoyulub. Rəvayətə görə, irandilli etnos köçürülənədək həmin ərazidə (Lahıçda) gavurlar (yəqin ki, qıpçaq türkləri – N.C.) məskun idilər.²³

Lahıçı görənlər yaxşı bilirlər ki, qəsəbə Girdman çayının sahilində, dağlar əhatəsində yerləşir: meşəli Niyal dağı, uzaqlarda görünən başı qarlı Baba dağı, şərqdə güllü- çiçəkli Fit dağı, onunla yanaşı sərt qayalı Xart dağı, Girdmanın o üzündə kollu- koslu Qarabel dağı, nəhayət, şiş zirvələri göylərə sancılmış Gümüşqala dağı... Lahıçlılar söz- sözə gələndə deyirlər ki, bu çay, bu dağlar, bu bulaqlar neçə- neçə cahangirləri yola salıb, Lahıç isə hələ də durur, yaşayır.

Qəsəbənin orta əsrlərdəki həyatı barədə konkret məlumat azdır, ancaq arxitekturası, ətrafdakı qalalar, arxeoloji tapıntılar Lahıçın mükəmməl bir tarix yaşadığını, çox qəsbkarlarla üz- üzə gəldiyini, çox döyüşlərdən, nəticə etibarilə, qalib çıxdığını təsdiq edir.

Ən müxtəlif sənət sahələrinin geniş yayıldığı qəsəbə xüsusilə XVII- XVIII əsrlərdən etibarən Dağıstanda, Rusiyada, İranda, Türkiyədə, Ərəbistanda, Orta Asiyada və bir çox başqa ölkələrdə məşhurlaşır. Və Lahıca müxtəlif yerlərdən ticarət karvanları gəldiyi kimi, lahıçlılar özləri də dünyanın müxtəlif

²³ Мамед- Гасан Эфендиев. Селение Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 29. Тифлис, 1901, стр. 45- 46.

yerlərinə gedir, yayılırlar (lahıçlıların dünyanın hər tərəfinə yayılması barədə maraqlı lətifələr mövcuddur).

Yaşlı bir lahıçlı XIX əsrin sonlarında M.Əfəndiyevə danışmış ki, bir vaxtlar Lahıç böyük şəhər idi və burada hər sənətin öz bazarı vardı – sonralar həmin bazarlar dağıldı (göstərilən mənbə, səh. 47). Lahıçın əvvəlki dəbdəbəsinin solmasında, heç şübhəsiz, Quba xanı Qasım xanın qəsəbədə yerləşdirdiyi dəstələrin özbaşınalığı, ardı- arası kəsilməyən yadelli hücumlarla yanaşı, sonrakı hadisələr də öz təsirini göstərmişdi.

Lahıçın nisbətən geniş etnoqrafik- tarixi təsviri barədə məlumat XVIII- XIX əsrlərə aiddir və M.Əfəndiyevin məqaləsində öz əksini tapmışdır.²⁴

M.Əfəndiyev yazır: «Lahıç üç məhəllədən ibarət idi: Aragird (əslə türkcədir: araya girdi- bu məhəllə dağlar arasındadır), Bəədvan (birinci söz ərəbcə, ikincisi farscadır: ondan sonra – yəni Aragirddən sonrakı məhəllə) və Zəvəro (Lahıcca: yuxarı- kəndin yuxarı hissəsi).

Aragird və Bəədvan məhəllələri kəndin şimalında, Zəvəro isə kəndin cənubunda yerləşir – kəndə həm şimaldan, həm də cənubdan giriş vardır.

M.Əfəndiyev xüsusi qeyd edir ki, qəsəbənin bütün tikililəri daşdandır, evlər, əsasən, ikimərtəbəlidir, üçmərtəbəlilər də vardır. Həyətlər geniş deyil, bir hissəsini adətən, eyvan tutur, eyvanda isə təndir vardır (Göstərilən mənbə, səh. 55- 58).

Lahıçın arxitekturasında, burada yayılmış müxtəlif sənət sahələrində və əhalinin xarakterində özünü göstərən səciyyəvi əlamətlər, lahıçlıların xarakteri məhz Azərbaycanda formalaşmışdır...

Düşdükləri mühit əhalinin fəaliyyətinə, mövcudluq uğrunda mübarizəsinə təqribən **min beş yüz il** ərzində kifayət qədər güclü təsir göstərmiş, onları müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olmağa məcbur etmişdir.

«Bakı quberniyası Göyçay qəzasının Lahıç kəndi» məqaləsinin müəllifi lahıçlıları aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir:

²⁴ Мяммядшясян Яфяндийев вахтия Лашыь мяктябиндя мцяллим олмуш вя Манаф Сцлеймановун атасы Фрягьулла кишийя дя дярс демишдир.

...Lahıcın əhalisi, əsasən, orta boylu, kifayət qədər dolu, tökmə bədənli, enli kürəklidir. Qayğılı çöhrələrindən görünür ki, yumşaq təbiətli, güzəştə gedəndirlər... Xaricən xeyirxah olduqları nəzərə çarpır... Kənardan gələnə həmişə xoş münasibət göstərir, ümumiyyətlə, cəhd edir ki, səmimi, qonaqpərvər görünsün, xüsusilə əgər qonaq hökumət adamıdırsa...

Lahıc qızlarının gözəl, dolu, hər cür qayğıdan uzaq çöhrələrindən sağlamlıq tökülür, dərilərinin rəngi, əsasən, ağdır, yanaqlarında aydın seçilən qızırtı dərhal nəzəri cəlb edir. İri qara gözlərinə baxanda, onların xeyirxah, təmkinli olduqlarını, ancaq bununla yanaşı öz gözəlliklərindən ləzzət aldıklarını görürsən...(yənə orada, səh. 69- 70).

M.Əfəndiyevin hələ XX əsrin əvvəllərində verdiyi məlumatda deyilirdi: lahıçlıların Lahıçda və qonşu Zarat, Dəxər, Brovdal və s. kəndlərin əhalisi ilə ünsiyyətdə işlətdikləri danışq dili tat (lahıc- N.C.) dilidir, başqa millətlərdən olanlarla isə türkcə danışırlar. Azəri türkcəsini kişilərin hamısı bilir...

Tatlar get- gedə türkcəyə üstünlük verir və bu dildə iti tələffüzlə danışırlar.. (yənə orada, səh. 90- 91).

XVIII- XIX əsrlərdə və XX əsrin əvvəllərində Lahıçda hazırlanmış sənətkarlıq nümunələri dünyanın ən məşhur muzeylərinə aparılır, qəsəbə həm Qərb, həm də Şərq təhsili almış ziyalıları yetirir, gözəl binalar, saraylar tikilir, məktəblər açılır. Lahıc Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin bir sıra görkəmli nümayəndələrini, dövlət xadimlərini yetirir ki, onların adı bu gün bütün diyarda hörmətlə çəkilir.

M.Süleymanovun əsərində bütün bunlar haqqında maraqlı hadisələr, əhvalatlar axarında bəhs edilir.

Lahıc haqqında yazmaq üçün onu məhəllə- məhəllə, ev- ev, adam- adam tanımaq azdır – Lahıc haqqında yazmaq üçün tarixin Azərbaycana bəxş etdiyi bu canlı eksponatı hiss etmək, dünyanın müxtəlif guşələrinə səpələnmiş lahıçlıların xarakterini, etnoqrafik ruhunu duymaq lazımdır.

«Lahıc (etnoqrafik- bədii lövhələr)» kitabı hər şeydən əvvəl, məhz bu baxımdan maraq doğurur... Müəllif hadisələri, əhvalatları əhəmiyyətinə görə birinci, ikinci, yaxud üçüncü dərəcəli hadisələrə, əhvalatlara qruplaşdırmadan

təsvir edir, özünəməxsus bir tələskənlik, çılğınlıqla sanki hər şey barəsində söhbət açmağa çalışır, elə bil, nəyi isə unudacağından, nədənsə kifayət qədər müfəssəl bəhs edə bilməyəcəyindən çəkinir. Mövzunun tarixi statikliyi ilə təhkiyənin bu cür tələskənliyi, dinamikası arasındakı fərq, heç şübhəsiz, əsərin keyfiyyətinə təsir edir, hətta demək olar ki, onun janr tipologiyasını müəyyənləşdirir. Bir göz qırpımında edilmiş ştrixlər, çəkilmiş lövhələr nəticə etibarilə bütöv bir obrazı – Lahıcın obrazını yaradır. Və mən qəti əminəm ki, həmin obrazı bu kitabdakı kamillikdə ancaq Manaf Süleymanov yarada bilərdi. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, keçmiş hadisələri, əhvalatları yadda saxlayıb, ipə düzməkdə, tarixi dəqiqliklə təsvir etməkdə, qiymət verməkdə M.Süleymanovun təcrübəsi hamıya yaxşı məlumdur.

Manaf Süleymanov Lahıca anadan olub, burada boya- başa çatıb, ilk təlim- tərbiyəni həmin «orta əsrlər şəhəri»ndə görüb. Sonralar Bakıya gəlib, ali təhsil alıb, neft mühəndisi kimi Azərbaycanı gəzib, tədqiqatlar aparıb, eyni zamanda bir- birindən maraqlı hekayələr, romanlar (xüsusilə neftçilərin həyatından) yazıb və həm gözəl neft mühəndisi, həm də gözəl yazıçı kimi məşhurlaşıb. Fəxri adlar, mükafatlar (Hacı Zeynalabdin Tağıyev mükafatını xüsusi qeyd etmək lazımdır) alıb... Ancaq heç vaxt Lahıcı unutmayıb- düşüncəsində də, danışığında da, məişətində də bir lahıclı olaraq qalıb.

Mən «Lahıc (etnoqrafik- bədii lövhələr)» kitabında, hər şeydən əvvəl, ayrı- ayrı obrazların (məhəllələrin, evlərin, adamların!..) və ümumi obrazın (Lahıcın!) canlılığını, həyatiliyini, yaşarlığını görürəm – ayrı- ayrı obrazlar o qədər zərif, o qədər kövrəkdir ki, oxucudan dərhal (kitabın ilk səhifələrindən) həssaslıq tələb edir: müəllifin həyacanlarını duyursan, qeyri- adi niskilini hiss edirsən və görürsən ki, dünyanın harasına getsən, haralarda gəzib dolaşsan da, doğulduğun, boya- başa çatdığın kənd, qəsəbə, şəhər öz ilahi gücü ilə sənə arxanda durur, səni axtarır və o kəndə, qəsəbəyə, şəhərə dönəcəyin ili, günü, saati gözləyirsən...

Müəllif həm tarixi sənədlərə əsaslanır, həm də gördüklərini, eşitdiklərini və oxuduqlarını nəql edir. Əsərdə konkret adamlardan, hərəkətlərdən, hadisələrdən, məişət ovqatlarından, həyat tərzlərindən, iqtisadi- sosial-

münasibətlərdən, adət- ənənələrdən söhbət gedir. Həm müsbət, həm də mənfi hadisə və hərəkətlərdən danışılır. Ayrı- ayrı adamların xarakterlərinin, hərəkətlərinin əsərdəki təsviri ola bilsin ki, əks emosiya yaratsın, lakin bu da bir həyat həqiqətidir və yazıçı reallığı olduğu kimi vermək istəmişdir. Əgər Cahangir quldur dəstəsinə başçılıq edibsə, Telli Hüseyn zorakılıq işlədibsə, Hacı Nurməhəmmədə «dəli» ləqəbi qoyulubsa və s. və i. a. faktlar olduğu kimi göstərilibsə və bütün bunlar qəsəbənin reallıqları sırasında verilibsə, yazıçı onların üstündən necə keçə bilərdi? Axı, təzadlırsız həyat yoxdur!

Cəsarətlə demək olar ki, qədim və çox rəngarəng, maraqlı tarixi, adət-ənənələri, etnoqrafik xüsusiyyətləri olan bir əhali qrupu, yaşayış məskəni haqqında bu cür sanballı əsər, demək olar, ilk dəfə yaranır.

Manaf Süleymanov həm bir müəllim, həm bir alim, mühəndis, həm də bir yazıçı kimi Azərbaycan xalqı qarşısındakı borcunu çoxdan verib. Yüzlərlə, minlərlə neftçi mütəxəssis yetişdirib, elmi tədqiqat işləri aparıb, maraqla oxunan hekayə, romanlar yazıb...Ancaq Manaf Süleymanov öz doğma yurdu Lahıc qarşısındakı borcunu məhz bu kitabı yazmaqla vermiş olur.

Heç şübhəsiz, bu kitab nəinki lahıclıların özlərində, həm də Azərbaycan tarixinin tədqiqatçılarında və ən geniş oxucu kütləsində böyük maraq doğuracaqdır. Eyni zamanda M.Süleymanovun bu təşəbbüsü, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, çox zəngin və maraqlı tarixi olan digər kəndlərimiz, qəsəbələrımız, şəhər və rayonlarımız haqqında kitabların – «Azərbaycan tarixinin səhifələri» silsiləsindən əsərlərin yaranmasına təkan verəcəkdir.

1994

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ ÜNSİYYƏTDƏ*

İqtisadi, ictimai- siyasi, mədəni- mənəvi baxımlardan tarixin müxtəlif dövrlərində dünyaya, regional və beynəlxalq ünsiyyətə həmişə açıq olmuş Azərbaycan xalqı milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra həmin tarixi təcrübəni daha ardıcıl, daha effektiv bir şəkildə davam etdirmək, dünya birliyinə intensiv inteqrasiya yolu ilə daha inamla getməyə başlamışdır. Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı, dünyanın müxtəlif xarakterli qurumlarının yeni müstəqillik qazanmış ölkə ilə fəal əməkdaşlığı dövrümüzün inkarolunmaz reallığıdır. Dünyanın qloballaşması, lokal iqtisadi, ictimai- siyasi, mədəni- mənəvi mühitlərin qarşılıqlı əlaqələrinin, münasibətlərinin güclənməsi, Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə inteqrasiyasını bütöv, ümumdünya miqyaslı

²⁵ Мягалья Ирадя Ялякбярова иля бирликдя йазылымшыдыр.

prosesin üzvü tərkib hissəsi kimi səciyyələndirməyə, əlahiddə bir hadisə olmadığını deməyə imkan verir.

Qloballaşma cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ünsiyyət problemini istər ümumdünya, istərsə də bir ölkə miqyasında get- gedə daha qabarıq şəkildə ortaya çıxarmaqla həmin problemin həlli üçün düzgün prinsiplər müəyyənləşdirmək vəzifəsini qarşıya qoyur. Müşahidələr göstərir ki, ictimai ünsiyyət prosesində lokallıqdan qloballığa doğru sürətli bir keçid mövcuddur ki, bu da 1) ümumdünya ünsiyyət sferasının genişlənməsi və 2) lokal ünsiyyət sferalarının daralmasında təzahür edir. Ümumiyyətlə, bəşər cəmiyyəti yaranandan başlayan bu proses müasir dövrdə intensiv xarakter aldığına görə tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etməkdə, nəinki filologiyanın, müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərin də maraq dairəsinə daxil olmaqdadır. Təsadüfi deyil ki, keçən əsr tarixə «lingvistik renesans» əsri kimi daxil olmuş, dilçilik inkişaf edərək fəlsəfə və riyaziyyat kimi hegemon elmlər səviyyəsinə qalxmış, əsrin təfəkkürünə lingvistik xarakter gəlmişdir ki, bu da həmin təfəkkürü «lingvistik zəka» olaraq dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır²⁶. XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamış etnolingvistika belə bir müddəaya əsaslanırdı ki, insan tamamilə dilin hakimiyyəti altındadır, onun dünyaya münasibəti, mədəniyyəti və xalqın dünya haqqındakı təsəvvürləri, məntiqi, düşüncə tərzini dillə müəyyən olunur²⁷. Etnolingvistikanın yaradıcılığında olan E.Sepir açıqca yazırdı: «gerçək aləm kifayət qədər qeyri-şüuri şəkildə verilən cəmiyyətin dil normalarına əsaslanır; müxtəlif cəmiyyətlərin yaşadıkları dünyalar eyni dünya deyil, fərqli dünyalardır»²⁸.

Ona görə də etiraf etmək lazımdır ki, müxtəlif cəmiyyətlərin, istər ənənəvi, istər modern olsun, integrasiyası, qlobal ünsiyyəti kifayət qədər mürəkkəb, bir sıra hallarda isə gərgin münaqişələrlə müşayiət olunan bir prosesdir. Təsadüfi deyil ki, ayrı-ayrı mentalitetlərin, dillərin daşıyıcısı olan xalqların qarşılıqlı əlaqələrinin qaçılmaz olduğu müasir dövrdə elmi- nəzəri diqqət bu və ya digər super mədəniyyətin, yaxud super siyasi- ideoloji gücün

²⁶ Ф.Исмайылов. Дилин метафизикасы, Бакы, Азярбайъан Милли Энциклопедийасы няш., 2002, сящ. 3.

²⁷ Ф.Исмайылов. Дилин метафизикасы, Бакы, Азярбайъан Милли Энциклопедийасы няш., 2002, сящ. 36.

²⁸ В.А.Звегинцев. история языкознания XIX- XX веков в очерках и извлечениях, г.БЫ, Москва, изд. «Просвещение», 1965, стр.233.

ikinci, yaxud üçüncü dərəcəli mədəniyyətləri, gücləri öz ətrafında birləşdirməsinə deyil, fərqliliklərin dialoquna daha çox verilir. Bununla belə dünyanın qloballaşması prosesində beynəlxalq dillərin (daha doğrusu, ingilis dilinin nümunəsində aparıcı beynəlxalq dilin) əsas (beynəlmiləl) ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi yer kürəsində mövcud olan minlərlə dilin yox, iqtisadi, ictimai- siyasi, mənəvi- ideoloji güc mərkəzlərinin dillərinin qarşılıqlı əlaqələri, yaxud dialoqu zəminində baş verir.

Ümumiyyətlə dil (və müxtəlif dillər) barədə söylənmiş elmi- nəzəri, fəlsəfi mülahizələr, yaradılmış təlimlər avstriya mənşəli ingilis filosofu L.Vitqenşteynin «lingvistik fəlsəfə» nəzəriyyəsinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Fəlsəfə tarixçilərinin fikrincə, istər lingvistik fəlsəfənin banisi, istərsə də həmin nəzəriyyənin tərəfdarları deyilənləri sadəcə təkrar etmir, onları yekunlaşdırmaqla keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırırlar. Belə ki, «onların təsəvvüründə klassik metafizik sistemlərdə verilən dünya mənəzərəsi lingvistik varlığın mənəzərəsindən başqa bir şey deyil, ona görə də bəşəriyyət nəhayət anlamalıdır ki, fəlsəfə və onun problematikası öz mənşəyi etibarilə dilə minnətdardır»²⁹.

L.Vitqenşteynin nəzəriyyəsində fəlsəfə özünün klassik ənənələrindən imtina edərək dilə istiqamətlənir, öz problematikasını dildə və dil vasitəsilə həll etməyə çalışır, dili özünün yeni predmeti kimi müəyyənləşdirir, öz vəzifəsini faktual gerçəkliyi tədqiq etməkdə deyil, onun haqqında düşünən və danışan vasitələrin – təfəkkür və dilin konkretləşdirilməsində, onların səlisləşdirilməsində və mükəmməlləşdirilməsində görür, fəlsəfə dünyadan faktual gerçəklikdən dilə doğru deyil, dildən dünyaya, faktlar aləminə doğru istiqamətlənir³⁰.

L.Vitqenşteynin yaratdığı lingvistik fəlsəfə nəzəriyyəsinin, yaxud təliminin şərhinə ayrıca monoqrafiya həsr etmiş prof. F.İsmayılov yazır: «Klassik fəlsəfə kimi ən yeni fəlsəfə də həqiqət axtarır, ona can atır. Lakin klassik fəlsəfə həqiqəti dünyadan, faktlardan hasil etməyə çalışır, lakin bu zaman unudur ki, dünyanın və ya faktın həqiqəti ifadə olunmadan – lingvistik

²⁹ Ф.Исмайылов. Дилин метафизикасы, с.ящ. 37.

³⁰ Ф.Исмайылов. Дилин метафизикасы, с.ящ. 39.

formaya salınmadan həqiqət hesab edilə bilməz. Ona görə də dünyadan və ya faktdan həqiqətə doğru deyil, ifadə vasitəsindən həqiqətə doğru getmək lazımdır». ³¹ F. İsmayılovun linqvistik fəlsəfəyə verdiyi şərh yalnız böyük mütəfəkkir L.Vinqenşteynin və onun tərəfdarlarının müddəalarını təsvir etməkdən ibarət deyil. Azərbaycan tədqiqatçısı linqvistik fəlsəfə tərəfdarlarının ifrata vardıklarını, dili kultlaşdırdıklarını, panlinqvizmə meyl etdiklərini göstərir və əlavə edir ki, «Vinqenşteyn də dili dünyadan, dünyanı dildən ayırmaq əbəs cəhddir; hər kəsin dili onun dünyasıdır, yəni dillə dünya bir- birinə qovuşuqdur»... Bu mənada mütəfəkkirin bizə təqdim etdiyi metafizika əslində klassik metafizikanın missiyasını yerinə yetirir»³².

Məsələ isə burasındadır ki, hər necə olursa olsun müasir dövrün fəlsəfi-nəzəri fikri insanlar (və xalqlar!) arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə daha yüksək diqqət yetirməkdə, milli (və qlobal) mədəniyyətin, düşüncə tərzinin, intellektinin ən mürəkkəb məsələlərinin təhlilində, proqramlaşdırılmasında dil materialına ardıcıl müraciət etməkdədir.

Dilçiliyin özündə də bir dilin fonetik, leksik, qrammatik və s. xüsusiyyətlərini təsvir etməkdən daha çox dünyanın ayrı- ayrı dillərinin struktur- semantik müqayisəsinə, dil universalialarının müəyyənləşdirilməsinə maraq göstərməkdədir. Dil universalialarının müəyyən edilməsi məsələsi zamanəmizin N.Xomski, R.Yakobson, C.Qrinberq kimi görkəmli dilçilərin xidmətləri sayəsində ümumi dilçiliyin aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Amerikan dilçiləri dil universalialarının aşağıdakı təzahür formalarını aşkara çıxarmaqla məsələni yalnız nəzəri baxımdan deyil, praktik planda da konkretləşdirməyə çalışmışlar; bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) bütün dillər üçün ümumi olan hadisələr;
- 2) bir çox dillər üçün ümumi olan hadisələr;
- 3) bütün dillər üçün müəyyən şərtlə ümumi olan hadisələr (əgər A varsa, onda, deməli, B də var) ;

³¹ Ф.Исмайылов. Дилин метафизикасы, с.ящ. 39.

³² Йеня орада, с.ящ. 40.

4) bir çox dillər üçün müəyyən şərtlə ümumi olan hadisələr (əgər A varsa,

onda, yəqin ki, B də var)³³.

Əlbəttə, müxtəlif dillər üçün ümumi olan əlamətlərin- dil universalialarının mövcudluğu tamamilə təbiidir. J.Vandriyes özünün məşhur «Dil» əsərində vaxtilə yazırdı ki, ayrı- ayrı xalqların əqli vərdişləri nə qədər fərqli olsa da, bəzi ümumi əlamətlərin varlığını da inkar etmək olmaz. Ümumbəşəri məntiq var və başlıca məntiqi kateqoriyaları hər bir düşüncəli adamda tapmaq mümkündür; təbii ki, onlar (ümumbəşəri məntiqi kateqoriyalar) qrammatik kateqoriyaların əsasında dayanır³⁴. Bu isə o deməkdir ki, bu və ya bir dilin başqa dil vərdişinin daşıyıcısı olanlar tərəfindən öyrənilərək özünün ikinci, yaxud üçüncü vərdişinə çevrilməsi üçün məntiqi- fəlsəfi əsaslar mövcuddur. Həmin əsaslar beynəlxalq dillərin formalaşması, daha doğrusu, bir xalqın dilinin bir neçə, yaxud çoxlu sayda xalqın dilinə çevrilməsi üçün linqvoqonoseoloji mənbə, məntiqi- fəlsəfi çıxış nöqtəsidir.

Dünyada mövcud olan bir neçə min müstəqil dilin yalnız bir neçəsi beynəlxalq ünsiyyətdə xüsusi nüfuza malikdir. Artıq yarım əsrlik tarixi olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının altı rəsmi dili vardır: ingilis, fransız, ispan, rus, Çin və ərəb dilləri. Əlavə edək ki, bu dillərdən az nüfuzlu olmayan alman dili BMT- nin rəsmi dilləri sırasına məhz siyasi mülahizələrlə (almanların hər iki dünya müharibəsinin səbəbkarı olduqlarına görə) daxil edilməmişdir. Lakin dünyanın ən böyük beynəlxalq təşkilatının tribunasından başqa dillərdə də çıxış etmək olar, bu şərtlə ki, çıxışın yazılı mətni rəsmi olaraq qəbul edilmiş dillərdən birində təhvil verilsin.

Azərbaycan 1992- ci il mart ayının 2- də BMT Baş Məclisinin 46- cı sessiyasında bu təşkilatın üzvlüyünə qəbul edilmiş, həmin ayın 6- da BMT- də Azərbaycanın daimi nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdır. 1992- ci ilin yayında isə Azərbaycanda BMT- nin nümayəndəliyi yaradılmışdır.

Azərbaycanın dövlət başçısı ilk dəfə 1994- cü ilin sentyabr ayının 29- da BMT Baş Məclisinin 49- cu sessiyasında böyük nitq söyləmişdir ki, bu tarixi

³³ З.Вердийева, Ф.Абайева, М.Адиллов. Дилчилик проблемляри, Б, Бақы, «Маариф» няш., 1982, сящ. 273- 274.

³⁴ Йеня орада, сящ. 274.

hadisənin müəllifi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev olmuşdur. Onun rusca söylədiyi nitq ilk təcrübə olsa da, geniş beynəlxalq rezonans doğurmuşdur. Sonrakı təcrübəni Azərbaycanın yeni dövlət başçısı İlham Əliyev vermiş, çıxışını daha nüfuzlu beynəlxalq dildə- ingiliscə etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev beynəlxalq mətbuatın nümayəndələri ilə görüşündəki çıxışında Azərbaycanın inkişaf strategiyasını belə müəyyən etmişdir: «Azərbaycan öz xəttini bir neçə il əvvəl dəqiq müəyyən etmişdir. Bu, dövlətimizin strateji xətti və liderimizin seçimi idi və mahiyyəti də ondan ibarətdir ki, biz dünya birliyinə inteqrasiya yolu ilə irəliləyəcəyik. Cəmiyyəti demokratikləşdirmək və vətəndaş azadlıqlarını təmin etmək yolu ilə, demokratiyanın inkişafı yolu ilə gedəcəyik. Odur ki, bu, dərk edilmiş seçimdir. Atdığımız addmların hamısı bu istiqamətdə olmuşdur. Əlbəttə, deyə bilmərəm ki, bu sahədə vəziyyət idealdır. Belə deyildir. Problemlər mövcuddur, anlaşılmazlıq da mövcuddur»³⁵.

Azərbaycanın dünyaya, xüsusilə Avropa dəyərlərinə inteqrasiyasının milli dövlət quruculuğu prosesində siyasi- ideoloji strategiya olaraq qəbul edilməsi Azərbaycan prezidentinin başqa bir beynəlxalq görüşdəki – Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri çərçivəsində 2004- cü ilin 13 dekabrında Londonda məşhur siyasətçilərin, diplomatların, mətbuat nümayəndələrinin, Avropanın tanınmış publisistləri və ictimai xadimlərinin üzvü olduqları «Chatham House» klubundakı çıxışında da aydın ifadə olunmuşdur: «Biz Avropaya inteqrasiya yolunu seçmişik. Mən bunu əvvəl də dedim, biz bu yola tamamilə sadıq, bu siyasət davam etdirilir, bu yolumuzu sözdə yox, praktiki addımlarda göstəririk. Biz ölkəmizin gələcəyini inteqrasiyada görürük. Regionda da, dünyada da vacib, əhəmiyyəti olan ölkə olmaq istəyirik. Ona görə də əlimizdən gələni edəcəyik ki, Azərbaycanın standartlarını dünya standartlarına çatdıraraq»³⁶.

Azərbaycan prezidentinin Böyük Britaniyaya həmin səfəri zamanı baş nazirlə görüşlərində bir sıra məsələlərin müzakirəsi ilə yanaşı mədəniyyət və təhsil əlaqələrinin gücləndirilməsi barədə razılığa gəlmiş və ingilis dilinin

³⁵ Азярбайъан стратегийасы. – «Дирчялиш- ХХЫ яср» жур., 2004- 2005, № 82- 83, сящ.4.

³⁶ Азярбайъан Бюйцк Британийа иля ялагялярин эенишлянмяси вя дяринляшмясиня хцуси ящямиййят верир. – «Дирчялиш – ХХЫ яср» жур., 2004- 2005, № 82- 83, сящ. 15.

tədrisinin təşviq edilməsində və Birləşmiş Krallıqda azərbaycanlı tələbələrin təhsil imkanlarına yardım göstərilməsində Britaniya Şurasının fəaliyyətini alqışlamış, İngiltərə- Azərbaycan Cəmiyyətinin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər³⁷.

Beynəlxalq aləmlə daim açıq əlaqələrə girmiş, sivilisasiyanı imkan verdiyi tarixi şərait daxilində məlum coğrafiyaların vərdişlər sistemini öz mentaliteti mövqeyindən pozitiv dəyərləndirməyə qadir Azərbaycanın qloballaşmanın irəli sürdüyü tələblərə həssas reaksiyası tamamilə təbiidir. «Azərbaycan: qloballaşmanın çağırışları» kitabının müəllifi prof. Ramiz Mehdiyevin aydın şəkildə söylədiyi kimi, «dünyada baş verən proseslər birmənalı şəkildə göstərir ki, XXI əsrdə dünyanın inkişafının strategiyasını əhəmiyyətli dərəcədə məhz qloballaşma müəyyən edəcəkdir»³⁸. Ona görə də müəllif həmin əsərində ölkəmizin inkişafı ilə əlaqədar problemlərə məhz qloballaşma prosesi kontekstində baxmağı qarşısına məqsəd qoymuş³⁹ Azərbaycan milli (lokal) ictimai- mədəni fikrinin tarixi ideyalarına (və ideallarına!) uyğun düşünməyin yeni bir təcrübəsini vermişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqı (və cəmiyyəti) nə qədər zəngin lokal, etnoqrafik xüsusiyyətlərə malik olsa da, onun mentaliteti elədir ki, Şərqdən və ya Qərbdən gələn təsirləri uzlaşdırsa, ümumbəşəri əlamətləri mənimsəyə, ümuminsani keyfiyyətləri ya bilavasitə öz vərdişinə çevirə, ya da perspektivində saxlaya bilmişdir. Bunun real təzahürü beynəlxalq dillərin istifadəsində özünü göstərir. Təsadüfi deyildir ki, ən qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan ərazisində müxtəlif dillərdə danışan, ümumi ünsiyyət vasitəsinə daim ehtiyac duyan etnoslar, xalqlar olmuş, «daxili» çoxdillilik elə bir şərait yaratmışdır ki, «xarici» dil vərdişlərinin qəbulu üçün kifayət qədər münbit mədəni- intellektual zəmin olmuşdur. Azərbaycanın türkləşməsindən (eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq) sonra ölkənin həmin tarixi xarakteri qalmaqda davam etmiş, dünyanın böyük bir coğrafiyasına (o cümlədən

³⁷ Йеня орада, сящ. 26.

³⁸ Р.Мехтиев. Азербайджан: вызовы глобализации, Баку, 2004, стр. 143.

³⁹ Йеня орада.

Azərbaycana) yayılmış türklər müxtəlif mədəniyyətləri, dilləri heç bir ciddi maneə olmadan qəbul edərək, orta əsrlər boyu mənimsəmişlər⁴⁰.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli ideologiyanın yüksək vüsət aldığı bir şəraitdə milli intellekt yerli (lokal) və beynəlxalq (qlobal) problemlər üzərində eyni intensivlikdə düşünülmüş⁴¹, ölkədə dünyanın (Şərqi və Qərbi) müxtəlif beynəlxalq dillərindən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın Şimali Rusiya- Sovetlər Birliyi, Cənubi İran tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycan xalqı rus və fars dillərini öyrənməklə yanaşı müasir dünyanın bir sıra beynəlxalq dillərinə də biganə olmamış, beynəlxalq ünsiyyət maraqlarını itirməmişdir.

Qloballaşmanın milli, etnoqrafik sərhədləri qarşısızalmaz bir sürətlə aradan qaldırdığı zəmanəmizdə beynəlxalq ünsiyyət ehtiyacı Azərbaycan cəmiyyəti üçün qeyri- adi bir hadisə deyil. İstər qədim dövrdə, istərsə də orta əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadi, ictimai- siyasi və mədəni- mənəvi həyatı dünyanın sivilizasiya mərkəzləri ilə ya birbaşa, ya da dolayısı ilə bağlı olmuş, İpək yolu üzərində yerləşən ölkə müxtəlif dillərin daşıyıcılarını qəbul etdiyi kimi, Azərbaycandan da ticarət, iş, təhsil məqsədi ilə uzaq məmləkətlərə gedib- gəlmişlər. Onun nəticəsidir ki, ölkədə dünyanın aparıcı (o zamana aid beynəlxalq) dilləri fəaliyyət göstərmiş, bu dillərdə kifayət qədər zəngin elmi, bədii, işgüzar mənbələr yazılmış, yaxud üzləri köçürülmüşdür.

Lakin içərisində yaşadığımız müasir dövr dünya xalqlarının, mədəniyyətlərinin, dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin keyfiyyətə fərqli epoxasını təqdim edir. Həmin epoxada «Azərbaycanın normal inkişafının əsas tərkib hissələri regional inteqrasiya proseslərində fəal iştirakdır. Müasir mərhələdə ölkəmiz bir neçə qlobal layihələrin təşkilatçısı və tərəfdaşdır ki, bu layihələrin mahiyyəti Azərbaycanın beynəlxalq arenada kommunikativ əhəmiyyətinin yüksəlməsindən ibarətdir»⁴².

Azərbaycanda dünyanın, eləcə də Azərbaycanın dünyada müxtəlif beynəlxalq iqtisadi, ictimai- siyasi, mədəni təşkilatlarının, qurumlarının

⁴⁰ Н.Тяфяров. Азербайджанщинасылыа эириш, Бақы, АзАтам, 2002, сящ 5-6.

⁴¹ С.Вялийева. Азербайджанчылыг милли идеолоэийа вя ядыби- естетик тялим кими, Бақы, «Азербайжан Университети» няш., 2002, сящ. 23- 25.

⁴² Р.Мехтиев. Азербайджан: вызовы глобализации, стр.206- 207.

fəaliyyəti müstəqilliyini keçən əsrin sonlarında qazanmış, həl əo qədər də zəngin müstəqillik təcrübəsi olmayan ölkənin qarşısına müxtəlif problemlər də çıxarır ki, bu, tamamilə təbiidir. Həmin problemlərin müəyyən qismi dünya ilə bilavasitə ünsiyyətin linqvistik texnologiyalarını əhatə edir. Məsələ burasındadır ki, müasir dünyanın qlobal ünsiyyətində iştirak edən dillərin Azərbaycan üçün ictimai anlaşılıqlıq, ünsiyyət vərdişi dərəcələri fərqlidir. Belə ki, azərbaycanlıların hələ ki, ən yaxşı bildikləri dil rus dilidir, ölkədə ingilis dilinin də nüfuzu, populyarlığı sürətlə artmaqda, gənc nəslin formalaşması, respublikanın (və dünyanın) həyatında fəal iştirakı ilə əlaqədar rus dilini arxa plana keçirməkdədir. Digər beynəlxalq dilləri isə Azərbaycandakı ictimai anlaşılıqlıq, azərbaycanlıların beynəlxalq ünsiyyətdə istifadəsi dərəcəsinə görə aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar: fransız, alman, ərəb, ispan və Çin dilləri.

Azərbaycanda ingilis dilinin sosial- mədəni nüfuzunun yüksəlməsi, hər şeydən əvvəl, bu dilin beynəlxalq mövqeyinin ümumiyyətlə güclənməsi, müasir dünyanın əsas ünsiyyət vasitəsinə, qloballaşmanın kommunikativ əlamətinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Odur ki, azərbaycanlıların beynəlxalq ünsiyyətində ingilis dilinin get- gedə daha intensiv, daha kütləvi xarakter alacağı barədə proqnoz vermək o qədər də çətin deyil. Lakin bununla bərabər dünya azərbaycanlılarının ümumi ünsiyyət vasitəsi, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin lokal tarixi (və müasir) nüfuzunun qorunub saxlanması da milli- ictimai ehtiyac, mənəvi- mədəni bir borcdur. Ona görə də beynəlxalq (qlobal) dillə milli (lokal) dilin funksiyalarının çoxmiqyaslı, çoxspektirli ünsiyyət proseslərində qanunauyğun əlaqələndirilməsi, hər iki dilin öz vəzifəsini normal yerinə yetirilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış sosial- hüquqi tədbirlərin görülməsi zəruridir.

Azərbaycanın bir neçə min illik beynəlxalq ünsiyyət təcrübəsi göstərir ki, dünyanın ən zəngin, nüfuzlu dillərindən ölkədə geniş istifadə olunan tarixi dövrlərdə belə türk mənşəli Azərbaycan dili azərbaycanlılara, eləcə də Azərbaycanda və həmhüdud regionlarda yaşayan müxtəlif mənşəli xalqlara uğurla xidmət etmişdir.

2005

BUGÜNKÜ YAZI DİLİMİZ, YAXUD «GÜN» QƏZETİNƏ AÇIQ MƏKTUB

Əziz dostum Nüsrət Kəsəmənli!

Mən səni müasir Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi hesab edir, şer kitablarını yalnız bir tənqidçi- mütəxəssis kimi deyil, sadəcə oxucu kimi də oxuyub mənəvi ləzzət alır, sənin bir şair olaraq yaşadığın hissləri bir insan olaraq yenidən yaşamaqdan məmnunluq duyuram. Bununla belə, sənin fəaliyyətin şairliklə bitmir, sən böyük bir publisist- ictimai fikir adamısan, mənsub olduğun xalq (xüsusilə gənclik!) səni sevir, sənin hər bir sözünü özünə

məhrəm, könlünə yaxın sayır. Ona görə də bugünkü mətbuat bolluğunda sənin ayrıca qəzetin olan «Gün»ün çıxmağı, elə bilirəm ki, Azərbaycan cəmiyyətinin, xüsusilə, artıq qeyd olunduğu kimi, gəncliyin xeyrinədir. Və qəzetin birinci səhifəsinə onun «pasportu» yerində «tərəfsiz, qərəzsiz, yalansız» sözlərini yazmasan da olardı, elə «Nüsrət Kəsəmənlinin qəzeti» sözləri kifayət idi, çünki xalqımız, cəmiyyətimiz səni yaxşı tanıyır – səmimiyyətinə, mərdliyinə, sözü kişi kimi açıq deməyinə çoxdan bəldir... «Gün»ün çıxması münasibətilə mən səni gec də olsa, ürəkdən təbrik edir, redaksiya əməkdaşlarına böyük uğurlar, çevik təfəkkür, analitik düşüncə, «polemika rinqləri»ndə qələbələr arzulayıram.

Sənin qəzetindəki «Oxucuların nəzərinə!» qeydi, Azərbaycan dili problemləri ilə bilavasitə məşğul olan adam kimi, mənə çox maraqlandırdı. Əgər belə bir qeyd hər hansı başqa bir qəzetdə (məsələn, «Azadlıq»da, «Ədalət»də, «525- ci qəzet»də və s.) olsa idi, o qədər də fikir verməzdim. Sənin kimi dilə (ana dilinə!) olduqca həssas, böyük söz- ifadə zövqü olan, süni effektdə yaradıcılığının heç bir mərhələsində uymayan bir şairin, publisistin dil eksperimenti mənim üçün gözlənilməz idi.

Sənin qəzetin yazır (və deməli, bizə də təklif edir) ki, «rus dilinin qrammatikasına görə «o» yazılıb «a» kimi oxunan sözləri biz Azərbaycan dilinin tələblərinə uyğun olaraq «a» hərfi ilə «yazaq... Hər şeydən əvvəl deyim ki, «o»nun «a» kimi oxunması (və Azərbaycan dilində elə bu cür, yəni oxunduğu kimi yazılması) «qrammatika» məsələsi deyil, fanetika, yaxud da arfaqrafiya- arfaepiya məsələsidir. Qrammatika məsələsi həm başqa şeydir. Həm də çox ciddi şeydir – onda (qrammatikada) dəyişiklik neçə əsrdən bir baş verə bilər... Fanetika, daha doğrusu, onun praktik sahələri olan arfoqrafiya və ya arfaepiyada isə hər əlifba dəyişdikcə, yaxud cəmiyyətin yazı və ya tələffüz zövqündə yeni bir tendensiya ortaya çıxdıqca əhəmiyyətli dəyişikliklərin olması mümkündür. Bugünkü yazı dilimiz isə, hamımıza məlum olduğu kimi, əsaslı çevrilişlər ərəfəsindədir. 60- cı illərdə müəyyənləşdirilmiş arfaqrafiya qaydaları artıq köhnəlmişdir, arfaepiya (düzgün danışmaq) qaydalarına isə bizdə heç Azərbaycan dili müstəqil bir dil kimi formalaşandan bəri əməl

olunmamışdır - biz anamızdan ədəbi dil yox, dialekt, ləhcə öyrənirik, ölkənin mərkəzinə (Bakıya!) gələndən sonra da görürük ki, burada da fabrikdə də, zavodda da, universitetdə də hərə öz dialektində danışır. Sən demə hamının anası- atası uşağına dil yox, dialekt öyrədirmiş... Və onu da əlavə edim ki, nəinki türk dillərinin, ümumiyyətlə dünya dillərinin heç birində Azərbaycan dilindəki qədər dialekt yoxdur. Ona görə də bizdə hər hansı orfoqrafiya, yaxud orfoepiya məsələsini normal etnolinqviistik şəraitdə müzakirə etmək çətindir.

Mənim fikrimi bilmək istəsəniz, «Gün» qəzetinin təklifini bəyənim – alınma sözləri öz dilimizin tələffüz qaydasında yazmağımız dilimizə hörmət gətirən cəhddir. Əslində, biz, məsələn, rus dilində qerb, qimn, plyuralizm və s. şəklində yazılan sözləri tələffüzümüzdə (elə rusların da tələffüzünə) uyğun olaraq gerb, himn, plüralizm və s. yazırıq. Bu qaydanın fəaliyyət həddlərini genişləndirib Moskva əvəzinə Maskva, korrupsiya əvəzinə karrupsiya yazmaq olar. Lakin bir şərtlə ki, həmin qaydaya yalnız bir- iki sözün yox, bu tipli bütün sözlərin yazılışında əməl edilsin. Halbuki «Gün» qəzetinin 10- 16 dekabr 1999-cu il tarixli 8- ci nömrəsində farmal əvəzinə formal, kanfrans əvəzinə konfrans, palis əvəzinə polis, karrupsioner əvəzinə korrupsioner, dekarasiya əvəzinə dekorasiya, prablem əvəzinə problem, prases əvəzinə proses, demokratik əvəzinə demokratik, tatalitar əvəzinə totalitar, avtaritar əvəzinə avtoritar, Asetiya əvəzinə Osetiya, prakuror əvəzinə prokuror, kanqres əvəzinə konqress, narmal əvəzinə normal, ekaloji əvəzinə ekoloji, regional əvəzinə regional, infarmasiya əvəzinə informasiya, apastrof əvəzinə apostrof, kompüter əvəzinə kompüter... yazmaqla, əslində, özünüz öz təklifinizə əməl etməmişiniz. Oxucuda belə bir təsəvvür yaranır ki, sizin davanız bir «Moskva» ildəir, bir də «korrupsiya» ilə, qalanlarla işiniz yoxdur. Yaxud tərəddüd edirsiniz... Yaxud da (bax buna haqq qazandırmaq olar) yavaş- yavaş gəliirsiniz, ehtiyatla əhərəkət edirsiniz ki, əleyhdarlarınızı qızışdırmayasınız...

Mən dedim ki, qəzetinizin bu təşəbbüsünü, prinsip etibarilə, bəyənim. Ana dilimizə laqeyd münasibətdən bəhs edən məqalələr verməyiniz də təqdirəlayiqdir. Apastrofla qurtarmağın vaxtı da çoxdan çatmışdır... Ancaq bugünkü yazı dilimizin problemləri bununla qurtarmır – bir sıra fikirlərimi

(əslində, həmin fikirlərin çoxu ümumən müasir ictimai rəydən gəlir) səninlə bölüşdürmək istərdim... Son illərə qədər istər orta məktəblərdə, istərsə də ali məktəblərdə qəbulda yazıya xüsusi fikir verilirdi – şagirddən, abituriyentdən tələb olunurdu ki, düzgün yazsın, xətti yaxşı olsun... Bu və ya digər yığıncaqda, kanfransda, qurultayda məhz yazını oxumaq lazım gəlirdi. Hamımızın yadındadır ki, qoyun sürüsünün dalından durub gəlmiş çoban natiqlər kürsüdə, yaxud ekranda qarşılarındakı yad yazını necə tər tökə- tökə höccələyirdilər. Yazıdan qəbul imtahanına hazırlaşanlar yazı yazmağı öyrənmək əvəzinə ordan- burdan köçürüb şparqalka düzəldirdilər... Görəsən nəyə gərək idi bu cür yazı «mədəniyyəti», yazının impravizasiya üzərindəki bu cür amansız (əxlaqsız!) hökmranlığı?... İndi zəmanə dəyişib, yazıya o qədər fikir verən yoxdur... Yazılanların böyük bir hissəsi heç kimi maraqlandırmır, çünki içində bir şey yoxdur- məsələn, «Azərbaycan tarixi» kitablarının görünüşü (əzəməti!) adamı valeh edir, deyirsən ki, gör xalqımızın nə qədər möhtəşəm tarixi var, cild- cild kitablara çışığışmır; lakin oxuyandan sonra fikirləşirsən ki, bunun əvəzində «adam dilində»(Mir Cəlal müəllimin ifadəsidir) 100- 150 səhifəlik bir şey yazmaq olardı. Və Azərbaycan xalqı da öz tarixini bilərdi... Nə isə... Bugünkü yazı dili, elə bilirəm ki, şifahi dilin, impravizasiyanın davamı olmalıdır, sürətlə dəyişən dünyanın intanasiyasına, ritminə uyğunlaşmalıdır. Bugünkü yazı dili qələmdən deyil, kompüterdən çıxır, ona görə də «əlyazma» anlayışı sürətlə arxaikləşir. Texniki vasitələrin sözü ağızdan qapıb müxtəlif şəkillərdə qeydə aldığı bir dövrdə biz mətbuatdan- yazının ən aqerativ formasından, məsələn, tələb edə bilmərik ki, niyə əvvəl xəbər, sonra mübtəda gəlir, yaxud niyə sözlər sətirdən- sətirə hecalarla keçirilmir?.. Dil mətbuatda bu və ya digər fikri, mövqeyi, münasibəti ifadə etmək üçün səfərbər olursa, bunun üçün tələb edilən «poza»nı almalıdır, həmin tələbatdan irəli gələn madulyasiyalara düşməlidir, ümumiyyətlə olduğu kimi, xüsusi bir hal üçün də dilin biçimlənmək, manevr, hətta buna ehtiyac varsa, reverans imkanı olmalıdır. Ona görə də yazı dilində müəyyən reformalar aparmaq, onun ifadə demakratiyasını genişləndirmək lazım gəlir. Azərbaycan yazı dilində durğu işarələri həddindən artıq çoxdur, lakin ondan üslubi istifadə mədəniyyəti

aşağıdır...Arfaqrafiya qaydaları çox sərtidir, hər şeyə qadağa qoyur, üslubi differensiasiya, fərdi impravizasiya əleyhinə yönəlmişdir. Yazı dilinin yüzlərlə, hətta minlərlə ağır ifadələri vardır ki, mətbuat dilini başına götürmüşdür- məsələn, «Gün» qəzetinin 8- ci nömrəsində gedən başlıqları nəzərdən keçirək... «Mahir Cavadovdan təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunur» əvəzinə, sadəcə, «Mahir Cavadovdan istifadə olunur» yazmaq necə olardı? «Rusiya tənqidə mruz qalır»dansa «Rusiya tənqid olunur, yaxud edilir» yaxşı deyilmi? Məsələn, mən «Müşərrəf karrupsiyaya qarşı mübarizə aparır» əvəzinə «Müşərrəf karrupsiya ilə döyüşür» yazardım (nəzərə alardım ki, Müşərrəf generaldır)... Və yeri gəlmişkən «ağır» sözləri də bir az «yüngülləşdirmək» olardı- biz artıq neçə on illərdir ki, hakimiyyət, qətiyyət, niyyət, bələdiyyə, ictimaiyyət, fəaliyyət, bəşəriyyət, qeydiyyat, ümumiyyətlə, ədəbiyyat, iqtisadiyyat və s. kimi yüzlərlə ərəb mənşəli sözü bir «y» ilə deyirik. Nə üçün bir «y» ilə də yazmırıq?

Nə isə... Dərdimiz çoxdur... Bir «Moskva», bir də «korrupsiya» olsa idi nə vardı ki!..

Sən belə bir insansan ki, öz şəxsi problemlərini cəmiyyətin problemlərindən ayırmırsan, sənün ürəyin, Xıdır Qazaxbəyli demişkən, Bakı Sirkinin binası boydadır... Və sən öz qəzetində nə istəsən verə bilərsən. Çünki «yazılar üçün müəllif cavabdehdir. Müəlliflərlə redaksiyanın mövqeyi üst- üstə düşməyə bilər». Lakin qəzetin dili üçün Sən cavabdehsən, çünki sən b u dili dərdindən bilən çox az qələm əhlindən birisən...

Səni öpür, qəzetinizə bir daha uğurlar diləyirəm!..

Nüsrət Kəsəmənli

Əziz qardaşım, Nizami!

Qəzetimizə qarşı diqqətinə görə əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildirirəm. Sənin kimi görkəmli dilçi- alimin qəzetimiz haqqında irad və tövsiyyələri bizi

çox sevindirdi. Biz səni dilimizin tədqiqatçısı, təəssübkeşi və müdafiəçisi kimi tanıyır və sevirik.

Çətin bir işə başladığımızı və bu işin məsuliyyətini dərk edirik. Onu da bilirik ki, yenilik çox zaman top- tufənglə qarşılır. Dilimiz üçün sinəmizi gülləyə verməyə də hazırıq. Ekologiyamızı, ab- havamızın təmizliyini qoruya bilmədik, heç olmasa dilimizin saflığını saxlamağa çalışaq.

Nizami müəllim!

Qəribə də olsa dilimizi ən çox əcnəbi sözlərlə korlayanlar (bəziləri buna dilin zənginləşməyi deyir) siyasətçilər və ziyalılardır. Savadlı görünmək xətrinə mənasını lüğətlərdən öyrəndikləri əcnəbi sözləri qəsdən tez- tez işlədirlər. Dilimizi oğulluq, haram sözlərlə «zənginləşdirmək»lə nə qədər günah etdiklərini bəlkə heç düşünmürlər də. Terminologiya mərkəzimiz isə terminlərin tərcüməsi ilə deyil, təkrarı ilə məşğuldur. Rus dilində «o» hərfi ilə yazılıb «a» oxunan sözlər dilimizin yazı və oxu qaydasına zidd olduğu üçün biz bu cür sözləri «a» hərfi ilə yazırıq. Bu iş «Maskva» və «karrupsiya» sözlərindən başlamağımız da təsadüfi deyil. Çünki başımıza gələn bütün siyasi bəlaların səbəbkarı Maskva, aclıq və səfalətmizin bəisi isə respublikamızı talayan karrupsiyadır. Tədricən başqa alınma sözlərdə də bu cür «islahat» aparmaq fikrindəyik. Fakt odur ki, artıq iş gedir. Və Sənin kimi görkəmli alimin bizim cəsarətimizi müsbət qiymətləndirməsi doğru yolda olduğumuzu təsdiqləyir. Mən inanıram ki, başqa dilçilərimiz də bu ideyanı müdafiə edəcəklər. İddialarımız, maraqlarımız, tamahımız fərqli olsa da, bizim bir dilimiz var: Azərbaycan dili! Onun saflığını qorumaq isə Vətəni qorumaqdan az əhəmiyyətli deyil. Bəlkə elə «Ana dili» əvəzinə «Vətən dili» ifadəsi daha doğru olardı.

Ana hər millətdən ola bilər, elə Vətəndə də hər millət yaşaya bilər. Vətən Azərbaycandırsa, deməli onun dili də Azərbaycan dilidir. Hər halda bu barədə düşünməyə dəyər. Ümid edirəm ki, bizim bu təklifimiz layiqincə qiymətləndiriləcək.

Hörmətlə, sənin ağına, savadına, qeyrətinə güvənən sadıq dostun.

RƏŞİD FAXRALININ «MİN İLLƏRİN DUASI» KİTABINA ÖN SÖZ

Rəşid Faxralının «Min illərin duası» müasir poetik təfəkkürün məhsulu olmaqdan daha çox ideyası, intonasiyası, poetexnologiyası etibarilə yaşını müəyyənləşdirmək mümkün olmayan bir türk dastanıdır. Qədim dövrlərdən bəri bu cür dastanlar türklərə məxsus bütün coğrafiyalarda yaranıb, həm xalqın

sosial- mənəvi ovqatını ifadə edib, həm də ona bu və ya digər ictimai, ümummilli problemlərdən çıxış yolu tapmaq üçün ruh verib...

Qədim dastanları xatırlamağa, gəndən gələn sağlam ruh üzərində yüksəlməyə, çoxsaylı təhlükələrə sinə gərməkdən ötrü möhkəm dayanmağa bu gün türklərin ehtiyacı var. Rəşid Faxralının bu dua- dastanı həmin ehtiyacdən yaranmışdır. Və həmdə zamanında yaradılmışdır.

Şair zaman- zaman parçalanan, qəsb olunan, talanan məmləkətin (və millətin!) tarixəqədərki (və tarix!) hamisini- Boz Qurdu axtarır. O Boz Qurdu ki, türk cəngavərlərinin, türk xaqanının qarşısıyla gedib yol göstərərdi... Xilas yolu, qələbə yolu!..

Türklərin yol (yollar!) axtaran, mübahisə edən, döyüşən zamanıdır... Dünya bizi adət etmədiyimiz üsullarla, texnologiyalarla, metodlarla...sıxır...

Və problemin biri həll olunmamış başqası meydana gəlir. Dünyanın böyük güclər, hiyləgər siyasət dəllalları türk soyları arasında təfriqə salmaq, onları parçalayıb gücdən salmaq strategiyasını sürdürməkdə davam edirlər. Türklərin keçmiş ehtişamının bir daha təkrar olunmayacağına ümid edən xırda etnik maraqlar özünün erməni təzahüründə meydan sulayır. Müxtəlif ölkələrin parlamentləri ağına- bozuna baxmadan «erməni soyqırımını» iddialarını körükləyir, türklərin şərəfli tarixinə, möhtəşəm (və humanist!) idarəçilik təcrübəsinə şübhə yaradırlar.

Yüz il bundan əvvəl olmuş, yaxud olmamış hadisələrdə bizi suçlayan, üzü keçmişə siyasət yürüdən tarix konyukturçuları gözləri qarşısında baş vermiş Xocalı faciəsini, Azərbaycan torpaqlarının işğalını görmək belə istəmirlər. Görəsən, səbəb nədir ki, türklərə qarşı bu qədər amansız iddialar irəli sürülür, bu qədər şərəfsiz böhtanlar atılır?.. Biz günahkarıq, yoxsa dünyanın nizamı, harmoniyası pozulmuşdur?

Rəşid Faxralı «Min illərin duası»nı Tanrıya müraciətlə başlasa da gah Boz Qurda, gah da türk soylarına üz tutur... Boz Qurd mətnin mifoloji, türk soyları gerçək planıdır. Birinci halda ruhani, ikinci halda real tarix danışıq...

Mifoloji planda da, gerçək planda da Rəşidin poetik təhkiyəsi səmimidir; «Min illərin duası» bitkin bir əsər olaraq türkçülüyə sayğının təzahürü kimi alınmalıdır.

Və mən əminəm ki, Rəşid Faxrəlinin yada saldığı, dua- dastan kimi söylədiyi tarix həm real, həm də ruhani təzahüründə bizə güc, enerji verir, bizim ruhumuzu yüksəldir... və bir daha israr edir ki, bu qədər möhtəşəm keçmiş olan bir xalqın gələcək barədəki təsəvvürləri bu qədər qeyri- müəyyən, bu qədər mübahisəli ola bilməz...

2006

YENİ ZAMAN... YENİ LİDER... VƏ MİLLƏTİN TƏBƏSSÜMÜ...

Azərbaycan xalqının tarixi müxtəlif xarakterli (və taleli!) siyasi liderlərin obrazları ilə kifayət qədər zəngindir – Şah İsmayıl Xətəidən Nəriman

Nərimanova, M.Ə.Rəsulzadədən H.Əliyevə qədər onlarla ictimai- siyasi xadim, yaxud dövlət xadimi yetirmiş bir xalqın, həqiqətən, tarixi illər yaşadığı müasir mərhələdə zamanın sürəti. enerjisi və miqyası səviyyəsində siyasi lider yaradacağı heç bir şübhə doğura bilməzdi. Və Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev mənsub olduğu xalqın (və dünyanın!) gözləri qarşısında belə bir lider olmuş (və olmaqdadır).

...Bir neçə il bundan əvvəl Azərbaycan cəmiyyətini (və Azərbaycan xalqının ümummilli liderini) maraqlandıran məsələlərdən biri də Heydər Əliyevin yaratdığı dövlətə gələcəkdə kimin rəhbərlik edəcəyi, Heydər Əliyev işini kimin davam etdirəcəyi idi... Və bu barədə düşünəndə dostun da, düşməninin də ağına birinci növbədə İlham Əliyev gəlirdi; yalnız ona görə yox ki, İlham Əliyev dünya miqyaslı ictimai- siyasi xadim, böyük dövlət adamı (və nəhayət, ümummilli lider) Heydər Əliyevin oğludur, həm də ona görə ki, 90- cı illərin ortalarından başlayaraq İlham Əliyev kifayət qədər böyük siyasi kapital qazanmışdı. Görünür, onun yalnız dostları deyil, düşmənləri də artıq etiraf etməyə məcbur idilər ki, son illərdə İlham Əliyevin siyasi nüfuzu onun potensial rəqiblərinin «münbit tarixi şəraitdə» - 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərində qazandıqları nüfuzu keçmişdi. Və nəzərə aldıqda ki, potensial rəqiblərin vaxtilə göstərdikləri fəaliyyət artıq tarixə çevrilmişdi, İlham Əliyev isə hər gün yeni bir siyasi uğura imza atırdı, onda «tarix» ilə «müasirlik» (və «gələcək»!) arasındakı fərq, şübhəsiz, daha aydın görünürdü...

Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısalmaz bir sürətlə inkişaf edirdi, artıq dünya bu və ya digər dərəcədə etirafa məcbur olurdu ki, yer üzündə (xeyallarda yox!) Azərbaycan adlı bir dövlət var. Və bu dövlətlə hesablaşırlar... Azərbaycan dövlətçiliyinin güclənməsi həm Azərbaycan xalqının, həm də Heydər Əliyevin qələbəsi idi. Həmin qələbə isə İlham Əliyev qarşısında yeni fəaliyyət perspektivləri, yeni siyasi, iqtisadi, mənəvi- ideoloji üfüqlər açırdı. Azərbaycan dövlətçiliyi uğrunda mübarizənin gənc qəhrəmanı üçün bu cür perspektivlər, bu cür üfüqlər, təbii ki, hava, su kimi lazım idi.

...Hamı bu və ya digər şəkildə etiraf edirdi ki, İlham Əliyev güclüdür!

Hər şeydən əvvəl ona görə güclüdür ki, Heydər Əliyevin- ümummilli liderin (!) oğludur – sağlam, intellektual, mübariz (və müzəffər!) bir genin daşıyıcısıdır. Azərbaycan cəmiyyəti (və dünya) Heydər Əliyevi neçə on illərdir ki, Azərbaycan xalqının milli lideri kimi tanıyır. Onun qurduğu dövlət, ölkənin iqtisadi, ictimai, mənəvi- ideoloji həyatında oynadığı həlledici rol gənc cəngavər üçün böyük siyasi dayaqdır. İlham Əliyevin hər hansı potensial rəqibi onunla açıq mübarizəyə qalxmaq istəsə, qarşısında öncə Heydər Əliyevi, onun qurduğu kifayət qədər mükəmməl Azərbaycan dövlətini, müstəqil dövlət qurmağa qadir olduğunu məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə sübut etmiş Azərbaycan xalqını görəcəkdir. Tarix yalnız dostlara deyil, özünün ən müxtəlif formalarda təzahüründə düşmənlərə də göstərdi ki, Heydər Əliyevə – ümummilli liderə (və millətə!) qalib gəlmək, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Ona qarşı dayanmaqsa (yenə ən müxtəlif təzahür formalarında!) Azərbaycan dövlətçiliyinə, Azərbaycan xalqının özünü təsdiqinə qarşı dayanmaq deməkdir ki, bu da heç bir siyasi, yaxud psevdosiyasi qüvvəyə nüfuz gətirə bilməz.

İlham Əliyev ona görə güclüdür ki, yaxşı təhsil almış, müxtəlif dillərdə sərbəst danışmağı (və müxtəlif, xüsusən beynəlxalq mədəniyyət tipologiyaları ilə təmasa girməyi) dərindən mənimsəmiş, dünyanın müasir düşüncə texnologiyalarına yiyələnmişdir. Bu baxımdan onu «rəqib»ləri ilə müqayisə etmək çətinidir – Azərbaycanda hakimiyyətə can atan qüvvələrin böyük bir hissəsi, əvvəllər daha tez- tez deyildiyi kimi, adi bir namizədlik dissertasiyası müdafiə edə bilməmiş aspirantlar, yaxud dissertantlar idilər ki, onların nə zamansa sistemli, ardıcıl bir iş görə biləcəklərinə (bu və ya digər sahədə!) inanmaq günbəzə qoz atmaq kimi bir şeydir...

Və nəhayət, İlham Əliyev bir də ona görə güclüdür ki, «rəqib»lərindən fərqli olaraq, əli qana batmamış, kürəyi yerə dəyməmişdir... Xalq onun etimadını doğrultmayan siyasi xadimi heç zaman ürəkdən müdafiə etmir, onun arxasınca getmir. Odur ki, bir vaxtlar hakimiyyəti qoyub qaçmış, yaxud geri çəkilərək «əlverişli məqam» gözləmiş «milli qəhrəmanları» özlərini hərdən nə qədər nikbin aparmaq istəsələr də, bilməli idilər ki, bir vaxt onların arxasınca getmiş xalq o qədər «analitik» deyil ki, indi də onların məğlub olma səbəbləri

üzərində düşünməklə məşqul olsun. Xalq məhz irəliyə baxır, geriyə yox!.. Geriyə baxmaq tarixçilərin işidir... Xalq hərəkatının dalğalarında hakimiyyətə gəlmiş (əslində, itələnmiş!), çox keçmədən, səriştəsizlik ucundan, məğlub olub kənara atılmış «meydan qəhrəmanları» özlərini hakimiyyətdə bir də yalnız təsəvvür edə bilərdilər. İlham Əliyev isə reallıq idi...

Hakimiyyətə müəyyən dövrlərdə silahla, siyasi intriqalarla gəlmək olar, lakin onu (hakimiyyəti) uzun müddət həmin prinsiplərlə əldə saxlamaq, yenə də həmin iş prinsiplərilə siyasi liderlik iddiasına düşmək uğur gətirmir. Heydər Əliyev məktəbinin bilavasitə yetirməsi olan İlham Əliyevin hələ ölkəyə rəhbərlik etməyə başlamamışdan əvvəl iqtisadi, sosial- siyasi, ideoloji sahələrdə qazandığı böyük uğurlar onun qarşısında bu baxımdan da geniş perspektivlər açır, hakimiyyət uğrunda hər hansı konyuktur mübarizə formasına əl atılmasını istisna edirdi.

...Heydər Əliyevə (və onun komandasına) müxalif olan qüvvələrin, başqa sözlə, artıq məğlub olmuş (və hər gün yenidən məğlub olan!) «ideologiya»nın əsas hücum hədəfi İlham Əliyev idi. Həmin qüvvələr (və həmin «ideologiya») ictimai fikrə aşılamaq istəyirdi ki, İlham Əliyevin siyasi liderlik, dövlət idarəçiliyi istedadı lazımı səviyyədə deyil... Və təbii ki, bu cür təbliğatın məqsədi hakimiyyəti «meydan qəhrəmanları»nın «əlindən almış» Heydər Əliyevin intiqamını onun varisindən almaq, onu sarsıtmaq, mübarizədən çəkəndirmək idi. Lakin Heydər Əliyev qarşısında məğlub olmuş hər bir kəs, yaxud hakimiyyət iddiaçısı bilməli idi ki, o, yalnız qüdrətli bir şəxsiyyət, siyasi döyüşlər cəngavəri qarşısında deyil, eyni zamanda mükəmməl bir ideologiya, qısa zamanda böyük (və ibrətəməz!) tarix yaşamış bir xalq, milli dövlət quruculuğu hərəkatı qarşısında məğlub olmuşdur. Və bu bu məğlubiyyət hamı kimi İlham Əliyevin də gözləri qarşısında baş vermişdir... Öz hakimiyyət iddialarını artıq adət etdikləri qeyri- sağlam texnologiyalar əsasında yürütməyə çalışan bir sıra müxalif siyasətçilər düşünmürdülər ki, Heydər Əliyevin qazandığı siyasi nüfuz nə qədər möhtəşəm olsa da, İlham Əliyev üçün yeganə dayaq nöqtəsi deyildi. İlham Əliyev 90- cı illərdə milli dövlət quruluşu prosesində, ümummilli liderin müəyyənləşdirdiyi inkişaf strategiyasının həyata

keçirilməsində böyük xidmətlər göstərmiş, yalnız ölkə daxilində deyil, ölkədən xaricdə də kifayət qədər populyarlıq qazanmışdı. Milli Məclisə seçkilərdə İlham Əliyevin məntiqi çıxışları həm Yeni Azərbaycan Partiyasını həlledici qələbəsini təmin etdi, həm də o, hakimiyyət uğrunda mübarizədə xalqın gözləri qarşısında «ən güclü» rəqiblərinə belə qalib gəldi. Eyni zamanda Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı məhsuldar fəaliyyəti, məzmunlu çıxışları ilə də sübut etdi ki, Heydər Əliyev işinin ən gözəl davamçısı, onun ideyalarının ən yaxşı ifadəçisidir.

...İlham Əliyevin böyük səs çoxluğu ilə Respublika Prezidenti seçilməsi göstərdi ki,

1) Azərbaycan xalqı ümummillə liderin milli dövlət quruculuğu siyasətinin perspektivliliyinə dərindən inanır;

2) İlham Əliyevi məhz həmin siyasətin daşıyıcısı (və davamçısı!) kimi qəbul edir;

3) gələcəkdə milli dövlət quruculuğu qarşısına çıxacaq qaçılmaz problemlərin həllində onun siyasi intellektinə, uzaqgörənliyinə və iradəsinə şübhə etmir.

Və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkəyə rəhbərlik etdiyi üç ildən bir qədər artıq müddətdə xalqın böyük etimadını qazanaraq sübut etdi ki, Azərbaycanı həm daxili, həm də beynəlxalq miqyasda, sözün geniş mənasında, yalnız o, təmsil edə bilər. Hər bir azərbaycanlının prezidenti olacağını vəd edən, verdiyi vədi uğurla yerinə yetirən İlham Əliyev öz fəaliyyəti ilə yalnız ümummillə liderin başladığı işi davam etdirməklə kifayətlənməyib özünü yeni zamanın yeni lideri kimi göstərdi; bir tərəfdən, mövcud ənənələr müdafiə olundu, digər tərəfdən, dövlət idarəçiliyinə zəruri novatorluq gətirildi.

... Heydər Əliyev Şah İsmayıl Xətəidən başlayan müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində siyasi lider (və milli dövlət qurucusu!) kimi həm yaratdığı ideologiyanın miqyasına, həm də onu reallaşdırmaq imkanına görə ikinci şəxs idi.

Şah İsmayıl Xətəi Azərbaycan xalqının (Azərbaycan türklərinin) məskunlaşdığı coğrafiyanı vahid bir dövlət ətrafında birləşdirib bir qədər

mütəhərrik də olsa, milli siyasi bütövlüyün əsasını qoydu. Lakin onun varisləri həmin bütövlüyü qoruyub saxlaya, daxili mütəşəkkilliyə nail ola, xarici müdaxilələrə davam gətirə bilmədilər ki, tarixin bu cür gərdisində Səfəvilər sülaləsinin (və müstəqil Azərbaycan dövlətinin) banisinin özünün də səhvləri az deyildi. Milli ideyalar əvəzinə dini- təriqətçi ideyalara daha çox üstünlük verilməsi, türk dünyası ilə normal münasibətlər qurmaqdan, demək olar ki, imtina edilib müttəfiqlərin yad etnosiyasi kontekstdə axtarılması belə səhvlərdən idi. Ona görə də yeni dövrdə Azərbaycanın ərazisi (və əhalisi) tədricən regionun müxtəlif təcavüzkar iddialarının təsir dairəsinə bölündü.

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qurucusu, banisi isə öz böyük sələfinin buraxdığı səhvləri dərinlən təhlil edib a) milli ideologiya (azərbaycançılıq ideologiyası!) formalaşdırdı; b) «Çaldıran kompleksi»ni Bakı- Tiflis- Ceyhan kompleksi ilə əvəz etdi; c) güclü ənənə- varislik mexanizmi yaratdı.

Şah İsmayıl Xətəidən başlayan milli dövlətçiliyin tarixi təcrübəsini yaxşı öyrənən (və öz dövlət quruculuğu, idarəçiliyi fəaliyyətində yaradıcılıqla tətbiq edən) Heydər Əliyev siyasi lider olaraq, əslində, öz dövründən daha çox, bütün dövrlərin, zamanların təcəssümü idi; onun şəxsiyyətində Azərbaycan xalqının yüz illər boyu yetirdiyi böyük siyasət cəngavərlərinin hamısının ən mütərəqqi (və müasir) xüsusiyyətləri üzvi şəkildə cəmlənmişdi ki, həmin xüsusiyyətlərdən ən mühümü mənsub olduğu xalqa ləyaqətlə xidmət etmək, onun mütəşəkkilliyini, dünya xalqları içərisində özünəməxsus mövqeyini təmin etmək idi.

İlham Əliyev ümummilli lider Heydər Əliyevin şəxsində təzahür edən «əbədi zaman»dan (özünün də iştirak etdiyi «zaman»dan) doğuldu... Onu hakimiyyətə hansısa subyektiv istək, yaxud maraq, kütləvi hərəkətin konyuktur mənafeləri gətirməmişdi. İlham Əliyevi siyasi liderlik mövqeyinə qaldıran tarixin (və zamanın!) özü idi... Heydər Əliyev idarəçiliyi, dövlət (və millət!) quruculuğu təcrübəsini yaşatmaq ehtiyacı – millətin ruhundan gələn bu qarşısızalmaz ehtiyac İlham Əliyevi israrla Prezident kürsüsünə gətirir, onun üzərinə tarixi məsuliyyət qoyurdu ki, həmin məsuliyyətdən qaçmaq, sadəcə olaraq, mümkün deyildi. Tələdən qaçmaq nə qədər mümkün deyilsə, məhz o

qədər mümkün deyildi... Və bu, yalnız bir şəxsin, yaxud siyasi liderin taleyi məsələsi də sayıla bilməzdi – burada söhbət bütöv bir millətin taleyindən gedirdi.

İlham Əliyev Azərbaycan dövlətinin başına təkə ümummillə liderin varisi, davamçısı, onun məktəbinin ardıcılı kimi yox, həm də yenilikçi- yeni zamanın yeni lideri olaraq gəldi...

Yenilik – həmişə (hətta siyasətdə də !) eksperimentallıqdır!.. Lakin o eksperimentallıq perspektivlidir ki, qələbəyə, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş pozitiv nəticələrin alınmasına məntiqi inamla istiqamətlənir, tarixin uğurlarından olduğu qədər qüsurlarından da öyrənir, bugünün (və sabahın) texnologiyaları ilə hərəkət edir.

İlham Əliyevin eksperimentləri ölkənin real iqtisadi, sosial, siyasi vəziyyətini dəqiqliklə nəzərə almaqla yanaşı cəsarətliliyi ilə də seçilir. Və məhz eksperimental- yenilikçi idarə texnologiyalara ardıcıl, inamlı müraciətin nəticəsidir ki, respublikanın iqtisadi inkişafı indiyə qədər görünməmiş bir temp- sürət almış, ölkədə sağlam sosial- siyasi, mənəvi- mədəni əhval- ruhiyyə güclənmişdir. Bugün ən qərəzkar, ən aqressiv, hətta ən dağıdıcı bir müxalif qüvvə belə İlham Əliyevin qazandığı çoxspektrli uğurları görməmək, yaxud inkar etmək gücündə deyil.

...Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində ilk dəfə (!) məhz qalib lider obrazı yaratdıqdan sonra bu dünyadan getdi!.. Və ənənəvi «məğlub lider» kompleksini yenə ilk dəfə məhz o sındırdı... Qazandıqları böyük ümumxalq şöhrətinə baxmayaraq Şah İsmayıl Xətai Çaldıranda, Nəriman Nərimanovla Məmməd Əmin Rəsulzadə isə Bakıda məğlub olmuşdular. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, xalq öz siyasi liderlərinin həyata keçməmiş arzularından başqa heç nə ilə fəxr edə, qürurlana bilmirdi... Tarix reallaşmamış ideyalarla, onların bu və ya digər səbəbdən məğlub olmuş müəlliflərinin təəssüf, kədər, nisgil doğuran obrazları ilə dolmuşdu. Xalqa məğlubiyyətin deyil, qalibiyyətin canlı obrazı lazım idi ki, bunu Heydər Əliyev verdi.

İlham Əliyev belə bir müzəffər ənənənin varisi olaraq milləti onu özünə (və dünyaya) tanıtməyin ən modern üsullarını, formalarını cəsarətlə tətbiq

etməyə başladı. Ölkənin maddi sərvətini sürətlə artırmaqla yanaşı onu mənəvi-mədəni sərvətə çevirməyin uğurlu praktikasını verdi. Çəkilən yollar, tikilən və ya təmir olunan xəstəxanalar, təhsil, mədəniyyət, idman müəssisələri; sosial, siyasi- ideoloji ziddiyyətlərin aradan qadırılması, milli barış və mütəşəkkilliyin təmin olunması, dünya azərbaycanlılarının birliyi uğrunda aparılan ardıcıl mübarizə...Bütün bunlar adi bir dövlət rəhbərinin deyil, böyük dövlət (və millət) qurucusunun görə biləcəyi işlərdir ki, onların öhdəsindən məhz ümummilli liderin siyasi varisi – İlham Əliyev (və onun komandası) gələ bilirdi.

Azərbaycanın yeni siyasi lideri, bir tərəfdən, ulu öndərin strateji ideyalarını həyata keçirirsə, digər tərəfdən, zamanın diqtə elədiyi yeni ideyalar irəli sürür, bu gün olmasa da sabah reallaşacaq perspektivli texnologiyalar üzərində düşünür. Və bütün cəmiyyəti düşündürür...

İlham Əliyev ölkənin maddi, mənəvi sərvətlərini, xaricdə beynəlxalq nüfuzunu, daxildə isə vətəndaşlıq hisslərini gücləndirməklə Azərbaycanın ən ağırlı problemini – Qarabağ (və zəbt olunmuş rayonlar) problemini, prinsip etibarilə, həll etdi. Azərbaycan neftinə olan tarixi beynəlxalq marağın ölkənin mənafeyi naminə istifadə olunmasının tarixdə görünməyən təcrübəsini verdi... Və yüzillər boyu məkrli siyasi iddialarla, amoral texnologiyalarla Azərbaycana (və ümumən türklərə) meydan oxuyan erməni təcavüzləri (və onların havadarları) qarşısına qüdrətli bir müdafiə (və hücum!) mexanizminin modern formalarını çıxardı.

Mənə həmişə Heydər Əliyevin Azərbaycanından bəhs etmişəm. Və elə bilərəm ki, artıq İlhamı Əliyevin Azərbaycanından da danışmaq vaxtı çatmışdır...

Ölkəyə (və xalqa!) rəhbərlik etdiyi illərdə İlham Əliyev bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, Heydər Əliyevin Azərbaycanı heç vaxt lidersizlik problemi ilə üzləşməyəcək, 80- ci illərin sonu 90- cı illərin əvvəllərində olduğu kimi daxili çəkişmələr, xarici müdaxilələr obyektinə çevrilməyəcəkdir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı yüz illər boyu yığılıb qalmış taleyüklü məsələlərin həllinə

səfərbər edilə, Azərbaycan insanı zaman- zaman itirilmiş, yaxud qəsb olunmuş «mən»ini özünə qaytara biləcəkdir.

Mən böyük məmnuniyyətlə türk dünyasının İlham Əliyevindən (və İlham Əliyevin türk dünyasından!) bəhs edə bilərəm...

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra türk respublikalarına – Qazaxıstana, Özbəkistana, Türkiyəyə rəsmi səfərlərə gedən, Türküstanla (Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə) əlaqələrdəki soyuqluğu aradan qaldıran, Şimali Kipr məsələsinə münasibətdə, mövcud maneələrə baxmayaraq, ən cəsarətli addım atan, türk dövlətlərinin (və xalqlarının) birliyi üçün müasir mübarizə texnologiyaları nümayiş etdirən (və yeni təcrübə verən) İlham Əliyev artıq təşəbbüsü əlinə almaqda, Azərbaycanın- Bakının sovet dövründə unudurulmuş türkçülük (türk dünyasının mərkəzi) şöhrətini özünə qaytarmaqdadır.

Və etiraf etmək lazımdır ki, bu gün türk dünyasının İlham Əliyev kimi uzaqgörən, dünyada baş verən prosesləri dərinədən dərk edərək onlara təsir göstərməyi bacaran, milli ruhlu bir liderə böyük ehtiyacı vardır... İlham Əliyevin bütün çöhrəsinə yayılan qeyri- adi dərəcədə təbii (və inamlı, cəsarətli...) təbəssüm yalnız müzəffər bir siyasi liderin deyil, bütöv bir xalqın, tarixən formalaşmış etnokulturoloji sistemin ictimai əhval- ruhiyyəsini əks etdirir.

Mən, mənsub olduğum genotipin tarixinə bələd olduğumdan çox istərdim ki, o çöhrədən o təbəssüm əskik olmasın...

2007

AZƏRBAYCANDA TÜRKŞÜNASLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Azərbaycanda türkşünaslıq, yaxud türkologiya elminin tarixi türkçülük məfkurəsinin yayıldığı illərdən – XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayır. «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» sualı (Əli bəy Hüseynzadə) yalnız ideoloji yox, elmi təfəkkürü də narahat edir... 1926- cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultay Azərbaycana «türkşünaslığın mərkəzi» nüfuzunu qazandırır. Və 30- cu illərə qədər bu nüfuz davam edir.

Haqqında söhbət gedən dövrdə Azərbaycan türkşünaslığı, əsasən, praktik problemlərlə (əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və s.) məşğul olur. Hətta Badapeştdə yüksək türkoloji təhsil almış prof. Bəkir Çobanzadə də elmi- nəzəri mülahizələr söyləməklə yanaşı praktik məsələlərin həllinə daha çox diqqət yetirir. Türkiyədən gəlmiş mütəxəssislər Azərbaycan məktəbinin ilk dərsləklərini tərtib edirlər.

Sovet kommunist beynəlmiləçiliyinin rus- slavyan şovinizmi ilə paradoksal ittifaqının yarandığı 30- cu illərdən etibarən türk sovet respublikalarında, xüsusilə «türkşünaslığın mərkəzi» olan Azərbaycanda türkçüləklə yanaşı türkologiya elmi də repressiyaya məruz qaldı.

Moskvanın Türkiyəyə münasibətinin «soyuması» özünü ən kəskin şəkildə məhz Azərbaycana münasibətdə göstərdi. Hər cür türkoloji mülahizə pantürkizmin təzahürü kimi təqib edildi.

Lakin XVII- XVIII əsrlərdə yaranmış «türkləri öyrənən elm»in varisi olaraq XX əsrin ortalarından «sovet türkologiyası» formalaşdı ki, onun da əsas məqsədi sovet türklərini idarə etmək idi. Sovet Türkologiya Komitəsinin elmi- nəzəri orqanı olan «Sovetskaya tyurkologiya» jurnalı Bakıda nəşr edilsə də, Moskvanın ideoloji nəzarəti altında çıxırdı.

Sovet türkologiyası türk xalqlarının tarixini (xüsusilə siyasi- dövlətçilik tarixini) öyrənməkdən, demək olar ki, imtina etmişdi. Hər bir türk xalqı üçün

fərqli dil, ədəbiyyat, mədəniyyət tarixi «yaratmaq», ortaq etnik keçmişi bölmək cəhdləri metodologiya səviyyəsinə qalxmaqda idi. Araşdırmalarda ideologiya baxımından ən təhlükəsiz sahə olan dilçilik (xüsusilə qrammatika) prioritet qazanmışdı. Rus dilinin Azərbaycan, özbək, türkmən, qazax və s. türk dillərinə progressiv təsirinə yüzlərlə tədqiqatlar həsr edildiyi halda, türkcənin rus dilinə yüzillər boyu göstərdiyi təsirdən cəsarətlə danışmaq mümkün deyildi.

Sovet ideologiyasının müəyyən qədər demokratikləşdiyi 80- ci illərdən etibarən Azərbaycanda türkoloji təfəkkürün miqyasının genişlənməsi müşahidə olunur. Yalnız dilçilikdə deyil, ədəbiyyatşünaslıqda, tarixdə də ortaq ümumtürk keçmişinə maraq yüksəlir. Doğrudur, həmin maraq çox hallarda professional keyfiyyətdən uzaq olub, necə deyərlər, romantik səciyyə daşıyır; bununla belə türkoloji (və türkcülük) düşüncəsi hətta bu halında da milli mənlük şüurunun möhkəmlənməsinə təsir göstərir. Etnogenez problemi müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislər tərəfindən ən çox müzakirə edilən, elmi konfransların mövzusu olan məsləyə çevrilir. Türklərin provəteni axtarılır... «Altay nəzəriyyəsi», türk etnoslarının Azərbaycana, hətta Kiçik Asiya yarımadasına belə gəlmə olması barədəki təsəvvür şübhə altına alınır, Şumer məsələsi gündəmə gəlir... Və türkcülük məfkurəsinin mövqeyinin güclənməsi Sovetlər Birliyinin dağılmasına, Sovet türkologiyasının süqutuna qədər davam edir.

Azərbaycanın milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi qazandığı ilk illərdə türkcülük emosiyaları o qədər yüksəlir ki, 70- ci, 80- ci illərdə qəhrəmanlıq kimi qiymətləndirilən ideyalar, milli «pantürkist» ziyalılar (Mirəli Seyidov, Tofiq Hacıyev, Süleyman Əlyarlı, Həsən Həsənov, Aydın Məmmədov...) «tarix»də qalırlar. Milli Məclis «Azərbaycanın dili»ni «türk dili» elan edir. Türkcülük ideologiyası o qədər də professional olmayan interpretasiyada (və kütləvi olaraq) müxtəlif elm sahələrinə daxil olmağa, milli ictimai təfəkkürün əsaslarını təşkil etməyə başlayır. Azərbaycanla Türkiyə arasında on illər boyu yasaq olunmuş əlaqələrin görünməmiş bir miqyas alması ilə türkcülüyn coğrafiyası genişlənir... Bununla belə türk xalqlarının türkoloji mərkəzləri arasında birbaşa əlaqələrin, kordinasiyanın mövcud olmaması, milli müstəqilliyin ilk illəri üçün səciyyəvi olan antiintellektulizm türkcülük

məfkurəsinin türkşünaslığa çevrilməsinə maneçilik törədirdi. Yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, 1970- ci ildən Bakıda ardıcıl çıxan «Sovetskaya tyurkologiya» jurnalının nəşri müstəqillik illərində dayanmalı olur.

Azərbaycan türkoloqlarının son on ildəki fəaliyyətlərini «yenidən qurulma» dövrü kimi xarakterizə etmək mümkündür. Bu zaman, birincisi, araşdırmalar üçün yasaq edilmiş sahələr tədricən türkologiyanın baxış dairəsinə daxil edilir; ikincisi, metodoloji axtarışlar gedir... Türkologiya tarixinə marağın güclənməsi, nəzəriyyə ilə ictimai praktikanın bir- birinə yaxınlaşması bunun nəticəsidir. Rus- sovet türkologiyası (A.N.Kononov, N.A. Baskakov, S.N.İvanov, E.R.Tenişen...) artıq yoxdur, türk respublikalarındakı türkoloji mərkəzlərin, türkoloqların fəaliyyətlərinin kordinasiyasını Türkiyə öz üzərinə götürsə də, bu, ardıcıl deyil... Keçirilən ümumtürkoloji toplantılarda, yazılan müştərək kitablarda professionallığı çox zaman paradlılıq, poza yaratmaq əvəz edir. Bir qayda olaraq, aktual məsələlər müzakirə edilir ki, onların da miqyası o qədər geniş olmur... Bununla belə Azərbaycan türkologiyasının beynəlxalq səviyyədə özünü göstərdiyi yeganə münbit məkan hələ ki Türkiyədir- burada a) dil baryeri yoxdur, b) türkçülüynün inkişafı üçün ideoloji şərait mövcuddur, c) digər türk respublikalarının uyğun mərkəzləri, mütəxəssisləri ilə ideya mübadiləsi imkanları genişdir...

I Türkoloji qurultayın 80 illik yubileyini qeyd etməyə hazırlaşan Bakının öz türkoloji (və türkçülük) ənənələrinə dayanaraq mükəmməl bir türkologiya mərkəzinə çevrilməsi üçün ilkin şərtlərin artıq yarandığını etiraf etmək lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dövlətçiliyi türkologiyanın (və türkçülüynün) inkişafına qayğı göstərməkdədir; ikincisi, kadr potensialı kifayət qədərdir; üçüncüsü, akademik mərkəzlər mövcuddur.

Müşahidələr göstərir ki, müxtəlif nəsillərdən olan Azərbaycan türkoloqlarının maraq dairəsinə bugün türkologiyanın əsasən aşağıdakı problemləri, yaxud mövzuları daxildir:

- türkologiyanın, türkçülük ideologiyasının tarixi, ümumnəzəri, metodoloji məsələlər;
- ortaq türk əlifbası, dili; müqayisəli dilçilik;

- türk mifologiyası, folkloru, etnoqrafiyası;
- ümumtürk ədəbiyyatı tarixi;
- ümumtürk tarixi;
- qədim (və mənşəyi mübahisəli) mədəniyyətlərdə türklüyün «pay»ının müəyyənləşdirilməsi;
- mədəniyyətdə ortaq tarixdən ortaq bugünə gəlmək imkanları ;
- etnik, etnoqrafik birliyin siyasi birliyə çevrilmə yolları, prinsipləri;
- türklərə qarşı irəli sürülmüş konyuktur iddiaların (məsələn, erməni soyqırımını) təkzib edilməsi və s.

Azərbaycan MEA- nın Dilçilik, Ədəbiyyat, Tarix, Şərqsünaslıq, Əlyazmalar və s. institutları, universitetlərin türkologiya, dil, ədəbiyyat, tarix və s. kafedraları, Atatürk Mərkəzi və s. elm, təhsil, ideologiya müəssisələri türkoloji fikrin istehsalı, təbliği üçün az iş görmür... Lakin beynəlxalq (heç olmasa türk dünyası) miqyasında əlaqələrin genişləndirilməsi həmin işlərin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Bir vaxtlar türkləri (və türklərdən) öyrənirdilər, sonra türklər özlərini öyrənməyə başladılar... Və bizim özümüz barədəki təsəvvürlərimiz, yəqin ki, bizi (və bizdən) öyrənən dünya üçün də maraqlıdır.

2006

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ: DÜNƏN, BU GÜN, SABAH

(professor N.Cəfərovlə söhbət)

- Azərbaycan xalqının mənşəyi barədə bir- birini inkar edən iki fikir necə yaranıb?

N.C. – Azərbaycan xalqının mütləq əsasını Azərbaycan türklərinin təşkil etməsi (və deməli Azərbaycan mədəniyyətinin əsasında da türk mədəniyyətinin durması) barədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış mülahizələr mövcud idi (xüsusilə Firudin bəy Köçərlinin tədqiqatları da). Həmin mülahizələr XX əsrin 20- ci illərində daha sistemli şəkildə meydana çıxmağa başladı və Azərbaycan xalqının, ümumiyyətlə, türk mənşəli bir xalq olduğuna heç bir şübhə yeri qalmır... Otuzuncu illərin ortalarından etibarən, birinci növbədə siyasi məqsədlərlə xalqın tarixinə «kütləvi» bir hücum təşkil edildi. O zamandan müxtəlif spekulativ metodlardan istifadə edərək elə bir mülahizə formalaşdırıldı ki, Azərbaycan xalqının əsasında İran mənşəli etnoslar dayanmış, sonra (yəni İran mənşəli Azərbaycan xalqının təşəkkülündən sonra) Azərbaycana gələn türklər buradakı İran dillərini sıxışdırmış, türk dilini yaymışlar, nəticədə, İran mənşəli, lakin türk dilli bir unikal(!) xalq – Azərbaycan xalqı yaranmışdır. Bu isə o deməkdir ki, qədim (ümumi) türk eposunun, onun əsasında duran tanrı, dininin, hətta «Kitabi- Dədə Qorqud»un bizə dəxli yoxdur- bizim kitabımız ancaq və ancaq «Avesta»dır...

- «Avesta», əslində kimin kitabıdır?

N.C. – Türk mənşəli Azərbaycan xalqı nəinki belə bir kitab yaratmamışdı, hətta ümumiyyətlə, türk xalqlarından heç biri bu kitabı, sözün geniş mənasında anlamamışlar. Dünya mədəniyyətini (dünyanın ən müxtəlif dinlərini) qəbul eləməyə, dünyanı özləri üçün açmağa sonsuz ehtiyac duyan türklər zərdüştlüyə (və «Avesta»ya) o qədər də maraq göstərməmişlər və mənə elə gəlir ki, «Avesta»dakı Hind- İran mədəniyyəti üçün xarakterik olan

(«Avesta» onların kitabı idi) mənəviyyat «diplomatiyası», türkü, o cümlədən Azərbaycan türkünü təmin etməmişdir.

- Azərbaycan mədəniyyəti tarixən hansı baza üzərində inkişaf etmiş, bu gün hansı baza üzərində inkişaf etməlidir?

N.C.- Azərbaycan mədəniyyəti türk mənşəli mədəniyyətdir, lakin elə bu başdan deyək ki, müəyyən özünəməxsus əlamətlərə də malikdir- həmin əlamətlər tarixi inkişaf prosesində qazanılmış, XVI- XVII əsrlərdən etibarən kifayət qədər sistemli şəkildə təzahür edir. Və Azərbaycan milli mədəniyyətinin (ümumiyyətlə, Azərbaycan millətinin) təşəkkülü də həmin dövrə düşür... Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan millətinin təşəkkülü, hər şeydən əvvəl, mədəniyyət aktı olmuşdur: millət «Koroğlu», «Aşıq Qərib», «Əsli və Kərəm» ilə, Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, xəstə Qasım ilə, Mola Nəsrəddin lətifələri ilə bir dövrdə yaranmışdır. Bu mədəniyyətin «təzyiq»i ilə formalaşan milli təfəkkürün bu gün tənəzzül dövrü keçirməyə mənəvi haqqı yox idi... Lakin otuzuncu illərdən başlayaraq, Azərbaycana yeridilən «Ümumdünya mədəniyyəti» millətin estetik təfəkkür enerjisinin «boş yerə sərf olunmasına» gətirib çıxardı: heç kimə lazım olmayacaq romanlar, tablolar, simfoniyalar, heykəllər «yaradıldı». Bu gün, ümumiyyətlə, mədəniyyət tənəzzül edir. Bizi narahat edən həmin «normativ» mədəniyyətin tənəzzülü deyil, ümumiyyətlə, mədəniyyətin öz içinə çəkilməsi, «normativ»liyin yeni şəkildə meydana çıxmasıdır.

Azərbaycan dövlətini hansı enerji, hansı baza əsasında yaradırsa, Azərbaycan mədəniyyətini də həmin enerji, həmin baza əsasında yaradacaqdır. Millətin özünün içində süxurlaşmış tarixi mənəviyyat var. Və o hər cür aldadıcı mədəniyyət spekuliyalarını inkar edən güclü bir təkənlə ya sabah, ya da o biri gün püskürəcəkdir.

- Millət birinci özünə güvənməlidir. Özünə sığınmayan xalq başqasına «yem» olur. Bir vaxtlar rus mədəniyyətinə söykəndik, sonra diksindik. İndi də Türkiyəyə meyl edirik...

N.C. – Bizim bir vaxtlar rus mədəniyyətinə söykənməyimiz nə qədər təbiidirsə, bu gün həmin mədəniyyətdən qopmağımız da o qədər təbiidir. Qərb

mədəniyyəti Azərbaycana ancaq Rusiyadan keçib gəlirdi, həm də kifayət qədər ardıcıl axınla gəlirdi. Bunun necə mühüm hadisə olduğunu təsəvvür etmək üçün deyim ki, əgər Qərb mədəniyyəti bizə Rusiyadan gəldiyi axınla Türkiyədən gəlməsə, biz üzümüzü yenə Rusiyaya tutmalı olacağıq... Rus mədəniyyəti olduqca mürəkkəb bir mədəniyyətdir və heç kimə sirr deyil ki, o, son vaxtlar slavyanlardan daha çox türklərin və yəhudilərin ixtiyarında idi; həm bu mədəniyyəti yaratmaq, həm də ondan istifadə etmək mənasında.

Bizim Türkiyəyə meylimiz hələlik, axıracan dərk olunmuş, şüurlu bir meyl deyil, biz Türkiyəni sevirik və sevgimizdə tamamilə haqlıyıq, lakin Azərbaycan türk mədəniyyəti müstəqil hadisədir. Onun öz təşəkkül, öz təkamül tarixi mövcuddur. Biz istəsək də, istəməsək də Azərbaycan mədəniyyəti öz xüsusi yolu ilə gedir. Bundan sonra da gedəcəkdir.

- Hər bir budağın öz barı var. Azəri türklərinin mədəniyyəti bütün tarix boyu öz səsi, rəngi və nəfəsi ilə türk dünyasında seçilib.

- Mən «bütün tarix boyu» ifadənizi dəqiqləşdirmək istərdim. Güman eləmirəm ki, V əsrə qədərki türk mədəniyyəti bir- birində əsaslı şəkildə fərqlənən regional xüsusiyyətlərə malik olmuş olsun; ola bilsin ki, bu tarixi bir az da bəriyə çəkmək mümkündür. Və heç şübhəsiz, X- XI əsrlərdən XIV- XV əsrlərə qədər Qafqaz- Kiçik Asiya vahid etnokulturoloji region idi.

Azərbaycan türk mədəniyyətinin milli məzmununda formalaşması XVI- XVII əsrlərdən başlayıb və bu zamandan etibarən Azərbaycan türk mədəniyyəti faktının digər türk mədəniyyətlərinin (eləcə də Türkiyə türk mədəniyyətinin) faktından seçmək elə bir çətinlik törətmir. Lakin müasir türk mədəniyyətlərinin hamısının əsasında qədim (ümumi) türk epos mədəniyyəti dayanır, sonra isə milli (regional) türk eposları dayanır... Və qədim (ümumi), yaxud milli (regional) türk eposlarından gəlmədən heç bir türk, müasir türk mədəniyyətlərindən heç birinin abidəsini yarada bilməz. Çingiz Aytmatov ona görə Çingiz Aytmatovdur ki, bilavasitə qədim (ümumi) türk eposundan çıxıb gəlir.

- Mədəniyyəti xalq yaradır, dövlət qoruyur. Bu gün Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti sahəsində «boğçası» boşdur.

N.C. – Mədəniyyəti xalq yaradır, xalq da qoruyur. Əslində dövləti də xalq yaradır, xalq da qoruyur və geniş mənada mədəniyyət anlayışına elə dövlət özü də daxildir. Müstəqil Azərbaycan dövləti hələ formalaşma dövrünü keçirir, ona görə də müxtəlif sahələrdə öhdəsinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək imkanına malik deyil. Bununla belə dövlət tədricən milli mədəniyyət quruculuğu ilə məşğul olmalıdır... Sovet dövlətinin bu sahədəki təcrübəsi yarıtmaq idi. Mədəniyyət adamı ideoloqa, mədəniyyət ideologiyaya çevrilmişdir və mən istəməzdim ki, müstəqil Azərbaycan dövləti də mədəniyyətə bu cür münasibət göstərsin. Hər şeydən əvvəl, mədəniyyətin fərdiliyi, intimliyi qorunmalıdır. İncəsənət xadimlərinə tam sərbəstlik verilməlidir (bu sərbəstlik ilk illərdə onları maddi çətinliyə salsaq belə!). Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi isə bu və ya digər müğənninin konsertini təşkil etməklə yox, milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi sahəsindəki dövlət strategiyası ilə məşğul olmalıdır.

- Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi tənzimləyə bilməz. Məncə, bunu intellektual potensiala malik olan ziyalılar qrupunun hazırladığı konsepsiya müəyyənləşdirməlidir.

N.C.- Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət strategiyasını işləyib hazırlamalı, sonra isə həyata keçirməlidir. İşin daha səmərəli getməsi üçün mütəxəssislərin (sizin dediyiniz kimi, intellektual potensiala malik olan ziyalılar qrupunun) gücündən müxtəlif yollarla istifadə etmək mümkündür. Nəinki bir, hətta bir neçə konsepsiya hazırlamaq, bunu (bunları) Milli Məclisin müzakirəsinə vermək olar. Hələlik Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi özünü o yerə qoymur. Hardan başlamağı bilmir, hansı mədəniyyəti müdafiə etməli olduğunu təsəvvür eləmir. Ancaq bu gün, ya sabah bu nazirlik öz funksiyası ilə məşğul olmağa yəqin ki, ehtiyac hiss edəcək. Çünki dövlət mədəniyyət məsələlərini həll etmək üçün başqa bir nazirlik açıb, indiki Mədəniyyət Nazirliyini kooperativə çevirən deyil.

Yeri gəlmişkən deyim ki, müxtəlif partiyalar, cəmiyyətlər son zamanlar Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf məsələləri üzərində işləyir, öz konsepsiyalarını təklif edirlər və belə bir konsepsiya üzərində mən də çalışıram. O, ümumiyyətlə, Müsavat Partiyasının mövqeyini əks etdirir: milli mədəniyyətin inkişafında türklüyü, islamlığı və müasirliyi birləşdirməyi nəzərdə tutan bir konsepsiyadır. Bu cür konsepsiyalar kim tərəfindən hazırlanmasına baxmayaraq, onu dövlət həyata keçirməlidir.

- Bu gün belə bir sensasiya qalxıb ki, alimlər, ziyalılar Azərbaycandan üz döndərüb gedirlər...

N.C. – Azərbaycan dövləti buna darılmamalıdır. Sabah alimlərin, ziyalıların ölkədən getməsi bir az da güclənə bilər. Ancaq mənim müşahidələrimə görə, hələ Azərbaycanın xüsusi ehtiyac duyduğu heç bir ziyalı xaricə getməyib (əslində, Azərbaycan da hələ heç bir ziyalısının xaricə getməyib ölkədə qalmasına bir elə ehtiyac duymur!), gedənlər də qayıdır. Çünki gedilən yerlərdə də alimlər, ziyalılar var və bizdəkindən də az deyil. Eyni zamanda xaricdən də gələn var...

- Azərbaycan mədəniyyətinin gələcək inkişaf xəttini necə proqnozlaşdırardınız?

N.C. – Azərbaycan xalqının böyük mədəniyyət potensialı (enerjisi!) var. Və bu potensialdan istifadə etməklə sabah milli mədəniyyətin ən gözəl nümunələrini yaratmaq mümkündür. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, vaxtilə dövlətin yaratmış olduğu, hazırda son günlərini yaşayan (və intriqa yuvasına çevrilən) yaradıcılıq təşkilatları ləğv edilməli, fərdi yaradıcılıq təşəbbüsləri hər vasitə ilə müdafiə olunmalıdır. Azərbaycan xalqının özünədonuşu milli mədəniyyətin inkişafı üçün elə günü bu gün güclü ictimai stimül yaradır – millət qarşısızalmaz bir ehtirasla onun ruhunu oxşayacaq, onu doyuracaq mədəniyyətin təzahürünü gözləyir. Azərbaycan milləti həmişə mədəniyyətdə özünün türklüyünü (qədim türk eposundan, milli eposdan gələn türklüyünü), müsəlmanlığını (güclü simvolikanı, harmoniyanı, simmetriyanı...) və müasirliyini (müasir dünya mədəniyyəti ilə analogiyanı, oxşarlığı, ümumi bəşəriliyi) görəcəkdir. Bu, mədəniyyətin improvizasiya imkanları olacaqdır.

Çünkü onu ideologiya yox, stixiya yaradacaqdır. O millətin ki, stixiyası mükəmməldir, istedadı dolğundur, onun yaratdığı mədəniyyət bütün millətlər üçündür, necə deyərlər, ümumbəşəridir. Və mən əminəm ki, Azərbaycan xalqının bugünkü yaradıcılıq enerjisi (stixiyası!) sabah milli mədəniyyətin faktına çevriləcəkdir.

Azərbaycan türk mədəniyyəti təkə dününün mədəniyyəti deyil, həm də bugünün və sabahın mədəniyyətidir.

Söhbəti apardı:

Xeybər Göyyalı

1992

MÜNDƏRİCAT

1. Azərbaycanşünaslığın müasir problemləri.....	3
2. Oxucuya məktub.....	12
3. Azərbaycan (tarixi- kulturoloji mülahizələr).....	16
4. Azərbaycanın etnik tarixi: problemlər, mülahizələr.....	25
5. Azərbaycan... Azərbaycanın türkləşməsi... Və Azərbaycan xalqının təşəkkülü.....	34
6. Akademik İqrar Əliyevə açıq məktub.....	60
7. Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması.....	64
8. Eposdan «Kitab»a.....	87
9. Azərbaycanda milli mədəniyyətin təşəkkül mərhələləri.....	96
10. XVII- XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin folklor tipologiyası.....	108
11. Dağıstan İntibahı.....	110
12. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin «Azərbaycan xalqına müraciəti»ndə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələləri.....	120
13. Füyuzatçılıq azad Azərbaycan idealının əsasıdır.....	131
14. Azərbaycançılıq – Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin ideoloji əsasıdır.....	138
15. Varislik: N.Nərimanovdan H.Əliyevə.....	147
16. Azərbaycan və azərbaycanlılar	150
17. Azərbaycan dili – Azərbaycan xalqının milli özünüifadə formasıdır.....	156
18. Ziyalı üsyançı yox, təkkümülcü olmalıdır.....	166

19. Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə.....	175
20. Türk dünyasının birliyi strategiyası: H.Əliyevdən İ.Əliyevə.....	210
21. Ən yeni tarixin fəlsəfəsi yaxud akademik mubarizəsi	221
22. Azərbaycan diasporu.....	231
23. Türklərin birliyi yalnız iqtisadi, mədəni birlik deyil, həm də siyasi birlikdir.....	237
24. Azərbaycan: I Türkoloji qurultaydan Atatürk Mərkəzinə.....	248
25. Mehriban Ələkbərzadənin «Tarixin bir günü və ya bir günün tarixi» kitabına ön söz.....	251
26. Kim haqlıdır: B.Vahabzadə, yoxsa «Bakinski raboçi».....	254
27. Azərbaycandili Xristian poeziyası.....	258
28. Bizdə xeyli etiraf olunmamış dahi var.....	265
29. Manaf Süleymanovun «Lahıç» kitabına ön söz.....	273
30. Azərbaycan beynəlxalq ünsiyyətdə.	279
31. Bugünkü yazı dilimiz, yaxud «Gün» qəzetinə açıq məktub.....	288
32. Rəşid Faxralının «Min illərin duası» kitabına ön söz.....	294
33. Yeni zaman... Yeni lider... Və millətin təbəssümü.....	296
34. Azərbaycanda türkşünaslığın müasir vəziyyəti	304
35. Azərbaycan mədəniyyəti: dünən, bu gün, sabah.....	308